

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1994

941/949

119940098,3

COBISS •

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

leto 1994 3 letnik 48

UDC 949.712(05)
UDK

ISSN 0350-5774

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
dr. Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 20. 10. 1994.

Izdajateljski svet: dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, Samo Kristen, dr. Vasilij Melik, dr. Darja Mihelič, dr. Janko Pleterski, Janez Stergar, Prvenka Turk

Prevodi: Niko Hudelja (nemščina), Lidija Berden (angleščina), Irena Šumi (angleščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I, tel.: (061) 17-69-210

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 3200 SIT, za društvene člane 2200 SIT, za društvene člane-upokojence 1650 SIT, za društvene člane-štolente 1100 SIT (vse za leto 1994)
Cena tega zvezka v prosti prodaji je **880 SIT**

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana, november 1994

Naklada: 2000 izvodov

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415- 348/92 mb. z dne 24. 4. 1992 šteje Zgodovinski časopis za proizvod, od katerega se plačuje 5-odstotni prometni davek.

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Marjeta Šašel-Kos, Romulovo poslanstvo pri Atilu (Ena zadnjih omemb Petovione v antični literaturi) 285–295
 The Embassy of Romulus to Attila (One of the last Citations of Poetovio in Classical Literature)
- Andrej Pieterski, Ecclesia demonibus addicta (Povedka o poganskem svetišču v Millstattu) 297–306
 Ecclesia demonibus addicta (A Tale of a Pagan Temple in Millstatt)
- Peter Kos, Denarništvu na prostoru današnje Slovenije v času od 12. do 14. stoletja 307–317
 Monetary Activity in the Region of Slovenia in the Period from the 12th to the 14th Centuries
- Catherine D. Carmichael, Rodovitnost Cerknškega jezera 319–327
 The Fertility of Lake Cerknica
- Janez Cvirn, Deželnozborske volitve 1861 na Štajerskem 329–333
 Provincial Diet Elections 1861 in Styria
- Boris Radosavljevič, Katoliška narodna stranka in Hrvati v letih 1897–1903 335–351
 Catholic National Party and Croats in the Years 1897–1903
- Samo Kristen, Pet Britancev in vprašanje Trsta v letu 1945. Poskus »dekonspiracije« nekega diplomatskega dokumenta 351–402
 Five Englishmen and the Trieste Question 1945 : an Attempt at De-conspiracy of a Diplomatic Document

IN MEMORIAM

- Pavel Stranj (1946–1994) (Boris M. Gombač) 403–405
- Branko Petranović (1927–1994) (Vera Kržišnik-Bukić) 405–406

KONGRESI, SIMPOZIJ, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES,
 SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

- Prvo zasedanje slovensko-avstrijske komisije zgodovinarjev »Sosed v ogledalu soseda (od leta 1848 do danes)« (Janez Cvirn) 407–408
 The First Session of Slovenian-Austrian Commission of Historians "Neighbour in the Mirror of Neighbour (from the Year 1848 until Today)"

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Ptujski arheološki zbornik: ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva (Martin Šteiner) 409–412
- Ivo Lukanac, Diocletianus: Der römische Kaiser aus Dalmatien (Rajko Bratož) 412–413
- Renate Pillinger, Der Apostel Andreas. Ein Heiliger von Ost und West im Bild der frühen Kirche (Rajko Bratož) 413–414
- Renate Pillinger - Andreas Pülz - Hermann Veters (Hrsg.), Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter (Rajko Bratož) 414–415
- Habsburžani. Zgodovina evropske rodbine (Vladimir Kološa) 415–416
- Miloš Jakopec, Časnikarstvo na Dolenjskem 1848–1941 (Stane Granda) 416–417
- Branko Marušič, Matija Vertovec. Njegova doba in podoba (Stane Granda) 417
- 1914–1918 Scampare la guerra (Petra Svoljšak) 418–421
- Luigi Amadeo di Biase, Le cartoline delle brigate e dei reggimenti di fanteria nella guerra del 1915–1918 (Branko Marušič) 421
- Maurizio Coradazzi - Giovanni Spinato, Antichi termini confinati del Friuli (Branko Marušič) 421–422
- Simon Wiesenthal, Pravica, ne maščevanje (Oto Luthar) 422–424
- Ferenc Stipkovits, Porabski Slovenci (Renata Mejak) 424–425

Bruna Ciani, Trieste 1954–1956: il Memorandum d'Intesa e i gruppi politici autonomi sloveni (Miran Komac)	426–427
Jarčev zbornik (Stane Granda)	427–428
Igor Grdina, Celjski knezi v Evropi (Ignacij Voje)	428–429

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 48, 1994, 2 in 3	VII–X
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis / Historical Review 48, 1994, 2 and 3	

Marjeta Šašel Kos

ROMULOVO POSLANSTVO PRI ATILU (Ena zadnjih omemb Petovione v antični literaturi)

Ptuj je bil v antiki nedvomno eno najpomembnejših panonskih mest. Noriška naselbina ob stari jantarni poti, je ravno v obdobju svojega največjega razcveta pripadala provinci Panoniji, od Trajana dalje kot *colonia Ulpia*.¹ Kot kažeta navedbi v Hierosolimitanskem itinerariju (561, 4) in na Tabuli Peutingeriani (IV 20), pa je bilo mesto v 4. stoletju – brez dvoma po Dioklecijanovih spremembah v provincialni upravi – spet priključeno Noriku, in sicer provinci *Noricum Mediterraneum*, kar potrjujejo tudi poznejši viri. Zaradi odlične prometne lege na prehodu čez Dravo in na križišču najvažnejših noriško-panonskih poti je Petoviona tudi ob spremenjenih razmerah v pozni antiki igrala pomembno vlogo ne le v vojaškem smislu – tako izpostavljeno mesto je moralo imeti stalno vojaško posadko – ampak tudi, ker je bila sedež škofije,² živahno industrijsko-obrtno središče in, kot sklepamo iz različnih literarnih omemb, predvsem iz podatka v *Expositio totius mundi et gentium* (Pregled celotnega sveta in narodov, glej spodaj) in iz Amijana Markelina (XIV 11,20; prim. tudi XV 1,2), občasna rezidenca najvišjih vojaških in civilnih predstavnikov rimske oblasti. Amijan namreč omenja, da je cezar Galus dospel do noriškega mesta Petovione (*venit Poetovionem oppidum Noricorum*), kjer so ga na povelje vladarja Konstancija ujeli v palači izven obzidja (*palatium ... extra muros*).

Kot se zdi na osnovi Amijana in bizantinskega zgodovinarja Priska, ki prav tako Petoviono izrecno imenuje noriško mesto (besedilo glej spodaj), je izraz noriško mesto, oz. mesto Norik od 4. stoletja dalje postopoma postal neke vrste sinonim za Petoviono z njenim agrom. To bi bilo tem bolj razumljivo, saj je petovionski ager več ali manj ustrezal tistemu delu Norika, ki je bil pred tem v Panoniji.³ Mnogo manj je namreč verjetno, da bi se tako imenovalo katero od mest, ki so bila ves čas svojega razvoja v Noriku, npr. Celeja ali Virunum,⁴ mesta v tej provinci so bila pač vsa noriška. S provinco Panonijo je imela Petoviona tudi pozneje brez dvoma tesne stike, zato je včasih v virih navedeno, da je pripadala Panoniji, vendar takšnih omemb po vsej verjetnosti ne gre razlagati administrativno temveč geografsko. Načeloma ni nič nenavadnega, da bi se ravno Petoviona imenovala Noriško mesto, oz. mesto Norik, saj je bila ravno ona noriško mesto v Panoniji. To bi teoretično veljalo lahko tudi za Karnuntum, toda brez dvoma je imelo petovionsko področje med vsemi noriškimi regijami najbolj izpostavljeno lego in prav zaradi nje je v geopolitičnem smislu igralo najpomembnejšo vlogo. Mesto je ležalo ob najbolj prometni poti, ki je vodila iz Balkana čez Iliro-italska vrata v Italijo, kajti pot ob Dravi je bila v času rimskega imperija pomembnejša od poti, ki je čez Emono in Siscijo vodila proti vzhodu vzdolž Save (*Itin. Ant.* 129–130: *Itin. Hieros.*

¹ B. Saria, *RE* XXI,1 (1951) 1167 ss. (s.v. Poetovio).

Zahvaljujem se prof. R. Bratožu, ki je ljubeznivo prebral moj članek.

² R. Bratož, Kratek oris zgodovine krščanstva na Slovenskem v pozni antiki, *Zgod. čas.* 35, 1981, 206–208, 212 ss; prim. Id., *Zgod. čas.* 40, 1986, 382.

³ V moderni strokovni literaturi je vprašanje pomena izraza mesto Norik še sporno, glej op. 6 in G. Alföldy, *Noricum*, London, Boston 1974, 199.

⁴ Citate za različna mnenja glej pri B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev (Die kärntner Herzogseinsetzung und der Staat der Karantanerslawen)*, Ljubljana 1952, 418–420, ki se tudi zavzema za mnenje, da je s to oznako mišljena Petoviona; glej tudi Id., *Zgodovina slovenskega naroda* 1, Ljubljana 1964², 220. J. Šašel, *Antiqui Barbari. Zur Besiedlungsgeschichte Ostnoricums und Pannoniens im 5. und 6. Jahrhundert nach den Schriftquellen. Von der Spätantike zum frühen Mittelalter*. Vorträge und Forschungen 25, Sigmaringen 1979, 137, predlaga Celejo, oz. verjetneje Petoviono. Glej tudi L. Margetić, Neke pitanja boravka Langobarda u Sloveniji (Note su alcune questioni del soggiorno dei Longobardi nell'odierna Slovenia), *Arh. vest.* 43, 1992, 149–150 in 169, ki navaja še mnenja B. Sarije, I. Bóne, J. Wernerja in drugih. Problem pomena izraza *pólis Norikón* bi bilo potrebno ponovno pretrresti.

560–563).⁵ Zato je bilo stalna tarča germanskim in drugim barbarskim plemenom, v prvi polovici 5. stoletja posebej še hunskim, ki so se deloma želela naseliti na rimskem provincialnem ozemlju, deloma pa so se prek sirmijskega (panonskega) in petovionskega (noriškega) področja čez Emono prebijala proti Italiji. Razumljivo je, da je Petoviono Rim pred barbari nujno želel zaščititi, prav tako pa je tudi razumljivo, da so se zanjo med seboj bojevali legitimni vladarji in uzurpatorji.

V spisu iz sredine 4. stoletja, *Expositio totius mundi et gentium* (57, ed. J. Rougé, *Sources chrétiennes* 124, 1966, p. 196, prim. tudi GGM II 513 ss.) je ta prostor opisan z naslednjimi besedami: *Deinde Pannonia regio, terra dives in omnibus, fructibus quoque et iumentis et negotiis, ex parte et mancipiis. Et semper habitatio imperatorum est. Habet autem et civitates maximas, Sirmium quoque et Noricum, unde et vestis norica exire dicitur. Haec Pannonia regio. (Nato pride dežela Panonija, zemlja, ki je bogata z vsem, tudi s pridelki, vprežno živino in trgovino, deloma tudi s sužnji. Vedno je rezidenca vladarjev. Ima tudi zelo veliki mesti, Sirmij in Norik, od koder izvirajo tudi, kot pravijo, noriška oblačila. To velja za Panonijo). Civitas Noricum se tu vzporeja z mestom Sirmijem in izraza na tem mestu in v tem viru ni mogoče razlagati drugače kot mesto Norik. Enako velja po mojem mnenju nedvomno tudi za πόλις Νωρικόν, noriško mesto, ki ga v Gotskih vojnah omenja Prokopij, ko pravi takole: Langobardom pa je vladar Justinijan podaril mesto Norik in oporišča v Panoniji ter mnogo drugih krajev in velike vsote denarja ... (De bello Goth. III 33,10: Λαγγοβάρδας δὲ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς ἐδωρήσατο Νωρικῶ τε πόλει καὶ τοῖς ἐπὶ Παννονίας ὀχυρώμασί τε καὶ ἄλλοις χωρίοις πολλοῖς καὶ χρήμασι μεγάλοις ἄγαν ...). Ne zdi se mi prepričljiva sicer zanimiva razlaga R. Eggerja, da bi izraz *civitas Noricum*, oz. πόλις Νωρικόν (*pólis Norikón*), označeval Celejo in Petoviono ter njuni upravni območji,⁶ še manj pa mnenje S. Ciglenceškega, ki je rezultate svojih arheoloških raziskovanj deloma oprl na Eggerjeve zgodovinske zaključke in z izrazom *pólis Norikón* nedavno poimenoval poznoantične utrjene višinske naselbine med Celjem in Brežicami, torej na hribovitem prostoru med rekami Savinjo in Savo vse do Haloz na severu in do reke Dravinje.⁷ Anonimni pisec spisa *Expositio* besedo *civitas* tudi na drugih mestih uporablja vedno kot oznako za mestno naselbino in tudi Prokopij je gotovo imel z izrazom *polis* v mislih mesto, saj v istem poglavju piše, da so imeli Gepidi v oblasti mesto Sirmij (III 33,8: Γήπαιδες δὲ πόλιν τε Σίρμιον καὶ Δακίας ἐκ τοῦ ἐπὶ πλείστον ἀπάσας καταλαβόντες ἔσχον ...). Egger, ki tedaj ni mogel poznati poznejšega Rougéjevega čitanja besedila, navaja napačen primer, ko želi dokazati, da pri anonimnem avtorju ta beseda lahko pomeni tudi provinco,⁸ sporno bi utegnili biti le tisto mesto, kjer pisec, po rodu nekje iz sirijsko-palestinskega sveta,⁹ omenja Toskano kot mesto (56: <Post> *hanc habes vicinam Tusciam ... Et haec quidem Romae et Tusciae. Italiae vero et aliae civitates sunt splendidae, quae sic vocantur Aquileia et Mediolanum.*), kar bi bilo potrebno posebej analizirati, evidentno pa je, da jo je smatral za mesto. Dodala bi le, da je na Tabuli Peutingeriani (V 1) dokumentirano etrursko mesto *Tuscan*a v 7. italjski regiji (prim. Plin., *N.H.* III 52), Štefan Bizantinski pa navaja poleg dežele *Tyrrenia* tudi mesto z istim imenom (s.v.).*

⁵ A. Mócsy, *RE Suppl.* IX (1962) 661; J. Šašel, *Rimske ceste v Sloveniji, Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana, 1975, 97 s.

⁶ R. Egger, *Civitas Noricum, Wiener Studien* 47, 1929, 146 ss. = *Römische Antike und frühes Christentum* I (1962) 116–122. V op. 10 na str. 119 pravilno ugotavlja, da je J. Hauryjeva izboljšava rokopisnega izročila Νωρικῶν, namesto Νωρικόν neosnovana.

⁷ S. Ciglenceški, *Polis Norikon. Poznoantične višinske utrdbे med Celjem in Brežicami*, Podsreda 1992. Da gre za Petoviono, sta menila že M. Büdinger, *Oesterreichische Geschichte* I, Leipzig 1858, 58, op. 2 (ki se sicer ne odloči dokončno za to mnenje) in L. Hauptmann, *Krain, v: Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer* I 4, 336–337 in op. 8, ki meni, da *pólis Norikón* v nobenem primeru ne more biti provinca Norik. Glej tudi F. Kos, *Gradivo* I, 1902, 36 op. 4 in R. Bratož, v oceni H. Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter*, *Zgod. čas.* 47, 1993, 145 in op. 4.

⁸ Egger (op. 6) 116–117. Neprepričljivo tudi H. Wolff, *Die Kontinuität städtischen Lebens in den nördlichen Grenzprovinzen des römischen Reiches und das Ende der Antike, v: Die Stadt in Oberitalien und in den nordwestlichen Provinzen des Römischen Reiches* (Kölner Forschungen 4) Mainz 1991, 313–314 in op. 93. Pomen izraza *civitas Valeria* bi bilo potrebno še preučiti, vse pa kaže, da gre za Sopiane, prim. *Amm. Marc.* XXVIII 1,5: *apud Sopianas Valeriae oppidum.*

⁹ J. Rougé, ed. *Expositio totius mundi et gentium, v: Sources chrétiennes* 124, 1966, 29–38.

Mesto Norik, ki je ležalo, kot je zapisano v viru, v Panoniji in se vzporejalo s Sirmijem, pa je lahko le Petoviona.¹⁰ To je bilo mesto, ki je bilo noriško, a je pripadalo dobršen del svoje rimskodobne zgodovine Panoniji, kamor je mogel biti petovionski ager, tako si predstavljamo, tudi po dioklecijanski reformi spet ponovno priključen, če je tako zahteval vojaško-obrambni položaj rimske oblasti v tem ogroženem delu imperija. Hkrati pa misel, da gre za Petoviono, potrjuje tudi zanimiv podatek iz Dioklecijanovega edikta *de pretiis*, ki podpira navedbo v *Expositio totius mundi et gentium*, da je bilo mesto Norik znano po izdelavi oblačil. V ediktu je med naštetimi, s cenami opremljenimi izdelki naveden poleg nekaterih drugih noriških tekstilnih izdelkov izrecno tudi petovinski plašč, oz. ogrinjalo (19, 67 [*fibulatorium Petovionicum * quinque milibus*], rekonstruirano na osnovi grškega teksta: $\phi\iota\beta\lambda\alpha\tau\omega\rho\iota\omicron\nu$ $\text{Πετουβιωνικόν} * \epsilon$),¹¹ ki je bil očitno v imperiju tako znano oblačilo, da je našel prostor v okviru omejenega števila v ediktu navedenih izdelkov. Petoviona je v poznoantičnem imperiju zadržala svoj sloves živahnega provincialnega mesta.

Poleg posameznih drugih arheoloških najdb dokazujejo predvsem tudi novčne najdbe, da življenje v mestu v 5. in 6. stoletju nikakor ni zamrlo, kar še posebej pade v oči v 5. stoletju, ko je novčni obtok v sosednji Reciji v nasprotju z Norikom močno upadel.¹² V Ptuju je bilo v 5. in 6. stoletju glede na sosednja najdišča najdenih sorazmerno veliko novcev, ki nedvomno potrjujejo vsaj delni obstoj in delovanje upravnih organov v mestu in nesporno dokazujejo, da je bila Petoviona tudi v tem času, čeprav v skrčenem obsegu, upravno središče svoje regije. Jasno pa je, da je moglo biti življenje v mestu zaradi večjih barbarskih vpadov začasno moteno in tudi delno prekinjeno.¹³ V takšnih fazah je gotovo narasel pomen bližnjih utrjenih višinskih zatočišč.

V poznoantičnih literarnih in drugih virih je Petoviona omenjena razmeroma redko (poleg zgoraj omenjenih glej še *Cod. Theod.* XII 1,78; *Zos* II 46). Da je mesto obstajalo še daleč v 6. stoletje, dokazuje kljub maloštevilnim arheološkim najdbam omemba Petovione v delu anonimnega geografa iz Ravene (216, 6, ed. M. Pinder, G. Parthey), kjer se omenja ime mesta v obliki *Petaviona* in je naštetu v sklopu mest iz Panonije med Remisto in Vincensimo. Zadnji avtor pred anonimnim geografom – časovno gledano – pri katerem se pojavi ime Petovione, je bizantinski retor in zgodovinar 5. stoletja Prisk iz mesta Panium v Trakiji. Za zgodovino 5. stoletja so grški pisci, ki so nadaljevali tradicijo klasičnega in helenističnega zgodovinopisja, neprimerno izčrpniji vir kot kratke, v latinščini napisane kronike, čeprav so seveda pisali s stališča vzhodnorimskega cesarstva in dajali dogodkom v vzhodni polovici imperija tudi mnogo več poudarka. Včasih pa sta se oba svetova srečala in Prisk opisuje ravno eno takih epizod, ko poroča o vzhodnorimskem poslanstvu pri Atili, ki se ga je tudi sam udeležil. Ta epizoda, v kateri je opisano med drugim srečanje z misijo iz zahodne polovice imperija pod vodstvom komesa Romula, je za nas posebej pomembna zaradi omembe Petovione in zaradi omembe komesa Romula, ki naj bi bil po rodu iz Petovine (glej niže); nedvomno sodi med najbolj žive in doživete pripovedi antične literature.¹⁴

¹⁰ Petoviona je navedena kot mesto v Panoniji tudi v seznamu udeležencev sinode v Serdiki leta 343, v katerem je omenjen tudi *Aprianus de Petabione Pannoniae similiter* (PL 56, 852 A). Iz Norika se sicer ne omenja noben udeleženec sinode, zanimivo pa je, da je med provincami, ki so podprle katoliško stran, naveden tudi Norik (PL 25, 312 A). Ni izključeno, da bi Atanazij mislil na petovinskega Aprijana. Za podatek se lepo zahvaljujem prof. R. Bratožu.

¹¹ S. Lauffer, *Diokletians Preisedikkt. Texte und Kommentare* 5, Berlin 1971, 158–159; Marta Giaccherio, *Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium, I Edictum*. Genova 1974, 178–179. Beseda *fibulatorium* dobesedno pomeni plašč, spet s fibulo.

¹² X. Lorient, *Trouvailles isolées de monnaies d'or romaines dans la province de Rétie (Ier–Ve siècles)*, v: *Studia numismatica Labacensia A. Jeločnik oblata* (Situla 26) 1988, 70 in op. 52.

¹³ P. Kos, *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region (ca. 300 B.C. – A.D. 1000)*. Situla 24 (1986) 218–224, posebej 220 in 223.

V 5. stoletju so bili v Ptuju in neposredni okolici mesta najdeni 3 novci Teodozija II. (*FMRSI* II 428, 2; III 196/1, 878 in 200, 445), 2 Honorijeva (*FMRSI* II 434/25, 1206 in neobj.), 1 Gale Placidije (*FMRSI* II 434/25, 1207), 2 Valentinijana III. (*ibid.* 434/7, 341 in 20, 111) in poleg enega nedoločljivega (*FMRSI* III 200, 500) še novc Leona I. (*ibid.* 200, 449). V 6. stoletju, ko je nasploh v obtoku izredno malo novcev, sta iz Ptuja znana Anastazijev (*FMRSI* II 434/25, 1208) in novc Justinijana I. (*FMRSI* III 196/1, 916). Za podatke o novčnem obtoku se najlepše zahvaljujem dr. P. Kosu.

¹⁴ Glej tudi N.J. Austin, *Autobiography and History: Some Later Roman Historians and their Veracity*, v: *History and Historians in Late Antiquity* (ed. B. Croke, A.M. Emmett), Pergamon Press 1983, 57. Nemški

Poznejši pisci, tako npr. Evagrij in anonimni avtorji v Sudi, kot tudi *Excerpta de Legationibus*, so Priska imenovali retorja in sofista: nedvomno je v slogu klasicističnega pisanja dajal velik poudarek zunanji obliki svojega dela in retoričnim učinkom v njem. Njegova *Zgodovina*, v kateri je obravnaval obdobje med leti 434 (začetek Atilove vlade) in 474 (smrt vladarja Leona), je žal ohranjena le v fragmentih – po novih izdajah, Bornmannovi in Blockleyevi, jih je skupaj 68. Da ni ohranjena v celoti, je posebej škoda zato, ker je bila brez dvoma najbolj elegantno pisano in najbolj zanesljivo historično delo za dobo petega stoletja. Njen naslov ni znan, v *Excerpta de Legationibus*, v katerih je ohranjenih veliko Priskovih fragmentov, se imenuje preprosto *Zgodovina*, oz. *Gotska zgodovina* (ta slednji naslov je glede na vsebino ohranjenega dela gotovo napačen), v Sudi pa piše, da je poleg deklamacij in pisem napisal tudi *Zgodovino Bizanca in Atilove dobe* v osmih knjigah.¹⁵ Nenavadno je, da Fotij (9. stol.) v svoji *Knjižnici* Priskovega dela ne omenja. Iz nje sta črpala, poleg vrste drugih zgodovinarjev od Prokopija do Malala, predvsem Jordanes za svojo *Gotsko zgodovino*, deloma že posredno iz Kasiodorove *Zgodovine*, in pozneje Johanes Antiohijski (začetek 7. stol.), ki sta važna tudi za rekonstrukcijo Priskovega teksta.

Prisk je bil po vsej verjetnosti državni uradnik v vzhodni polovici imperija, čeprav v zvezi z njegovo kariero ni znanega nič podrobnega. Domnevno je bil najprej pomočnik (*assessor*) komesa Maksimina, pod vladarjem Marcianom pa ga je za svojega asesorja imenoval *magister militum* Evfemij.¹⁶ Leta 449 ga je Maksimin povabil, naj ga spremlja pri odposlanstvu na Atilov dvor (med drugimi se je poslanstva udeležil še tolmač Bigilas). Po Ensslinovi rekonstrukciji Maksiminove in Priskove kariere naj bi bil Maksimin identičen s tistim Maksiminom, ki je bil leta 435 *comes et magister scriniorum* in je nato verjetno postal *comes consistoriarum*,¹⁷ Prisk naj bi delal v enem od teh upravnih uradov, *scrinia*, ni pa izključeno, da je bil odvetnik, saj je v bizantinski grščini eden od pomenov besede *retor* prav ta. Na osnovi podatkov v obstoječih virih Priskove kariere – če o njej sploh lahko govorimo – ni mogoče rekonstruirati.¹⁸ Kljub argumentom, navedenim v Ensslinovem članku, se J.R. Martindale v Protopografiji poznorimskega cesarstva zavzema za mnenje, da je treba ločevati Maksimina z vojaško kariero in Priskovega pokrovitelja od civilnega uradnika Maksimina.

Kar se tiče Priskovih virov, ni iz ničesar razvidno; da bi v svojem delu uporabljal predhodne zgodovinarje. Kot vse kaže, je uporabljal zgolj arhivske vire in pričevanja očitcev; pri celi vrsti dogodkov, ki jih opisuje, je bil tudi sam udeležen, bodisi aktivno, bodisi pasivno, saj je veliko potoval in imel priložnost zbirati podatke pri pristojnih in vplivnih osebah.¹⁹ Pomanjkljivosti njegove zgodovine so v veliki meri takšne, kakršne je mogoče očitati na splošno poznorimskemu klasicističnemu pisanju: ob preveliki skrbi za eleganten jezik in retorično okrasje v besedilu ni bilo prostora za kronološke in geografsko-topografske opredelitve, za različne tehnične in druge podrobnosti, vse to je bilo v očeh piscev tiste dobe neprimeren balast. Čeprav npr. podrobno opisuje sprejem pri Atilu, Atilovega tabora na osnovi njegove pripovedi ni mogoče zanesljivo locirati,²⁰ vendar glede na Priskovo omembo hunskih kraljevih grobov (frg. 6, Blockley, 2 Müller-Dindorf, glej niže) skoraj ni dvoma, da je treba Atilovo rezidenco, oz. vsaj eno njegovih glavnih rezidenc, iskati nekje v širšem zaledju mesta Marga (zdaj Orašje blizu sotočja Morave in Donave), onstran Donave. A. Alföldi domneva, da so imeli hunski vladarji svojo rezidenco v bližini Donave nasproti Marga že od Uldina dalje.²¹

prevod te epizode glej v delu: H. Wolfram, *Das Reich und die Germanen. Zwischen Antike und Mittelalter* (Siedler Deutsche Geschichte), Berlin 1990, 192–198.

¹⁵ O Prisku glej *Prisci Panitae Fragmenta*. A cura di Fritz Bornmann. Firenze 1979. xi ss.; temeljno delo o Prisku pred tem je bilo J. Kuranc, *De Prisco Panita rerum scriptore quaestiones selectae*. Lublin 1958. Nazadnje R.C. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. ARCA, Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 6, 1981. Glej tudi B. Baldwin, Priscus of Panium, *Byzantion* 50, 1980, 18–61.

¹⁶ Bornmann, *op. cit.* xii.

¹⁷ W. Ensslin, Maximinus und sein Begleiter, der Historiker Priskos, *Byzant.-neugr. Jahrbücher* 5, 1926/27, 1–9.

¹⁸ Baldwin (*op. cit.*) 21.

¹⁹ Ta vidik pri poznoantičnih zgodovinarjih Amijanu, Olimpiodorju in Prisku obravnava Austin (*op. cit.*) 54–65.

²⁰ Glej npr. R. Browning, Where was Attila's camp?, *Jour. Hell. St.* 73, 1953, 143–145.

²¹ A. Alföldi, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*. 2, Berlin, Leipzig 1926, 69.

Druga Priskova pomanjkljivost, ki prav tako ni značilna le zanj, ampak tudi za druge bizantinske pisce, je dejstvo, da so svojo pripoved gradili ob posameznih pomembnih osebnostih svojega časa. V Priskovi *Zgodovini* je bil ena ključnih osebnosti Atila, avtorja pa so posebej zanimali diplomatski stiki na najvišji ravni med rimskim vladarjem in barbarskimi kraljestvi. Iz opisa obiska na Atilovem dvoru leta 449 (frg. 12 po Blockleyu, 8 po izdajah Müller, *FHG IV* in Dindorf, *HGM I /Exc. de Leg. Rom.3/*; prevod po Blockleyevi izdaji) dajem v prevodu tisti del besedila, ki vsebuje podatke, ki bi jih rada v komentarju na novo osvetlila:

Ko smo končali sedem dni trajajoče potovanje, smo se na ukaz skitskih vodičev ustavili v neki vasi, kajti Atila naj bi potoval po isti poti, mi pa smo mu morali slediti. Tam smo srečali nekaj zahodnih Rimljanov, ki so bili prav tako namenjeni kot odposlanci k Atili. Med njimi so bili Romul, ki je bil po rangi komes /comes/, guverner Norika Promut in general Roman. Z njimi sta bila Konstancij, ki ga je Aecij poslal k Atili kot tajnika, in Orestov oče Tatul; Orest je bil z Edekonom. Konstancij in Tatul z njimi nista potovala kot člana poslanstva, temveč kot osebna prijatelja. Konstancij se je bil z možmi seznanil še v Italiji, Tatul pa jih je spremljal zaradi sorodstvenih vezi: njegov sin Orest je bil namreč poročen z Romulovo hčerko. [***]

Krenili so na pot svoje misije iz noriškega mesta Patavione, da bi omečili Atilo. Ta je zahteval, da mu izročijo Silvana, upravnika banke v Rimu, ki je poslovala z zlatom in srebrom, češ da je od Konstancija sprejel neke zlate posode. Omenjeni Konstancij je prišel od zahodnih Galcev: tudi njega je Aecij poslal k Atili in Bledi za tajnika, tako kot sedaj tega Konstancija. V času, ko so Skiti oblegali panonsko mesto Sirmij, je Konstancij posode sprejel od sirmijskega škofa, ki mu jih je bil dal z namenom, da ga odkupi, če bi sovražniki mesto vzeli, sam pa bi ostal živ; v primeru pa, da bi ga ubili, naj bi Konstancij s posodami kupil svobodo tistih ujetih meščanov, ki bi jih sicer odpeljali v sužnost. Ko je po padcu mesta Konstancij, ki se ni zmenil za pravice Skitov do plena, prišel v neki zadevi v Rim, je pri Silvanu zastavil posode za zlato pod pogojem, da v dogovorjenem času odplača zlato z obrestmi in si vzame nazaj zastavljene posode, sicer pa lahko Silvan napravi z njimi, kar želi. Tega Konstancija sta Atila in Bleda osumila izdaje in ga dala križati. Čez čas je Atila zvedel za podrobnosti v zvezi s posodami in zahteval, da mu izročijo Silvana kot tatu njegove lastnine.

Aecij in vladar zahodnih Rimljanov sta torej poslala poslanca, ki naj bi Atili pojasnil, da je Konstancijev upnik Silvan sprejel posode kot jamstvo in ne kot ukradeno lastnino in da jih je nato prodal za srebro duhovnikom, in ne kar komu od navadnih ljudi. Ne bi bilo namreč prav, da bi ljudje uporabljali za svoje namene posode, ki so posvečene bogu. Če Atila tudi po tem razumnem pojasnilu in iz spoštovanja pred božanstvom ne bi umaknil svoje zahteve, da mu posode izročijo, bi mu pač poslali zlato zanje, za Silvana pa bi izposlovali oprostitev; ne bodo namreč izročili človeka, ki ni storil ničesar krivičnega. Takšen je bil vzrok poslanstva teh ljudi, ki so prišli z namenom, da Atilo prepričajo, in so čakali, da jim barbar da svoj odgovor in jih odslovi.

Ker smo potovali po isti poti, smo čakali, da bi šel Atila naprej in mu nato sledili skupaj z našim spremstvom. Ko smo prekoračili nakaj rek, smo prispeli do zelo velike vasi, kjer je stal Atilov dvor, ki naj bi bil, kot se je govorilo, razkošnejši od njegovih drugih dvorov. Zgrajen je bil iz brun in lepo zglajenih desk in obdan z lesenim obzidjem, ki je bilo zgrajeno ne toliko z vidika varnosti kot bolj glede na lep zunanji videz. Takoj za kraljevim je stalo drugo zelo razkošno domovanje, Onegezimovo, ki je bilo prav tako obdano z obzidjem iz brun, le da ni bilo okrašeno s stolpi, tako kot Atilovo obzidje. Nedaleč od obzidja je bilo kopališče; dal ga je zgraditi Onegezim, za Atilo drugi najmogočnejši človek med Skiti, s kamni, ki jih je priskrbel iz Panonije. Na tem območju namreč, kjer prebivajo barbari, ni niti kamna, niti lesa in les, ki ga uporabljajo, je uvožen. Gradbenika, ki je kopališče zgradil, so pripeljali kot ujetnika iz Sirmija in nadejal se je, da si bo kot nagrado za svoje iznajditeljsko delo prislužil svobodo. Bil pa je razočaran, ker ga je doletelo še hujše zlo od suženjstva pri Skitih. Onegezim ga je postavil za kopališkega služabnika in moral je streči njemu in njegovim spremljevalcem, ko so se kopali.

[Sledi opis Atilove ježe skozi vas, srečanje Priska z nekim Grkom, ki je pred leti po padcu Viminacija zašel v hunsko suženjstvo in se vživel v hunski način življenja; Onegezimov sestanek s Priskovim predstojnikom Maksiminom. Prisk izroči darila Onegezimovi ženi in čaka, da bi še sam govoril z Onegezimom.]

Ko sem čakal na Onegezima, so Romul, Promut in Roman, ki so prišli iz Italije kot odposlanci k Atili zaradi zlatih posod, stopili k meni, da bi spregovorili nekaj besed. Z njimi sta bila tudi Rusticij, Konstancijev pomočnik, in Konstanciol, po rodu iz tistega dela Panonije, ki je bil podložen Atili. Vprašali so me, ali so nas že odslovili, ali smo prisiljeni še čakati, in rekel sem, da čakam pri obzidju, da bi prav to zvedel od Onegezima. Ko sem jih nato sam vprašal, ali jim je dal Atila v zvezi z njihovim odposlanstvom prijazen in mil odgovor, so odvrnili, da nikakor ni spremenil svojega mnenja, temveč je zagrozil z vojno, če mu ne pošljejo bodisi Silvana, bodisi posod.

Ko smo izrazili začudenje nad barbarovo nerazumnostjo, je Romul, ki si je kot poslanec nabral veliko izkušenj, dejal, da sta Atilo njegova silno velika sreča in moč, ki iz te sreče izvira, dvignili tako visoko, da ni pripravljen poslušati pametnih razlogov, razen če bi menil, da so v njegovo korist. Nikoli ni nihče od vladarjev Skitije, ali katerekoli druge dežele dosegel toliko v tako kratkem času. Vladal je otokom Oceana in nad vso skitsko deželo in prisilil celo Rimljane, da so mu plačevali davek. Nameraval je doseči še več, kot je imel že sedaj, in, da bi povečal svojo oblast, je želel napasti Perzije.

Komentar

Če želimo Maksiminovo in Priskovo poslanstvo na kratko komentirati, ga moramo najprej postaviti v zgodovinsko dogajanje tistega časa. Poslanstvo je tudi po najnovejši kritični izdaji Priskovega teksta (R.C. Blockley) datirano v leto 449. To je obdobje, ko je v vzhodni polovici imperija vladal Teodozij II. (408–450), na zahodu pa v Raveni sin Gale Placidije in Konstancija, Valentinijan III. (425–455), ki je nastopil vladlo mladoleten in je njegova mati vladala v njegovem imenu deset let kot regentka.²² Dejansko je imel oblast v zahodnem delu imperija od leta 433 v rokah vrhovni poveljnik vseh oboroženih sil, *magister utriusque militiae*, patricij (od l. 435) Flavius Aetius (Aetius 7, *Prosopography of the Later Roman Empire*, 2. zv. 1980 = PLRE),²³ ki je od l. 405 preživel tri leta kot talec pri Alariku, nato pa nekaj let kot talec na hunskem dvoru. Za svoje poznejše vojaške uspehe in kariero se je imel v veliki meri zahvaliti hunskim zaveznikom, s pomočjo katerih se je bojeval proti svojim političnim nasprotnikom, in v Galiji proti zahodnim Gotom in Frankom.²⁴

Kot nagrado za njihovo podporo jim je v letih 433–434, ko je postal *magister utriusque militiae*, odstopil obsavsko Panonijo, kar omenja Prisk v fragmentu 11,1 (*Exc. de Leg. Gent. 5* = frg. 7 po izdajah Müller-Dindorf, datum je razviden iz konteksta): Skit (= Hun) Edekon, ki se je v vojni izredno izkazal, je ponovno prišel kot (Atilov) odposlanec (v Konstantinopelj) skupaj z Orestom. Ta je bil po rodu Rimljan in doma iz tistega dela panonske dežele ob reki Savi, ki je bila po pogodbi z generalom zahodnih Rimljanov Aecijem podložna barbarom (namreč Atilu). Ta Edekon je prišel na dvor in izročil Atilova pisma, v katerih se je le-ta pritožil nad Rimljani v zvezi z ubežniki. Kateri del Panonije so Huni tedaj dobili, ostaja nejasno. A. Alföldi, ki se je problemom poznoantične Panonije posebej posvetil, je menil, da je zahodnorimski dvor Hunom že leta 406 prepustil Valerijo,²⁵ v pogodbi leta 433–434, ki jo omenja

²² Glej O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*. Bd. 6, Stuttgart 1920, 279–316; Anhang, 459–470; E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches*. I, Dunaj 1928, 472 ss.; J.B. Bury, *History of the Later Roman Empire*. I, New York 1958 (ponatis izd. iz 1928), 265 ss.; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire I*, Oxford 1973², 173; A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian*, 284–565 n. Chr. (Handbuch d. Altertumswiss.) München 1989, 150 ss.

²³ G. Zecchini, *Aezio. L'ultima difesa dell'Occidente romano*, Roma 1983; za dogodke v zvezi z ambasado pod Romulom glej 262–265.

²⁴ Glej tudi C.D. Gordon, *The Age of Attila*, Ann Arbor 1960; E.A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford 1948, 102–120, posebej 111–113; zanimivi za zgodovino Hunov še: F. Altheim, *Attila und die Hunnen*. Baden-Baden 1951 in O.J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, Berkeley, Los Angeles, London 1973. Za obravnavane probleme pa glej posebej tudi Alföldi (op. 21) 1–2, 1924–26.

²⁵ Alföldi (op. 21) 86–87.

Prisk, pa naj bi ta sicer zanesljivi pisec zamenjal Dravo s Savo. Alföldi je namreč napačno sklepal, da je imel Prisk v mislih provinco Savijo, medtem ko je v njegovem fragmentu omenjena zgolj panonska dežela ob Savi. Če bi namreč Huni tedaj dejansko dobili Savijo, bi to iz strateških razlogov vsekakor predvidevalo poprejšnji padeč Prve Panonije,²⁶ ki pa se nikjer ne omenja. Metodološko je gotovo zgrešeno oporekati verodostojnost zanesljivemu literarnemu viru, če za to ne obstajajo nedvomni arheološki ali drugi dokazi. Tako ni dvoma, da je imel s »panonsko deželo ob Savi« Prisk v mislih Drugo Panonijo, ki je bila hunskega ozemlja na levem bregu Donave najbližje panonsko ozemlje, in v tem smislu je Priskov podatek razumel tudi Várady.²⁷ Poleg Valerije je torej tudi del Panonije ob Savi, očitno dovršen del province Druge Panonije, *Pannonia Secunda*, prišel že petnajst let pred Maksiminovim in Priskovim poslanstvom v oblast Hunov, ki so se na provincialnem ozemlju naselili kot *foederati*, Atilu pa je pripadel naziv *magister militum*.²⁸ Jasno je, da Huni ob tej priložnosti niso dobili cele Druge Panonije, večja mesta, tako vsekakor Basiane in Sirmij, so ostala pod vzhodnorimsko oblastjo, dokler jih ni Atila čez osem let osvojil.

Iz tega Priskovega poročila, kot tudi iz več drugih mest, je razvidno, da je bilo vprašanje vojnih ujetnikov in ubežnikov za Atilo bistvenega pomena, ker so bili tako eni kot drugi zanj vir dohodkov. Za ujetnike je zahteval velike odkupnine, kar lepo ponazarja tudi zadeva z zlatimi posodami sirmijskega škofa. Zaradi hunskih ubežnikov, ki so se zatekli, oz. prestopili na rimsko stran, kar je bil zanj predvsem tudi problem strateškega značaja, pa je redno pošiljal k Teodoziju poslanca, ki so zahtevali te ubežnike nazaj in se vsakokrat dali bogato obdariti; Prisk izrecno pravi, da je to eden od načinov, s katerim je Atila omogočil bogatenje svojim zvestim sodelavcem (frg. 10 ed. Blockley, 6 po Müller-Dindorfu), med drugim, kot beremo v prevedenem odlomku, enemu svojih najbližjih zaupnikov Edekonu in svojemu tajniku iz zahodnega imperija, Orestu (*Orestes 2, PLRE, 2. zv.*),²⁹ očetu zadnjega vzhodnorimskega vladarja Romula Avgustula, namreč zadnjega, ki je bil na zahodu oklican za vladarja; znano je namreč, da so bili novci v imenu Julija Nepota kovani še leta 480.³⁰ Hkrati pa je Atila želel s tem, da je zahteval ubežnike nazaj, preprečiti, da bi jih Teodozijevo vojaški poveljniki rekrutirali za svojo vojsko. Na celotnem ozemlju, ki so ga nadzorovali Huni, je bilo rimski vojski prepovedano rekrutirati vojake.³¹

Iz oporišč, ki so si jih prilastili, gotovo tudi iz že osvojenih panonskih, so Huni napadali druga mesta v Iliriku. Leta 441 so oblegali, osvojili in izropali več mest v vzhodnem delu Ilirika, med drugimi Raciarijo, *Naissus*, Singidunum in Viminacij, mesto *Margum* pa je Hunom izdal škof, in so ga oplenili brez obleganja. Tudi o tej epizodi Atilovih osvajanj v Iliriku piše Prisk (frg. 6, Blockley, 2 Müller-Dindorf): *Ko so Skiti (= Huni) v času tržnih dni s pomočjo zvijače premagali Rimljane in jih veliko ubili, so Rimljani poslali k Skitom poslanstvo, ki jih je obtoževalo, da so zavzeli trdnjavo (Konstancija nasproti Marga) in se niso držali pogodbe. Ti so odgovorili, da niso sami začeli s sovražnostmi, temveč so bili izzvani in so se le branili. Škof mesta Margus je namreč odšel na njihovo ozemlje, preiskal kraljeve grobnice (zakladnice?) in izropal v njih nakopičene zaklade. Če ga ne bodo izročili, in če ne bodo izročili tudi ubežnikov, kakor je bilo dogovorjeno (pri Rimljanih jih je bilo namreč zelo veliko), bodo vojno nadaljevali. Rimljani so odgovorili, da očitki Skitov niso resnični, vendar so barbari trdno verjeli, da je pravica na njihovi strani in se niso bili pripravljani o tem pogajati. Odločeni so bili, da se vojskujejo, prekoračili so Donavo in opustošili celo vrsto mest in trdnjav ob reki. Med temi so zavzeli tudi Viminacij, mezijsko mesto v Iliriku. Ko se je to dogajalo, so nekateri predlagali, naj izročijo škofa iz Marga, da ne bi zaradi enega*

²⁶ Id., *ibid.*, 89–91. O Prvi Panoniji govori tudi A. Mócsy, *Pannonia, RE Suppl. IX*, 1962, 582.

²⁷ L. Várady, *Das letzte Jahrhundert Pannoniens*, 376–476. Budapest 1969, 303–314. Prim. tudi Šašel (op. 4) 128.

²⁸ K zapleteni problematiki glej Várady, *ibid.*, 303 ss.

²⁹ Glej nazadnje k Orestu I. Bóna, *Das Hunnenreich*, Stuttgart 1991, 110–117: zdi se, da podatki, ki jih navaja, niso vsi točni.

³⁰ J.P.C. Kent, *Julius Nepos and the Fall of the Western Empire*, v: *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata*, Graz, Köln 1966, 146–150; Ž. Demo, *The Mint in Salona: Nepos and Ovida*, v: *Studia numismatica Labacensia A. Jeločnik oblata* (Situla 26) 1988, 247–270.

³¹ Bury (op. 22) 273.

človeka vse rimsko ljudstvo trpelo strahote vojne. Mož je zaslutil, da ga bodo izročili, zato se je skrivaj pred meščani podal k sovražnikom in obljubil izdati mesto, če bi mu skitski kralji ponudili primerno nagrado. Ti so rekli, da mu bodo nudili vse ugodnosti, če izpelje svojo obljubo, in po dogovoru so si podali desnice in si zaprisegli. Z velikim barbarskim oddelkom se je vrnil na rimsko ozemlje, ga skril v bližini rečnega brega in ga ponoči na določeno znamenje zbudil in mesto prepustil sovražnikom. Ko je bil Margus na ta način opustošen, se je položaj barbarov bistveno izboljšal.

V tem valu hunskih osvajanj sta nedvomno padla tudi Sirmij in Basiane, in sicer verjetno pred drugimi mesti, če so ju Huni osvojili iz svojih panonskih oporišč, čeprav številni moderni zgodovinarji napačno datirajo padec Sirmija tudi v leti 447 ali 448.³² A. Alföldi je opozoril, da ti dve letnici sploh ne prideta v poštev že zato, ker je bil Atilov tajnik Konstancij, ki je po padcu mesta zastavil zlate posode sirmijskega škofa, usmrčen – sicer iz drugih razlogov: zelo verjetno je namreč deloval za zahodno rimsko stran³³ – na ukaz obeh hunskih kraljev, Atila in Bleda, torej pred letom 445, ko se je Atila brata znebil.³⁴ Zgodba sirmijskega škofa in škofa iz Marga sta zanimivi in v nekaterih podrobnostih tudi podobni, saj zgovorno kažeta, da je bilo bogastvo nakopičeno v rokah cerkve in škofa, in dajeta slutiti, da je bil škof tudi v posvetno-civilnem pogledu pomemben faktor mestne oblasti, saj drugi mestni funkcionarji v virih skoraj niso dokumentirani.³⁵

Osebe iz zahodne polovice imperija, ki jih Prisk omenja v opisu odposlanstva k Atili, so večinoma znane le iz njegovega besedila, tako comes Romul (*Romulus 1, PLRE, 2. zv.*), Orestov tast in ded Romula Avgustula, ki je nosil dedovo ime. V strokovni literaturi velja, da je bila Romulova hčerka, mati Romula Avgustula, doma iz Petovione.³⁶ To mnenje temelji izključno na Priskovem besedilu (glej prevod zgoraj), in sicer na tistem mestu, ki ga po De Boorovi³⁷ in poznejših izdajah prevajamo, da so poslanci krenili na pot iz noriškega mesta Patavione: ὁ γὰρ αὐτοῦ καὶς Ὀρέστῃς Ῥωμύλου θυγατέρα ἐγεγραμῆκει. *** ἀπὸ Παταβίωνος τῆς ἐν Νωρικῶ πόλεως ἐπρεσβεύοντο...: *Njegov sin Orest se je poročil z Romulovo hčerko ***. Poslanstvo je krenilo na pot iz Patavione ...* Lakuno v besedilu so starejši izdajatelji pred De Boorom pomaknili nekoliko naprej, namreč po besedah noriškega mesta Patavione. De Boor se je odločil, da jo premakne nazaj, po besedah z *Romulovo hčerko*. Za svojo odločitev je imel gotovo tehtne filološke razloge, ki pa jih sicer ni argumentiral. Tudi R.C. Blockley v svoji izdaji Priska premestitev lakune ne utemeljuje, navaja pa v pismu tri jezikovne razloge za svojo odločitev: 1. Stavek Ῥωμύλου θυγατέρα ἐγεγραμῆκει ἀπὸ Παταβίωνος bi bil okoren in zelo nenavaden. 2. Prisk za poreklo oseb, ki jih omenja ne uporablja ἀπό, temveč ἐκ (npr. str. 262, vr. 379; str. 276, vr. 579; 288, vr. 7; 342, vr. 4), na kar me je opozorila že A. Šašel; Blockleyev drugi razlog torej potrjuje njeno domnevo. 3. Prisk tudi sicer često omenja mesta kot vmesne postaje na potovanju poslancev (npr. str. 248, vr. 62 in tudi frg. 9,2).³⁸

Po čitanju iz starejših izdaj so besede in ločila postavljena tako, da se stavek v prevodu glasi: *Njegov sin Orest je poročil Romulovo hčerko, iz noriškega mesta Patavione*. Zaradi

³² V zvezi z datumom prim. M. Mirković, *Sirmium – its History from the I Century A.D. to 582 A.D.*, *Sirmium I*. Beograd 1971, 48 in op. 286.

³³ K temu Konstanciju prim. R.C. Blockley, *Constantius the Gaul, Secretary to Attila and Bleda*, *Echos du Monde Classique / Classical Views* 31, 1987, 355–357.

³⁴ Alföldi (op. 21) 2, 96. Ta datum presenetljivo niti v najnovejši literaturi ni vedno sprejet, tako npr. H. von Petrikovits, *Die römischen Provinzen an Rhein und an der oberen und mittleren Donau im 5. Jahrhundert n. Chr. Ein Vergleich* (Sitzungsber. d. Heidelberger Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 3) 1983, 8–9. Pravilno N. Duval, V. Popović, *Urbanisme et topographie chrétienne dans les provinces septentrionales de l'Illyricum*, v: *Actes du Xe Congr. intern. d'archéol. Chrét.*, *Studi di antichità cristiana* 37 – *Ellenika* 26, Città di Vaticano, Thessalonike 1984, 542–544.

³⁵ A. Poulter, *The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces during the Later Roman Empire*, v: *The City in Late Antiquity* (izd. J. Rich), London, New York 1992, 99–135, *passim*.

³⁶ Npr. B. Saria, *RE XXI,1* (1951) 1176, s.v. *Poetovio*; L. Várady (op. 27) 319 ss.; J. Šašel, Aquileia, Ravenna e Poetovio, *Ant. altoadr.* 13, 1978, 143–145; H. Wolfram, *Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907*, Wien 1987, 37, in nedavno Bóna (op. 29) 111 in 117.

³⁷ *Excerpta de Legationibus (Excerpta historica Iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti Confecta, vol. 1)*. Ed. C. de Boor. Berlin 1903, str. 132.

³⁸ V pismu z dne 6. maja 1992, za katero bi se mu rada tudi na tem mestu lepo zahvalila.

vejice za besedo *hčerka* se omemba Petovione že v teh izdajah ni morala nujno nanašati na Romulovo hčerko.³⁹ Várady se sicer v nasprotju z De Boorovo odločitvijo zavzema za čitanje po starejših izdajateljih,⁴⁰ vendar je takšna formulacija – kot sem pravkar navedla – filološko komajda sprejemljiva, ne glede na rokopisno izročilo teksta pa je nenavadna, ker bi pričakovali, da bi pisec nekoliko pred tem, ko je kot prvega v odposlanstvu omenil Romula, tudi navedel, od kod je, če bi to želel, ne bi pa navajal porekla njegove hčerke, saj se predpostavlja, da sta oče in hči iz istega mesta in se v tem primeru pričakuje, da bo navedeno očetovo poreklo. Pri takšni besedni zvezi, za kakršno so se odločili izdajatelji pred De Boorom, se namreč vsak takoj vpraša, da ni morda hčerkin dom naveden zato, ker bi bil drugačen od očetovega, kar pa bi bilo povsem neobičajno. Vsekakor se mi zdi nova varianta čitanja tudi vsebinsko bolj smiselna. Kljub drugačnemu Váradyjevemu stališču menim, da se omemba Petovione na tem mestu lepo vključuje v koncept pripovedi. Mesto je omenjeno kot vmesna postaja zahodnorimskega poslanstva, ki ga je Aecij napotil k Atilu nedvomno iz Ravene. Od tod sta zelo verjetno odšla na pot vsaj komes Romul in novi tajnik Konstancij (kar je razvidno iz Priskovega besedila), v Petovioni pa sta se jim utegnili priključiti guverner province Norika Promut (*Promotus 1, PLRE*), ki je morda tudi sicer službeno kdaj bival v Petovioni, in morda vojaški poveljnik Roman (*Romanus 2, PLRE*), toliko verjetneje, če bi poveljeval v Petovioni stacioniranim četam – *comitatenses*⁴¹ – kar pa žal ni znano. H. Castritius je pripomnil, da so člani odposlanstva predstavljali najvišjo civilno in vojaško oblast v noriško-panonskem provincialnem območju, ki je mejilo na hunsko ozemlje. Roman, katerega funkcija pri Prisku ni natančno označena, bi utegnil biti *dux*,⁴² po vsej verjetnosti Prve Panonije in Obrežnega Norika. Morda je v Petovioni živel tudi Orestov oče Tatul, če se je bil tja preselil po hunski zasedbi Druge Panonije, iz katere je sicer izviral. O teh treh osebah ni razen pri Prisku nobenih drugih podatkov, zanimivo pa je, da je ime *Tatulus* znano le z enega rimskega napisa, in sicer ravno s Posavja, z Vranja pri Sevnici, z območja med Celejo in Neviodunom.⁴³

Ob branju Priskovega poročila o tem poslanstvu se zgodovinarju postavi vprašanje, zakaj bi Atila sedem do osem let po padcu Sirmija nenadoma želel razčistiti zadevo z zlatimi posodami sirmijskega škofa. Aecijevo poslanstvo k Atilu je namreč očitno le odgovor na Atilovo predhodno v Raveno. Ključ do prave razlage je po vsej verjetnosti Atilova zveza s Honorijo. Iz virov je namreč znano, da je le nekaj mesecev po tem poslanstvu, l. 450 prišla na dan spletko sestre vladarja Valentinijana III., Juste Grate Honorije, ki se je za hrbtnom kraljeve družine prek svojega evnuha Hiakinta povezala z Atilo, mu poslala denar in svoj prstan in ga prosila, da na ravenskem dvoru zanjo posreduje in jo reši hišnega pripora. Zadeva je imela mnogo širše razsežnosti, kot bi jih imela sicer, ker Honorija ni bila zgolj princesa na dvoru, temveč je nosila, kot njena mati Gala Placidija, naziv Avgusta. Za Avgusto je bila, kot kažejo napisi (npr. *ILS 817* in *818*) oklicana še pred bratovo poroko leta 437, njeno soiregentstvo pa dokazujejo tudi v njenem imenu kovani novci.⁴⁴ Tudi v Sudi izrecno piše, da ji je pripadal del vladarske oblasti (ἤτις καὶ αὐτῇ τῶν βασιλικῶν εἶχετο σκήπτρον). Pozneje se je zapletla v afero z oskrbnikom svojih posesti in premoženja

³⁹ Na to podrobno me je prijazno opozoril prof. Blockley v pismu. V svoji izdaji (op. 15) II, str. 384 op. 47 pripominja: *The punctuation of the text, including the placing of the lacuna, is that of de Boor. The older editors place a comma after ἐγγαμήκει and the lacuna after πόλεως. No explanations are offered for either reading.*

⁴⁰ L. Várady (op. 27) 319 ss.

⁴¹ Id., *ibid.*, 321.

⁴² H. Castritius, die Grenzverteidigung in Rätien und Noricum im 5. Jh. n. Chr. Ein Beitrag zum Ende der Antike, v: H. Wolfram, A. Schwarz (izd.), *Die Bayern und ihre Nachbarn I* (Österr. Akad. Wiss., phil.-hist. Kl., Denkschr. 179) 1985, 25. Blockley (op. 15) II, str. 384 op. 46, predlaga dve možnosti: *Romanus* naj bi bil bodisi *dux*, bodisi *comes rei militaris*.

⁴³ J. Šašel, Napisi. Inschriften, v: P. Petru, T. Ulbert (ed.), *Vranje pri Sevnici. Vranje bei Sevnica* (Katalogi in Monografije 12) 1975, 136 št. 4 (= *AII 34* in E. Weber, *Die römischen Inschriften der Steiermark*, Graz 1969, št. 356). Sicer je ime v obliki *Tatulo* le še dvakrat izpričano v Panoniji, glej A. Mócsy et al., *Nomenclator*, Diss. Pann. 3/1 (1983) s.v.

⁴⁴ J.P.C. Kent, Solidi of Valentinian III: a Preliminary Classification and Chronology, *Die Münze: Bild – Botschaft – Bedeutung. Ferstschrift für Maria R. – Alfoldi*. Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris 1991, 271 ss., posebej 277.

Evgenijem, ki je nedvomno računal vsaj na delno uzurpiranje oblasti. O tem pišejo Prisk (besedilo je ohranjeno pri Johanesu Antiohijskem, frg. 199,3), in drugi viri (*Iusta Grata Honoria*, PLRE, 2. zv.). Ko je zadeva prišla na dan, je bil Evgenij usmrčen, Honorijo, ki jo le po posredovanju Gale Placidije ni doletela enaka usoda, pa so leta 449 nasiloma zaročili z zanesljivim Flavijem Basom Herkulanom, leta 452 konzulom. Celotno Honorijino zgodbo je komentiral in kronološko opredelil J. Bury v članku, ki je kljub stari letnici še vedno temeljnega pomena.⁴⁵ V virih, predvsem v Prisku, ki epizodo s Honorijo opisuje v poznejšem fragmentu (frg. 17 = Johannes Antioh. frg. 199,2) ni seveda nobene vzročne povezave med Romulovim poslanstvom in Honorijino zvezo z Atilo, ki tedaj v javnosti očitno še ni bila znana. Še malo pa ni izključeno, da ni bila ravno Honorija pravi vzrok Romulove misije. Atila bi morebitna poroka s Honorijo postavila dobesedno ob bok Valentinijanu III., saj bi lahko legitimno zahteval neke vrste soverenstvo, oz. oblast vsaj nad delom zahodnorimskega imperija. To je bila vsekakor afera na najvišji ravni, ki jo je bilo treba za vsako ceno preprečiti. Toliko bolj, ker je iz nadaljnega besedila pri Prisku (*ibid.*) razvidno, da je Teodozij v strahu pred Atilo Valentinijanu III. nujno svetoval, naj Honorijo takoj izroči hunskemu kralju.

Vzročno povezavo med Romulovim poslanstvom in Honorijo je predpostavil že L. Várady⁴⁶ in jo podprl J. Šašel.⁴⁷ Kar se tiče kronoloških podatkov, kar jih je dokumentiranih v virih, ni noben tak, da bi tej hipotezi nasprotoval. Rada bi jo osvetlila še z nekaterih, doslej ne dovolj upoštevanih vidikov. V omenjenih letih je bil Atilov tajnik in zaupnik Orest; težko bi si bilo predstavljati, da bi mu mogla ostati prikrita takšna zadeva, kot je bilo Hiacintovo posredovanje pri Atili za Honorijo. Na drugi strani pa je malo verjetno, da ne bi o tako pomembnem in za zahodnorimski imperij tako usodnem političnem zapletu, kot je bila Atilova zveza s Honorijo, skušal prek svojega očeta in svojega tasta komesa Romula o tem obvestiti zahodnorimski dvor. Valentinijan III. si je brez dvoma želel, da zadeva ne bi prišla v javnost, saj bi mu to zgolj škodilo, Atilu pa utegnilo pridobiti nove zaveznike. Razumljivo je tudi, da na zahodu prav tako niso želeli, da bi se to razvedelo na vzhodnorimskem dvoru, zato ni nič nenavadnega, da Prisk v zvezi s tem od zahodnorimskega poslanstva ni zvedel ničesar. Verjetno so anticipirali Teodozijevo stališče, saj je bilo znano, da je za vsako ceno skušal odvrniti Atilove Hune od napada na svoj del imperija. Morda je Romul, ko je s Priskom govoril o Atilovi silno veliki sreči (frg. 12, Blockley = 8 Müller-Dindorf) aludiraj prav na Honorijo. Zahodnorimsko poslanstvo je bilo sestavljeno zgolj iz Orestovih sorodnikov, prijateljev in znancev in verjetno je bila njihova naloga, da se posvetujejo predvsem z njim, kako naj ukrepajo, oz. kaj lahko sploh storijo. Kot kaže poznejši razvoj dogodkov (Atilov osvajalni pohod nad Galijo), njihova misija ni bila uspešna.

Dotaknila sem se treh problemov. Menim, da iz virov, predvsem iz spisa *Expositio totius mundi et gentium* nikakor ne izhaja, da bi izraz *civitas Noricum* (pri Prokopiju očitno analogno *pólis Norikón*) pomenil regijo utrjenih višinskih naselbin med Petoviono in Celejo, kot je to argumentiral R. Egger, njegovo mnenje pa je sprejela vrsta strokovnjakov, med zadnjimi tudi S. Ciglencečki.⁴⁸ Zdi se, da raba besed *civitas* in *polis* v navedenih besedilih izključuje možnost, da bi se nanašali na deželo; v omenjenih primerih gre za mesto z upravnim območjem. Na osnovi virov se mi zdi najverjetneje, da se izraz nanaša na mesto Petoviono samo in seveda na njen ager, saj je bil le-ta z mestom administrativno tesno povezan. Dalje menim, da bo potrebno korigirati v moderni strokovni literaturi, predvsem avstrijski, madžarski in slovenski, pogosto navedeno trditev o petovionskem poreklu Romulove hčerke in matere zadnjega zahodnorimskega vladarja. Temeljila je namreč na Priskovem besedilu iz starih izdaj, novo čitanje pa je pokazalo, da se omemba Petovione prejkone nanaša na zahodnorimsko odposlanstvo k Atili. In nazadnje: z novo, sicer hipotetično, vendar verjetno rekonstrukcijo dogodkov sem želela podkrepiti Váradyjevo in Šašlovo mnenje, da je bila ena od nalog Romulovega poslanstva tudi ta, da bi Atilo z Orestovo pomočjo prepričal, da Valentinijan III. ne bo nikdar pristal na njegovo zvezo s Honorijo.

⁴⁵ J.B. Bury, *Iusta Grata Honoria*, *Jour. Rom. St.* 9, 1919, 1–13.

⁴⁶ L. Várady (op. 27) 315 ss.

⁴⁷ J. Šašel (op.36).

⁴⁸ Egger (op. 6); Ciglencečki (op.7).

Summary

THE EMBASSY OF ROMULUS TO ATILA
(One of the last citations of Poetovio in classical literature)

Marjeta Šašel Kos

Poetovio, an important Norican settlement on the ancient amber trading route, belonged to the province of Pannonia in the period of its greatest prosperity, and was known from the period of Trajan onwards as *colonia Ulpia*. It apparently retained a reputation as an active provincial city in the Late Roman Empire, it was the see of a bishop, a lively industrial-craft centre, and, as can be concluded from various literary notes, mainly from data in *Expositio totius mundi et gentium* and from Ammianus Marcellinus (XIV 11,20; cf. also XV 1,2), the temporary residence of the highest military and civil representatives of the Roman government.

On the basis of two sources, Ammianus and the Byzantine historian Priscus (in his report about the western Roman embassy to the court of Attila), it appears that the terms "Norican town" or "a city of Noricum" gradually became some kind of synonym for Poetovio and its *ager* from the 4th century onwards. This becomes even more comprehensible if it is considered that the *ager* of Poetovio more or less corresponded to that part of Noricum which had previously been included in Pannonia. The further existence of the city far into the 6th century is proven, despite the scarce archeological finds, by the mention of Poetovio in the work of the Anonymous Geographer of Ravenna (216, 6, ed. M. Pinder, G. Parthey), where the name of the town is noted as Petaviona, listed among the towns of Pannonia, between Remista and Vincensima.

In the article the author has touched on three problems. In her opinion the sources, especially the work *Expositio totius mundi et gentium*, certainly do not support suggestions that the expression *civitas Noricum* (evidently analogous to Procopius' πόλις Νορικόν) signified a region of fortified hillforts between Poetovio and Celeia, as was suggested by R. Egger and accepted by a number of scholars, S. Ciglenečki among the latest. The use of the expressions *civitas* and πόλις would seem to exclude anything other than a city with its territory. On the basis of the sources, it seems more likely that the expression "Norican town", or "a city of Noricum" refers to the city of Poetovio itself, and certainly its *ager* as well, as the latter was closely connected to the city in terms of administration. The author further considers that it will be necessary to correct (in modern literature, particularly Austrian, Hungarian and Slovenian) the commonly cited assertion that the daughter of Romulus and the mother of the last western Roman emperor was from Poetovio. This is based on the early editions of the text of Priscus (which is analyzed and commented upon in the article), but a new reading has shown that the citation of Poetovio most probably refers to the western Roman embassy to Attila. And finally: with this hypothetical but nonetheless credible reconstruction of events, an attempt has been made to substantiate the opinions of Várady and Šašel that one of the tasks of Romulus' mission was to convince Attila, with the help of Orestes, that Valentinian III would never accept his connection with Honoria.

ARHEOLOŠKI VESTNIK

Osrednjo slovensko arheološko revijo izdajata Inštitut za arheologijo Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU in Slovenska akademija znanosti in umetnosti. V Arheološkem vestniku (AV) so objavljeni rezultati arheoloških raziskovanj na vzhodnoalpskem in zahodnobalkanskem prostoru. Predstavljena so najdišča in premične najdbe iz vseh arheoloških dob.

Preko 900 izvodov Arheološkega vestnika zamenjuje Biblioteka SAZU z ustanovami iz vsega sveta (akademijami, univerzami, arheološkimi inštituti, muzeji, spomeniškovarstvenimi zavodi), s čimer pridobi letno najmanj toliko izvodov dragocenih tujih znanstvenih publikacij, in sicer ne le arheoloških, ampak tudi zgodovinskih in umetnostnozgodovinskih.

Starejši letniki AV so večinoma že pošli, novejšje pa lahko kupite v knjigarni Cankarjeve založbe v zgradbi Slovenske matice, Kongresni trg 8, Ljubljana.

O ČEM SMO PISALI . . .

. . . pred štirimi desetletji?

Naš najstarejši ohranjeni urbar za Fužine datira iz leta 1589. V njem piše, da je tedaj plačeval činž od *mlina za papir pri Fužinah* (Zinns bey Kaltenprunn za razliko od mlinov, ki so bili in Schloss zu Kaltenprunn) *mojster Pankrac* (Pangraz, Thiel piše Pangracz) letno 25 ren. gld in 10 rizmov papirja. Če je mlin pričel obratovati pred letom 1580, potem je velika verjetnost, da je mojster Pankrac delal v njem od samega začetka.

(Jože Šorn, Starejši mlini za papir na Slovenskem, ZČ 8/1954, str. 88)

. . . pred tremi desetletji?

Prvo vprašanje so volitve v deželne zборе leta 1861, prve parlamentarne volitve po letu 1848 na Slovenskem. V Zgodovini volilnih bojev of februarskega patenta do prve svetovne vojne imajo prve volitve leta 1861 poseben značaj in se razlikujejo od vse poznejših. Mnogokaj v njih spominja na revolucionarno leto 1848, njihova glavna značilnost pa je v tem, da še ne poznajo organiziranih političnih strank in od njih vodenega in organiziranega volilnega boja in volilne agitacije. S tem seveda nočemo reči, da volilnega boja ni bilo – narobe, volitve leta 1861 so bile zelo žive.

(Vasilij Melik, O nekaterih vprašanjih slovenske politike v začetku šestdesetih let 19. stoletja, ZČ 18/1964, str. 155)

. . . pred dvema desetletjema?

Graški krog Slovencev obsega vse tiste Slovence, ki sta jih študij ali življenjska pot za krajši ali daljši čas zanesla v Gradec in ki jih bivanje sredi tujega mesta ni odtujilo, temveč še bolj povezalo z lastnim narodom, kateremu so posvetili tako umske kot fizične sposobnosti. Konkretnije pomeni za leto 1848 vse tiste pripadnike slovenskega naroda, ki so se postavili na čelo političnemu gibanju slovenskih Štajercev ter skušali skupaj z rojaki na Dunaju, v Celovcu, v Ljubljani in drugod uresničiti program zedinjene Slovenije.

(Stane Granda, Graška Slovenija 1848/1849, ZČ 28/1974, št. 1–2, str. 45)

. . . pred desetletjem?

Pomembno prelomnico v strukturi podatkov pomeni **leto 1844**. Abecedni seznam duhovnikov prvič navaja poleg imena in priimka tudi datum rojstva in datum posvetitve posameznih duhovnikov. **Leta 1845** je v abecednem seznamu krajev za slovenski del škofije v oklepanju navedena tudi slovenska oblika kraja. **Leta 1846** je struktura podatkov naslednja: ordinarij, vrsta lavantinskih škofov, stolni kapitelj, konzistorij. Župnije so razvrščene po okrožjih, znotraj okrožij pa po dekanatih. Pri vsaki župniji je naveden patronat, število vernikov in službujoči dohovnik (samo služba).

(France Martin Dolinar, Letopisi lavantinsko-mariborske škofije kot zgodovinski vir, ZČ 38/1984, št. 1–2, str. 59)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega poiščite v starejših ZČ, ki jih dobite na upravi ZČ!

Andrej Pleterski

ECCLESIA DEMONIBUS ADDICTA

Povedka o poganskem svetišču v Millstattu

Da tudi stari Slovenci niso častili svojih likovno neprisotnih bogov samo le v gajih, pri studencih in drevesih, nam dokazuje sporočilo, da so imeli karantanski Slovenci v Millstattu preročišče, v katerem so na treh stebrih stali simboli njihovih božanstev: leva, volka in kože (Mal 1940, 2).

Mal je sporočilu verjel, saj ga je povsem resno vključil v svojo razpravo. Ker pa se opis nikakor ne vklaplja v splošno podobo poganskega verovanja Slovanov, bi ga lahko zavrgli kot neverodostojnega. Toda, ali ne bi s tem zlili proč tudi novorojenčka? Ali vseeno obstaja historično jedro?

Viri povedke. Mal je črpal iz predstavitve Koroške v besedi in sliki J. Wagnerja. Ta zagotavlja, da so najstarejši zapisi, ki jih je bilo najti, sporočali, da je na mestu Millstatta stalo neko slovansko preročišče, trije stebri, na katerih prvem se je nahajala levja ali mačja glava, na drugem volčja, na tretjem kozja, iz katerega so spraševalci dobili odgovor kot s Pitijinega trinožnika (Wagner 1845, 171). Nato nadaljuje, da je neki slovanski poglavar v času sv. škofa Virgila iz Salzburga, torej približno 745 pod knezom Borutom, in ki je pri krstu dobil ime Domitian, one malike, enako kot je Bonifacij uničil Germanom svete gaje in kipe božanstev, zvrnil in pometal v jezero, na njihovem mestu pa zgradil cerkev v čast božjega Odrešenika in Vseh svetih (prav tam).

Wagner ne navaja določno vira svoje zgodbe, ampak se sklicuje na neoprijemljive »najstarejše zapise«. Ker pa uničenje preročišča povezuje z Domicijanom, lahko iščemo dalje pri le-tem. Hkrati nas zanima, kaj so o Millstattu pisali nekateri starejši avtorji. Tako je tudi M. Hanzič poznal mnenje številnih ljudi in izročilo, po katerem je Millstatt dobil ime po tisočih kipih malikov, ko jih je Domicijan prevrnil in iz domačega svetišča potopil v sosednje jezero (Hansiz 1793, 278). Kot povsem oprijemljivi vir za Millstatt navaja tudi Bollandovo izdajo Acta S. Domitiani (Hansiz 1729, 91) – prepis originala, ki je bil shranjen v cerkvi v Millstattu (Nikolasch 1993, 29).

Še nekaj stoletij prej piše J. Unrest v prvem delu, posvečenem deželni zgodovini pri nas, v Koroški kroniki, ki je začela nastajati po 1480 (Mihelič 1977, 289), da so samostan Millstatt nekoč imenovali »ad mille statuas«, to je, pri tisoč stebrih, kajti v poganskih časih je bilo tam tisoč stebrov in na vsakem stebri malik (Unrest 1724, 528).

Wagnerjeva zgodba se v drugem delu očitno nanaša na izročilo, kot ga je opisal Hanzič, podrobnost o malikih na stebrih, bi lahko imel po Unrestu, verjetno sam pa se je odločil za število tri in za glave naštetih živali. Poleg tega je prvi, ki omenja slovanskost svetišča in Domicijana ter prvi, ki navaja poleg nemške in latinske tudi slovansko razlago izvora imena Millstatt (Wagner 1845, 171). Vse to pa poraja občutek, da je na Wagnerja močno vplival romantični nacionalizem njegovega časa. Možna je še domneva, da je podrobnost o glavah na stebrih posnel po usodi millstattskih upornih kmetov iz leta 1738, katerih vodje so obglavili, njihove glave pa v večni opomin izpostavili v železnih kletkah na stebrih ob cesti. Zadnji(?) od njih, ki je stal blizu Millstatta ob cesti proti Liesereggju, se je zrušil okoli 1820 (Wagner 1845, 174).

Povedka iz prve polovice 19. st. je torej mešanica ustnega izročila, ljudske etimologije, oplojena z razlago posameznih zgodovinopiscev, dooblikoval in romantično začinil pa jo je najverjetneje Wagner sam. Na tej točki bi lahko zaključili, češ da je vse plod ljudske

* Raziskava je del projekta »Vzhodne Alpe in zahodni Balkan v arheoloških dobah«, katerega naročnik je Ministrstvo za znanost in tehnologijo R Slovenije, izvajalec pa Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za arheologijo.

domišljije, če ne bi bilo omenjenih Acta S. Domitiani. Pravilna rešitev naše uganke brez njih pač ni mogoča.

Domicijanova legenda. Zgodba o domnevem karantanskem knezu Domicijanu, ki je spreobrnil ljudstvo h krščanstvu, ustanovil cerkev v Millstattu in bil tam pokopan, je v tem stoletju veljala za ponaredek druge polovice 12. stoletja. Pred kratkim je F. Nikolasch spodbil dokaze, ki so utemeljevali tako razumevanje (Nikolasch 1990). Nato je ponovno objavil latinsko besedilo legende z nemškim prevodom in svojim kritičnim uvodom (Nikolasch 1993). Iz tega dela črpam v nadaljnjem. V njem Nikolasch s podrobno analizo ugotavlja, da besedilo izvira iz začetka 14. stoletja in je kompilacija treh spisov. Prvi z opisom Domicijanovega življenja je nastal v času opata Heinricha I. (1166 – pribl. 1177, najpozneje 1180), drugi z opisi čudežev v letih okrog 1240–1250 in zadnji, tudi z opisi čudežev okrog 1304.

Pisec življenjepisa najprej pove, da posreduje iz tega, kar je dobil iz spisov pa tudi od predhodnikov in predstojnikov. Njegovo sporočilo torej povzema pisane vire, ustno izročilo, temu pa je dodal tudi lastno razmišljanje, kot bomo videli pozneje. Sledi opis življenja.

Constat itaque beatum Domicianum ducem quondam Quarantane terre extitisse, ut in epitaphio tumbe illius in lapide ita exaratum invenimus »In nomine patris et filii et spiritus sancti. Hic requiescit beatus Domitianus dux, primus fundator huius ecclesie, qui convertit istum populum ad christianitatem ab infidelitate«. Ad hec sub quo tempore conversatus fuerit, ibidem continebatur, sed negligencia et vicio antiquorum abolita sunt. Hic cum baptizatus a sancto Rudberto fuisset, ut quidam asserunt, sive ab aliquo successorum suorum, quibus magis favemus, locum adiit Milstatensem et culturam illic demonum non modicam invenit, quemadmodum etymologia nominis loci illius liquido ostendit. Milstat enim a mille status nomen accepit, quas ibidem populus errore delusus antiquo coluit, quas ille felix exemplo Bonifacii pape destruxit et eliminata omni spurcia demonum ecclesiam, que primitus mille demonibus fuit addicta, in honore omnium sanctorum post modum consecrari fecit. Qui cum bona conversacione et felici consumacione cursum vite sue, prout modo merita ipsius declarant, sine querela coram deo et hominibus expleret, venerabile corpus eius in edicula iuxta maiorem ecclesiam est reconditum (Nikolasch, 1993, 42).

»In tako je znano, da je nekoč bival blaženi Domicijan dux karantanskega ozemlja, kakor smo našli v napisu na njegovem grobu tako vklesano v kamen »V imenu očeta in sina in svetega duha. Tu počiva blaženi dux Domicijan, prvi ustanovitelj te cerkve, ki je spreobrnil to ljudstvo h krščanstvu iz nevere«. K temu je bilo prav tam dodano, v katerem času je živel, vendar so bile (te besede) uničene zaradi nemarnosti in napake starih. Ko ga je krstil sveti Rupert, kot nekateri dodajajo, ali pa nekdo od njegovih naslednikov, čemur smo bolj naklonjeni, je prišel v milštatski kraj in tam našel nezmerno čaščenje malikov, kar povsem jasno kaže izvor onega krajevnega imena. Milstat je namreč dobil ime po tisoč kipih, katere je prav tam častilo ljudstvo, ki je bilo prevarano s starodavno zmoto, katere je oni blaženec uničil po vzgledu papeža Bonifacija in dal, ko je odstranil vse praznoverje malikov, cerkev, ki je bila prvotno prisojena tisoč malikom, kmalu nato posvetiti v čast vseh svetih. In ko je ta brez obtožbe pred bogom in ljudmi dopolnil tek svojega življenja, v katerem se je dobro obnašal in (ga) srečno končal, kakor kažejo prav njegove zasluge, so shranili njegovo častivredno telo v kapelo poleg glavne cerkve.« Sledijo opisi dogodkov po Domicijanovi smrti: čudeži in zgodovina prenosov relikvij.

Značilno za pisca je, da skuša biti verodostojen in svojo pripoved dokumentira, kjer je le mogoče. Ti sprotni dokazi večinoma dokaj razvidno sekajo življenjepisa. Če njegove posamezne kose povežemo, dobimo zelo jedrnato sporočilo.

1. *Constat itaque beatum Domicianum ducem quondam Quarantane terre extitisse . . .*

To trditev naj bi dokazoval nagrobni napis, vklesan v kamen. Iz besedila ni takoj jasno razvidno, ali je v času pisca obstajal, ali ne. Oblika *invenimus* je lahko tako sedanjik kot preteklik. Iz opisov stanja relikvij po požaru samostana med 1120 in 1122 (Nikolasch 1993, 36) je razvidno, da so bile lahko dostopne, saj jih je bilo mogoče poljubiti (prav tam, 43). Malo je verjetno, da bi ležale pod debelo marmorno ploščo. Jasno pa pisec pove, da je

obstajal tudi del napisa, ki je navajal, kdaj je Domicijan živel, je pa zaradi malomarnosti propadel. Je pisec ploščo videl, ali ne? Je sploh obstajala?

Iz zagate nas je rešil F. Glaser, ki je ponovno odkril in objavil izginuli odlomek. Gre za zgornji desni vogal plošče, na kateri je mogoče rekonstruirati naslednje besede: (QVIES)CIT DOMICIA(NVS) . . . (K)AROLI IMPERATORIS . . . (PA)GANITA(TEM). Značilna oblika črke G ima neposredno primerjavo v napisu 9. stoletja v zakristiji farne cerkve Sv. Marije v Cisanu pri Veroni (Glaser 1993, 303 ss). Omemba cesarja Karla (Velikega) je časovna oznaka, to pa je ravno tisti del, ki naj bi po navedbi pisca umanjkal. Do tu se podatki ujemajo. V ostalem prihaja do razlik med napisom, kot ga sporoča pisec in najdenim odlomkom. Po piscu je Domicianus zapisan kot Domitianus, pred imenom naj bi stal pridevnik *beatus* in ne glagol (re)quiescit, ljudstvo(?) je bilo v infidelitate in ne paganitate(m). Poleg tega naj bi izginuli del nadaljeval sporočeno besedilo, dejansko pa gre vsebinsko za osrednji del napisa. Nasprotja si lahko razložimo tako kot Glaser (prav tam, 310), da gre za dve nagrobni plošči: od starejše imamo odlomek, od mlajše pa piščeve opis – poudarek primus fundator je bil res smiseln šele od ustanovitve (okrog 1070) samostana v Millstattu dalje, ko se kot ustanovitelj pojavi še bavarski grof Arbo. Vendar pisec ne govori o dveh napisih, celo pravi, da je bil odlomek ibidem – prav tam pri ostalih besedah. Poleg tega ne bi bile relikvije v času pisca dostopne poljubno, če bi jih pokrivala plošča, nagrobna plošča proč od relikvij, pa tudi ne bi imela smisla.

Obstajala bi tudi možnost, da so drugo ploščo naredili po izkopu Domicijanovega trupla in prenosu njegovih ostankov pred 1091 v času Martina, morda prvega opata novega samostana (Nikolasch 1993, 36 s). Pisec novo počivališče relikvij opisuje kot »urceus« (prav tam, 43). Gre za sinonim besedi »urna« z istim korenem »urc-« (Petschenig, Skutsch 1916, 786). Urna pa v srednjeveški latinščini pomeni sarkofag (Niermeyer 1976, 1052), ta pa poleg krste tudi relikviarij (prav tam, 938). Pisec bi mirno lahko uporabil katero od zadnjih dveh besed, a se je vendarle odločil za neobičajni urceus, ki sicer pomeni samo posodo, vrč. Je želel s tem poudariti, da je bil novi hrambeni prostor manjši in krhkejši od prejšnjega? Tej drugi predstavi ustreza tudi opis čudeža, ki se je zgodil pri drugem pokopu; z neba se je spustila golobica in sedla na vrh »posode«, dokler ne bi bile vse kosti spravljene zakopane globoko v zemljo (Nikolasch 1993, 43).

Zato je verjetnejša razlaga, da je nagrobni napis pisec rekonstruiral po ustnem viru in v tem smislu gre torej res za konstrukt druge polovice 12. stoletja. Plošča je bila najverjetneje uničena pri Martinovem izkopu Domicijanovega groba (Nikolasch 1993, 36 s). Potem tudi prevod glagolskega časa besede invenimus s preteklikom »smo našli« ne povzroča več težav, tako kot se sicer zgodi, če izhajamo iz nemškega prevoda, ki invenimus prevaja s sedanjikom »zu lesen ist« (Nikolasch 1993, 50). Napis je torej nekoč BILO brati, v času nastanka zapisa pa ne več. Morda je bil drugi del plošče nekaj dlje časa dostopen očem sodobnikov, a se je prav tako izgubil, če prej ne, pa zaradi omenjenega samostanskega požara. Grobi vsebini piščevega opisa gre kljub temu verjeti, saj dovolj natančno ve, kaj manjka. Pisec je bil celo tako kritičen, da niti ni poskušal rekonstruirati časa bivanja.

Najbolj verjetno jedro napisa bi bilo, da pod njim počiva Domicijan, ki je živel v času cesarja Karla in spreobračal ljudstvo h krščanstvu iz poganstva. Torej v bistvu tako, kot ga je rekonstruiral že F. Glaser (Glaser 1993, 306 ss). Nikjer pa v napisu ni zemljepisnega podatka o karantanskem ozemlju. Tega je pisec lahko povzel iz nekega drugega ustnega vira, ali pa ga celo dodal sam, da je določil službeno področje duxu. S tem je dodatno okrepil razlikovanje z Arbom, ki je bil palatin v Bavarske in prvi ustanovitelj samostana – »palatinus (de) Wavarie Arbo . . . qui et fundator monachorum primus illic esse« (Nikolasch 1993, 43). Protiutež podatkom grobnega napisa je tako le trditev »constat, Domicianum ducem quondam extitisse«, ki je v celoti dokazljiva s sporočilom nagrobnega napisa. ZNANO JE, DA JE NEKOČ BIVAL DUX DOMICIJAN.

2. *Hic cum baptizatus a sancto Rudberto fuisset, . . .*

Za ta del je pisec črpal iz dveh različnih ustnih virov, prvi pove, da je bil krščen, drugi dodaja, da ga je krstil sv. Rupert. Le-temu pisec oporeka in meni, da je šlo za enega njegovih

naslednikov. Značilno za njegovo kritičnost pa je dejstvo, da je kljub svojemu drugačnemu osebnemu mišljenju navedel mnenje, s katerim se ni strinjal. Kdo je krstil Domicijana, v osnovni pripovedi torej ni bilo povedano. **POTEM KO JE BIL KRŠČEN,**

3. *locum adiit Milstatensem et culturam illic demonum non modicam invenit, . . .*

Sedaj prihajamo do zagonetnega dela. Stvar namreč močno zaplete piščeva želja, da bi čimveč dokazal. Kot dokaz uporabi razlago nastanka imena Millstatt, ki naj bi pomenilo tisoč kipov, ki so jih tam nekdanj častili ljudje. Ta etimologija je seveda neverjetna in je mnogo sprejemljivejšo ponudil že Hanžič, ki je opozoril na to, da je predel bogat z mlino (Hansiz 1729, 91). Latinske razlage se je mogel spomniti samo latinsko vzgojen človek, zato je lahko nastala šele po ustanovitvi samostana. Mogoče je celo, da bi bil njen avtor prav pisec, saj je v njej našel dobrodošlo potrdilo svoji pripovedi. Ni pa zaradi njegove kritičnosti verjetno, da bi si izmislil etimologijo in na njej zgradil pripoved o malikovanju. Če verjamemo, da je pisec tudi na tem mestu ravnal enako kot pri prejšnjih členih pripovedi, kjer jim je postavljaj ob bok »neodvisne« dokaze, potem moremo verjeti, da je pripoved o malikovanju prvotna, etimologija pa drugotna. Mogoče je pod vplivom podatka o tisoč kipih pisec malikovanje označil kot nezmerno. Zato bomo ta pridevnik izločili iz osnovne pripovedi. . . . **JE PRIŠEL V MILŠTATSKI KRAJ IN TAM NAŠEL ČAŠČENJE MALIKOV,**

4. *quas ille felix exemplo Bonifacii pape destruxit et eliminata omni spurcicia demonum ecclesiam, que primitus mille demonibus fuit addicta, in honore omnium sanctorum post modum consecrari fecit.*

Sledi obširnejši del pripovedi, v kateri naredi pisec dokazni preskok. Ne dokazuje več resničnosti pripovedi, ki je očitno že dovolj dokazana, ampak dokazuje svetniško naravo Domicijanovega delovanja. Primerjava s sv. Bonifacijem IV., ki je spremenil rimski Panteon v cerkev namenjeno spominu vseh mučencev in Mariji (Leto svetnikov II 1970, 335), tako ni dokaz za Domicijanovo dejanje, je pa dokaz, da je bilo svetniško. Podatek o tisoč malikih je verjetno piščev dodatek, ki bi služil boljši povezanosti osnovne pripovedi in krajevne etimologije. Po Nikolashevem mnenju, je tudi podatek o posvetitvi Vsem svetim šele iz 12. stoletja, ker je ta patrocinijski v virih omenjen šele od 1166 dalje, prej pa le Salvatorjev (Nikolasch 1993, 34). Ker pa že listina iz 1177 spet navaja le Salvatorja (Jaksch 1904, 1216), lahko samo ugotovimo, da listine ne navajajo dosledno vseh sodobnih patrocinijev. Podobno kot pri zgornjem odstavku, se lahko vprašamo, ali je pisec izbral svetniški zgled zaradi podatkov pripovedi, ali pa je pripoved pridelil svetniškemu zgledu. Že zato, ker je svetnikov, ki so izkazali pripadnost krščanski veri v odnosu do poganstva, veliko, bi moral imeti pisec neko posebno nagnjenje do Bonifacija, da bi po njegovi zgodbi krojil Domicijanovo. Bilo pa bi tudi v nasprotju z njegovo siceršnjo resnicoljubnostjo. Zato se zdi verjetnejše, da podatek o patrocinijski spada k pripovedi, iz katere je zajemal pisec. . . . **KATERE JE UNIČIL IN DAL, KO JE ODSTRANIL VSE PRAZNOVERJE MALIKOV, CERKEV, KI JE BILA PRVOTNO PRISOJENA MALIKOM, KMALU NATO POSVETITI V ČAST VSEH SVETIH.**

5. *Qui cum bona conversacione et felici consumacione cursum vite sue, prout modo merita ipsius declarant, sine querela coram deo et hominibus expleret, venerabile corpus eius in edicula iuxta maiorem ecclesiam est reconditum*

Tudi v tem delu pisec dokazuje le še svetniško življenje Domicijana, kot dokaz navaja njegove zasluge, pod katerimi verjetno ni mislil le dejanj za vero, ampak tudi na čudeže, ki so se nato dogajali ob njegovih posmrtnih ostankih. **IN KO JE TA BREZ OBTOŽBE PRED BOGOM IN LJUDMI DOPOLNIL TEK SVOJEGA ŽIVLJENJA, V KATEREM SE JE DOBRO OBNAŠAL IN GA SREČNO KONČAL, SO SHRANILI NJEGOVO ČASTI-VREDNO TELO V KAPELO POLEG GLAVNE CERKVE.**

Legenda o Domicijanu, brez dokaznih vrinkov pisca, bi bila torej taka:

ZNANO JE, DA JE NEKOČ BIVAL DUX DOMICIJAN. POTEM KO JE BIL KRŠČEN, JE PRIŠEL V MILŠTATSKI KRAJ IN TAM NAŠEL ČAŠČENJE MALIKOV, KATERE JE UNIČIL IN DAL, KO JE ODSTRANIL VSE PRAZNOVERJE MALIKOV, CERKEV, KI JE BILA PRVOTNO PRISOJENA MALIKOM, KMALU NATO POSVETITI V ČAST VSEH SVETIH. IN KO JE TA BREZ OBTOŽBE PRED BOGOM IN LJUDMI DOPOLNIL TEK SVOJEGA ŽIVLJENJA, V KATEREM SE JE DOBRO OBNAŠAL IN GA SREČNO KONČAL, SO SHRANILI NJEGOVO ČASTIVREDNO TELO V KAPELO POLEG GLAVNE CERKVE. Očitno je, da je pisec verjel v to, kar je pisal. O zavestnem ponarejanju ni sledi. Hkrati je skušal ostajati v kritični razdalji, vendar tudi dokazati svetniške lastnosti Domicijana. Videti je, da je bil edini pisani vir, iz katerega je črpal življenjepisa, nagrobni napis in še tega je poznal le posredno. Sicer se naslanja na krajevno etimologijo, predvsem pa na različne ustne vire. O ostalem Domicijanovem življenju ni napisal takorekoč ničesar. Verjetneje se mi zdi, da prej zaradi svoje kritičnosti, kot pa zaradi tega, ker mu ne bi bile na voljo širše pripovedi.

Zgornja analiza je tako pokazala, da je konec 11. stoletja obstajalo ustno izročilo o Domicijanu in da je bil istočasno uničen njegov nagrobni napis.

Dux Domicijan. V starih časih je na tistem mestu, ki se imenuje Schlossboden, stal »ajdovski grad«; pripadal je grofu Domicijanu, ki se je odpovedal poganstvu, ko je izgubil svojega sina, sprejel krščanstvo in zgradil prvo cerkev v Millstattu. – Ljudsko izročilo iz okolice Millstatta (Pogatschnig 1898, 5 s).

Latinsko besedilo z Domicijanovo legendo je bilo napisano na dveh pergamentnih tablah, ki sta stali v cerkvi v Millstattu. Za tiste, ki niso znali latinsko, so jim dodali konec 16. ali v začetku 17. stoletja še povzetek v nemščini (Nikolasch 1993, 29). Vsebina je bila torej vsem obiskovalcem cerkve znana. Nemogoče je, da bi bilo ljudsko izročilo pred stoletjem od nje neodvisno. Poleg že omenjenih, lahko povzema tudi navedbo o sinu. Neznani pisec 12. stoletja namreč pove, da so po samostanskem požaru, ko je opat Otto začel delati temelje novega, nepričakovano našli relikvije Domicijana, njegove žene Marije in nekega otroka. Poleg pa še znak s podobo duxa, ki sedi na prestolu, drži v roki meč, nad njim pa napis »Sveti Domicijan dux ustanovitelj te cerkve«, a na drugi strani »to so relikvije Marije njegove žene« (Nikolasch 1993, 43). Po mnenju Nikolascha naj bi znak nastal, ko so za časa opata Martina konec 11. stoletja prekopali relikvije iz prvotnega groba (prav tam, 40) h glavnemu oltarju. Tedaj je očitno še obstajalo izročilo, ki je omenjalo Domicijanovo ženo Marijo, o otroku pa se v času pisca v 12. stoletju ni vedelo nič.

Družinske razmere Domicijana bi ljudska pripoved iz okolice Millstatta torej lahko posnela po sporočilu napisnih tabel in morda celo sama dodala sinovo smrt kot vzrok za prestop v krščanstvo. Povsem izvirna pa je povezava Domicijana z zgodnjeresrednjeveškim gradiščem na Hochgoschu (Huber 1990). Tu se nam postavlja vprašanje, ali gre tej navedbi verjeti, ali naj jo imamo za plod ljudske domišljije. Vsakdo se bo odločil po svoje, koristno pa je vedeti, da prav povedke, ki se nanašajo na nek kraj, pomenijo pomembno opozorilo arheologom na kraje, ki hranijo sledove minulih časov. Neodvisno od ljudske pripovedi je dejstvo, da gradišče na Hochgoschu leži preko jezera nasproti Millstattu, v njegovi veliki bližini. Pogosto je mogoče dokazati, da je prav tisti del povedke, ki govori o prenosu ali prehodu z enega na drugo mesto, najbolj verodostojen (npr. izročilo o nastanku vasi Grad na Bledu: Pleterski 1986, 57).

Z gradiščem na Hochgoschu smo se navezali na prostor, ki sestavlja problemsko celoto z zgodnjeresrednjeveškim samostanom v Molzbichlu. Če po dosedanji analizi virov verjamemo, da je Domicijan historična osebnost, si lahko pojasnimo tudi latinsko oznako njegovega položaja – dux. V tedanjih časih je lahko pomenila marsikaj, od grofa do župana, vedno pa gre za visokega oblastnika takšne ali drugačne vrste. Na kneza ali grofa nam ni misliti, ker ga ni v seznamu, ki ga sporoča *Conversio*. Lahko pa bi bil razmeroma samostojen župan, ki je tu razvijal in utrjeval svojo oblast (Pleterski 1994).

Pogansko svetišče ali cerkev? V tolikšni meri kot verjamemo v resničnost Domicijana, lahko verjamemo tudi temu, kar je storil v Millstattu. Nagrobni napis pove, da je imel

opravka s poganstvom, legenda govori o malikovanju, ki ga je zatrl. To bi kazalo, da je tam res stalo pogansko svetišče. Nikolasch meni, da bi šlo lahko za kontinuiteto kultnega prostora še iz antike. Številne antične spolije v Millstattu naj bi izvirale s kraja samega. Med njimi je tudi kamniti oltar, ki po vsem videzu predstavlja v zgornjem delu vodno božanstvo (Nikolasch 1993, 39). Vode pa je v Millstattu veliko. Tudi v staroslovanskem obdobju bi lahko s čaščenjem vodnega božanstva nadaljevali. Vendar bi potem pričakovali, da bi ga v krščanskem obdobju nadomestila sv. Marija, katere patrocinijsko pogosto najdemo ob vodi. Domicijanova legenda pa zadevo zaplete. Domicijan ob prihodu v Millstatt najde že stoječo cerkev, ki je bila prvotno namenjena malikom in jo posveti vsem svetim. V manjšo kapelo ob njej pokopljejo njegovo truplo. Številni odlomki kamnov, okrašenih s pletenino, dokazujejo obstoj ene ali več cerkva v Millstattu v karolinškem obdobju (Johannson-Meery 1993, 74 ss). Dve cerkvi sta v pisanih virih izpričani že 1060–1088 še pred nastankom samostana (Nikolasch 1993, 37 s). Potem je smiselno, da oba patrocinijska, ki sta omenjana v 12. stoletju, pripadata tema cerkvama. V skladu z navedbami legende bi tako bila prva cerkev posvečena vsem svetim, tista z Domicijanovim grobom pa Salvatorju. Če se spomnimo na primerjavo s Panteonom, ki je bil posvečen vsem svetim in Mariji, lahko dopustimo možnost, da bi ji bila tudi millstattska cerkev. Ker pa je pozneje, zaradi čudežev na Domicijanovem grobu, stopil v ospredje Odrešenikov patrocinijski, je postala manj pomembna. Vse svete je morda po požaru »rešila« etimologija millstattskega imena, sled za Marijo pa bi lahko tičala v imenu Domicijanove žene.

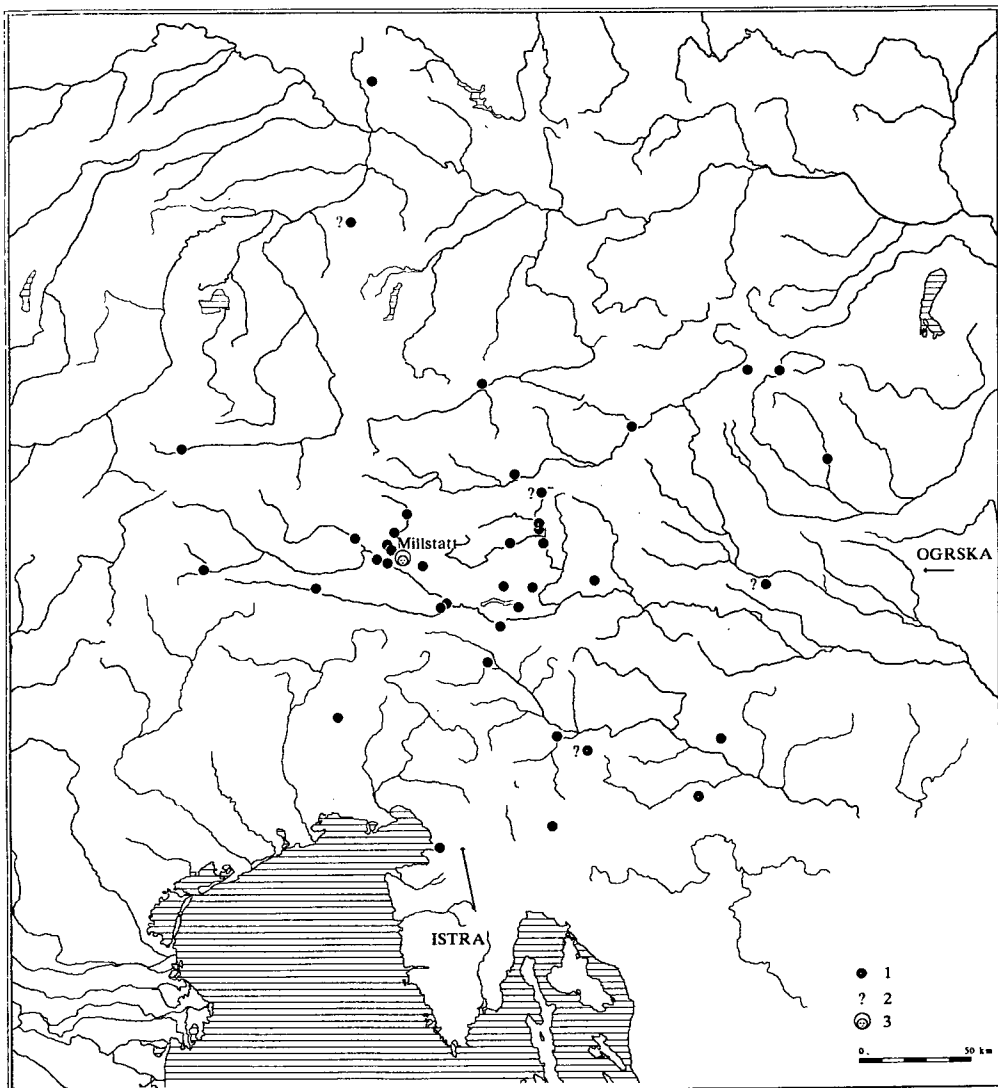
Vendar si še vedno nismo pojasnili, kaj pomeni »ecclesia demonibus addicta«. Da bi beseda ecclesia opisovala stavbo poganskega svetišča, bi bil zelo izjemen primer. Pričakovali bi besedo delubrum, a je ni. Zdi se, da je pisec dejansko mislil na cerkev. Demon pomeni tako hudiča kot poganskega malika. Si je pisec predstavljal cerkev, v kateri je potekalo Bogu mrzko čaščenje?

Širša okolica Millstatta kaže močne sledove starokrščanskega izročila. Odkar je F. Glaser našel v Molzbichlu Nonnosovo ploščo (Glaser 1989, 117) je nedvomno, da je preživela skupnost, ki je častila tega teurnijskega(?) duhovnika (Amon 1990). Le dva kilometra severozahodno od Millstatta je bila v vasi Laubendorf odkopana zgodnjekrščanska cerkev iz 6. stoletja, ki je bila pozneje enkrat popravljena z zidom iz kamna in gline, še pozneje pa so v njeni ladji nastali suhozidni temelji (Dolenz 1962), kar kaže na določeno uporabo še v staroslovanskem obdobju. Čeprav je R. Bratož opozoril na obstoj duhovnikov na slovanskem ozemlju še leta 680 (Bratož 1993, 162 s), si lažje predstavljamo, da gre za izjemo celjskega področja (Pleterski, Belac 1995). Vsekakor pa je to zadnja pisna omemba do novega obdobja pokristjanjevanja od srede 8. stoletja dalje. Zato postane verjeten model, ki ga je predstavil H.-D. Kahl, po katerem je preostalo starokrščanstvo dobivalo svojstvene oblike in se celo spajalo z znova oživiljenim poganstvom (Kahl 1980, 57). Posredni dokaz za celo več različnih herezij mu je freisinski ponaredek iz 11. stoletja, s katerim je ta cerkev skušala zavarovati pravico do cerkvenih desetnin na Zgornjem Koroškem. Ponarejevalec je namreč med drugim zapisal, da je cerkev Sv. Petra v Breznici posvetil papež Zaharija, da bi zatrl herezije, ki so nastale v onih krajih. In če je bil že posvetitelj izmišljen, naj bi resnično zvenel vsaj vzrok (prav tam, 54 ss).

Iz vseh naštetih drobcev lahko sestavimo verjetno razlago, **da je bila »ecclesia demonibus addicta« v Millstattu sinkretistična heretična cerkev.** Torej poganska in krščanska hkrati, vsekakor pa z gledišča katoliškega kristjana nepravoverni in potrebna očiščenja. Povsem simbolično lahko tako razumemo tamkajšnje patrocinijske. Morebitni Marijin bi nadomestil žensko vodno božanstvo (Mokoš?), Vsi sveti starokrščanski del obredja, Salvator – Odrešenik pa je vloga, ki jo je odigral Domicijan, ko je zatrl malikovanje in popeljal prebivalstvo na pravo krščansko pot in s tem k večnemu življenju.

Čudeži, ki so se dogajali ob Domicijanovih relikvijah, so pritegovali bolnike od blizu in daleč. Mnogi od njih so ozdraveli. Cerkevni tabli z začetka 14. stoletja sta shranili podroben opis čudežnih ozdravitev v 13. stoletju (Nikolasch 1993). Običajno je naveden tudi kraj, iz katerega je bila romarka ali romar. Karta teh krajev (sl. 1) daje podobo vplivnega področja Domicijanovega čaščenja. Številni bolniki iz neposredne okolice so razumljivi, zanimivo pa je,

da je vidna še druga skupina na osrednjem Koroškem. Kot da se nam ponavlja podoba dveh duhovnih področij v Karantaciji, ki so ju pokazale tudi karte cerkva (Pleterski, Belak 1995). In skoraj vsi bolniki prihajajo iz krajev, ki ležijo na področju, ki so ga nekoč v Vzhodnih Alpah naseljevali Slovani. Sliko je mogoče razumeti kot področje duhovne skupnosti v 13. stoletju, ker pa tedanja mobilnost prebivalstva ni bila bistveno drugačna od tiste v prejšnjih stoletjih, si lahko z njeno pomočjo predstavljamo tudi, kakšen je bil domet duhovnega centra v zgodnjem srednjem veku.

Slika 1. 1 – kraji, iz katerih so v 13. stoletju prišli romarji, ki so ob Domicijanovih relikvijah čudežno ozdraveli. 2 – ? negotova lokalizacija. 3 – Domicijanove relikvije v Millstattu. (Karto je izdelala Mateja Belak)

LITERATURA

- AMON, K. 1990, Hagiographische Bemerkungen zur Nonnosus-Inschrift in Molzbichl. – *Carinthia* I/180, 221 ss.
- BRATOŽ, R. 1993, Aquileia und der Alpen-Adria-Raum (von der Mitte des 6. Jahrhunderts bis 811). – v: *Karantien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter*, Wien-Köln-Weimar, 151 ss.
- DOLENZ, H. 1962, Die frühchristliche Kirche von Laubendorf am Millstätter See. – *Carinthia* I/152, 38 ss.
- GLASER, F. 1989, Das Münster in Molzbichl, das älteste Kloster Kärntens. – *Carinthia* I/179, 99 ss.
- GLASER, F. 1993, Eine Marmorinschrift aus der Zeit Karls des Großen in Millstatt. – *Carinthia* I/183, 303 ss.
- HANSIZ, M. 1729, *Germaniae sacrae II. – Augustae Vindelicorum.*
- HANSIZ, M. 1793, *Analecta seu collectanea pro historia Carinthiae concinnanda.* – Norimbergae 1793 (posmrtna izdaja, umrl 1766).
- HUBER, A. 1990, KG Großegg. – *Fundberichte aus Österreich* 28, 259.
- JAKSCH, A. von 1904, *Monumenta historica ducatus Carinthiae III.* – Klagenfurt.
- JOHANNSON – MEERY, B. 1993, Karolingerzeitliche Flechtwerksteine aus dem Herzogtum Baiern und aus Bayerisch-Schwaben. – *Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung* 27, Kallmünz.
- KAHL, H.-D. 1980, Zwischen Aquileja und Salzburg. – v: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im 5. und 6. Jahrhundert*, ÖAW Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 4, 33 ss.
- Leto svetnikov II, 1970. – Ljubljana.
- MAL, J. 1940, Slovenske mitološke starine. Donesek o sledovih poganstva med Slovenci. – *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 21, 1 ss.
- MIHELIČ, D. 1977, Karantanija v očeh zgodovinarjev od konca 15. do 18. stoletja. – *Zgodovinski časopis* 31, 287 ss.
- NIERMEYER, J. F. 1976, *Mediae latinitatis lexicon minus.* – Leiden.
- NIKOLASCH, F. 1990, Domitian von Millstatt – eine Erfindung des 12. Jahrhunderts? – *Carinthia* I/180, 235 ss.
- NIKOLASCH, F. 1993, Die Entwicklung der Legende des Domitian von Millstatt. – v: *Symposium zur Geschichte von Millstatt und Kärnten (11.–12. Juni 1993)*, Millstatt, 29 ss.
- PETSCHENIG, M. in F. SKUTSCH 1916, *Stowassers Lateinisch-Deutsches Schul- und Handwörterbuch.* – Wien.
- PLETERSKI, A. 1986, Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki. – *Dela 1. razr. SAZU* 30, Ljubljana.
- PLETERSKI, A. 1994, Arheologija in nastanek Brižinskih spomenikov. – Referat na mednarodnem simpoziju o Brižinskih spomenikih, Ljubljana 14.–16. aprila 1994.
- PLETERSKI, A. in M. BELAK 1995, ZBIVA. *Cerkve v Vzhodnih Alpah od 8.–10. stoletja.* – *Arheološki vestnik* 46, v pripravi.
- POGATSCHNIG, V. 1898, Sagen von den Heiden im Gebiete des Millstättersees. – *Carinthia* I/88, 4 ss.
- UNREST, I. 1724, *Chronicon Carinthiacum.* – v: Hahn, S. F., *Collectio monumentorum veterum et recentium ineditorum* I, 479 ss.
- WAGNER, J. 1845, *Album für Kaernten.* – Klagenfurt 1845.

Zusammenfassung

ECCLESIA DEMONIBUS ADDICTA
DIE SAGE VON DEM HEIDNISCHEN HEILIGTUM IN MILSTATT

Andrej Pleterski

Den Ausgangspunkt der Abhandlung bildet Mals Erwähnung des slawischen Heiligtums in Millstatt in Kärnten (Mal 1940, 2). Mal übernahm sie von Wagner, dem Redakteur der Sage (Wagner, 1845, 171). Letzterer schöpfte sie aus der mündlichen Überlieferung, aus der Volksetymologie und ergänzte sie durch Erläuterungen einiger Historiker. Vervollständig und mit einem romantischen Zug versehen wurde sie höchstwahrscheinlich durch ihn selbst. Ihr Kernstück beruht dennoch auf Kirchentafeln vom Anfang des 14. Jahrhunderts, wo die lateinische Legende von Domitian festgehalten worden war. Der Autor geht von der Edition von F. Nikolasch (1993) aus. Er unterzieht die Lebensbeschreibung von Domitian einer eingehenden Analyse und schält die Grundgeschichte heraus, ohne die Beweise, die vom Schreiber des 12. Jahrhunderts eingefügt worden waren. Die Geschichte lautet:

EST STEHT FEST, DASS DUX DOMITIAN EINST GELEBT HAT. NACHDEM ER GETAUFT WORDEN WAR, KAM ER NACH MILLSTATT UND FAND DORT EINE GÖTZENVEREHRUNG VOR: ER ZERSTÖRTE DEREN STATUEN UND LIESS – NACHDEM ER DIE GÖTZENVEREHRUNG BESEITIGT HATTE – DAS HEILIGTUM, DAS URSPRÜNGLICH DEN GÖTZEN GEWEIHT WAR, ZU EHREN ALLER HEILIGEN WEIHEN. UND ALS ER NACH EINEM GUTEN LEBENSWANDEL DEN LAUF SEINES LEBENS IM FRIEDEN MIT GOTT UND DEN MITMENSCHEN GLÜCKLICH VOLL-ENDETE, WURDE SEIN EHRWÜRDIGER LEIB IN EINEM KLEINEN GEBÄUDE NEBEN DER HAUPTKIRCHE BEIGESSETZT!

Offensichtlich glaubte der Verfasser daran, was er schrieb. Von einer bewußten Verfälschung fehlt jede Spur. Zugleich versuchte er, kritische Distanz zu wahren, aber auch den Heiligencharakter des Domitians zu beweisen. Allen Anschein nach war die einzige schriftliche Quelle, aus welcher er den Lebenslauf schöpfte, die Grabinschrift, aber auch diese kannte er nur mittelbar. Sonst lehnte er sich an die örtliche Etymologie an, vor allem an verschiedene mündliche Quellen. Vom übrigen Leben Domitians schrieb er sozusagen nichts nieder. Dies ist eher seiner kritischen Haltung zuzuschreiben, an breiteren Erzählungen fehlte es nämlich nicht. Am Ende des 11. Jahrhunderts war die mündliche Überlieferung über Domitian noch lebendig, in jene Zeit fällt auch die Zerstörung seiner Grabinschrift.

In der Folge geht der Autor zur Volksüberlieferung aus der Umgebung von Millstatt über, die Domitian mit dem Ringwall auf Hochgosch verbindet. Er vertritt die Auffassung, die Familienverhältnisse Domitians könnten dem Bericht auf Kirchentafeln entnommen worden sein. Auf eine durchaus originale Weise wird Domitian dagegen mit dem Ringwall auf Hochgosch in Verbindung gebracht (Huber 1990). Er hebt hervor, daß gerade die Sagen, die sich auf einen Ort beziehen, für Archäologen wichtige Hinweise jener Orte enthielten, die Spuren vergangener Zeiten zeigen. Unabhängig von der Volksüberlieferung ist die Tatsache, daß sich der Ringwall auf Hochgosch am anderen Seeufer gegenüber von Millstatt, also in seiner unmittelbaren Nähe, befindet. Es kann vielfach bewiesen werden, daß gerade jener Teil einer Sage, die von der Übertragung oder vom Übergang von einem Ort zum anderen handelt, am glaubwürdigsten ist (z. B. die Überlieferung von der Entstehung des Dorfes Grad in Bled: Pleterski 1986, 57).

Mit dem Ringwall auf Hochgosch steht der Raum in Verbindung, der mit dem frühmittelalterlichen Kloster in Molzbichl einen Problemkomplex bildet. Wenn man nach der bisherigen Quellenanalyse der Auffassung Glauben schenkt, daß Domitian eine historische Persönlichkeit sei, dann läßt sich auch eine Erklärung für die lateinische Bezeichnung für seine Stellung des »dux« finden. Damals war sie mehrdeutig und stand u. a. auch für Graf und Suppan, jedoch immer für einen hohen Machthaber dieser oder jener Art. Fürst oder Graf können gleich ausgeschlossen werden, weil sie in dem von der *Conversio* überlieferten Verzeichnis nicht vorkommen. Es könnte sich dabei um einen relativ selbständigen Suppan handeln, der hier seine Macht entfaltete und festigte (Pleterski 1994).

In gleichem Maße, in dem man der Existenz Domitians Glauben schenkt, kann man auch an seine in Millstatt vollbrachten Taten glauben. Die Legende handelt von einer Götzenverehrung, die er vertilgt hätte. Das würde auf die Existenz eines Götzentempels hinweisen. Nikolaus vertritt die Auffassung, es handle sich um die Kontinuität einer antiken Kultstätte. Zahlreiche antike Spolien in Millstatt sollen aus dem Orte selbst stammen. Darunter befindet sich auch ein Steinaltar, der allem Anschein nach in seinem oberen Teil eine Fluß- bzw. Seegottheit darstellt (Nikolasch 1993, 39). An Wasser fehlt es in Millstatt keineswegs. Auch im altslawischen Zeitalter könnte die Verehrung der Wassergottheit fortgesetzt worden sein. Man würde allerdings erwarten, daß es im christlichen Zeitalter durch die Hl. Maria ersetzt würde, deren Patrozinium oft in am Wasser gelegenen Orten anzutreffen ist. Durch die Domitian-Legende wird die Sache verwickelt. Bei Domitians Anknüpfung in Millstatt steht die Kirche bereits. In der kleineren danebenstehenden Kapelle wird sein Leichnam beigesetzt. Zahlreiche Flechtwerksteine zeugen von der Existenz einer oder mehrerer Kirchen in Millstatt im karolingischen Zeitalter (Johannson-Meery 1993, 74 ff.). Zwei Kirchen sind in den schriftlichen Quellen bereits für die Jahre 1060–1088 noch vor der Gründung des Klosters überliefert (Nikolasch 1993, 37 f.). Dann ist es sinnvoll, die beiden im 12. Jahrhundert erwähnten Patrozinien diesen Kirchen zuzuordnen. Gemäß den Angaben in der Legende dürfte die erste Kirche allen Heiligen, die mit Domitians Grab dagegen, dem *Salvator* geweiht sein. Denkt man an einen Vergleich mit dem Pantheon, das allen Heiligen und Maria geweiht war, so kann man die Möglichkeit zulassen, daß letzterer auch die Millstätter Kirche geweiht war. Da später – aufgrund von Wunderheilungen an Domitians Grab – das Patrozinium des Erlösers in den Vordergrund trat, verlor das Marien-Patrozinium an Bedeutung. Der Name aller Heiligen dürfte durch die Etymologie des Millstätter Namens vor dem Brand »gerettet« worden sein, die Spur der Maria könnte in dem Namen der Frau von Domitian stecken.

Es bleibt die Bedeutung der Bezeichnung der »*ecclesia demonibus addicta*« zu erläutern. Daß Wort »*ecclesia*« für den Bau eines heidnischen Heiligtums stehen würde, wäre höchst unwahrscheinlich. Man würde das Wort »*delubrum*« erwarten, es kommt aber nicht vor. Wahrscheinlich

dachte der Verfasser an eine Kirche. Demon bedeutet sowohl den Teufel wie auch einen heidnischen Götzen. Stellte sich dabei der Verfasser eine Kirche vor, in der eine dem Gott so verhaßte Verehrung stattfand?

Die weitere Umgebung von Millstatt zeigt Spuren der altkirchlichen Überlieferung. Seit F. Glaser in Molzbichl Nonnosus Inschrift entdeckt hat (Glaser 1989, 117), steht außer Zweifel, daß eine christliche Gemeinschaft überlebt hat, die den Diakon von Teurnia verehrt hat (Amon 1990). Nur zwei Kilometer nordwestlich von Millstatt wurde in der Ortschaft Laubendorf eine frühristliche Kirche aus dem 6. Jahrhundert freigelegt, die später einmal durch eine Mauer aus Stein und Ton ausgebaut worden ist, noch später sind in ihrem Schiff Trockenmauergrundsteine entstanden (Dolenz 1962), was auf eine gewisse Verwendung noch im altslawischen Zeitalter hinweist. Obwohl R. Bratož auf die Existenz von Geistlichen auf slawischen Gebiet noch im Jahre 680 hingewiesen hat (Bratož 1993, 162 f.), liegt eine Ausnahme des Celjer Raumes näher (Pleterski, Belak 1994). Auf jeden Fall handelt es sich um die letzte schriftliche Erwähnung bis zum neuen Zeitalter der Christianisierung, die Mitte des 8. Jahrhunderts einsetzte. Darum gewann das von H.-D. Kahl vorgestellte Modell an Wahrscheinlichkeit, nach welchem das übrige Altchristentum einzigartige Formen angenommen und sich sogar mit dem wiederbelebten Heidentum verbunden hätte (Kahl 1980, 57). Der mittelbare Beweis für sogar mehrere unterschiedliche Häresien liefert die Freisinger Fälschung aus dem 11. Jahrhundert, mit welcher diese Kirche ihr Recht auf Kirchenzehnte in Oberkärnten sicherzustellen versuchte. Der Fälscher schrieb nämlich unter anderem nieder, die Kirche St. Petrus im Holz sei von Papst Zacharias eingeweiht worden, um Häresien zu vertilgen, die in diesen Orten entstanden seien. Und wenn der Weihende erfunden sein soll, dann sollte wenigstens die Ursache glaubwürdig erscheinen (Ebenda, 54 ff.).

Aufgrund von allen aufgezählten Fragmenten läßt sich die wahrscheinliche Erklärung herleiten, daß es sich bei der **«ecclesia demonibus addicta» in Millstatt um eine synkretische häretische Kirche handelt**. Also eine heidnische und christliche zugleich, vom Standpunkt eines katholischen Christen somit eine unrechtgläubige und säuberungsbedürftige. Die dortigen Patrozinien sind also durchaus symbolisch zu verstehen. Das Marien-Patrozinium dürfte eine weibliche Wassergottheit ersetzt haben (Mokos), alle Heiligen den altchristlichen Teil des Gottesdienstes, Salvator-Erlöser aber die Rolle, die Domitian gespielt hatte, indem er den Götzendienst vertilgt und das Volk auf den richtigen Weg und zum ewigen Heil geführt hatte.

Am Ende fügt der Autor eine Karte der Orte bei, aus denen Pilger des 13. Jahrhunderts stammten, die mit Hilfe von Domitians Reliquien viele verschiedene körperliche Heilungen erfahren haben. Die Karte stellt für den Autor ein Beispiel für eine geistige Gemeinschaft dar.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE

Revija z najdaljšo tradicijo med slovensko zgodovinsko periodiko izhaja že od leta 1904 in objavlja prispevke, ki niso zanimivi le za bralce iz severovzhodne Slovenije, saj posegajo tudi v širši okvir slovenske zgodovine.

ČZN izdaja Zgodovinsko društvo v Mariboru s sodelovanjem mariborske univerze. Naročiti ga je moč pri Založbi Obzorja, SI-62001 Maribor, Partizanska 5.

Peter Kos

DENARNIŠTVO NA PROSTORU DANAŠNJE SLOVENIJE V ČASU OD 12. DO 14. STOLETJA

(Stanje raziskav)

Presenetljivo je, da so zgodovinarji srednjega veka največkrat izjemno malo pozornosti posvečali denarju in skorajda vsem vprašanjem, povezanim z njim.¹ Omenjena trditev velja tudi za slovensko zgodovino pisje, ki se je omejevalo predvsem na obravnavo razvoja denarnih sistemov.² Študija razvoja posameznih vrst denarja oziroma delovanja kovnic se ni lotevalo, kar je po svoje razumljivo, saj naj bi bil domena numizmatične stroke, ki prav zato velja za pomožno historično vedo. Kljub temu pa v slovenskem zgodovino pisju preseneča odsotnost vsaj nakazovanja potrebe po obravnavi in analizi denarnega obtoka ter izkoriščanja izsledkov numizmatike (torej koriščenja primarnih historičnih virov) pri obravnavi ekonomske in politične zgodovine slovenskega prostora v posameznih časovnih obdobjih, še posebej tistih, za katera je dokumentirano le razmeroma malo pisnih virov. Prav analiza denarja, ki so ga kovali na nekem obravnavanem področju, oziroma študij različnih vrst denarja, ki so bile v obtoku na takem prostoru v določenih obdobjih, obenem pa tudi opazovanje njegove količine v obtoku in spreminjanje le-te, lahko namreč najbolj verno osvetljujejo tedanje monetarne in ekonomske razmere ter s tem povezane morebitne gospodarske spremembe. Subtilna analiza denarja, ki je dotekal v obtok na neko območje, oziroma je bil tam kovan, lahko neredko razjasni ter bistveno osvetli prehajanje posesti, na kateri je bila kovnica, iz rok v roke tedanje zemljiške gosposke ter politične spremembe oziroma zgolj vplive različnih političnih struktur na posamezna območja. Podrobna analiza novčnih zakladnih najdb lahko, kar je za zgodovinarja pogosto še toliko pomembnejše, časovno opredeli posamezne dogodke, ki so povzročili zakop tedanjega premoženja. Kartiranje zakladnih najdb iz istega obdobja bi lahko pojasnilo geografski obseg največkrat vojnih operacij, ki so najverjetneje povzročile zakop teh najdb. (Ob tem moramo seveda opozoriti na potrebo po natančni analizi in previdni interpretaciji zakladnih najdb. Neredko se namreč dogaja, da se nekritično obravnavajo zakladne najdbe, od katerih prvotne strukture je danes ohranjen oziroma dokumentiran le majhen del, kar običajno seveda vodi do popolnoma napačnih zaključkov tako glede strukture denarja, ki naj bi bil v času zakopa najdbe v obtoku, kot glede ugotavljanja najmlajšega novca v najdbi ter s tem terminus post quem zakopa najdbe. Obenem moramo seveda tudi poudariti, da zakopa zakladnih najdb ni mogoče vedno interpretirati zgolj kot posledico neposredne vojne ali druge nevarnosti). Žal v slovenskem zgodovino pisju ni mogoče zaslediti upoštevanja niti sicer redkih korektno objavljenih novčnih zakladnih najdb 13. in zgodnjega 14. stoletja. (Strukturo dokumentiranih novčnih zakladnih najdb 13. in začetka 14. stoletja s prostora današnje Slovenije prikazuje **Priloga 2**). Podobno lahko novčne najdbe iz arheoloških plasti, na primer, povsem natančno absolutno kronološko opredelijo gradbene faze objektov oziroma naselij iz tega obdobja,³ čeprav je arheološko raziskovanje arhitekturnih ostankov iz obravnavanega obdobja v Sloveniji razmeroma redko (poleg dosedaj najboljšejših arheoloških raziskovanj Gutenwerta naj omenimo v zadnjih letih sistematična raziskovanja Malega gradu v Kamniku, Spodnjega gradu v Celju, Starega gradu pri Podbočju, Kopra, Pirana in Ljubljanskega gradu).

Predvsem podrobna analiza novčnih pečatov ter metoda proučevanja vezave teh pečatov omogoča ugotavljanje relativnega zaporedja delovanja posameznih kovnic oziroma relativnega zaporedja kovanja novcev posameznih emisij v okviru ene kovnice. Neredko je mogoče le s pomočjo take metode novce posameznih tipov pripisati določeni kovnici.

¹To ugotavlja tudi P. Spufford, *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge 1988, 1 ss. Izvzeti moramo izjemno celovito ter po svoje vzorčno študijo o vseh aspektih denarnega sistema, denarja v obtoku, denarnega gospodarstva in bančništva Benetk v času srednjega veka in renesanse; F. C. Lane - R. C. Mueller, *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice*, Baltimore and London 1985.

²Prim. S. Vilfan, 'Temeljni in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja', v: *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem. Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije*, Ljubljana 1987, 19 - 32.

³Primer novčnih najdb 13. stoletja iz arheoloških plasti na Ljubljanskem gradu.

Za območje današnje Slovenije je značilno živahno delovanje številnih kovnic cerkvene in posvetne gosposke v 12. in 13. stoletju ter tedaj ponovno živahen denarni obtok. (Čas delovanja posameznih kovnic ter jurisdikcijo, pod katero so v posameznih časovnih obdobjih kovali denar v kovnicah na današnjem slovenskem prostoru, shematično prikazuje Priloga 1). Pri kovanju teh kovnic gre predvsem na začetku delovanja posameznih kovnic za verno posnemanje kovanja novcev koroških kovnic Breže (Friesach), ki je pričela s svojim delovanjem okoli leta 1125, oziroma Šentvid (St. Veit), v kateri so pričeli s kovanjem nekaj kasneje, saj je cerkvena in posvetna gosposka ustanavljala kovnice na mejnem področju z Ogrsko in Hrvaško predvsem v želji po čimvečjem dobičku. Šele kasneje je mogoče opaziti na tu skovanem denarju specifične stilne značilnosti posamezne kovnice. Ker napis na novcih le redko omenja kovnico, je atribucija takih tipov novcev še toliko težja. Ob tem moramo omeniti tudi dejstvo, da so od leta 1200 v kovnici salzburških nadškofov v Brežah na vsaka štiri leta (podobno kot tedaj v kovnici Aquileia), po letu 1220 pa na vsaki dve leti zamenjali pečate za skovanje novcev, da bi preprečevali zlorabe in ponarejanje. Posledica tega je veliko število danes dokumentiranih različnih tipov novcev tako imenovanega breškega kova. Ker so v kovnicah na današnjem slovenskem ozemlju kot predlogo za izdelavo kovnih pečatov pogosto uporabili pečate kovnice Breže, Šentvid oziroma pečate ene od sosednjih kovnic na obmejnem področju, je na ta način olajšano ugotavljanje relativne kronologije kovanja, saj je bil tak novc zanesljivo skovan kasneje kot njegova predloga. Metoda primerjave pečatov sloni na dejstvu, da se je običajno pečat za skovanje zadnje strani novca (delavec v kovnici ga je namreč držal v roki in po njem z najrazličnejših kotov udarjal s kladivom) izbral hitreje od pečata za skovanje sprednje strani, ki je bil pritrjen v nakovalo. V tem primeru so izrabljen pečat nadomestili z novim, medtem ko so za skovanje sprednje strani novca še vedno uporabljali prejšnji pečat. Včasih so isti pečat zadnje strani novca zaradi slučajne zamenjave (ti pečati so bili premični in so ležali po kovnici, kar je omogočalo zamenjavo po pomoti) uporabili za skovanje novca z drugo kombinacijo sprednjega pečata. Posledica je, da se z istim pečatom za eno stran novca veže več različnih pečatov za drugo stran, in obratno. V primeru, da se na enem od novcev, skovanih s pečatom v pravkar omenjeni kombinaciji, pojavlja ime kovnice, je mogoče isti kovnici pripisati vse novce, skovane s pečati v taki zaključeni kombinaciji med seboj povezanih pečatov, pa čeprav na njih ni omembe kovnice.

Študij srednjeveške numizmatike tudi na današnjem slovenskem ozemlju zahteva zato čimpopolnejše poznavanje vsega novčnega gradiva, ki je danes na razpolago. Osredotočen naj bi bil na eni strani na denar sam (na pripisovanje posameznih tipov novcev določeni kovnici, na ugotavljanje relativne kronologije zaporedja novčnih emisij v okviru ene kovnice, na ugotavljanje absolutne kronologije, na stilno, paleografsko ter ikonografsko analizo, itd.), na drugi strani pa na ugotavljanje strukture denarja, ki je bil v obtoku v posameznih obdobjih na posameznih območjih, pri čemer so za tovrsten študij še posebej važne prav najdbe novcev v arheoloških kontekstih.⁴ Pri tem je za ugotavljanje strukture denarja v obtoku važna tudi analiza zakladnih najdb, ki pa je obenem še posebej pomembna za časovno opredeljevanje kovanja emisij novcev, ki so zastopani v najdbi. Čas zakopa novčne zakladne najdbe namreč obenem določa časovni okvir, do katerega so morali novce skovati (*terminus ante quem*), da so bili lahko že udeleženi v najdbi.⁵ Kot kažejo analogije številnih analiz denarnega obtoka v antiki, pa je za ugotavljanje strukture vseh vrst denarja v obtoku na nekem področju v vseh obdobjih zelo važen tudi študij posamičnih novčnih najdb, ki pa je na področju srednjeveške numizmatike razen redkih izjem v Evropi zaradi neobjavljenega gradiva povsem zanemarjen.⁶

Istočasno je brez dvoma pomemben in potreben tudi študij sočasnih pisnih virov, ki kakorkoli omenjajo denar, s pomočjo katerih bi bilo prav tako mogoče osvetliti denarni obtok na nekem področju ter s tem posredno denarno in ekonomsko zgodovino nekega prostora.⁷

⁴Za primerjavo glej I. Gedai, 'Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11. - 13. Jahrhunderten', *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21, 1969, 111 - 131.

⁵Za primer tovrstne primerjalne analize zakladnih najdb breških pfenigov glej H. Ban, 'Die Zeitfolge der Hauptausgaben der Münzstätten Friesach und St. Veit in der Blütezeit', *Haller Münzblätter* 5, 1992, 329 - 334. Pomen študija zakladnih najdb za ugotavljanje zgoraj omenjenih elementov se je sicer zavedal že Baumgartner, ki se je izdatno posluževal raznovrstnih analiz zakladnih najdb 12. in 13. stoletja, prim. E. Baumgartner, 'Die Blütezeit der Friesacher Pfennige', *Num. Zeitschrift* 73, 1949, 76 ff.

⁶Glej npr. K. Leipner, *Die Münzfunde in Sachsen aus der Zeit der regionalen Pfennigmünze* (12. und 13. Jahrhundert), Hamburg 1969.

⁷Analiza zakladnih najdb in posamičnih novčnih najdb je na primer pokazala gibanja intenzivnosti denarnega obtoka, ki so povsem identična z letno produkcijo kovnice Lohe na Švedskem, za katero imamo ohranjene podatke (diagram podaja A. Burnett, *Coins. Interpreting the past*, London 1991, 57).

⁸Prim. za Madžarsko, B. Homan, *Magyar Pénztört.*, net (Hungarian Monetary History), Budapest 1916.

Kakšno je stanje proučevanja srednjeveške numizmatike na slovenskem prostoru oziroma delovanja kovnic, ki so z denarjem v glavnem oskrbovale to področje?

Najpomembnejše delo A. Luschina, obširna študija o breških pfenigih iz let 1922/23, je temeljno delo, ki je obravnavalo tudi delovanje srednjeveških kovnic na prostoru današnje Slovenije.⁹ Izjemen napredek v proučevanju delovanja kovnic breških pfenigov predstavlja življenjsko delo E. Baumgartnerja, objavljeno v nizu temeljnih člankov.¹⁰ Predvsem na osnovi podrobne analize stila ter analize pečatov je uspel pogosto temeljno spremeniti dotedanje pripisovanje posameznih novcev določenim kovnicam. Izsledki njegovih raziskav predstavljajo zato osnovo za vsak nadaljnji študij vseh aspektov kovanja novcev breškega tipa. Po njegovi prezgodnji smrti¹¹ je njegove rokopise dobil graški zbiralec W. Fritsch, ki je na njihovi osnovi objavil dodatke k Baumgartnerjevi študiji "Die Blütezeit...".¹² Od tedaj je komajda mogoče govoriti o napredku pri proučevanju srednjeveških kovnic na prostoru današnje Slovenije. H. Ban je skušal kronološko opredeliti kovanje posameznih emisij pfenigov kovnic Breže in Šentvid, pri čemer se je dotaknil tudi nekaterih kovnic na slovenskem ozemlju.¹³ Nekatera vprašanja andebs-meranskih kovnic na slovenskem prostoru obravnava tudi B. Koch.¹⁴ Slovenski zbiralec in poznavalec breških pfenigov A. Pogačnik je pred kratkim skušal predložiti javnosti katalog novčnih tipov vseh v 13. stoletju na slovenskem prostoru delujočih kovnic, vendar brez potrebne argumentacije in ne da bi pri tem sicer opozoril na odprte probleme.¹⁵ Posamezne novčne tipe so obravnavali še F. Mayreder, A. Pogačnik, H. Ban, B. Koch in A. Rant.¹⁶ Pričujoči avtor je prispeval kratek pregled delovanja kovnice Kamnik oziroma celovit pregled kovanja posnetkov breških denarčev v kovnicah na slovenskem ozemlju ter s tem povezane problematike.¹⁷ Kot standardno literaturo pri opredeljevanju vseh vrst breških pfenigov uporabljamo še vedno dela Luschina ter Baumgartnerja.¹⁸ Od kovnic, katerih proizvodi so prav tako igrali bistveno vlogo v denarnem obtoku na prostoru današnje Slovenije, so temeljito in odlično obdelane le kovnice Ogledj (Aquileia), Trst (Trieste) ter kovnica goriških grofov v Lienzu,¹⁹ medtem ko standardna literatura za strukturo kovanja kovnic Gorica (Gorizia), Benetke (Venezia) in nekaterih severnoitalijanskih kovnic (kot npr. Verone) ostaja še vedno sicer zastarel in nepregleden *Corpus Nummorum Italicorum*.²⁰

⁹A. Luschin, 'Friesacher Pfennige', *Num. Zeitschrift* 55, 1922, 89 - 118 in *Num. Zeitschrift* 56, 1923, 33 - 144.

¹⁰E. Baumgartner, 'Kovnica Ljubljana v 13. stoletju', *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 15, 1934, 92 - 102. Id., 'Das Eriacensis - Gepräge und seine Beischläge', *Num. Zeitschrift* 68, 1935, 67 - 88. Id., 'Beiträge zum Friesacher Münzwesen', *Num. Zeitschrift* 72, 1947, 12 - 69. Id., 'Die Blütezeit der Friesacher Pfennige. I. Teil: Die Bedeutung der Auslandsfunde für das Friesacher Münzwesen', *Num. Zeitschrift* 73, 1949, 75 - 106. Id., 'Die Frühzeit der Friesacher Pfennige', *Carinthia* I 142, 1952, 256 - 286. Id., 'Die Blütezeit der Friesacher Pfennige. II. Teil: Die Friesacher Grenzlandmünzung', *Num. Zeitschrift* 78, 1959, 14 - 57 in *Num. Zeitschrift* 79, 1961, 28 - 63. Id., 'Beiträge zur Geldgeschichte der Friesacher Pfennige', *Carinthia* I 150, 1960, 84 - 117. Glej tudi E. Baumgartner, 'Kovnici Slovenj Gradec in Kamnik v dobi Andechs - Merancev', *Časopis za zgodovino in narodopisje* 28, 1933, 17 - 35.

¹¹Glej A. Jeločnik, *Zgodovinski časopis* 5, 1951, 299 - 300.

¹²W. Fritsch, 'Anhang zu E. Baumgartner "Die Blütezeit der Friesacher Pfennige"', *Num. Zeitschrift* 79, 1961, 64-71.

¹³H. Ban, 'Die Zeitfolge der Hauptausgaben der Münzstätten Friesach und St. Veit in der Blütezeit', *Haller Münzblätter* 5, 1922, 329 - 334.

¹⁴B. Koch, 'Zur Frage der Brakteatenprägung in Ostkärnten', *Mitth. Osterr. Num. Gesell.* 27/6, 1987, 85 - 92.

¹⁵A. Pogačnik, 'Srednjeveška kovnica Kamnik', *Num. Vestnik* 17, 1989, 315 - 328. Id., 'Srednjeveške kovnice na Slovenskem (2). Slovenj Gradec - Ptuj - Celje', *Num. Vestnik* 18, 1990, 371 - 392. Id., 'Srednjeveške kovnice na Slovenskem (3). Brežice - Rajhenburg - Kostanjevica - Catež - Sv. Križ', *Num. Vestnik* 19, 1991, 429 - 459. Id., 'Srednjeveške kovnice na Slovenskem (4). Otok pri Dobravi (Gutenwert)', *Num. Vestnik* 20, 1992, 479 - 507.

¹⁶F. Mayreder, 'Über einige Fragen des mittelalterlichen Münzwesens der Steiermark', *Mitth. d. Numism. Gesell. Wien* 16, 1931, 190 - 192. Id., 'Zur innerösterreichischen Münzkunde des XIII. Jahrhunderts', *Num. Zeitschrift* 65, 1932, 50 - 56. A. Pogačnik, 'Nepoznani polovičar kovnice Slovenjgradec', *Num. Vestnik* 14, 1986, 165 - 166. H. Ban, 'Ein meran. Pfennig der Beatrix von Burgund aus der Münzstätte Gutenwert', *Num. Vestnik* 16, 1988, 262 - 266. B. Koch, 'Ein Friesacher Pfennig des Bischofs Thiemo von Bamberg', *Mittheilungen der Osterr. Num. Gesellschaft* 6, 1950, 73 - 74 (novec iz Otoka skuša pripisati bamberškemu škofu Thiemu). A. Rant, 'Der Pfennig des freisinger Bischofs Otto II. aus der Münzstätte Gutenwert und die Problematik des Wappens von Škofja Loka', *Loški razgledi* 26, 1979, 33 - 36 (kovanje istega tipa novca pripisuje freizinškemu nadškofu Otu II.).

¹⁷P. Kos, 'Srednjeveška kovnica v Kamniku', *Kamnik 1229 - 1979. Zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta, Kamnik 1985*, 42 - 44. Id., 'Der Friesacher Pfennig und seine Nachprägungen im slowenischen Gebiet', (predavanje na Friesacher Sommerakademie: *Die Friesacher Münze im Alpen-Adria-Raum*, Friesach 14.-18. september 1992) (v tisku).

¹⁸Pred izidom je sicer pomembno delo B. Koch, *Corpus Nummorum Austriacorum*, Band I. Mittelalter, Wien 1994, ki med drugim zajema tudi gradivo kovnic breških pfenigov na današnjem slovenskem ozemlju.

¹⁹G. Bernardi, *Monetazione del patriarcato di Aquileia*, Trieste 1975. Id., 'Le monete dei Vescovi di Trieste', v: *Numismatics - Witness to History*, London 1986, 123 - 140. M. Rizzolli, *Münzgeschichte des alpenländischen Raumes im Mittelalter und Corpus Nummorum Tirolensium Mediaevalium. Bd. I.: Die Münzstätten Brixen/Innsbruck, Trient, Lienz und Meran vor 1363*, Bozen 1991.

²⁰*Corpus Nummorum Italicorum*, Roma 1910 - 1943; Vol. VI (Gorizia, Verona), Vol. VII - VIII (Venezia).

Odlično je obdelana srednjeveška denarna zgodovina Tirolske, katere kovnice so prav tako igrale vlogo v denarni zgodovini slovenskega prostora.²¹ Pred kratkim je bila analitično obdelana tudi dunajska kovnica.²² Pomembno je delo B. Klugeja, ki podrobno obravnava kovnice iz salijskega obdobja, med drugim tudi s področja Bavarske.²³ Vsa navedena dela služijo tudi kot standardna literatura pri opredeljevanju novcev.

Prikazano stanje raziskav priča, da je odprta še vrsta vprašanj v zvezi z delovanjem kovnic na današnjem slovenskem ozemlju. Vrsta atribucij novcev posameznim kovnicam še ni razjasnjena. Relativna kronologija zaporedja posameznih emisij novcev v posameznih kovnicah kljub koristni metodi primerjave pečatov še ni jasna. Nihče se ni ukvarjal z analizo sočasnih ponaredkov.²⁴ Neredko ostaja odprto vprašanje, kdo je koval posamezne novce, kdo je potemtakem imel v tistem trenutku kovno pravico, s čemer bi nemalokrat lahko podrobneje razrešili vprašanje takratne jurisdikcije nad določenim ozemljem.

Obenem je tudi slika denarnega obtoka konec 12. in v 13. stoletju na današnjem slovenskem ozemlju pa tudi širše na področju Vzhodnih Alp poznana le v najbolj grobih in deloma poenostavljenih obrisih. Tako naj bi na prostoru južno od Save v obtoku prevladovali novci oglejskega tipa, na prostoru severno od Save pa novci breškega tipa. To je v grobem res, vendar je potrebna podrobnejša študija novčnih najdb (sporadičnih, grobnih in zakladnih), ki se hranijo v muzejih oziroma so poznane le iz starejše strokovne literature, s širšega prostora (Slovenije, Avstrije, severne Italije in vsaj zahodne Madžarske), ki bi odgovorila na vprašanja o tem, kakšen denar je zahajal v obtok na posamezna področja, denar katerih kovnic je na nekem območju v danem trenutku najpogosteje zastopan, kakšna je bila intenzivnost denarnega obtoka, kako se je smer dotoka denarja v obtok spreminjala (kronološko in geografsko pogojeno) in ali je mogoče dotok različnih vrst denarja med posameznimi območji povezovati z različnimi (in spreminjajočimi se) jurisdikcijami posvetne in cerkvene gosposke. Študija, ki bi odgovarjala na omenjena vprašanja, ni mogoča brez objave korpusov srednjeveških novčnih najdb za posamezne države, pač po zgledu korpusov antičnih novčnih najdb.²⁵ Izdelava takšnega korpusa za področje Slovenije - projekt vodi Numizmatični kabinet Narodnega muzeja v Ljubljani - je v teku. (Standarde, po katerih naj bi bil izdelan korpus takih najdb, prikazuje tipična stran korpusa srednjeveških novčnih najdb z Ljubljanskega gradu, Priloga 3). Za razliko od korpusov antičnih novčnih najdb je pri korpusu srednjeveških novčnih najdb potrebna objava fotografij vseh ohranjenih primerkov, na osnovi katerih bi bil kasneje mogoč študij novčnih pečatov). Želeli bi si, da bi si takšno nalogo zastavili tudi strokovnjaki v sosednjih državah.²⁶ Šele dokončanje tako zastavljene naloge bi predstavljalo brez dvoma bistven prispevek proučevanju monetarne in ekonomske zgodovine srednjega veka na prostoru Vzhodnih Alp.

Ob tem je potrebno opozoriti, da omejevanje študija primarnih zgodovinskih virov zgolj na ohranjene pisne dokumente največkrat ne razjasni zastavljenega problema v vseh podrobnostih. V pisnih virih se denar pričinja omenjati z določenim časovnim zamikom, ali pa v času nastanka dokumenta niso podrobno razlikovali med denarjem različnih kovnic. Povedano ilustrira primer denaričev (oglejskega kova) ljubljanske kovnice 13. stoletja, za katero materialni viri (novci) dokazujejo delovanje od leta 1210, medtem ko omemb novcev omenjene kovnice v pisnih virih 13. stoletja ni zaslediti.²⁷ Zatorej je neobhodna enakovredna obravnava vseh obstoječih materialnih virov, tako pisnih virov kot dokumentiranje in analiza ohranjenih novcev ter novčnih najdb.

Da zanimanje za denarno zgodovino med zgodovinarji srednjega veka narašča ter da se le-ti v zadnjem času zavedajo odprtih problemov, priča primer skupnega raziskovalnega projekta graške in tržaške univerze, predstavljen septembra 1992 na znanstvenem srečanju v Brežah na Koroškem (Friesach), posvečenem breškemu pfenigu. V okviru tega projekta je graška univerza pod vodstvom prof. Härtela prevzela obravnavo pisnih virov za prostor akvilejskega patriarhata v obdobju 1100 - 1250,²⁸ medtem ko naj bi tržaška univerza pod vodstvom prof. Degrajsijeve obdelala sočasne novčne

²¹H. Rizzolli, op cit. (op. 19).

²²B Koch, *Der Wiener Pfennig* (= Num. Zeitschrift 97), Wien 1983.

²³B. Kluge, *Deutsche Münzgeschichte von der späten Karolingerzeit bis zum Ende der Salier (ca. 900 bis 1125)*, Sigmaringen 1991.

²⁴Pred kratkim sta bili dve svinčeni imitaciji denaričev kovnice Breže izkopani na Ljubljanskem gradu.

²⁵Za korpus antičnih novčnih najdb prim. P. Kos, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien I., II.*, Berlin 1988.

²⁶Podobnega projekta za področje Zgornje Avstrije se loteva B. Prokisch iz Muzeja v Linzu.

²⁷Prim. *Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku, I. Listine 1243 - 1397*, Ljubljana 1956.

²⁸*Projekti Währungsgeographie im Alpen-Adria-Raum*. Elka Hammer je zbrala in analizirala 161 pogodb s področja

najdbe z istega prostora. Graški del projekta je bil po letu dni zaključen z res zanimivo analizo omemb vseh vrst denarja v tedanjih pisnih virih, vendar so bili njihovi rezultati neprimerljivi z rezultati tržaške univerze zaradi napačnega metodološkega pristopa slednje pri analizi novčnih najdb. V Sloveniji v preteklosti ni bila nikoli nakazana potreba po zasnovi in kasnejši realizaciji podobnega projekta, če izvzamemo pred nekaj leti prijavljeno magistrsko nalogo, ki naj bi obravnavala prav v zgoraj omenjenem graškem delu projekta zaobsežena vprašanja. Žal je bila prilika tudi tokrat zamujena, saj so zahtevno analizo pisnih virov in jasno ter zanimivo izvedenotenje le-teh v letu dni opravili graški kolegi²⁹.

Priloga 1
Shematični pregled kovnic 13. stoletja na slovenskem prostoru

Andeški	Spanheimi	Babenberžani	Salzburška nadškofija	Krška škofija	Madžarska zasedba	Češka zasedba
Slovenj Gradec (Windischgraz)						
1180-1251	1261-1269				1258-1259(?)	1270-1276
Berthold III.	Ulrich III.					Ottokar II.
Berthold IV.						
Heinrich IV.						
Berthold V.						
Kamnlk (Stein)						
1180-1228	1248-1269	1230-1243				1270-1276
Berthold III.	Ulrich III.	Friedrich II.				Ottokar II.
Berthold IV.						
Heinrich IV.						
1243-1248						
Agnes						
Ljubljana (Lalbach)						
	1210-1269					
	Bernhard II.					
	Ulrich III.					
Kostanjevca (Landstraß)						
	1210-1269					1270-1276
	Bernhard II.					Ottokar II.
	Ulrich III.					
Sv. Križ (Hl. Kreuz)						
	1216-1235			1230-1235		
	Bernhard II.					
Čatež (Tschatesch)						
	1217/8-1235					
	Bernhard II.					

Cividala, ki omenjajo denar, Günther Bernhard pa je analiziral 22 omemb denarja v 46 pogodbah, ki se nanašajo na področje vzhodno od Soče.

²⁹Rezultati bodo objavljeni v zborniku prispevkov z omenjenega posvetovanja, glej op. 17.

Andeški	Spanheimi	Babenberžani	Salzburška nadškofija	Krška škofija	Madžarska zasedba	Češka zasedba
Otok (Gutenwert)³⁰						
1208/12-1231		1229-1246				
Heinrich IV.		Leopold VI.				
Berthold V.		Friedrich II.				
Otto VII.						
Beatrix						
Otto VIII.						
Ptuj (Pettau)						
		1222-1230	1222-1230		1258-1259(?)	
		Leopold VI.	Ebehard II.			
Brežice (Rann)						
	1222-1230	1220-1230	1220-1235		1258-1259(?)	
	Bernhard II.	Leopold VI.	Ebehard II.			
Brestanica (Reichenburg)						
			1220-1235			
Pilštajn (Pellenstein)						
					1220-1235	

Priloga 2

Pregled novčnih zakladnih najdb 13. in prvih desetletij 14. stoletja s področja Slovenije

Kovnica	Bled ³¹	Kranj ³²	Kranj ³³	Kamnik ³⁴	Črna vas ³⁵	Koper ³⁶
Leto odkritja	1962	1965	1895	1856	1981	1992
Čas zakopa	1287/92	ok. 1270	ok. 1310	2. pol. 13. st. ok.	1225	1239
Aquileia	19	64		x		
Trieste	15	21		x		
Gorizia	3			x		
Lienz				x		
Venezia			295			65
Verona	1					58
Ljubljana						
(oglejski kov)					19	

³⁰Po nekaterih domnevah naj bi kovnica pričela z delovanjem že v letih 1209 - 1215 za freisinškega škofa Otona II.; prim. A. Rant, 'Pfenig freisinškega škofa Otona II. kovnice Gutenwert in problematika loškega grba', *Loški razgledi* 26, 1979, 33 - 36 (s starejšo literaturo).

³¹E. Pegan, 'Najdba srednjeveških novcev na blejskem otoku', *Argo* 4 - 6, 1967, 1 - 7.

³²Neobjavljen. Strukturo najdbe kratko omenja A. Pogačnik, 'Najdba srednjeveškega denarja v Kranju', *Glasnik Numizmatičnega društva Slovenije* 2, 1969, 13 - 15. Pri najdbi iz Kranja, ki jo omenja G. Bernardi, *Monetazione del patriarcato di Aquileia*, Trieste 1975, 188, gre za posamično najdbo (prim. F. Schweitzer, *Abrégé, de l'histoire des comtes de Gorice et série de leurs monnaies*, Trieste 1851, 70). Prim. D. M. Metcalf, *Coinage in the Balkans 820 - 1355*, Thessaloniki 1965, S. 170 Anm. 82, ki prav tako govori o zakladni najdbi.

³³A. Müllner, 'Fund von Venetianermünzen bei Krainburg', *Argo* 4, 1896, 191. G. Budinsky, 'Münzenfund in Krainburg', *Monatsblatt der Num. Gesellschaft in Wien* 3, 1896, 344 - 345.

³⁴*Mittheilungen der k. k. Central - Commission* 1, 1856, 185 - 186 (odkritih je bilo okoli 300 - 400 novcev. V literaturi ne omenjajo točnega seznama novcev v najdbi).

³⁵Neobjavljena. Objavo pripravlja A. Jeločnik.

³⁶Za seznam novcev se zahvaljujem A. Šemrovu.

kovnica	Kozina ³⁷	Lanišče ³⁸	V.Globoko ³⁹	Mirna ⁴⁰	Vrh Trebnje ⁴¹	Dolenja vas ⁴²
Leto odkritja	1886	1870	1936	1884	1932	1945
Čas zakopa	1235/50	1282/87	2. pol. 13. st.	1306>	1306/08	1305/10
Aquileia	15	127	x	x	6	142
Trieste	3	88	x	x		39
Gorizia	1				23	3
Venezia	2	1		x	51	24
Padua					9	
Mantua					9	
Verona					2	
Brescia					2	
Trient					2	
Kostanjevica (oglejski kov)						1
Ljubljana (oglejski kov)	1					

Kovnica	Dežja vas ⁴³	Starigrad ⁴⁴	Starigrad ⁴⁵	Žalec ⁴⁶	Celje ⁴⁷
Leto odkritja	1933	1903	1905	1893	1897
Čas zakopa	1180/1190	ok. 1276	ok. 1276	ok. 1300	ok. 1250
Aquileia		4			
Ljubljana (oglejski kov)					2
Kostanjevica (brakteati)		33	23		
Friesach	18			59	44
St. Veit				14	25
Völkermarkt				10	
Griffen				2	13
Slovenj Gradec				5	85
Kamnik				1	41
Ptuj					1

³⁷A. Puschi, 'Di un ripostiglio di monete', *Arch. Triestino* 12, 1886, 411 - 413 (prvotno število najdenih novcev ni poznano).

³⁸A. Luschin, 'Der Münzfund von Lanische', *Num. Zeitschrift* 3, 1871, 516 - 545 (prvotno število najdenih novcev ni poznano; dokumentiranih je bilo 218 novcev).

³⁹J. Klemenc, 'Nalazi novaca u Jugoslaviji 1910 - 1936', *Numismatika* 2-4, 1934-36, 11, Nr. 37. (Najdenih je bilo nekaj sto srebrnikov. Seznam novcev iz najdbe ni ohranjen.)

⁴⁰F. Jarc, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva* 6, 1884, 122 - 123 objavlja nepopoln seznam novcev iz najdbe, ki je prvotno obsegala okoli 500 novcev.

⁴¹A. Jeločnik, 'Dve najdbi srednjeveških novcev', *Zgodovinski časopis* 6-7, 1952-53, 459 - 471.

⁴²Jeločnik, op. cit. 443 - 459.

⁴³D. M. Metcalf, *Coinage in the Balkans 820 - 1355*, Thessaloniki 1965, 171 (odkritih je bilo okoli 50 novcev, od katerih je Baumgartner popisal 18 primerkov).

⁴⁴Luschin, 'Friesacher Pfennige', *Num. Zeitschrift* 55, 1922, 112 (odkritih je bilo 50 do 60 novcev).

⁴⁵Luschin, op. cit. 112.

⁴⁶A. Luschin, *Steirische Münzfunde*, Graz 1971, 25 - 30 (od 300 novcev je bilo dokumentiranih 201 novcev).

⁴⁷E. Baumgartner, 'Beiträge zum Friesacher Pfennige', *Num. Zeitschrift* 72, 1947, 40 ff. (V sklopu najdbe je bilo prvotno odkritih okoli 400 srebrnikov).

Kovnica	Dečja vas ⁴³	Starigrad ⁴⁴	Starigrad ⁴⁵	Žalec ⁴⁶	Celje ⁴⁷
Leto odkritja	1933	1903	1905	1893	1897
Čas zakopa	1180/1190	ok. 1276	ok. 1276	ok. 1300	ok. 1250
Graz/Zeiring (breški kov)				2	1
Graz (breški kov)					
Nedoločljiva kovnica (breški kov)					3
Graz				92	
Slavonija				2	

Kovnica	Radeče ⁴⁸	Virštajn ⁴⁹	Ogljenšak ⁵⁰	Bori ⁵¹	Vučja ves ⁵²
Leto odkritja	1948	1914	1885	1891	1900
Čas zakopa	1295/1300	1310/15	ok. 1280	pred 1280	ok. 1280
Obervellach			2		1
Friesach	21	26	91	13	6
St. Veit	14	18	96	7	4
Vülkermarkt	1		5	3	
Griffen	3		1		
Slovenj Gradec	5	3		7	
Graz/Zeiring (breški kov)	14	1	13	1	
Graz (breški kov)	3				
Graz	24	130	42	290	238
Graz/Zeiring	65	133			
Slavonija				27	1
Wien					1

⁴³W. Fritsch, 'Der Münzenfund von Radeče', *Opuscula Iosepho Kastelic sexagenario dicata* (=Situla 14/15), Ljubljana 1974, 333 - 338.

⁴⁴V. Renner, 'Der Münzenfund von Wierstein', *Mith. Österr. Ges. f. Münz- und Med. Kunde* 1915. (Najdba je prvotno obsegala 1201 novcev. Kataloško obdelanih je bilo 315 novcev.)

⁵⁰Luschin, op. cit. 30 - 41 (analiziral je 276 novcev iz neugotovljivega prvotnega števila novcev v najdbi).

⁵¹Luschin, op. cit. 6 - 11 (od neznanega prvotnega števila novcev v najdbi je bilo dokumentiranih 362 novcev).

⁵²Luschin, op. cit. 19 - 21 (od okoli 1000 novcev v najdbi je bilo dokumentiranih 255 novcev).

Priloga 3

Prikaz segmenta korpusa slovenskih srednjeveških novčnih najdb

LJUBLJANA

LJUBLJANA

Ljubljana - Ljubljanski grad

POSAMIČNE NAJDBE/EINZELFUNDE

1

Srednja Evropa/ Mitteleuropa

Nemčija/ Deutschland

Habsburžani /Dynastie Habsburg

Albrecht II. (1438-1439)

*1 Pfennig b.l. (1438-1439) Wien Lu. 18 (Abb. 14)

Friedrich III. (IV.), röm. Kaiser (1440-1493)

*2 Pfennig b.l. (1440-1452) Wien Lu. 27 (Abb. 19b)

*3 Pfennig b.l. (1460-1480) Wien Lu. 58 (Abb. 41)

Pfalzgrafen zu Aachen und am Rhein

Kur-Pfalz

Ludwig III. der Bärtige (1410-1436)

*4 Pfennig b.l. (1410-1436) Amberg Kull 68

Ludwig IV. der Sanstmütige (1436-1449)

Otto I. von Mosbach (1410-1461)

*5 Pfennig b.l. (1448-1449) Amberg Kull 74

Bayern

Družina Wittelsbach/Dynastie der Wittelsbacher

Bayern-Landshut

Heinrich IV., der Reiche (1393-1450)

*6 Pfennig b.l. (1435-1440) Landshut Kell. 16

Ludwig IX., der Reiche (1450-1479)

*7 Pfennig b.l. (1450-1459) Landshut Kell. 20

*8 -

9 Pfennig b.l. (1450-1460) Oetting Beier. 3451

Bayern-München

Ernst I. (1397-1438) in Adolf (1435-1440)

*10 Pfennig b.l. (1435-1438) München Beier. 168

Albert III., der Fromme (1438-1460)

*11 Pfennig b.l. (1438-1460) München Beier. 176

	Gorica/ Görz			
	Gorica/ Görz			
	Heinrich II. (1304-1323)			
*12	Piccolo	b.l. (1319-1323)	Treviso	CNI 11
	Avstrija/Österreich			
	Habsburžani/Dynastie Habsburg			
	Herzog Albrecht V. (II.) (1404-1439)			
*13	Pfennig	b.l. (1406-1411)	Wien	Lu. 11 (Abb. 6)
*14	Pfennig	b.l. (1420-1425)	Wien	Lu. 15 (Abb. 11)
	Koroška/ Kärnten			
	Družina Spanheim-Ortenburg			
	Dynastie Spanheim-Ortenburg			
	Ulrich III.			
*15	Pfennig	b.l. (1248-1269)	Stein	Bg.Bl. 285 Pog. 35
	Južna Evropa/ Südeuropa			
	Benetke/Venezia			
	Orio Malipiero (1178-1192)			
*16	Piccolo	b.l. (1178-1192)	Venezia	CNI 34
	Lorenzo Tiepolo (1268-1275)			
*17	Piccolo	b.l. (1268-1275)	Venezia	CNI 31
	Andrea Dandolo (1343-1354)			
*18	Mezzanino	b.l. (1348)	Venezia	CNI 13
	Andrea Contarini (1368-1382)			
19	Soldino	b.l. (1368-1382)	Venezia	CNI 25
	Francesco Foscari (1423-1457)			
*20	Ducato	b.l. (1423-1457)	Venezia	CNI 61 var.
	Cerkvena oblast/ Geistliche Gebiete			
	Nadškofije/ Erzbistümer			
	Salzburg			
	Adalbert III., königlicher Prinz von Böhmen (1168-1177; 1183-1200)			
*21 -				
22	Pfennig	b.l. (po 1168)	—	Lu. 6 (Friesach) Bg. 1-3
	Johann II. von Reisberg (1429-1441)			
*23 -				
25	Pfennig	b.l. (1429-1441)	Salzburg	Pr.Salz. 48

Summary

MONETARY ACTIVITY IN THE REGION OF SLOVENIA IN THE PERIOD FROM THE 12th TO 14th CENTURIES

Peter Kos

The article presents a review of the activities of mints on Slovenian territory in the 12th and 13th centuries. It also discusses the current state of research in this field. Published coin hoards from the mentioned period are also surveyed. The author notes unsolved problems in relation to the study of the coins and the monetary circulation in the period from the 12th to 14th centuries. The possibilities offered by the study of individual and hoard finds of coins from the mentioned period as a primary historical source for research into economic and political history in the Slovenian region are also noted.

NARODNI MUZEJ, Ljubljana, Prešernova 20, tel.: (061) 218-876, fax: (061) 221-882

Jaroslav Šašel: OPERA SELECTA

Ljubljana : Narodni muzej, 1992 (Situla 30), 872 strani.

Izbrana dela Jaroslava Šašla (1924–1988), eminentnega slovenskega epigrafika in antičnega zgodovinarja, obsegajo 92 člankov, ki so bili objavljeni v letih 1953–1990. Večina je bila doslej publicirana le v tujih revijah, ki pa jih ni vedno lahko dobiti. Nekaj pa je takih, ki so bili objavljeni v slovenščini in urednika (Stane Gabrovec in Rajko Bratož) sta se odločila, da jih prevedemo v angleščino, da bodo tako dostopni širši mednarodni strokovni javnosti. Vsi prispevki v delu Opera selecta so tako zdaj v tujih jezikih – angleščini, nemščini in italijanščini. Razvrščeni pa so po tematskih skupinah, ki odražajo Šašlovo široko znanje in zanimanje:

- I Študije o onomastiki in prosopografiji
- II Epigrafika in zgodovina
- III Vojaška zgodovina
- IV Študije o ekonomski zgodovini
- V Mesta, naselja in topografija področja ob Severnem Jadranu, v Vzhodnih Alpah in za Zahodnem Balkanu
- VI Pozna antika in srednji vek

Geografsko torej obravnavajo področje od Severnega Jadrana in Vzhodnih Alp do osrednjega Podonavja in Zahodnega Balkana. Kronološko pa od začetka Rimskega cesarstva do zgodnjega srednjega veka.

V publikaciji je objavljena tudi celotna bibliografija Jaroslava Šašla, dodani pa so obsežni indeksi razdeljeni po tematiki: I. imena oseb, ljudstev in božanstev; II. geografski pojmi; III. predmetni indeks.

Strokovne ustanove in člani strokovnih društev imajo 25%, študentje pa 50% popusta za nakup po enega izvoda knjige.

SLOVENSKA MATICA, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 8, (061) 12-63-190

med drugimi svojimi publikacijami zalaga in članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije **nudi po svojih članskih cenah** tudi:

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 1/1971 – 1320 SIT

Iz vsebine: Z. Bufon – Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju, L. Čermelj – Fizik Nace Klemenčič (1853–1901), V. Murko – Staro in novo o življenju in delu Josipa Resslera, F. Minařnik – Ptujске lekarne, lekarnarji in njihove hiše, A. Stefančič – Kratek pregled zdravstvenega nadzora živil nekoč in danes s posebnim poudarkom na Sloveniji

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 2/1974 – 1320 SIT

Iz vsebine: V. Murko – Starejši slovenski znanstveniki in njihova vloga v evropski kulturni zgodovini – astronomi, M. Matičetov – Zvezdna imena in izročila o zvezdah med Slovenci, F. Adamič – Naš prispevek k razvoju genetike in žlahtnjenja rastlin, Z. Bufon – Naravoslovje v slovenskem narodnem prebujanju II

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 3/1975 – 1320 SIT

Iz vsebine: D. Mušič, J. Batis – Življenje in delo J. M. Žagarja (Sagarja), P. Borisov – Sto dvajset let od ustanovitve naravnega zdravilnega zavoda na Bledu, V. Zavrnik – Mariborski tekst napotkov mojstra Albranta za zdravljenje konj

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 4/1979 – 1320 SIT

Iz vsebine: J. Pučnik – Razvoj vremenoslovja na Slovenskem, Z. Bufon – Ivan Žiga Popovič kot naravoslovec in rodoljub, K. Bajc – Ivan Žiga Popovič predhodnik oceanografije, F. Sevnik – Žagarstvo na Slovenskem, J. Maček – Izbruh in širjenje krompirjeve plesni na Kranjskem v 19. stoletju, F. Adamič – Stoletnica rojstva profesorja dr. Frana Jesenka

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 5–6/1981 – 1400 SIT

Iz vsebine: F. Habe, A. Kranjc – Delež Slovencev v speleologiji, E. Pertl – Prvi slovenski zdravniki v Mariboru, F. Adamič – Razvoj agrotehničnih znanosti na Slovenskem, S. Turk – Masivne in lesene konstrukcije na Slovenskem, S. Turk – Mihael Strukel (Štrukelj) prvi redni univ. profesor med slovenskimi gradbeniki

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 7/1983 – 1400 SIT

Bleiweisov zbornik s prispevki B. Grafenauerja, V. Melika, P. Vodopivca, F. Rozmana, F. Adamiča, S. Bavdka, M. Dolenca, J. Batisa, P. Borisova, B. Štiha, M. Orožen, D. Moravca, S. Grande, V. Gjurina, S. Barbariča in M. Kambiča

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 8/1985 – 1400 SIT

Iz vsebine: A. Ramovš, V. Kochanovsky-Devidé – Marko Vincenc Lipold (1816–1883), prvi slovenski geolog, J. Strnad – Kako je Jožef Stefan odkril zakon o sevanju, V. Murko – Resslerovi načrti za izkoriščanje vetrne energije, A. Hribovšek, E. Petrl – Dr. Štefan Kočever, delavec za slovensko narodno in zdravstveno ledino, A. Poznik – Osnovne Paracelsusove teze in njegovo bivanje v Ptuj, J. Zadravec – Fragmenti iz ljudske medicine in severovzhodni Sloveniji

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 9/1987 – 1530 SIT

Iz vsebine: S. Sitar – Rusjanov poskus letalske industrije, T. Kurent – Merski sistem v arhitekturi na Slovenskem, E. Faninger – Izvor rodovine Zois in njeni najpomembnejši predstavniki na Slovenskem, J. Jurca – Poročilo dr. Marka Gerbca o goveji kugi na Kranjskem

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 10/1989 – 1705 SIT

Iz vsebine: J. Strnad – Ernst Mach kot fizik, V. Ribarič – Albin Belar (1864–1939) in začetki slovenske seizmologije, P. Svetik – Oris razvoja geodezije na Slovenskem, L. Bezljaj-Krevel, Pregled zgodovine razvoja poštnе službe na slovenskem ozemlju

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 11/1991 – 2145 SIT

P. Borisov, A. Dolenc – Razvoj sodnomedicinskega izvedenstva v Evropi, F. Adamič – Razvoj agrotehniških znanosti na Slovenskem, B. Ozvald – Ljubljanačan baron Anton Codelli – eden najplodovitejših izumiteljev na Slovenskem, S. Sitar – Slovensko letalsko pionirstvo, J. J. Ferber – Opis živosrebrnega rudnika v Idriji na Srednjem Kranjskem

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 12/1993 – 4570 SIT

Iz vsebine: Zmago Šmitek – Astronom Avguštín Hallerstein in Kitajska 18. stoletja, Janez Strnad – Stefanovi dosežki v fiziki, Lojze Hrček – Prispevek iz vinogradništva in vinarstva, Eva Holz – O cestnih gradnjah na Kranjskem v 19. stoletju, Drago Cerar – 50 let plavžarstva na Jesenicah (1937–1987)

K navedenim cenam je – žal – potrebno prišteti 5-odstotni prometni davek.

Catherine D. Carmichael

RODOVITNOST CERKNIŠKEGA JEZERA

V svoji knjigi *Ecstasies* piše Carlo Ginzburg o "fragmentarnih pričevanjih, ločenih v času in prostoru, ki ponovno kažejo na razsežnost kulturnega sloja, ki smo ga poskušali razkriti". Ginzburg misli na elemente verovanj o rodovitnosti, na primer tiste, ki so povezani z amnionom ali notranjo ovojnico zarodka in z nočnimi bitkami z zemlji silami, ki odločajo o pridelku prihodnjega leta. V zgodnji moderni dobi so tovrstna verovanja obstajala po vsej Srednji in Vzhodni Evropi. Videti je, da podobna verovanja povezujejo geografsko različne skupine, kot so furlanski *benandanti*, južnoslovanski *krstniki* in livonski volkodlaki.

Pričujoči članek obravnava različne poglede na pokrajinski fenomen Cerkniškega jezera v luči Ginzburgovih razmišljanj o vzgibih verovanj o rodovitnosti v ljudski kulturi zgodnje moderne dobe. Članek nas tudi seznanja z dodatnimi empiričnimi podatki k "fragmentarnim pričevanjem". Cerkniško jezero leži na apneniškem Krasu, približno na pol poti med Trstom in Ljubljano. Cerkniško jezero je presihajoče jezero in se napolni v tistih obdobjih, ko dvig vodne ravni povzroči, da podtalnica in voda podzemskih studencev privre skozi apnenično jezersko dno. Kasnejše zmanjševanje pronicanja in podtalnih tokov povzroča, da voda skozi luknje odteka iz jezer. V različnih obdobjih leta, kar je odvisno od vremenskih razmer na tem območju, je bazen lahko skoraj popolnoma suh, v celoti napolnjen z vodo, ali pa v nekem vmesnem stanju. V prvih poletnih mesecih je v jezeru ponavadi le malo stoječe vode, ki jo obkrožajo zaplate trsja. V avgustu kmetje zemljo, ki ni pod vodo pokosijo in to kisló travo uporabijo za steljo in krmo živine. Jeseni, ko iz gorskih potokov in rek priteka deževnica, najmočnejše poplavlja jugozahodni del Cerkniškega polja. Severozahodni deli polja, ki v zgodovinskih časih niso poplavljali, so zelo rodovitni¹. Ko poskušamo pojasniti kulturno zgodovino tega področja, je posebno pomembna prav ta razlika z okoliškimi apneniškim Krasom.

Cerkniško jezero je bilo na zemljevidih zgodnje moderne dobe upodobljeno kot veliko večja in bolj nenavadna geografska oblika, kot je v resnici. Zemljevid Wolfganga Laziusa iz leta 1573 prikazuje "Cyrckniczersee" v zelo pretiranem merilu (glej sliko 1). Zemljevid tega področja, ki ga je v sedemnajstem stoletju izdelal Jan Jansson, prikazuje "Czirnicser See" tako veliko kot je celotna Beneška laguna (če bi bil izrisan pravilno, bi zavzemal le majhen delček le-te)². Še leta 1740 so v kartografskih ilustracijah jezero prikazovali v veliko večjem merilu kot bi ustrezalo njegovi dejanski velikosti³. Zdi se, da je ta naravni fenomen, kot najpomembnejša geografska značilnost, prevladoval v knjigah in na zemljevidih, ki so prikazovali Kranjsko. Na zemljevidu Zahodne Evrope, ki ga je leta 1715 izdelal Pieter Schenck, je Cerkniško jezero prikazano v zelo pretiranem merilu, medtem ko bližnji in veliko večji Osojsko in Vrbsko jezero na Koroškem nista niti upodobljeni⁴.

V sedemnajstem in osemnajstem stoletju je Cerkniško jezero uživalo sloves znanstvenega "fenomena". V začetku se je večino znanstvenega zanimanja za Cerkniško jezero omejevalo na izdelavo točnega modela hidrologije jezera. Leta 1688 so na srečanju londonske Kraljevske družbe poročali, da je:

"... Halley prikazal poskus, s katerim je poenostavil izpraznitev in ponovno nenadno napolnitev jezera Zirknitts. Vzel je dve posodi ter postavil eno višje od druge tako, da je voda odtekala iz zgornje posode veliko hitreje, če je bila zgornja napolnjena z vodo do vrha, kot pa če je bila deloma prazna"⁵.

¹Irene Portis Winner, *Žerovnica: A Slovenian Village* (Brown University Press: Providence, 1971), 19-20.

²Jan Jansson, *Istria olim Iapidia*, v njegovem delu *Nouvel Atlas* (Amsterdam, 1650-56).

³Wolfgangus Lazius, *Goritiæ, Karstii, Chaczeolæ, Carniolæ, Histriæ et Windorum Marchæ descrip.* (Theatrum, 1573). Ilustracija potovanja Georga Keysslerja na prednji strani nemške izdaje njegove knjige *Neueste Reisen durch Deutschland*, itd. (Im Verlag Foersters und Erben, Hannover, 1740-1) prikazuje "Czirknitzersee" v zelo pretiranem merilu. Razen reke Drave je jezero edina geografska oblika, ki je prikazana v današnji Sloveniji.

⁴V nemščini *Ossiacher See* in *Woerther See*. Pieter Schenck, *Atlas Minor* (Amsterdam, 1715) je ponatisnjen v: Phillip Allen, *The Atlas of Atlases* (Random House, London 1992), 90-91.

⁵Royal Society Journal Book, Volume 7, pp. 70-73; ponatisnjeno v: Branko Reisp, *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvazorja z Royal Society* (Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti: Ljubljana 1987).

Vendar se sodobniki Edmunda Halleya niso zanimali le za vodni režim jezera, ampak tudi za rodovitno naravo Cerkniškega polja, ki ga je ustvaril ta nenavadni naravni sistem. Tako si je leta 1669 popotnik Edward Browne "želel ogledati Zerchnitzer Sea ali jezero Zirchnitz, o katerem se toliko govori, napisanega pa je le malo"⁶. Kot je poročal v svojem delu *Philosophical Transactions*, je narava Cerkniškega polja tako raznolika, da je svojim prebivalcem nudila možnost, da so bili zaposleni in nahranjeni skozi vse leto. Zemljo, ki je bila sezonsko poplavljena z jezerom, so v bolj sušnih obdobjih uporabljali kot polje in še celo takrat je dajala ribe in divjačino⁷.

Cerkniško polje je relativno samozadostno in ni bilo ob poti nobenega pomembnejšega mesta niti v zgodnji moderni dobi niti danes⁸. Noben popotnik ni čutil želje, da bi obiskal jezero, razen iz posebnega razloga, da bi videl presihajoče jezero. Hannoveranski popotnik in član Kraljevske družbe Johann Georg Keyssler je leta 1730 pripomnil, da v Planini "tisti popotniki, ki so radovedni, najamejo konja, da bi šli v Cirknitz"⁹.

Naslednji odlomek je iz uvoda v Cerkniško jezero in Kranjski Kras, ki ga je leta 1685 napisal baron Valvasor:

"Vsi pomembni možje, ki so pisali o tem jezeru, so večkrat poudarjali, da je velik naravni čudež, da je na nekem področju mogoče v enem letu ribariti, loviti in žeti. Vendar je to najmanj, kar je mogoče o tem povedati, kajti to jezero je polno drugih fenomenov in čudes. Ima veliko tako imenovanih votlin ali lukenj. Iz nekaterih od njih se pojavijo ribe, iz drugih raki, iz tretjih pajkave, iz četrth glasovi. Kadarkoli pa na nebu grmi, neznana sila vrže na dan vodo iz nekaterih votlin z neverjetno hitrostjo. V drugih luknjah golobi preživijo vso zimo, obstaja pa tudi luknja iz katere prihajajo oblaki in megla, pa tudi mogočne strele in grom. Skozi nekatere gore lahko potuješ s čolnom: jaz sam sem krmarił čoln skozi neko goro. Na Kranjskem imamo tudi čudovite jame in votline, v katerih sem našel jezera in mnogo čudes. Imamo tudi drevo, ki ob določenih nočeh ozeleni. Nekoč sem sam pod takim drevsom preživel noč. Imamo tudi posebno žival, ki jo je zaznamoval hudič in jo vodi na pašnike (tako vsaj pravijo navadni ljudje in to je čista resnica). Krzno te živali se prodaja v mnogih pokrajinah in deželah. Ni potrebno poudarjati, da je v moji domovini še mnogo drugih čudes, ki jih do sedaj še nihče ni proučil zaradi pomanjkanja osebe, ki bi bila dovolj radovedna, da bi se lotila te naloge v moji deželi."¹⁰

Tudi drugi pisci so se ukvarjali s predstavo o deželi, polni naravnega obilja in rodovitnosti. Keyssler je ugotovil, da lokalni pregovor pravi "... da tu lahko človek v teku enega leta seje, žanje, lovi in ribari ..." ¹¹. Tudi član Kraljevske družbe Jeremiah Milles je v svojem dnevniku iz leta 1737 opisoval obilje Cerkniškega polja skozi vse leto. "... to jezero nudi svojim bližnjim in daljnim prebivalcem vse leto veliko količino živeža; in kar povsem po pravici pravijo o njem kot o velikem čudežu je, da v razdalji nekaj dni tu lahko ribarimo, streljamo in lovimo, lahko vidimo vodo, ribe, perutnino, koruzo, travo, živino in vse vrste divjačine in ptic."¹²

V monografiji *Gruendliche Nachricht*, ki jo je leta 1758 napisal Franz Anton von Steinberg, najdemo mogoče največkrat prikaz predstave o nenavadnem in rodovitnem območju okoli

⁶Edward Browne, *An Account from ... Dr. Brown Concerning an Un- common Lake, called the Zirchnitzer-See*, in *Carniola; Philosophical Transactions*, Part 4, No. 54, December 13th, 1669, 1083.

⁷isto, 1083-85.

⁸Jože Šorn: *Zanimivosti z naših cest v 18. stoletju*, *Kronika* 27, 1979, 157-167. Ponatis Elsnjerjevega zemljevida iz leta 1763 (glej Arhiv dvorne komore, Zbirka Kart, karta s signaturo B 89/1) prikazuje mrežo cest, ki se skoraj popolnoma izogne Cerkniškemu polju. Popotniki, ki so se odpravili tja, so morali del poti potovati po manj pomembnih cestah.

⁹Johann Georg Keyssler, *Neueste Reisen durch Deutschland*, itd. (Hannover, 1740-1). Brief LXXVIII, 846.

¹⁰Johann Weikhard von Valvasor, *Pismo Thomasu Galetu*, 5. marec 1686, ponatisnjeno v: Branko Reisp, *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja z Royal Society (Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti: Ljubljana, 1987)* 25. "Omnes authores quidem scribunt sic obiter, quod sit magnum naturae miraculum, quod in uno anno et uno loco potest piscari, venari, meti. sed hoc adhuc minimum est, quia quam plurimas alias observationes et mirabilia habet iste lacus. Nimirum habet multa antra sive foramina, ex aliquibus pisces veniunt, ex aliis anates, ex aliis sanguisugae, ex aliis tumultus, et cum tonitruat caelum, tunc ex certis antris cum tali impetu exit aqua incredibilis magni impetus. Sunt alia foramina, in quibus per totam hyemem permanent columbae, est aliud foramen, ex quo nebulae et nubes veniunt et magna fulgura et tonitrua veniunt. Potest quoque per unum montem cum navi ire, ego solus transivi per montem cum navi. Etiam habemus in Carniola grottas sive speluncas mirabiles, in aliquibus inveni lacus et multa mirabilia. Habemus etiam arborum, quae in certa nocte fir viridis, floret et acquirit fit pernoctavi. Habemus certa animalia signata a diabolo et pascuntur ab ipso (uti vox populi est et pro re verissima habetur), quorum pelles in multas provincias et regiones ducuntur. Denique quam plurima alia mirabilia alia mirabilia in patria mea sunt, quae hucusque nullus agnovit, quia nullus curiosus est in patria mea".

¹¹J.G. Keyssler, *Neueste Reisen durch Deutschland*, itd. (Hannover 1740-1); LXXVIII Brief, 848. "Man sagt insgemein, in dem Cirknitzer-See koenne man innerhalb eines Jahres erndten, jagen, und fischen, allein dieses ist am wenigsten sonderbar an ihm, und kann von jedem Orte, der im Winter oder Fruehling unter Wasser stehet, gesagt werden."

¹²Jeremiah Milles, *Letters to the Bishop of Waterford*, *British Library Manuscripts Add. Mss 15.774* (15. julija 1737).

Cerkniškega jezera. Baročna prednja stran njegove študije prikazuje Cerkniško jezero, obkroženo s klasičnimi božanstvi. Diana in Cerera stojita v "krasoti polj" (*Felder-Pracht*) in Pan občuduje "čudoviti les" (*schoenes Holz*) gozdov.

"Ta slika želi prikazati kako božja vsemogočnost dovoljuje, da lahko čudež narave vidimo in ne, da nam je skrit. Tu lahko jasno spoznamo bogato radodarnost nebes. Zrak, voda, zemlja in ogenj nam tu dajo čutiti, da so lahko vsi ti elementi skupaj. Ob tem čudežnem jezeru lahko to jasno vidimo. Nad slavo in častjo Kranjske dežele so se pričkali bogovi. Če razširja njeno slavo le Neptun, pa ta slika kaže, da ima to jezero tudi Dianine darove v izobilju. Tudi Pan se je proslavil s čudovitim lesom in prav tako Cerera z zeleno krasoto polj."¹³

V pred-modernem kulturnem miljeju, kot je na primer Kranjska v sedemnajstem stoletju, je imela predstava o rodovitnosti nekega območja popolnoma drugačen pomen kot v kulturnem miljeju dvajsetega stoletja. Privlačnost, ki ga je imelo za popotnike Cerkniško polje s svojim raznolikim naravnim sistemom listnatih in zimzelenih dreves, velikim številom divjadi, raznovrstnimi pridelki in sladkovodnimi ribami, ni bila naključna, ampak odraža zanimanje za tisto, kar je Fernand Braudel imenoval "biološki ancien regime"¹⁴. V zgodovinskem obdobju, v katerem se je večina prebivalcev ukvarjala s poljedelstvom, je rodovitnost prav gotovo najzanimivejša značilnost, ki jo lahko ima neka pokrajina. Kartografi sedemnajstega in osemnajstega stoletja, na primer Pieter Schenck,¹⁵ ki je narisal Cerkniško jezero v veliko večjem merilu kot je njegova dejanska velikost in je izpustil Blejsko jezero, ki je danes najbolj obiskana turistična zanimivost Slovenije, so odražali prav to kulturno zanimanje.

Popotniki in znanstveniki sedemnajstega in osemnajstega stoletja, ki so obiskali Cerkniško jezero, so želeli zapisati vedenje o tem območju, vendar je bilo to vedenje v slovanski ljudski kulturi že dobro razvito. Ljudska verovanja, povezana z rodovitnostjo, so na širšem območju Slovenije, Hrvaške in Furlanije raziskovali zgodovinarji in etnologi, med njimi tudi Maja Bošković-Stulli in Carlo Ginzburg. Za svojo knjigo *I Benandanti*¹⁶ je Ginzburg raziskoval v arhivu Videmske nadškofije, ki vsebuje prepise in druge zapise o številnih sodnih procesih proti hereziji iz zgodnje moderne dobe. Znamenje, da je bil nekdo "poklican" v sekto, je bilo, da je bil rojen z nepretrgano notranjo ovojnico zarodka. Ti "hodci za dobrim" ali *benandanti* so bili samoimenovani dobri duhovi, ki so se ob kvatrnih dnevih s stebli janeža bojevali za pridelek naslednjega leta proti čarovnicam, oboroženim s sirkom. Kvatrni dnevi so bili trije dnevi praznovanja pred postom, binškoštni, tretji teden v septembru in tretji teden adventa. Kot je previdno zaključil Ginzburg, deloma naslanjajoč se na starejše delo Margaret Murray, je ta skupina predstavljala ostanke predkrščanskega kulta rodovitnosti, ki je bil po svojem izvoru panevropski in keltski¹⁷.

O podobnih dejavnostih v okolici Vidma v sedemnajstem stoletju je pisala tudi italijanska zgodovinarica Luisa Accati. Za razliko od *benandantov* so bile te "dobre čaravnice" le ženske, ki so s pomočjo urokov obvarovale polja pred škodljivci¹⁸. V svojih nadaljnjih delih, še posebej v knjigi

¹³Franz Anton von Steinberg, *Gruendliche Nachricht von dem in dem Inner-Krain gelegenen Czirknitzer-See* (Laybach, 1758) Predgovor:

"Ein Wunder der Natur will dieses Bildnis zeigen,
Wie Gottes Allmacht sich laest sehn und nicht verschweigen,
Man kennt hier offenbar des Himmel reiche Guete,
Luft Wasser Erd und Feur fuehrt uns hier zu Gemuete,
Dass alle Element beysammen koennen stehn,
An diesen Wunder-See mag man es deutlich sehn.
Es zankt der Goetter-Schaar zu Crains Lands Ruhm und Ehre,
Ob dessen Wohlfart nur Neptun allein vermehre,
dies Vorbild aber zeigt dass auch Dianae Gaben,
Auf diesem Wunder-See im Uberfluss zu haben,
Da Pan durch schoenes Holz sich hoch gepriesen macht,
So zeigt Ceres auch der grunen Felder-Pracht."

¹⁴Fernand Braudel, *The Structure of Everyday Life* (Harper and Row, London, 1981), 90.

¹⁵Pieter Schenck, *Atlas Minor* (Amsterdam 1715), ponatisnjeno v: Phillip Allen, *The Atlas of Atlases* (Random House, London 1992), 90-91.

¹⁶Carlo Ginzburg, *I Benandanti* (Roma, 1966). V angleškem prevodu je delo izšlo pod naslovom *The Night Battles* (London, 1983).

¹⁷Margaret A. Murray, *The Witch-Cult in Western Europe* (Oxford University Press, 1962).

¹⁸Luisa Accati, *The larceny of desire: The Madonna in seventeenth century Europe*, v delu: Jim Obelkevich, Lyndal Roper and Raphael Samuel (eds), *Disciplines of Faith: Studies in Religion, Politics and Patriarchy* (R.K.P., London, 1987), 78.

Ecstasies, Ginzburg ni povezal le furlanske in kraške *benandante* s slovanskimi *kresniki* ali *krstniki*, ampak tudi druge podobne skupine, kot na primer madžarske *tatlos* in oseške *burkudzauts*, ki so se tudi ukvarjale z neke vrste rituali rodovitnosti¹⁹.

Maja Bošković-Stulli je določila "geografski kompleks", kjer so obstajali podobni kulturni rodovitnosti: Slovenija, hrvaško Primorje, Istra in Kvarnerski otoki. Ker je to območje lingvistično in zgodovinsko raznoliko, je predvidevala, da ta verovanja izhajajo iz obdobja zgodnje slovanske naselitve²⁰. *Krstnike* lahko zasledimo na tem celotnem območju. Ime je verjetno povezano s sv. Janezom in besedo *kres*, ki je neke vrste kresni ogenj, ki so ga prižigali na predvečer praznika sv. Janeza (*kresna noč*, 23. junija). Beseda *kres* pa je verjetno povezana s slovensko in hrvaško besedo za *krst*. Poletni *kres*, ki se je imenoval različno, *kres*, *kris* ali *krijes*, so prižigali po vsej Sloveniji in Hrvaški²¹. Prižiganje obrednega kresnega ognja na predvečer sv. Janeza je bil pred dvajsetim stoletjem običajen dogodek po vsej Evropi. Kot nam pripoveduje Robert Darnton, so v Franciji osemnajstega stoletja med poletnim solsticijem "ljudje izdelovali kresove, skakali čez njih, plesali okoli njih in metali v njih predmete z magično močjo ter tako upali, da se bodo izognili katastrofam in si zagotovili srečo za preostanek leta"²². Po poročilu nekega opazovalca iz devetnajstega stoletja so v Rusiji "na predvečer praznika sv. Janeza prižigali ognje, skakali skozi njih in gnali živino skozi njih"²³. Frazer je takšne običaje okoli poletnega solsticija povezal s starimi obredi, kot je Adonisov praznik, ki je imel namen pospeševati rast vegetacije²⁴.

V nizu verovanj o rodovitnosti, o katerih v Vzhodni in Srednji Evropi poročajo vse do dvajsetega stoletja, je praznik sv. Janeza vedno znova ponavljajoča se tema. Slavist F.S. Krauss je raziskoval čarovniške kulte, ki so v devetnajstem stoletju obstajali na Krasu in so bili povezani z jamami pri Postojni. Opisal je, kako so se na "Johannisnacht" bojevali čarovnice in "Kerstniki". Da bi čarovnicam odvzeli orožje, so zakopali doge in druge tope predmete²⁵. *Benandante* Menichino iz Latisana je omenil praznik sv. Janeza kot noč, ko so se bojevali za prihodnost pridelka²⁶.

Kot je ugotovil baron Valvazor, se je Cerkniško jezero ponavadi izpraznilo okrog praznika sv. Janeza Krstnika, lahko pa tudi kasneje, in se je ponovno napolnilo oktobra ali novembra²⁷. Navedel je tudi, da je bilo Cerkniško jezero pomemben kraj čarovništva, in njegova ilustracija hriba Slivnica nad Cerknico kaže, da je bil to kraj, kjer so se srečevale čarovnice (glej sliko 2). Poudaril je, da so prav okoli Cerknice čarovnice še posebej močno preganjali²⁸. Kot trdi zgodovinar August Dimitz, "se je verovanje v hudiča manifestiralo v čarovnicah. Še posebej veliko pa jih lahko najdemo v okolici Cerkniškega jezera, to je pri Cerknici, Ložu, Planini in na gori Snežnik"²⁹. Prav tako od Valvazorja izvemmo, da je bilo veliko ljudi v dolini Pivke, približno 16 kilometrov od Cerkniškega jezera, priča bojem med "Sentjansaveze" in "Vedaveze", čarovnicami, ki so pile kri otrok. Ponavadi so se ti boji dogajali na božični večer, vendar je ime dobrih bojevnikov spet povezano s sv. Janezom,

¹⁹Carlo Ginzburg, *Ecstasies: deciphering the witches' Sabbath* (Hutchinson Radius, London, 1990), 153-181.

²⁰Maja Bošković-Stulli, *Kresnik-Krsnik, ein Wesen aus der kroatischen und slovenischen Volksüberlieferung*, Fabula 3 (1959-60), 293.

²¹Branimir Bratanić, *Ethnological Cartography and Atlases*, v: J. Cuisenier (ed.), *Europe as a Cultural Area*; (Mouton, The Hague, 1979), 110.

²²Robert Darnton, *The Great Cat Massacre*, v: *History Today*, August 1984, 11.

²³G. F. Abbot, *Macedonian Folklore* (Chicago 1969), 57.

²⁴J. G. Frazer, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion* (3rd Edition, 12 Volumes: London, 1911-1915); Vol. II, 115.

²⁵Friedrich S. Krauss, *Volks Glaube und religiöser Brauch der Südslaven* (Leipzig, 1890); 116, 128.

²⁶Carlo Ginzburg, *The Night Battles* (London, 1983), 75.

²⁷Valvazorjevo pismo Thomasu Galetu, 17. novembra 1687; ponatisnjeno v: Branko Reisp, *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvazorja z Royal Society* (Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti: Ljubljana, 1987), 56. "Ut iterum ad nostrum lacum veniam, dico, quod lacus iste fere omni anno circa festum sancti Ioannis Baptistae vel sancti Jacobi, aliquando etiam in augusto deffluit et exsiccat, repletur vero iterum plerunque in octobri vel novembri."

²⁸Johann Weikhard von Valvasor, *Die Ehre dess Herzogthums Crain: Vol II, Buch IV, 633*. Glej tudi Valvazorjevo pismo Thomasu Galetu, 17. novembra 1687 v: Branko Reisp, *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvazorja z Royal Society* (Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti: Ljubljana, 1987), 52: "In altero vero monte Slivenza dicto habent sagae suum saboth seu congregationem, ut creditur, quia saepius videntur luminaria in forma scintillarum hinc inde volantia et saltantia."

(Na drugi gori, ki se imenuje Slivnica, imajo čarovnice svoj sabat ali srečanje, kajti pogosto lahko vidimo majhne luči v obliki isker, ki letijo sem in tja ter migotajo.)

²⁹August Dimitz, *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813, Vierter Theil* (Ig. von Kleinmayr und Fed. Bamberg, Laibach, 1876), 145: "Der Teufels Glaube verkörperte sich in den Hexen. Sie hausten besonders im Gebiet des Zirknizer Sees, bei Zirkniz, Laas, Planina und um Schneeberg".

iz česar lahko sklepamo, da med čarovništvom in verovanji, povezanimi z rodovitnostjo, ni bilo jasne meje oz. da je obstajala zmeda³⁰.

V tridesetih letih dvajsetega stoletja je Jakob Kelemina napisal: "Slovenci blizu Gorice imajo vero, da se na večer pred Šentjanžem bojujejo copnice s Krstniki"³¹. Pripomnil je, da so ti *krstniki* izvajali ritualne boje, kjer se je odločalo o prihodnosti pridelka.

"Kadar se v daljavi bliska, pa se nič groma ne čuje, pravijo ljudje, da se Krstniki med seboj za dežele bojujejo. Vsaka dežela ima namreč svojega Krstnika, a o tem nihče kaj prida ne zve, niti njegova žena ne. Krstniki so dijaki črne šole, ki se izučevajo v babilonskem stolpu. Tisti, ki je v boju druge premagal, ima v svoji deželi najboljšo letino. To je spoznati po tem, da ima sadje: jabolka, hruške, slive pa tudi vsakovrstno zelišče - posebno znamenje. Če je to znamenje podobno meču, je očitno, da je Krstnik premagal sovražnike z mečem. Tedaj bo tudi prihodnja letina dobra. Ako so pa na sadju pike, so se streljali s strelami in bo prihodnja letina slaba. Pazite samo, pravijo ljudje, da je vsak sad v resnici nekako znamenje. Iz onih bojev se Krstniki vračajo često docela razsekani domov, pa se hitro zvrčijo"³².

Tudi slovenski etnolog Niko Kuret je v šestdesetih letih dvajsetega stoletja opisal verovanja, ki povezujejo predvečer praznika sv. Janeza Krstnika (*kres*) z rodovitnostjo. Ljudski pregovor pravi: "Kadar je o kresu slana in sneg na planinah, je ugodno leto za ajdo". Drug pregovor govori o boju med elementi, ki odločajo o vremenu prihodnjega leta. V Solkanu pravijo: "Če na kresno viljo burja piše, bo vse leto bolj suho, če pa jug zmaguje, bo mornik imel besedo do božične vilje (to pomeni, da bo vreme deževno)"³³.

Mnogo skupnih elementov verovanj o rodovitnosti se odraža v folklori Bele Krajine, ki so jo močno poselili balkanski Slovani, ko so se pomaknili na sever, da bi se izognili turški kolonizaciji. Da bi pridelek obvarovali pred škodljivo točo, ki jo povzroča hudič ali čarovnice, v okolici Metlike na Tomaževu (21. december) med tretjo uro zjutraj in sončnim vzhodom na trto privežajo poseben venec v obliki križa. Novembra se vino krsti. Vendar se največja podobnost med Belo Krajino in dogodki, ki so povezani z benandanti/krstniki, zgodi na predvečer praznika sv. Janeza Krstnika. Mlade deklice, imenovane kresnice, in en mladenič gredo oblečeni v belo v procesiji skozi vas ter s tradicionalnim besedilom blagoslavljajo pridelek. Na ta večer naberejo posebne rastline, na primer praproti ali šentjanžev rožo, ter jih položijo pod odtočni žleb kot varstvo pred strelami.³⁴

A.J.W. Evans je povezal *benandante/krstnike* s sekto *Skakačev*, ki jih je vodila mistična žena Maruša iz Gorice³⁵. Pozno leta 1611 je Maruša vodila romanje na goro "Schingele" poleg Planinske Gore, da bi tam zgradili cerkev. Tako kot *benandanti*, ki jih je opisal Ginzburg, je Maruša vodila svoje privržence v ekstatičnem stanju. Nek sodobnik je opisal zbor v dolini kot ogromno zvijajočo se kačo³⁶. *Benandanti*, kot Maruša in *krstniki*, ki sta jih opisala Kuret in Krauss, naj bi prihajali iz okolice Gorice na meji med Slovenijo in Italijo in s Tržaškega Krasa. Carlo Ginzburg je zmeraj domneval, da obstaja neka povezava med kmečko kulturo Furlanije v severovzhodni Italiji in kmečko kulturo južnoslovanskih narodov. V svoji knjigi *Ecstasies* je bežno omenil "slovansko komponento v etnični preteklosti in v značaju Furlanije"³⁷, čeprav je odnos med temi različnimi skupinami nejasen. Iz dokazov, ki sta jih razvila Maja Bošković-Stulli in Gabor Klaniczay³⁸, ne moremo domnevati, da so bili furlanski *benandanti* in slovenski *krstniki* na kakršenkoli način ločeni. Ginzburg sicer opozori bralca na podobnosti, vendar nas bi morali rokopisi, iz katerih je citiral, privedi do vprašanja, ali niso bili *benandanti* včasih "Slovenci" (ali obratno: ali niso bili *krstniki* "Furlani"). Kot pravi nek prepis sodnega procesa: "Vsi ti benandanti, čarovnice in čarovniki, ki jih je

³⁰Johann Weikhard von Valvasor, Die Ehre dess Herzogthums Crain (Nuernberg/Laybach 1689); Vol III, XI Buch, 456.

³¹Jakob Kelemina, Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva, Znanstvena Knjižnica 4 (Celje, 1930), 40.

³²Jakob Kelemina, Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva, Znanstvena Knjižnica 4 (Celje, 1930), 39.

³³Niko Kuret, Praznično leto Slovencev, 2. del (Mohorjeva družba, Celje 1967), 142-143.

³⁴Joseph L. Conrad, Rituals and Customs along the Kolpa (Bela Krajina), Slovene Studies 7/1-2 (1985), 23-33

³⁵Richard J. W. Evans, The Making of the Habsburg Monarchy 1550-1700 (William Clowes: London, 2nd Edn. 1984), 407.

³⁶Leopold Schuster, Fürstbischof Martin Brenner, ein Charakterbild aus der Steirischen Reformationsgeschichte (Graz/Leipzig, 1898), 615.

³⁷Carlo Ginzburg, Ecstasies, Deciphering the Witches' Sabbath (Hutchinson Radius, London 1990), 160.

³⁸V svoji razpravi Shamanistic Elements in Central European Witchcraft (v: The Uses of Supernatural Power, Polity Press, Oxford, 1990, 129-150) je Gabor Klaniczay uporabil gradivo v hrvaščini, da bi dokazal povezavo med različnimi verovanji.

približno tritisoč, prihajajo iz Kopra, Milj, Trsta in iz območja okoli Tržiča ter drugih kraških krajev"³⁹.

Vsi omenjeni kraji - Koper, Milje, Trst in Tržič - so bili v sedemnajstem stoletju ob meji slovenskega avtohtonega ozemlja⁴⁰. Ob drugi priliki leta 1622 je obtoženec nedvoumno povezal "Slovane" s čarovnicami.

"Kot on pravi, je mladina živila v resničnem strahu pred čarovnicami: neko noč, ko je bil v hiši nekoga drugega, je začel trepetati v prisotnosti nekega Slovana in tisto noč ni spregovoril niti besedice. Naslednji dan je pojasnil, da prejšnjo noč ni spregovoril zaradi strahu pred tem Slovanom, ki je trdil, da je čarovnik."⁴¹

Iz dokazov, ki nam jih je ponudil Ginzburg, lahko sklepamo, da je verovanje *benandantov* obstajalo v tej ali oni obliki okoli Cerkniškega jezera, ki je bilo znamenito po svoji rodovitnosti. Na procesu proti *benandanteju* v Vidmu v letih 1580-1 je obtoženec priznal, da so odšli vsaj v eni od "štirih svečanosti" (kvatrnj dnevi) na "nemško ozemlje" (habsburške dežele) v Cerknico, da bi se, če je bilo potrebno, bojevali s čarovnicami:

"Včasih se gremo bojevat na velik travnik na območju Azzana, včasih na polje blizu Cuniana in spet drugič na nemško ozemlje na določene travnike (certi prati) blizu Cirghnis (Cerknica) ... Vsi gremo peš in mi benandanti se bojujemo z butarami janeža in čarovnice s stebli sirka ... Včasih se bojujemo za pšenico in vsa ostala zrna, včasih za žitarice, včasih za živino in spet drugič za vinograde. In tako se ob štirih svečanostih bojujemo za vse sadeže zemlje. Stvari pa, ki so jih benandanti priborili, tisto leto rodijo v izobilju."⁴² Leto kasneje je zgoraj opisane dogodke v povzetku sodnega postopka ponovil Oče Inkvizitor, ko je izrekel sodbo: "Poleg tega ste si drznili mnogokrat povedati in ste si drznili to izjaviti pred nami, da vsi tisti, ki so rojeni z ovojnico zarodka, pripadajo tej družbi in da se ji morajo pridružiti, ko dopolnijo dvajset let. Da so bili dnevi, ko ste šli ven, čas kvatrnega posta, v noči med četrtkom in petkom; da ste se običajno hodili bojevat na kraje, kot so veliko polje blizu Azzana in včasih na deželo okoli Conegliana in včasih celo v nemške dežele blizu kraja, ki se imenuje Circnis (Cerknica), in ko ste bili prvič zraven, ste šli na veliko polje. Kakor mi razumemo, ste rekli, da ste, ko ste hodili na te kraje, tam izvajali poroke, da ste poskakovali, pili in jedli ter se bojevali z listi janeža"⁴³.

Cerknica je omenjena dvakrat, vendar je zapis imena v obeh primerih različen. Ginzburgovemu seznamu "ključev" za interpretiranje sodnega postopka, kot so kašljanje, žlobudranje in zardeli obrazi, bi bilo potrebno dodati tudi napake ali razlike v črkovanju⁴⁴. Dvoje zapisov krajevnega imena Cerknica, ki ga je precej težko prevesti v italijanski in latinski inkvizicijski jezik, kaže, da so kraj sicer poznali po imenu, vendar ga pisarji niso standardizirali, ker je bil zunaj videmskega ozemlja. Kot vidimo iz zapiskov o sojenjih v Biblioteca Arcivescovile, so obtoženci v tem času redkokdaj govorili "italijansko", kaj šele latinsko, mnogi so znali le furlansko ali mogoče slovensko.

Kot sledi iz dokazov, ki nam jih je posredoval Ginzburg, so bili travniki (ali tisto, kar je *benandante* imenoval "certi prati"), pomembni za verovanja o rodovitnosti v širšem geografskem prostoru. Romunski *strigoi*, spremenjeni v živali, "so v duhu potovali na travnik na koncu sveta"⁴⁵. V oseški folklori se pojavlja "travniki mrtvih"⁴⁶. Verjetno bi vsak kmečki kult smatral travnike okoli Cerknice za pomembno areno za boje z zlom. Zaradi raznolikih pridelkov, ki jih je lahko nudila okolica jezera, je jezero mogoče predstavljalo življenje na Krasu v mikrokozmosu, z letnimi časi in kmetijsko rodovitnostjo, ki jih je presihajoče jezero še bolj živo poudarilo.

Baron Valvazor je poročal, da so se verski obredi odvijali tudi med kvatrnimi dnevi pred Binkoštni, da bi blagoslovili jame okoli Cerknice: "Na vrhu ali na grebenu te gore (Slivnica) je

³⁹Carlo Ginzburg, *The Night Battles* (London, 1983), 69.

⁴⁰Za natančne podatke o slovenski poselitvi tega ozemlja glej: Rado L. Lenček, *Od Tržiča do Trsta*, v: *Ob Jadranu: Etnografski zapiski in studije*, 61-62, (Trst, 1947).

⁴¹Carlo Ginzburg, *The Night Battles* (London, 1983), 91.

⁴²ACAU, S. Uffizio, *Processus heresis*, no. 64.; 27. junij 1580; Biblioteca Arcivescovile, Udine. Proces je bil v celoti ponatisnjen v dodatku (147-171) knjige Carl Ginzburg *The Night Battles* (London, Routledge and Kegan Paul 1983), 154-155.

⁴³ACAU, S. Uffizio, *Processus heresis*, no. 64; *Expeditis* 26 Noueb.s 1581 (zaključen 26. novembra 1581); Biblioteca Arcivescovile, Udine; v: Carlo Ginzburg, *The Night Battles* (London, Routledge and Kegan Paul 1983), 164.

⁴⁴Carlo Ginzburg, *The Inquisitor as Anthropologist*, v: *Myths, Emblems, Clues* (Hutchinson Radius: London, 1990), 160-1.

⁴⁵Carlo Ginzburg, *Ecstasies. Deciphering the Witches' Sabbath* (Hutchinson Radius, London 1990), 166.

⁴⁶Carlo Ginzburg, *Ecstasies. Deciphering the Witches' Sabbath* (Hutchinson Radius, London 1990), 163.

luknja neznane globine, iz katere se dviga podzemna para, ki od časa do časa povzroča pogubne nevihte, strele, grmenje in točo. Zaradi tega cerkniški duhovnik vsako leto za Binkošti to jamo blagoslovi s procesijo, ki se je udeleži veliko ljudi"⁴⁷.

Procesije so na nek način povezane z ljudskimi plodnostnimi rituali v Furlaniji. Nek benandante je povedal: "Mi se bojujemo z vejami brogovite (viburnum), to je s stvarmi, ki jih ob procesijah za prošnji teden nosimo za križi"⁴⁸. Ginzburg je to pojasnil takole: ... "Če procesije na prošnji teden niso smatrali za zadostne, so se tu v nemem tekmovanju pojavili obredi pomiritve benandantov. Vsekakor ni bilo naključje, da je bilo orožje benandantov za zavarovanje plodnosti polj, kot je to opisal Gasparutto, romarsko drevo ali brogovita. ... Ta mešanica svetega in diaboličnega je inkvizitorja privedla do tega, da je Gasparutto prepovedal ... da bi te šibe nosil na procesijah prošnjega tedna in mu je dejansko ukazal, naj jih pušča doma"⁴⁹.

Irene Portis Winner piše, da so se binkoštni obredi ohranili v vaseh okoli Cerknškega jezera do dvajsetega stoletja. Verjetno izvirajo iz vaškega praznika hvaležnosti za odstranitev rje iz pridelka⁵⁰. Antropologinja se spominja obreda, ki se ga je udeležila na binkoštno nedeljo junija 1965 in katere oblika je preživela vse od poročila barona Valvazorja iz sedemnajstega stoletja. V času, ko je Carlo Ginzburg pisal svojo knjigo *I Benandanti*, je ameriška antropologinja opisala običaj, ki ne glede na prostor in čas povezuje *benandante* in *krstnike*: "Še zmeraj obstajata eno ali dve romanji na leto k cerkvi Sv. Ane na Križni Gori (poleg Slivnice). Tisto nedeljo (Binkošti) in ponedeljek je odšlo le malo vaščanov na polja, čeprav se je vsem mudilo, da bi pograbili seno, saj je bil kmečki koledar zaradi nekajtedenskega deževja že močno v zaostanku... Na vrhu gore stoji mogočna stara cerkev, pred katero so postavljeni trije veliki in preprosto izrezljani križi. Poleg cerkve je visok zvonik. S pokopališča lahko vidimo panoramski pogled na dolino in Cerknško jezero ... Po obredu so se zbrali prijatelji in družine in v prazničnem razpoloženju odšli na cerkveni hrib"⁵¹.

Furlanske *benandante* lahko povežemo s Cerknškimi jezerom tudi s pomočjo dela etnologa Emila Korytky. Njegovi terenski zapiski z območja Cerknice, ki jih je pisal v poznih tridesetih letih devetnajstega stoletja, se ukvarjajo z obstojem *Vukodlaka* ali *Volkodlaka* in *Vejdamez*⁵². Ginzburg misli, da so verovanja v volkodlake povezava med geografsko zelo različnimi območji: "Mojo začetno hipotezo o podlagi slovanskih verovanj, ki so bila poznana v Furlaniji in Livoniji, je potrdila raziskava R. Jacobsona in M. Szeffela, ki sem jo prezrl"⁵³. To delo kaže, da so v slovanski folklori posebne moči, na primer sposobnost postati volkodlak, pripisovali ljudem, ki so bili rojeni z ovojnico zarodka.⁵⁴

Za zgodovinarja dvajsetega stoletja je mogoče največji problem, ki ga mora premagati v razpravi o etničnih skupinah zgodnje moderne dobe, da dopusti, da je kulturne pregrade, ki obstajajo danes, mogoče prevesti v razlike iz preteklosti. V intervjuju z Keithom Lurio je Carlo Ginzburg dejal (mogoče ironično), da se mu porodijo nove ideje, če le preleti *Encyclopaedia Italiana*⁵⁵. Moderni italijanski vir nam verjetno ne more povedati veliko o slovanski ali furlanski kmečki kulturi zgodnje moderne dobe, posebej še, ker bi lahko bilo vse, kar spodkopava *Italianità* Furlanije-Juljske krajine nedobrodošlo v osnovi "nacionalnemu" projektu kot je sestavljanje priročnika⁵⁷. Ginzburg je v svoji razpravi *Clues: the Roots of an Evidential Paradigm* označil pisanje *Encyclopédie* za "kulturni napad", ki zajema kodifikacijo in prilagoditev starejših oblik védenja iz nižjih slojev. Pisci, kot sta

⁴⁷Johann Weikhard von Valvasor, Pismo Thomasu Galetu, 17. november 1687. Ponatisnjeno v: Branko Reisp, Korespondenca Janeza Vajkarda Valvazorja z Royal Society (Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti: Ljubljana, 1987), 52: "In apice seu acumine huius montis est caverna incognitae profunditatis, ex qua halitus subterranei saepissime ascendunt causantes incolis noxias tempestates, fulgur, tonitru et grandinem. Ideo haec caverna annuatim a clero Cirknizensi processionaliter cum magno concursu hominum huc venientium die lunae pentecostium exorcismis consentiens benedicatur".

⁴⁸Carlo Ginzburg, *The Night Battles* (London, Routledge and Kegan Paul 1983), 156.

⁴⁹Carlo Ginzburg, *The Night Battles* (London, Routledge and Kegan Paul 1983), 23.

⁵⁰Irene Portis Winner, *Žerovnica: A Slovenian Village* (Brown University Press, Providence, 1971), 200.

⁵¹Irene Portis Winner, *Žerovnica: A Slovenian Village* (Brown University Press, Providence, 1971), 200-201.

5252

⁵²Korytkova *Antologija I* (Ms 455/II), Narodna in Univerzitetna Knjižnica, Ljubljana.

⁵³Roman Jacobson and M. Szeffel, *The Vseslav Epos*, *Memoirs of the American Folklore Society* 42 (1947), 13-86.

⁵⁴Carlo Ginzburg, *Freud, the Wolf man and the Werewolves v: Myths, Emblems, Clues* (Hutchinson Radius, London 1990); str. 146-155, 147.

⁵⁵Keith Luria in Romolo Gandolfo, Carlo Ginzburg: *An Interview*, *Radical History Review* 35 (1986), 91.

⁵⁶Več o položaju različnih "dialektov" na tem območju glej: Peter Burke, *Languages and Anti-Languages in Early Modern Italy*, *History Workshop Journal* 11 (1981), 24-32.

bila baron Valvazor ali Steinberg, ki sta se ukvarjala z rodovitnostjo Cerkniškega jezera v sedemnajstem in osemnajstem stoletju, sta informacije črpala iz kmečke kulture, ki je že obstajala. Ti pisci so "kodificirali" starejše znanje na način enciklopedistov; pisali so v nemščini ali latinščini, in ne v slovenščini ali furlanščini kraških kmetov. Tako so zmanjšali zapletenost lokalnega znanja in ustvarili etnične in epistemološke kategorije, ki so večinoma irelevantne za raziskovanje predmoderne ljudske kulture.

V zvezi z delom Carla Ginzburga je Norman Cohn napisal, da "... furlanski kmetje niso v resnici bojevali bitk ... padali so v kataleptične transe, med katerimi so se v sanjah, na ladjah in na mačkah, bojevali s čarovnicami. Vse, kar se je resnično zgodilo, je bilo, da so negibno, kot da bi bili mrtvi, ležali nekaj ur v postelji."⁵⁸ Kot pravi Cohn, je bilo veliko teh srečanj le simboličnih in krajji kot Cerknica so imeli verjetno bolj simboličen kot resničen pomen kot lokacija za bitke z zlemi silami za prihodnost pridelka. Vendar, ali lahko naravo kultov o rodovitnosti odpravimo s takšno razlago, če poleg prepisa sodnega postopka iz leta 1581, kjer *benandante* pravi, da je Cerknica ("Cirghnis") kraj za sestanke, obstajajo še dodatni dokazi? Valvazor je napisal, da so se čarovnice zbirale na Slivnici nad Cerknico in škof Tomassini je v sedemnajstem stoletju zapisal, da so se *crasnichi* srečevali na "najznamenitejših križiščih" (piu famose crociere) v Istri⁵⁹. Ali to kaže na to, da je v ljudski kulturi obstajal "geografski kompleks", ki se je upiral modernim nacionalnim mejam in kategorijam?

⁵⁸Norman Cohn, *Europe's Inner Demons* (Paladin Frogmore, St. Albans 1976), 124.

⁵⁹Carlo Ginzburg, *Ecstasies: Deciphering the Witches' Sabbath* (Hutchinson Radius: London, 1990); str. 160; in G. F. Tomasini, *De' Commentari Storici-Geografici della Provincera dell'Istria, L'Archeografo Triestino, Volume IV: (Trieste, 1837), 519.*

Prevedla Katarina Kobilica

Summary

THE FERTILITY OF LAKE CERKNICA

Catherine D. Carmichael

In this book, "*Ecstasies*" Carlo Ginzburg writes of 'fragmentary testimonies, separated in time and space, which once again demonstrate the depth of the cultural stratum that we have sought to uncover'. He is referring to strands of fertility beliefs such as those associated with the amniotic sac or caul and the nocturnal battles with evil forces to decide the future year's crop that existed across Central and Eastern Europe in the early modern period. Apparently similar beliefs link geographically diverse groups such as the *benandanti* of Friuli, South Slav *krstniki* and Livonian werewolves.

The aim of this article is to discuss ideas about a landscape phenomenon, Lake Cerknica in Slovenia, in the light of Ginzburg's conjectures about an undercurrent of fertility beliefs in early modern popular culture and also to provide additional empirical information to add to those 'fragmented testimonies'.

The attraction of travellers to the Cerknica valley, with its varied ecosystem of deciduous and evergreen trees, plentiful game, varied crops and freshwater fish, was not accidental but reflects the preoccupations of what Fernand Braudel called the 'biological *ancien regime*'. In a historical period where the majority of people were involved in agricultural production, fertility is surely the most interesting feature a landscape can possess.

The Feast of St. John is a recurrent theme in the thread of fertility beliefs, which are recorded across East-Central Europe up to the twentieth century. The Slavist F.S. Krauss, identified witch cults which existed in the Karst in the nineteenth century, which were linked to the caves at Postojna. He described how on 'Johannisnacht' the witches and the 'Kerstniki' fought battles. In order to deprive the witches of arms, staves and other blunt instruments were buried. The *benandante* Menichino from Latisano mentioned the feast of St. John as a night for battling over the future of the crops.

Perhaps the major problem for the twentieth century historian to overcome in discussions of ethnic groups in the early modern periods is to assume that the cultural barriers that exist now can be translated into past differences. Writers, such as Baron Valvasor or Steinberg, who discussed the fertility of Lake Cerknica in the seventeenth and eighteenth century drew their information from a peasant culture that already existed. They 'codified' older knowledge in the manner of Encyclopaedists, writing in German or Latin rather than the Slovene or Friulian of Karst peasants.

In doing so they reduced the intricacies of local knowledge and created ethnic and epistemological categories that are largely irrelevant for the study of pre-modern popular culture.

Norman Cohn has written with reference to Carlo Ginzburg's work, that '... the Friuli peasants did not really fight battles ... they went into cataleptic trances, during which they *dreamed* that, mounted on boats and cats, they fought witches. All that happened physically was that they lay motionless in bed, as though dead, for a couple of hours'. Many of the meetings may have been symbolic, as Cohn suggests, and places such as Cerknica may have had more representational than actual significance as location for battles with evil forces for the future of crops. But can the nature of fertility cults be explained away given that there is further evidence in addition to transcripts of a 1581 trial of a *benandante* that points to Cerknica ('Cirghnis') as a meeting place? Valvasor did state that Slivnica mountain beside Cerknica was a place that witches *gathered* and Bishop Tomassini writing in the seventeenth century declared that the *cresnichi* met at the 'most famous crossroads' (*piu famose crociere*) in Istria. Does this indicate that there was a 'geographical complex' in popular culture that defied modern national boundaries and categories?

Janez Stergar

ŠTIRI POTI MED KOROŠKE SLOVENCE

Knjiga v štirih izletih predstavlja prostor, na katerem živijo koroški Slovenci in hkrati opozarja na poglavja iz njihove zgodovine ter na sedanji položaj in dejavnosti manjšine. Tako je knjiga poleg turističnega vodiča lahko tudi spodbuda za nadaljnje seznanjanje s koroškimi Slovenci, kar je olajšano z navajanjem ustrezne literature in krajevnim ter osebnim kazalom.

* * *

Knjiga je na voljo pri Klubu koroških Slovencev v Ljubljani, Celjska 12. Cena je 600 SIT, članom ZZDS odobravamo 200 SIT popusta.

Izšla je knjiga

ZVONETA KRŽIŠNIKA

SLOVENSKI POLITIKI IZZA POMLADI NARODOV

ali- Slovenci v politiki od Slomška do Kreka

ali- slovenski politični veljaki od leta 1848 do 1918

To je iskrivo, s podatki obloženo branje, ki ne profilira zgolj osebnosti iz središčne zgodbe, ampak odslukuje tudi čas in razmere, v katerem je živel vsak od opisanih posameznikov in se dotika najširših antropoloških podrobnosti, ki v seštevku dajejo pripovedi tridimenzionalno podobo zgodovinskim dogajanjem.

* * *

Knjigo lahko naročite po telefonu 061/327-780. Člani zgodovinskega društva imajo 10 odstotni popust.

Založila Grafa d.d.

SLOVENSKA MATICA, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 8, (061) 12-63-190

in Zveza zgodovinskih društev Slovenije imata sklenjen dogovor o sodelovanju, po katerem lahko člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev ob predložitvi potrjene članske izkaznice v prostorih Slovenske matice nabavljajo vse Maticne publikacije **po ugodnejši ceni, ki sicer velja le za redne Maticne člane.**

Iz bogatega izbora leposlovnih in različnih strokovnih del opozarjamo zlasti na nekaj knjig z zgodovinsko tematiko (zaloga nekaterih med njimi bo v kratkem času pošla):

Slovenska matica 1864–1964 (zbornik razprav in člankov)

Koroški plebiscit (zbornik razprav in člankov)

Vojeslav Molč: Iz knjige spominov

Lavo Čermelj: Spomini na moja tržaška leta

Lavo Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom

Francè Koblar: Moj obračun

Franc Petek – Janko Pleterski: Spomini koroškega politika

Edvard Kocbek: Peščena ura. Pisma Borisu Pahorju 1940–1980

Primož Simoniti: Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja

Alojz Rebula: Zeleno izgnanstvo (roman o tržaških letih Eneja Silvija Piccolominija)

Anton Linhart: Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije (komentiran prevod knjig iz let 1788 in 1791)

Karel Clarici: Knjiga moje mladosti (spominski opis grajskega in meščanskega življenja na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja)

Josip Vošnjak: Spomini (uredil in opombe napisal Vasilij Melik)

Franc Kos: Izbrano delo (izbral, uredil in opombe napisal Bogo Grafenauer)

Ivan Hribar: Moji spomini II. (izbral in uredil Vasilij Melik)

Boris Pahor: V labirintu (avtobiografski roman iz časa 1946–1949)

Anton Novačan: Jeruzalem–Kairo. Spomini 1942–1945 (uredil Bruno Hartman)

Peter Mohar: Med nebom in peklom. Pričevanje iz plebiscitnega leta

Bogo Grafenauer: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj (uredil, spremno besedo in opombe napisal Janko Prunk)

Irena Gantar Godina: Masaryk in masarykovstvo pri Slovencih

Fran Šuklje: Iz mojih spominov I. (izbral in uredil Vasilij Melik)

Božo Otorepec: Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem

Boris Pahor: Ta ocean strašno odprt (korespondenca z E. Kocbekom)

James C. Davis: Vzpon z dna. Slovenska kmečka družina v dobi strojev (o Žužkovih iz Slivnega oz. Vižovelj pri Devinu)

Janez Strnad: Zgodbe iz fizike (o zgodovini velikih odkritij)

Niccolò Machiavelli: Politika in morala (prevedel in z opombami opremil Niko Košir; knjiga vsebuje tudi znamenito besedilo »Vladar«)

Fran Zwitter: O slovenskem narodnem vprašanju

Ferdo Gestrin: Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem

Vasko Simoniti: Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju

Dragotin Cvetko: Slovenska glasba v evropskem prostoru

Dnevnik cesarja Marka Avrelija

Platon: Poslednji dnevi Sokrata

Anton Stres: Heglovo in Marxovo pojmovanje svobode

Izidor Cankar: Razvoj stila v starokrščanski dobi in zgodnjem srednjem veku

Izidor Cankar: Razvoj stila v visokem in poznem srednjem veku

Izidor Cankar: Razvoj stila v dobi renesanse

Radoslava Premrl: Moj brat Janko Vojko

Milko Kos: Srednjeveška zgodovina Slovencev

Vloga Cerkve v slovenskem kulturnem razvoju 19. stoletja (zbornik)

Cerkev, kultura in politika 1890–1941 (zbornik)

Feliks J. Bister: Anton Korošec, državnozbornski poslanec na Dunaju: Življenje in delo 1872–1918

Janja Žitnik: Pero in politika, Zadnja leta Louisa Adamiča

Fedja Košir: Zamisel mesta (zgodovina urbanizma)

Janez Cvirn

DEŽELNOZBORSKE VOLITVE 1861 NA ŠTAJERSKEM

Posledice desetletnega političnega mrtvila, ki ga je s silo uveljavil neoabsolutistični režim, so se pokazale tudi na prvih deželnozborskih volitvah leta 1861¹. Volilni boj in agitacija sta bila sicer živahna, vendar - za razliko od vseh kasnejših volitev - povsem neorganizirana in nenačrtna. Pri postavljanju kandidatur je vladala precejšnja zmeda, "ljudstvo ni imelo nobenega pravega navodila in je izvolilo tiste može, ki so se mu vedeli s kakimi obljubami prikupiti"².

Na splošno sta se na teh volitvah prepletali dve vrsti boja: boj med liberalnimi in konservativnimi ali celo klerikalnimi nazori in boj za večje pravice slovenščine ali proti njim. V svetovnonazorskem spopadu ni hotel nihče veljati za konservativca, za liberalce so se razglašali "tudi najtrdnejši stebri Bachovega in drugih enacih sistemov"³. Tudi v boju za enakopravnost slovenskega jezika meje med prijatelji in sovražniki niso bile jasno zarisane. Mnogi, ki so kasneje v deželnih ali državnem zboru nastopali proti slovenskim težnjam, so se v predvolilnih nastopih jasno izrekli za enakopravnost slovenskega jezika⁴. Spet drugi, ki so jih Novice odsvetovale zaradi domnevne nemške usmerjenosti, pa so v deželnih zborih postali najodločnejši zagovorniki slovenskih nacionalnih zahtev.

Velik interes za volitve pa je pokazala tudi avstrijska vlada. Schmerling, ki je s februarско ustavo monarhijo popeljal v trajne ustavne vode, si je predvsem želel, da bi v predstavniška telesa prišli ljudje, ki vladi ne bi bili nasprotni. Zaradi tega je vlada preko razvejanega državnega aparata budno spremljala potek (pra)volitev, natančno preverjala politične karakteristike kandidatov in tam, kjer je bilo potrebno, tudi posegla v volilni boj.

Kakšen je bil dejanski vpliv vlade na rezultate prvih deželnozborskih volitev po obnovi ustavnega življenja je izredno težko ugotoviti. Za Kranjsko se ga na podlagi domačega arhivskega gradiva sploh ne da, ker podrobna poročila vladi in vladna naročila, ki se tičejo volitev, v Arhivu Slovenije manjkajo - zabeleženo je, da si jih je v osemdesetih letih izposodil grof Pace⁵. Vsaj približen vtis o poseganju vlade v volitve pa si lahko ustvarimo za Štajersko, kjer so se tovrstna poročila ohranila med predsedstvenimi spisi namestništva v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu⁶.

Že mesec dni pred razglasitvijo februarске ustave je policijski minister (27.1.1861) od štajerskega namestnika grofa Strassalvoja zahteval, da ga natančno in sproti obvešča o poteku občinskih in deželnozborskih volitev na Štajerskem in še posebej o politični usmeritvi posameznih kandidatov. Potem, ko so bile februarja in na začetku marca končane volitve v občinske odbore - po mnenju namestništva so v občinske odbore prišli sami politično primerni ljudje -, se je pozornost državnega aparata usmerila na deželnozborske volitve, ki so bile razpisane za konec marca. Že 8. 3. 1861 je namestništvo na okrajne urade nasloвило posebno okrožnico v kateri je zahtevalo podrobno poročilo o poteku pravolitev v kmečki kuriji, sezname izvoljenih pravolilcev ter navedbo potencialnih kandidatov in njihovega političnega prepričanja. Poročila posameznih uradnikov so seveda različna, vendar v njih prevladujejo ocene, da so pravolitve potekale v najlepšem redu in da so vsi kandidati "primernega političnega prepričanja".

Tako je npr. okrajni urad Laško 15. 3. 1861 poročal, da so pravolitve v vseh občinah laškega okraja potekale v najlepšem redu in da je bila volilna udeležba višja kot na občinskih volitvah. Volilci so za volilne može volili predvsem ljudi, ki jim zaupajo. Nihče še ni prijavil uradne kandidature za poslanca, možnih kandidatov pa ljudje na podeželju ne poznajo. Kot kandidati se omenjajo vitez

¹ Na splošno o volitvah leta 1861 glej Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem 1861–1918*, Ljubljana 1965, str. 203–208.

² Josip Vošnjak, *Spomini*, Ljubljana 1982, str. 71.

³ Novice, 20. 3. 1861.

⁴ Lep primer sta celjska poslanca Mulley in Mörtl, ki na predvolilnih zborovanjih zagovarjata načelo jezikovne in nacionalne enakopravnosti (program jima je sestavil dr. Štefan Kočever), kasneje pa v deželnem zboru slovenskim zahtevam nasprotujeta.

⁵ Vasilij Melik, *O nekaterih vprašanih slovenske zgodovine v začetku šestdesetih let 19. stoletja*, *Zgodovinski časopis*, 1965, str. 157.

⁶ Štajerski deželni arhiv v Gradcu (ŠDA), *Statt. Präs.* 22-2914/1860; poročila o volitvah vsebuje fascikla 1 in 2, zato posameznih spisov ne navajam.

Johann Resingen iz Dobrne, državni pravdnik Hermann Mulley iz Celja ter poštni mojster Josef Pann iz Konjic. Vsi trije bodo verjetno tudi kandidirali.

Okrajni urad Radlje je poročal, da je bila udeležba na pravolitvah dobra in da je del kmečkih volilcev postavili za svojega kandidata lesnega trgovca in veleposestnika Josefa Sonnsa. V trgih Radlje, Muta in Vuzenica pa so se odločili za ravnatelja železarne v Mislinji Mathiasa Lohningerja ter za Matevža Feldbacherja, veleposestnika in upravitelja posestva Radlje iz Gradca.

Okrajni urad Slovenj Gradec je 14. 3. 1861 poročal, da se prebivalstvo zaveda pomena volitev, zato je bila udeležba na pravolitvah več kot dobra. Vsi so želeli izvoliti inteligentne in značajne može. Največ glasov na pravolitvah je dobil tajni svetnik Karl von Czoernig, posetnik gospodarstva Gallenhofen. Za kandidata pa se je prijavil tudi Mathias Lohninger, veleposestnik in lastnik železarne v Mislinji.

Tudi pravolitve v 30 krajevnih občinah v okraju Konjice, kjer so izvolili 43 volilnih mož, so glede na poročilo okrajnega predstojnika potekale več kot dobro, saj so vsi volilni može politično korektni. Med zanimivostmi okrajni predstojnik navaja, da so volilni može na predlog Jurija Marzidovška zbrali denar za mašo, ki naj bi bila 18. 3. v cerkvi Sv. Duha v Celju, z namenom, da bi se volitve poslanca srečno končale. Največ glasov je na pravolitvah dobil Johann vitez Resingen iz Dobrne, za njim poštni mojster iz Konjic Josef Pann ter celjski odvetnik dr. Johann Mörtl, "vse same nesumljive in na dobrem glasu stoječe osebe".

Dne 14. 3. 1861 so se končale tudi pravolitve v 45 občinah slovenjebistriškega okraja. Okrajni urad je že naslednji dan namestništvu sporočil, da je večina volilcev raje volila ljudi svojega stanu, kot pa veleposestnike ali uradnike. Kot kandidati se pojavljajo Karl von Formacher, zdraviliški inšpektor dr. Josef Sock iz Rogaške Slatine in veleposestnik Alois von Feyrer. V mestu Slovenska Bistrica ni bilo nobenega volilnega gibanja, ker volijo meščani Slovenske Bistrice v slovenjegraški mestni kuriji.

V gornjegrajskem okraju so pravolitve potekale mirno, volilna udeležba pa je bila nizka: največja v Solčavi (33 volilcev), Lučah (38), Mozirju (25) in Ljubnem (17). Kljub nizki udeležbi so kmetje volili predvsem inteligentne može. Med možnimi kandidati so volilni može omenjali zlasti dr. Štefana Kočevarja iz Celja in notarja Raimunda Wolfa iz Slovenj Gradca.

Tudi poročilo iz Sevnice navaja, do so pravolitve potekale mirno ob srednji volilni udeležbi. Volilni može so med možnimi kandidati največkrat omenjali dr. Štefana Kočevarja iz Celja in profesorja Hlubeka iz Gradca.

Veliko slabša udeležba je bila na pravolitvah v okraju Šmarje pri Jelšah. Poročilo okrajnega predstojnika z dne 12. 3. 1861 navaja, da se je od 213 volilnih upravičencev volitev udeležilo le kakšnih 100, vendar nekateri niso volili, ker je bilo potrebno predolgo čakati. Tako je oddalo svoje glasove le 68 volilcev. Več volilcev ni prišlo zaradi bolezni, na splošno pa je bila slaba volilna udeležba posledica živinskega sejma, ki je bil na isti dan v trgu Lemberg. (Poleg tega imajo mnogi veliko dela v vinogradih). Kandidature še ni prijavil nihče. Verjetno pa bo večina od 44 volilnih mož okraja Šmarje glasovala za sodnega pisarja na okrajnem uradu Josefa Wreniga.

Poročilo okrajnega urada Rogatec navaja, da so pravolitve potekale v najlepšem redu in da je edini kandidat za poslanca inšpektor v zdravilišču Rogaška Slatina dr. Josef Sock, ki bo verjetno dobil tudi večino glasov volilnih mož.

V ormoškem okraju pa sta kandidature najavila dr. Radoslav Razlag, odvetniški koncipient v Gradcu in vinogradniški veleposestnik Franz Sartori iz Ormoža. Po mnenju okrajnega urada je Sartori *"ein ehrenhafter, jedenfalls unbedenklicher Mann, die nachliegenden Interessen des Grundbesitzes, namentlich für die Erleichterung der Lasten desselben redlich einstecken würde"*, medtem ko o Razlagovi politični usmeritvi ni mogoče povedati ničesar drugega, kot da nastopa pod zastavo "slovenstva".

Na podlagi takšnih in drugačnih poročil je štajersko namestništvo poseglo tudi v volilni boj. Z večino kandidatov je bilo namestništvo zadovoljno, v primeru kandidature Josefa Wreniga pa je od predstojnika šmarskega okrajnega urada zahtevalo, naj ga prisili, da se odpove kandidaturi. Wrenig naj bi namreč leta 1848 in v času svojega službovanja v Slovenski Bistrici ne bil politično korekten. Že 18. 3. je predstojnik okrajnega urada Šmarje pri Jelšah poročal namestniku, da je na podlagi njegovega navodila od Wreniga zahteval, naj odstopi od kandidature. Ker pa neposlušni sodni pisar ni hotel o tem nič slišati, je okrajni predstojnik začel z obdelavo volilnih mož. Vsakega posebej je poskušal prepričati, da Wrenig ni primeren za deželnega poslanca - in kot kažejo rezultati volitev, je v tem tudi uspel.

V drugih okrajih se namestništvo ni tako direktno vmešavalo v volitve, čeprav je bila seveda možnost pritiska na volilne može precejšnja. Na splošno pa so bile oblasti zadovoljne z večino kandidatov in tudi izvoljenih poslancev.

Pri volitvi deželnega poslanca v celjski mestni kuriji 26. 3. 1861 je bil z veliko večino izvoljen državni pravdnik **dr. Hermann Mulley**, pri čemer je celjski okrajni urad v telegramu zapisal: "*Die Wahl ist eine sehr Gute*". Iz podrobnejšega poročila, ki ga je okrajni urad Celje poslal v Gradec dan po volitvah (27. 3. 1861), izvemo o volitvah v celjski mestni kuriji najprej to, da je bila udeležba izredni nizka, saj se je od 650 volilnih upravičencev volitev udeležilo le 305 volilcev. Manjkali so zlasti volilci iz Brežic, Sevnice in Gornjega grada, pa tudi celjski volilci se niso polnoštevilno udeležili volitev, ker je bil prav na ta dan velik letni živinski sejem na Teharjah. Z veliko večino je zmagala celjski državni pravdnik Hermann Mulley (dobil je 237 od 305 glasov, ostali kandidati pa precej manj: Maks Stepischnegg iz Celja 41, Beck pa 27 glasov), ki ga je celjski okrajni glavar označil z besedami: "*Mulley je strogo pravičen, izredno zmeren in sposoben mož, najbolj lojalnega mišljenja in ima zelo dober dar govora. Leta 1848 je bil državni poslanec v Frankfurtu in je tam tesno sodeloval z avstrijsko stranko*". Po mnenju okrajnega predstojnika so bili za zmago odločilno glasovi volilcev iz mesta Celja, ki so se za Mulleya odločili po volilnem zborovanju v hoteli Pri zlatem levu 23. 3. 1861. Tudi, če bi se volilci iz Sevnice, Brežic in drugih krajev polnoštevilno udeležili volitev, volilni rezultat ne bi bil drugačen.

V mariborski mestni kuriji so izvolili realitetnega posestnika in mariborskega župana **Andreasa Tappeinerja**, ki ga poročilo označuje za spoštovanega in svobodomiselnega moža, katerega politično prepričanje pa je več kot primerno. Volilna udeležba v Mariboru ni bila najboljša, saj se je volitev udeležilo le 322 od 496 volilcev. Za mariborskega župana je oddalo svoj glas 257 volilcev, ostali kandidati pa so dobili precej manj glasov: še največ (61) finančni svetnik Josef Ott, zdravnik Ferdinand Jüttner pa le 4. Poročilo okrajnega predstojnika navaja, da je župan Tappeiner časten mož, ki ima polno zaupanje svojih someščanov. "*Andreas Tappeiner besitzt eine sehr ehrenhaften Charakter, genießt das volle Vertrauen seiner Mitbürger, ist ein wohlhabender Mann mit vielseitiger Ehrfahrung, und hat eine correcte politische Haltung, daher seine Wahl allgemein befriedigte*".

V mestni kuriji Ptuj-Ormož-Ljutomer-Rogatec so so izvolili državnega uradnika viteza **Jožefa Waserja**, ki je dobil 153 od 236 glasov. Waser je po mnenju okrajnega predstojnika politično nesumljiv in lojalen mož,⁷ njegova izvolitev pa je še toliko boljša, ker je zmagal proti nekemu ultra radikalnemu kandidatu (imena poročilo ne navaja), ki je protidržavno deloval že leta 1848.

V slovenjegraški mestni kuriji so izvolili veleposestnika in lesnega trgovca **Josefa Sonnsa**. Na teh volitvah pa je prišlo v volilnem lokalu do ekscesa med volilcem Matevžem Feldbacherjem iz Radelj in volilci iz Slovenske Bistrice, ki se niso več hoteli udeležiti drugega glasovanja, ker niso imeli pravih možnosti, da bi zagotovili zmago svojemu kandidatu Formacherju. Pri tretjem glasovanju so izvolili Sonnsa z 71 glasovi. V predprostoru okrajnega urada je prišlo do prepira med notarjem Finžgerjem iz Šoštanja, ki je žaljivo govoril o kandidatu Formacherju, in Formacherjevimi sinom. Ta prepir se je nadaljeval v gostilni, vendar se ni končal s pretepom in uradno intervencijo, kot poroča časopisje.⁸

V celjski kmečki kuriji sta bila izvoljena odvetnik **dr. Johann Mörtl** in kmet **Jožef Wolf** iz Šempetra v Savinjski dolini. Za Mörtla, ki je dobil 184 od 216 glasov, pravi poročilo naslednje: "*Dr. Mörtl hat sich durch seine Rechlichkeit in den weiten Umkreise eine sehr guten Ruf erworben, und an seinen Fähigkeiten kann auch nicht gezeifelt werden. Auch ist er sehr Gut politisch gesinnt, daher seine Wahl nur sehr gute zu nennen*". Za Jožefa Wolfa, premožnega kmeta in trgovca s kmetijskimi pridelki iz Šempetra, ki je na volitvah dobil 110 glasov, pa poročilo navaja, da je časten in pošten mož, izredno priljubljen med prebivalstvom. "*...jedoch ohne alle intellectueller Kenntnisse*". Medtem ko je Mörtl nekaj dni pred volitvami uradno najavil svojo kandidaturo, je postal Wolf poslanec proti svoji volji. Po mnenju poročevalca, bi bilo veliko boljše, če bi namesto Wolfa volilci izvolili viteza Johanna Resingena, lastnika Dobrne.

V mariborski kmečki kuriji so izvolili veleposestnika **Aloisa von Feyrerja**, ki je na volitvah dobil 130 od 187 glasov volilnih mož, ter **Mathiasa Löschnigga**, realitetnega posestnika iz Maribora, ki je dobil 170 glasov. Drugi kandidati so prejeli bistveno manj glasov: še največ dr. Franz Strafella iz Ptuja (50), Vincenc Tschedul, realitetni posestnik iz Št. Jurija, Alois Nord, okrajni predstojnik iz

⁷ O krvavem pretepu na volitvah je poročala graška Tagespost dne 29. 3. 1861, vendar poročilo okrajnega urada Slovenj Gradec z dne 30. 3. 1861 njeno pisanje zanika.

⁸ ŠDA, Statt. Präs. 22-2914/1860, dopis namestništva okrajnemu predstojniku Celje z dne 26. 3. 1862.

Radelj, prof. Jožef Muršec iz Gradca in Johann Georg, zemljiški posestnik iz slovenjebistriškega okraja pa vsak le po nekaj glasov. Po mnenju okrajnega predstojnika sta oba izvoljena kandidata moža s korektnim političnim mišljenjem in z vsemi drugimi kvalitetami, ki jih mora imeti deželni poslanec, čeprav naj bi bil Mathias Löschnigg, ki je bil deželni poslanec že leta 1848 *"etwas verlauter Mann jedoch ohne alle Schädlichkeit"*.

V slovenjegraški kmečki kuriji je zmagal **Mathias Lohninger**, eden izmed največjih veleposestnikov na Štajerskem in lastnik železarne v Mislinji, katerega izvolitev je okrajni urad označil za več kot ugodno.

V ljutomerskem podeželskem volilnem okraju so izvolili okrajnega predstojnika **Antona Globočnika** iz Ljutomera, ki je dobil 47 od 87 glasov, medtem ko je prejel njegov protikandidat Radoslav Razlag 39 glasov. Globočnika poročilo označuje za moža z dobrim političnim mišljenjem.

Na Ptujso se z veliko večino glasov (96 od 119) izvolili aktuaria na okrajnem sodišču **Michaela Hermanna**, ki ga poročilo označuje za zagovornika ustavnega napredka, vendar tudi za odločnega nasprotnika ultraliberalnih tendenc. *"Er ist ein talentvoller Mann, hat seit 1848 nicht den geringsten Anlass zu Bedenken bezüglich seiner politischen Haltung gegeben, und sich auch dem Gefertigten gegenüber dahin erklärt, dass er ferne von jeder Uiberstürzung, treu seinem als Beamter dem Monarchen geleisteten Eide, zwar auf der eröffneten konstitutionellen Bahn vorwärts zu schreiten beabsichtige, aber durchaus keine ultraliberalen Tendenzen zu verfolgen beabsichte. Man kann daher die Wahl dieses Deputierten eine günstige nennen"*.

V brežiški kmečki kuriji so izvolili veleposestnika in trgovca z Bizeljskega **Josefa Janežiča**, ki je po mnenju okrajnega urada napredno in ustavno usmerjen mož. Poročilo navaja, da je Josef Janežič posestnik pomembnih realitet v Stari vasi pri Bizeljskem in v mestu Brežice. V Stari vasi (Altendorf) ima veliko gostilno, ukvarja pa se tudi s prodajo kmetijskih pridelkov in živine. V celem volilnem okraju je spoštovan in priljubljen mož, ki ima polno zaupanje volilcev. Je mož, ki je neodvisen od vsakršnega tujega vpliva in čeprav nima višje izobrazbe, je izredno inteligenten in sposoben. Njegov plemeniti značaj govori o tem, da si bo v deželnem zboru res z vsemi silami prizadeval za uresničitev želja svojih volilcev. Poleg tega pa je *"politisch reif und unbedenklich, gut monarchisch-constitutionell gesinnt"*. Janežič je na volitvah dobil 68 od 105 možnih glasov.

Poročila okrajnih uradov in reakcije nanje s strani namestništva kažejo interes vlade, da bi prišli v deželne zборе predvsem zmerni in ustavno usmerjeni ljudje. Kandidate, ki so bili po mnenju okrajnih uradov in namestništva v političnem smislu preradikalni ali jih je spremljala takšna oznaka iz leta 1848, je poskušala vlada onemogočiti. Na Spodnjem Štajerskem se je edini primer te vrste zgodil v Šmarju pri Jelšah, kjer je vlada direktno posegla proti kandidatu Josefu Wrenniku, češ da je leta 1848 in med službovanjem v Slovenski Bistrici zagovarjal radikalna politična stališča. Z vsemi ostalimi kandidati je bila vlada očitno zadovoljna in ni direktno posegla volilni boj. Tudi proti kandidatom, ki so nekoliko glasneje poudarjali nacionalne zahteve - edini tak je "ultraslovenski" kandidat dr. Radoslav Razlag - vlada ni nastopala.

Zdi se, da na volitvah 1861 nacionalna vprašanja vlade ne zanimajo preveč. V tem pogledu se začno razmere spreminjati v naslednjem letu, ko s 1. marcem 1862 uradno odloži svoj poslanski mandat Jožef Wolf in so razpisane nadomestne volitve v celjski kmečki kuriji. Wolfov nepreklicni odstop namreč vzbudi pozornost namestništva spričo govoric, da je odložil mandat zaradi politične agitacije slovenske stranke⁸. Tozadavne govorice pa predstojnik celjskega okrajnega urada zanika, saj v poročilu namestništvu zapiše, da je Wolf uradno odstopil zaradi *"zdravstvenih težav"*, medtem ko o *"slovenski agitaciji, ki bi pripravila deželnega poslanca Jožefa Wolfa do odložitve mandata, ni nič znanega"*. Po mnenju poročevalca je prave vzroke za Wolfov odstop, ki se ga v celjskem okraju prav nihče ne veseli, treba iskati drugje. V prvi vrsti Wolf nima tiste intelektualne izobrazbe in takšnih kvalitet, ki so potrebne za poslanca in tega se zaveda tudi sam. Poleg tega je Wolf lastnik velike kmetije in trgovine, in nima časa, da bi se ukvarjal s politiko. (Po izvolitvi se je dolgo časa obotavljal, ali bi prevzel mandat ali ne). Zato pri njem *"ni bila potrebna nobena agitacija, da je odložil svoj mandat"*.

Vendar pa se tudi pred nadomestnimi volitvami 1862 v celjski kmečki kuriji namestništvo o politično strankarskih in nacionalnih bojih samo informira, v predvolilni boj pa ne posega. Tako sploh ne reagira na poročilo celjskega okrajnega predstojnika o govoricah, da namerava "ultraslovenska stranka" na nadomestnih volitvah kandidirati župnika Davorina Trstenjaka iz Šentjurja, ki je sicer pravičen in učen mož, *"aber mit überspannten slovenischen Gesinnungen"*. Prav tako ne reagira na poročilo z dne 6.5.1862 (dva dni pred volitvami), v katerem celjski predstojnik zapiše, da

ultraslovenska stranka s podporo duhovščine že nekaj časa močno agitira za dr. Radoslava Razlaga. Tako slovenski poraz na nadomestnih volitvah 1862 ni posledica vladnega pritiska na volilne može, temveč verjetno dejstva, da se Razlag niti na dan volitve ni pripeljal iz Gradca, "da bi ga možje videli in spoznali"⁹.

⁹ Josip Vošnjak, Spomini, str. 109; poročilo celjskega okrajnega urada o poteku volitev z dne 11.5. 1862 navaja, da je duhovščina v večini občin volilnega okraja močno agitirala za Razlaga in da so tudi vsi duhovniki (razen dveh) glasovali zanj.

Zusammenfassung

DIE LANDTAGSWAHLEN 1861 IN DER STEIERMARK

Janez Cvirn

Die Regierung Schmerling verfolgte mit Hilfe des verzweigten Staatsapparates mit großer Aufmerksamkeit den Verlauf der ersten Landtagswahlen nach der Wiederaufnahme des Verfassungslebens (1861). Die Reaktionen auf Berichte, welche die Bezirksämter an die Steiermärkische Statthalterei schickten, zeigen das Interesse der Regierung daran, daß in erster Linie gemäßigte und verfassungstreue Leute gewählt würden. Deswegen versuchte sie die Kandidaten, die nach der Auffassung der Bezirksämter und der Steiermärkischen Statthalterei in politischer Hinsicht zu radikal waren, auszuschalten. In der Untersteiermark war ein einziger Fall dieser Art zu verzeichnen, als die Regierung direkt gegen den Kandidaten Josef Wrenik auftrat. Mit allen anderen war sie offensichtlich zufrieden. Auch gegen Kandidaten, die die nationalen Forderungen etwas stärker formulierten – das war nur im Falle des »ultraslowenischen« Kandidaten Dr. Radoslav Razlag gegeben – ging die Regierung nicht vor. Im allgemeinen spielte die nationale Frage bei diesen ersten Wahlen nach der Wiederaufnahme des Verfassungslebens fast keine Rolle.

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, tel. 061/12-56-152

Inštitut od leta 1960 izdaja revijo **Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG)**, ki se je leta 1986 preimenovala v **Prispevke za novejšo zgodovino (PNZ)**. Revija objavlja razprave, članke, historično dokumentacijo, poročila o simpozijih, knjižna poročila in recenzije, različne bibliografije in tekočo bibliografijo sodelavcev inštituta. V prvih letih izhajanja je bila revija izrazito usmerjena v zgodovino naprednega delavskega gibanja in NOB, vedno bolj pa je širila krog svojega objavljanja tudi na širša področja slovenske zgodovine. Zdaj lahko rečemo, da je to revija za novejšo slovensko zgodovino. Uredništvo se trudi, da bi bila revija pestra, kvalitetna in sodobna.

Prilagamo seznam še dostopnih letnikov, pri čemer opozarjamo, da sta letnika 1962 in 1973 že razprodana, nekaj letnikov pa je že skoraj razprodanih. Revijo lahko naročite pri založbi Mladika, SI-61000 Ljubljana, Kongresni trg 1, kupite pa pri vseh slovenskih knjigarnah.

PZDG 1960/1	PZDG 1981	PNZ 1989/2
PZDG 1960/2	PZDG 1982	PNZ 1990
PZDG 1961/1-2	PZDG 1983	PNZ 1991
PZDG 1963/1-2	PZDG 1984	PNZ 1992
PZDG 1965/1-2	PZDG 1985	PNZ 1993
PZDG 1966/1-2	PZDG 1986	
PZDG 1967/1-2	PNZ 1987	
PZDG 1968/69, 1-2	PNZ 1988	
PZDG 1970/1-2	PNZ 1989/1 –	
PZDG 1971/72	Trideset let	
PZDG 1975/76	Inštituta	
PZDG 1977	za zgodovino	
PZDG 1978/79	delavskega gibanja. –	
PZDG 1980	Biobibliografije.	

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I, tel.: 061/17-69-210

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev

Društveni člani po nižji ceni prejema osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 2, 50101-678-49040.

Vplačilo vseh članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptuj, Pokrajinski muzej, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej revolucije, 63000 Celje, Trg V. kongresa 1 (63001 Celje, pp. 87)

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 65000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 1/III

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod za šolstvo SR Slovenije – organizacijska enota, 68000 Novo mesto, Glavni trg 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 64220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 68330 Metlika

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, 63210 Slovenske Konjice

Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postfach 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 69000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4

Zgodovinsko društvo za Koroško, Koroški pokrajinski muzej revolucije, 62380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Società storica del Litorale, Pokrajinski muzej, 66000 Koper-Capodistria, Gramscijev trg 4

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

Boris Radosavljevič

KATOLIŠKA NARODNA STRANKA IN HRVATI V LETIH 1897–1903

Leto 1897 je s propadom Badenijevih jezikovnih naredb prineslo veliko razočaranje slovenskim narodom monarhije in hud udarec upanju v rešitev narodnostnega vprašanja. Zato so se proti koncu 19. stoletja začele med Slovenci v večji meri obnavljati misli in načrti za večjo povezavo s Hrvatsko.¹ Razvoj te in jugoslovanske misli nasploh je v političnem življenju slovenskega ljudstva vezan predvsem na usmerjenost in dejavnost najpomembnejših slovenskih političnih strank – Katoliške narodne stranke (KNS), Narodno napredne stranke (NNS) in Jugoslovanske socialdemokratske stranke (JSDS)². V pričujočem sestavku bo posebna pozornost namenjena Katoliški narodni stranki, ogrodtje sestavka pa bo pisanje »Slovenca« na zgoraj omenjeno temo.

Med vsemi slovenskimi političnimi strankami in skupinami je bila najpomembnejša prav Katoliška narodna stranka, ne le kot nosilka slovenskih vizij jugoslovanstva v prvih letih našega stoletja in njihov najglasnejši tolmač, temveč zaradi tega, ker je bila kot najmočnejša stranka tudi dejanski politični izraz večjega dela slovenskega ljudstva, odločujoč dejavnik v notranjem političnem življenju in bistven na zunanem področju. Medtem ko so postajali v okviru državne politike slovenski liberalci vse manj pomembni, se je vloga slovenskih klerikalcev v dunajskem državnem zboru večala. Zlasti Ivan Šušteršič je bil velik mojster parlamentarne politike. V tem času pa se je začel oblikovati tudi jugoslovanski program Katoliške narodne stranke, katerega temeljne značilnosti so vse do l. 1917 bile: načelno zavračanje revolucionarne rešitve jugoslovanskega vprašanja, opiranje na Avstrijo in njene državne okvire, hrvatsko državno pravo za temelj zedinjenja Slovencev in Hrvatov, v zadnji fazi in kot končni cilj pa oblikovanje avtonomne jugoslovanske države na tripartitni osnovi ob pomoči habsburškega žezla in pod njegovo vladavino.

V okviru teh postavk pa je obstajalo več različic o poteh in načinu njihovega uresničenja. Prva in spočetka najvplivnejša različica je bil politični in narodni koncept načelnika kranjskih klerikalcev, dr. Ivana Šušteršiča. Temeljil je na ohranitvi interesov habsburške dinastije in monarhije in na hrvatskem državnem pravu, ki je predstavljalo oblikovanje jugoslovanske državnopravne celote v okviru monarhije. V tako reformirani Avstro-Ogrski so Šušteršičevi privrženci videli v okvirih nekakšnega bodočega jugoslovanskega državnega dela monarhije tudi rešitev slovenskega narodnostnega vprašanja.³

Kot sem že poudaril, so se prav v času ob koncu 19. stoletja začele intenzivneje obnavljati misli in načrti za večjo povezavo s Hrvatsko. Zato bi bilo mogoče dobro ta proces podrobneje predstaviti.

Za marec l. 1897 so bile razpisane volitve v državni zbor po novem Badenijevem volilnem redu.⁴ Povezanost slovenskih poslancev z nemškimi konservativci pod Hohenwartovim vodstvom se je začela krhati tako po padcu Taffejeve vlade. Del slovenskih poslancev (med njimi vsi primorski) je zapustil Hohenwartov klub, medtem ko je drugi del s Klunom in Šukljutom ostal v njem. Volitve l. 1897, ki so pomenile poraz stare liberalne in konservativne miselnosti, so podobo parlamenta močno spremenile in ustvarile nove parlamentarne grupacije. Povezave v enotnem klubu s konservativnimi Nemci je bilo za vselej konec.⁵

¹ Ferdo Gestrin – Vasilij Melik, *Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918*, Ljubljana 1966, str. 314.; *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1979, str. 584–585.

² Momčilo Zečevič, *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921*, Maribor 1977, str. 22.

³ *Zgodovina Slovencev*, str. 584–586; M. Zečevič, n. d., str. 22–23; Ivan Šušteršič, *Moj odgovor*, Ljubljana 1922, str. 63–64.

⁴ Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana 1928, str. 64–65.

⁵ *Zgodovina Slovencev*, str. 583–584.

Hohenwart sam na novih volitvah ni kandidiral in tako je sedaj postalo aktualno vprašanje nove oblike povezav slovenskih državnih poslancev. Že konec januarja 1897 je bilo na shodu zaupnih mož Katoliške narodne stranke govora tudi o tej temi. Glede ustanovitve jugoslovanskega kluba je bil po kratki razpravi sprejet predlog osrednjega volilnega odbora (predložil ga je dr. I. Šušteršič), naj »poslanci izvojeni v državni zbor od katoliške narodne stranke, složno in solidarno postopajo v narodnih vprašanjih z vsemi jugoslovanskimi (torej s hrvatskimi poslanci iz Istre in Dalmacije, očitno pa vsaj načelno niso bili izvzeti niti srbski poslanci) oziroma slovanski poslanci«. O obliki tega »složnega in solidarnega postopanja« bi odločali izvoljeni državni poslanci Katoliške narodne stranke sami, seveda »v sporazumu z vodstvom stranke«. ⁶

Udeležba na shodu volilnih mož je bila dokaj številna. Prisostnih je bilo okoli 300 zapornikov iz vseh volilnih okrajev. Shodu je predsedoval državni poslanec Povše. Dr. Ivan Šušteršič je podal nekakšno zgodovino pogajanj med jugoslovanskimi poslanci glede ustanovitve skupnega jugoslovanskega kluba (gre predvsem za pogajanja med slovenskimi in hrvatskimi poslanci). V zvezi s tem je bil storjen tudi poskus skupnega nastopa slovenskih liberalcev in klerikalcev. Glavna točka spora, zaradi katere je poskus kompromisa tudi propadel, pa je bil notranjski mandat. ⁷

Na volitvah samih je KNS na Kranjskem dobila vseh pet »kmetiških« mandatov, medtem ko so liberalci »rešili vse tri mestne mandate. ⁸ Preden so poslanci odpotovali na Dunaj, se je sešel tudi izvršilni odbor KNS in nekoliko modificiral navodila glede ustanovitve jugoslovanskega kluba. Soglasen sklep tega odbora je bila kategorična zavrnitev sodelovanja z liberalci, in sicer »iz načelnih razlogov«. Prevladovalo je tudi mnenje, da bi bilo potrebno ustanoviti zvezo vseh katoliško mislečih slovanskih poslancev. Tu se torej zapušča že tako odkrnjeni jugoslovanski okvir (slovenski liberalci in dva dalmatinska poslanca srbske narodnosti) in pristopa k »širšem« slovanskemu okviru. Poudarjalo se je, da v takšno skupino lahko vstopijo vsi jugoslovanski in slovanski **katoliško** misleči poslanci. Prednost vsega tega naj bi bila številčnejša skupina, kot bi bil zgolj jugoslovanski klub in zato tudi v »praktičnem pogledu važnejša«. ⁹

Glavni iniciator za ustanovitev takšne zveze je bil nesporno Šušteršič. 1. aprila 1897 je tako prišlo ustanovitve »Slovenske krščanske narodne zveze«, ki je štela 35 članov. Sestava skupine je bila naslednja: 11 Hrvatov, od tega 6 pristahev narodne stranke (Bulat, Borčić, Klaič, Šupuk, Vuković in Zore) in 5 pravašev (Biankini, Perić, in Trumbić iz Dalmacije ter Laginja in Spinčić iz Istre), 16 Slovencev (Coronini, Gregorčič, Robič, Žičkar, Einspieler, Berks, Gregorec, Šušteršič, Žitnik, Ferjančič, Krek, Kušar, Pfeifer, Pogačnik, Povše in Šuklje), 7 Rusinov (6 iz Galicije in 1 iz Bukovine), 1 Čeh.

Na posvetovanje skupine sta 4. aprila 1897 prišla tudi dalmatinska srbska poslanca dr. Boljak in dr. Kvekić, ki pa sta izjavila svoje obžalovanje, da »iz raznih vzrokov ne moreta pristopiti tej zvezi (zanju je bila prav gotovo velika ovira že samo ime zveze)«. ¹⁰ S tem v zvezi je morda zanimiv komentar v *Edinosti*. ¹¹

Tudi sam potek nastajanja zveze je bil povezan z nemajhnimi težavami za KNS. O tem nam pričata članka v *Katoliški Dalmaciji* in zadarskem *Narodnem listu* (urejal ga je pravaški državni poslanec Juraj Biankini), ki ju je ponatisnil tudi *Slovenec*. V prvem je govora o

⁶ *Slovenec*, 29. januar 1897, št. 23.

⁷ *Slovenec*, 29. in 30. januar 1897, št. 23 in 24; *Edinost*, 31. januar in 2. februar 1897, št. 13 in 14 (izšli 30. januarja).

⁸ F. Erjavec, n. d., str. 65.

⁹ *Slovenec*, 1. april 1897, št. 73.

¹⁰ *Slovenec*, 5. april 1897, št. 76.

¹¹ *Edinost*, 3. april 1897, št. 40 (»Skupina sicer ne bode to, česar smo si želeli mi, namreč predstaviteljica vseh Jugoslovanov, Slovencev, Hrvatov in Srbov, vendar pozdravljamo tudi to rešitev z zadoščenjem. Skupina se bode imenovala ‚Slovenska krščanska narodna zveza‘. Na jedni strani bode imela ta skupina res nekoliko širšo podlago, ker jej menda pristopi tudi par Malorusov, z druge strani pa jej bode zopet podlaga ožja, ker ako je res, kar trde današnji tukajšnji listi – bodemo pogršali v njej jedno pleme jugoslovansko. Srba Kvekić in Boljak, sta namreč baje izjavila, da ne moreta pristopiti skupini takim imenom. Mi obžalujemo to v prepričanju, da bi bil tesnejši kontakt med poslanci na Dunaju ugodno vplival na odnošaje med Hrvati in Srbi. A kaj bi to pomenilo, ako se ustvari nek modus vivendi med prepirajočima se plemenoma jugoslovanskima, to so pokazale volitve v Dalmaciji, kjer je slovanstvo slavilo popolno zmago nad italijanstvom . . .«).

nesprejemljivosti imena »Jugoslovanski klub«. Hrvatsko-slovenski klub naj bi bilo sprejemljivejše ime. Torej gre tudi v tem primeru za izključitev srbskih poslancev iz Dalmacije. V članku v *Narodnem listu* pa je govora o tem, da »klub Slovansko krščanska narodna zveza v drž. zboru na Dunaju ni nastal po iniciativi nobenega zastopnika iz Dalmacije, marveč izključno po iniciativi dr. Šušteršiča in dr. Laginja (se pravi pravašev iz Istre – op. B.R.), ko se je uvidelo, da vsled obstoječih razmer med Slovenci ni mogoče ustanoviti hrvatsko-slovenskega kluba. O imenu tega neuspelega kluba ni bilo posebne razprave ali . . . zastopniki stranke prava na Dunaju so sklenili, ne vstopiti v klub v slučaju, da se bo imenoval »jugoslovanski«, ne pa hrvatsko-slovenski ali pa slovensko-hrvatski. Zastopniki stranke prava na Dunaju niso nikogar pooblastili niti ne mislijo pooblastiti, da jih vodi ter nikakor ne mislijo, da bi zastopanje teženj hrvatskega naroda izročili v druge roke.«¹²

Vendar je velika gonja Nemcev proti Badenijevim jezikovnim naredbam dala čutiti, da se bližajo zlasti malim narodom prav resni časi¹³ in to je prav gotovo veliko pripomoglo k nastanku zveze.

Na občem zboru katoliškega političnega društva, 21. aprila 1897, je bilo ugotovljeno, da je »sedanja vlada brez prave politične barve. Slovencem ni prijazna, kar dokazujejo neznosne razmere na Primorskem in v Istri, torej ni povoda, da bi slovenski poslanci brezpogojno podpirali vlado. Toda na drugi strani bi bila opozicija »a tout prix« . . . v sedanjih razmerah neumestna in nepolitična. Prva naloga slov. poslancev je torej bila, da iščejo in najdejo zveze s klubi, ki so bili že prejšnja leta prijazni našim zahtevam . . . Z zadoščanjem smemo konstatovati, da je bila večina slovenskih in hrvatskih poslancev povsem složna z našim programom, oziroma zahtevami glede verskih in drugih vprašanj.«¹⁴

30. julija 1897 se je sestalo v Ljubljani na posvetu o »zmedenem političnem položaju v Avstriji sploh« 16 slovenskih poslancev z namenom, da se »razgovore o raznih nujnih političnih vprašanjih, ki se v prvi vrsti tičejo vseh Slovencev in hrvaškega naroda v Istri«. Pridružila sta se jim tudi istrski pravaški poslanec Vjekoslav Spinčić in dalmatinski poslanec Vuković, svojo odsotnost pa je opravičil Laginja z zagotovitvijo, da »se pridružuje vsem sklepom, ki merijo na izboljšanje neznosnih razmer slovensko-hrvaškega naroda v narodnem, političnem in socialnem oziru«. Na sestanku so soglasno sklenili, da se v začetku septembra skliče v Ljubljani vseslovenski shod, na katerem se bodo pojasnile vse zahteve ter izrazile v resolucijah. Izdali so tudi komunique, v katerem so poudarili, da se mora »sedanji vladni sistem na Primorskem . . . z ozirom na neznosne razmere slovenskega prebivalstva v najkrajšem času spremeniti« in da bi »vlade, ki bi ne zadostila vsem tukaj izraženim zahtevam zbrani poslanci ne mogli podpirati.«¹⁵

Na ta sestanek so bili povabljeni tudi predstavniki saborskega kluba hrvatske opozicije, vendar je v Ljubljano prispela namesto tega iz Zagreba samo brzojavka, ki sta jo podpisala Rukavina in Bresztyenszky. V brzojavki sta izrazila obžalovanje, da »vsled saborske verifikacije ne more(jo) poslati nobenega svojega člana. V odgovor je bila tudi iz Ljubljane poslana brzojavka z naslednjo vsebino: »Zastopniki slovenskega in hrvatskega naroda srčno pozdravljamo saborski klub hrvaške opozicije in se zahvaljujemo za izražene simpatije. Negujmo slovensko-hrvatsko vzajemnost kot jamstvo boljše bodočnosti.«¹⁶

Poslanci KNS so sklepe tega sestanka začeli propagirati tudi na raznih volilnih shodih. Tako je na enem izmed njih državni poslanec dr. Žitnik govoril tudi o »obupnem boju obmejnih Slovencev za svoje pravice, osobito primorskih in isterskih Slovencev, o potrebi jedinstvi vsaj v narodnih vprašanjih, o zadnjem shodu drž. poslancev, vseslovenskem shodu«¹⁷ itd.

28. avgusta 1897 je bila v Ljubljani seje pripravljalnega odbora za *Vseslovenski in istersko-hrvatski shod*. Sprejeli so vrstni red: 1. Splošni politični položaj (referat je imel Šušteršič), 2. Jezikovno vprašanje (Ferjančič), 3. in 4. Primorske zadeve (Spinčić, Franko), 5.

¹² *Slovenec*, 1. in 24. april 1897, št. 73 in 92.

¹³ F. Erjavec, n. d., str. 66.

¹⁴ *Slovenec*, 22. april 1897, št. 90.

¹⁵ *Slovenec*, 29. in 31. julij 1897, št. 170–172.

¹⁶ *Slovenec*, 31. julij 1897, št. 172.

¹⁷ *Slovenec*, 2. avgust 1897, št. 173.

Koroške razmere (Grafenauer), 6. Štajerske razmere (Dečko), 7. Narodna avtonomija in narodno-gospodarski položaj slovenskega in istrsko-hrvatskega ljudstva (Povše), 8. Sklepanje o predlaganih resolucijah. Shod naj bi se pričel 14. septembra 1897 ob 9. uri in končal ob 14. uri. Kot zanimivost še morda to, naj bi bila »zaradi« časovne stiske debata na shodu izključena.¹⁸

Kot rezultat vseh teh priprav je 14. septembra res prišlo do »Vseslovenskega in istersko-hrvatskega shoda«, za katerega je bilo razposlanih okoli 3000 vabil in ki so se ga udeležili »vsi slovenski poslanci, zastopniki Hrvatov, . . . mnogo narodnih delavcev in dokaj ljudstva.«¹⁹

Res je, da je bilo vreme shodu nenaklonjeno, vendar pa udeležba ni bila takšna, kot so jo pričakovali. Kljub temu pa naj bi bilo vseh udeležencev shoda nekaj nad 1200. Pozdravni govor sta imela ljubljanski župan Ivan Hribar in deželni glavar Oton Detela. Še posebej zanimiv je govor slednjega, v katerem je med drugim poudaril: »Vseslovenski, istersko-hrvatski shod naj torej sedaj slovesno svedoči, da Slovenci in isterski Hrvati stoje zjedinjeni in složni na braniku za svoje narodne pravice, za kulturni in gospodarski razvoj, da hočejo biti enakopravni z drugimi narodi, in da ne priznavajo nobenemu narodu pravice, da bi se smatral gospodujočemu narodu v Avstriji. Današnji shod naj tudi priča da biva med Dravo in Jadranskim morjem slovensko-hrvatski narod, ki stoji kot močna straža Avstrije na obalah Jadranskega morja – narod neomahljivo zvest Bogu, cesarju in domovini.«²⁰

Na shodu je bilo sprejetih tudi nekaj resolucij. Prva je bila resolucija o »splošnem političnem položaju«, v kateri je bilo rečeno:

1. »Vseslovenski in istersko-hrvatski shod sprejme združenje vseh slovenskih in hrvatskih državnih poslancev z veseljem na znanje in odobrava v vseh točkah program Slovanske krščansko-narodne zveze«.

2. »Slovenskim in istersko-hrvatskim državnim poslancem se izreka popolno zaupanje in se isti pozivljejo, naj v parlamentarni večini vstrajajo, dokler bodo odločno in neodvisno od trenutnih vladnih tendenc, dejansko izvrševali svoj program«.

Naslednja resolucija je govorila o jezikovnem vprašanju. V njej se je zahtevalo, da se mora »zajamčena narodna in jezikovna enakopravnost v šoli, uradu in javnem življenju izvršiti tudi glede slovenskega oz. hrvatskega jezika na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem in Primorskem«.

Poleg teh dveh so bile sprejete še resolucije o »Isterskih in tržaških razmerah (zahtevali so »v mestu Trstu in okolici ljudsko šolo v slovenskem jeziku, . . . da se v Pazinu ustanovi gimnazija s hrvatskim učnim jezikom; da v c. kr. sodnijskih oblastnijah rabijo Hrvati in Slovenci hrvatski odnosno slovenski jezik . . .« itd.), štajerskih razmerah, koroških razmerah²¹ in pa precej smelo zastavljena resolucija o narodni avtonomiji: »Vseslovenski in istersko-hrvatski shod pripoznava za rešitev naše narodnosti kot najsigurnejšo sredstvo narodno avtonomijo, zato zahteva, da vlada predloži v državnem zboru zakon, ki podeli vsem narodom narodno avtonomijo in omogoči ustanovitev posebnih narodnih kulturnih zastopov za vsako narodnost, ki imajo v vseh svojih narodnostnih in jezikovnih potrebah samostalno razsojevati.«²²

»Vseslovenske in istersko-hrvatski shod« je bil do vojne tudi zadnja skupna politična manifestacija vseh Slovencev, kajti njej sledeči poskus sprave med obema slovenskima strankama je ostal »mrtvorjeno dete.«²³

Tako smo prišli do leta 1898, ki je pomembno predvsem zaradi udeležbe predstavnikov KNS na shodu stranke prava na Trsatu. Do tega dejanja ni prišlo povsem nepričakovano. Že prej je bilo nekaj znamenj, ki so kazala v to smer. Slovenski klerikalci so namreč »tražili u katoliških Hrvatov oslon protiv njemačkog pritiska, a neku su štoviše, smatrali da je potrebno stapanje Hrvata i Slovenaca u jednu naciju. Njima je zapravo ipak bolje odgovarala zajednička klerikalna organizacija nego skupna Stranka prava, koja je nastala na tradicionalnoj

¹⁸ *Slovenec*, 30. avgust 1897, št. 197.

¹⁹ *Slovenec*, 14. september 1897, št. 209; F. Erjavec, n. d., str. 66.

²⁰ *Slovenec*, 15. september 1897, št. 210.

²¹ *Slovenec*, 14. september 1897, št. 209.

²² *Slovenec*, 15. september 1897, št. 210.

²³ F. Erjavec, n. d., str. 66.

podlozi »nepriznavanja« posebnosti slovenske nacije, koju su Starčević i Kvaternik proglasili planinskim Hrvatima.«²⁴ Ta teza ni nastala v tem času, je pa sedaj postala znova aktualna.

V *Slovenecu* so se začeli pojavljati članki, ki bi jih lahko imeli za nekakšno pripravljanje terena. Med takšne prav gotovo sodi članek z naslovom *Ob smrtni uri poslanske zbornice*, v katerem je med drugim govora tudi o tem, da se bo »treba oprijeti dveh idej, ki sta doslej nekako dremali v našem osrčju. Glasita se: Politiška zveza Slovencev s Hrvati na temelju katoliške vere in demokracije. Drugače nam ni rešitve! . . . V tem načelu je tudi Avstriji jedini spas, kakor ji je tudi v jedino uresničeni zvezi Slovencev s Hrvati zagotovljen jug in upravičen nujno potreben razvoj na Balkanu. . . . Naši zastopniki pa naj z odkritim vizirjem prično ustanovi boj za ti dve jedino rešivni ideji! Ob mrtvaški postelji sedanje zbornice, ko se ji že oglašča smrtni zvonček, naj nam zažari v teh velikih idejah novo življenje!«²⁵ Članek je podpisan z »Dr. K.« (dr. Krek, op. B.R.).

Ta članek je »vzbudil veliko pozornost med zavednimi Slovenci«, kajti samo teden dni kasneje mu je sledil še komentar: »Nedavno smo objavili članek: Ob smrti uri državne zbornice, katerega name je podpisal dr. K. . . . Načrtana je v tem članku nova politična smer, za katero je Slovincem stremiti, ako se hočemo vzdržati navalu tujstva. Treba nam je gojiti vsestranske zveze s Hrvati. . . . Ni bila glavna napaka za naš narod, da so bile majhne ideje, ki so vodile naše zastopnike v javnem življenju, živeli smo v političnem življenju rekli bi danes do jutri, premalo se ozirajoč na velike ideje, ki edine ohranjajo narode.« Konec tega komentarja je bil precej diplomatski in po svoje tudi precej tipičen: »Kakor nekdanj, tako hočemo tudi sedaj Slovenci biti v zvezi s Hrvati svojemu vladarju branik na jugu, vztrajen nepremagljiv branik proti raznim drugorodnim izdajicam.«²⁶

Očitno je, da je iniciativa za povezavo KNS s hrvatskimi pravaši prišla od Kreka in njegovega kroga.²⁷ Krek je namreč že več mesecev pred odhodom na Trsat tudi na raznih shodih populariziral misel o politični zvezi s Hrvati. Vendar ne drži povsem kot pravi dr. J. Pleterski, da *Slovenec* o tem ni poročal.²⁸ Obstaja namreč članek, ki govori o shodu v Ribnici. Sklical ga je Krek 28. avgusta 1898. Za nas najpomembnejši je tisti del njegovega govora, v katerem pravi, da »Avstrijska država pod habsburškim žezlom mora obstajati sredi Evrope, ker je pa za to pri sedanjem nemško-centralističnem sistemu nemogoče, zato se mora začeti drugače vladati in sicer tako, da se posameznim narodom da več politične samostojnosti in moči. Večji narodi, kakor npr. Čehi, se pri tem postavljajo na lastne noge. Mi Slovenci pa za-se nimamo skoraj nobenega političnega pomena, zato **moramo poiskati politične zveze s Hrvati**, da bomo ž njimi vredno **jedno mogočno politično telo** v Avstriji, kakor so npr. Ogrji za-se (podčrtal B.R.)«. ²⁹ Govor je pomemben tudi zato, ker v njem ni več govora samo o nekakšni abstraktni politični zvezi s Hrvati, temveč tudi o neki obliki trializma, v katero bi bili vključeni zraven Hrvatov seveda tudi Slovenci.

Vse več stikov, ki so bili prav tako deležni pozornosti tiska, je bilo tudi na drugih področjih. Posebej poudarjeno je bilo npr., da bodo na II. narodni dirki v kolesarstvu sodelovali tudi hrvatski kolesarji (ti so bili zaradi malo večje tradicije tega športa na Hrvatskem tudi favoriti).³⁰ Vse bolj so se popularizirala skupna srečanja slovenskih in hrvatskih planincev oz. izletnikov. Srečavali so se tako na slovenski kot na hrvatski strani. Tako npr. so se 12. junija 1898 šli pri Sveti Gori na Gorjancih slovenski planinci z »bratskim hrvatskim planinskim društvom iz Zagreba«. ³¹ *Slovenec* pa je pozdravil škofa Strossmayerja, ki je preživeljval teden dni počitnik v Rogaški Slatini z besedami: »Bog živi diko Jugoslovanov še mnoga, mnoga leta!«³²

²⁴ Mirjana Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, str. 376.

²⁵ *Slovenec*, 4. junij 1898, št. 125.

²⁶ *Slovenec*, 11. junij 1898, št. 130.

²⁷ Janko Pleterski, *Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894–1904*, ZČ 31, 1977, str. 20 (odslej J. Pleterski, *Nekaj vprašanj*).

²⁸ J. Pleterski, *Nekaj vprašanj*, str. 21.

²⁹ *Slovenec*, 31. avgust 1898, št. 197.

³⁰ *Slovenec*, 3. junij 1898, št. 124.

³¹ *Slovenec*, 4. junij 1898, št. 125.

³² *Slovenec*, 26. julij 1898, št. 167.

Nekako v tem času je začel na Dunaju izhajati tudi *Der Süden* (Organ für die politischen, culturellen und wirthschaftlichen Interessen der Kroaten und Slovenen). Njegov urednik je bil Jakob Pukl. Najprej je list izhajal dvakrat mesečno (1. in 15. v mesecu), od 1. novembra 1898 trikrat mesečno (1., 10. in 20. v mesecu), od 1. aprila 1900 vsako soboto, še pozneje, preden je tudi prenehal z izhajanjem, pa vsak torek. K nastanku tega lista, predvsem pa pri pridobivanju naročnikov je veliko pripomogel s svojo reklamo tudi *Slovenec*. Namen lista je bil pojasnjen v uvodnem članku, ki je bil zastavljen zelo smelo (naslov: Was wir wollen!).³³ V izvlečkih, ki jih je ponatisnil tudi *Slovenec*, je pojasnjeno, da so *Der Süden* ustanovili slovenski in hrvaški poslanci na Dunaju (Zanimivo bi bilo vedeti, kateri: konkretnih podatkov namreč nisem našel – op. B.R.).³⁴ Sicer pa naj bi imel *Der Süden* tudi nalogo, »da na temelju resnice in prava, seznanja svet z našimi odnošaji in težnjami ter da pobije neresnico, katero o nas vedno razširjujejo neprijateljski nam časopisi židovsko-nemški, madžarski itd. Odkriva pa tudi grozne krivice, ki se nam i Hrvatom gode.«³⁵

List je izhajal v nemščini, prinašal pa je novice, ki so se nanašale na slovenske dežele, Bosno in Hercegovino, Hrvatsko in Slavonijo ter Dalmacijo in Istro. Iz tega sledi zelo zanimivo vprašanje, komu je bil namenjen oz., kdo so dejansko bili njegovi bralci. Poskus odgovora na to vprašanje bi bil možen tudi na podlagi strukture reklamnih oglasov v listu. Prav gotovo je bilo kar lepo število naročnikov med Slovenci, živečimi na Dunaju, pa tudi v Slovenijo je priromalo kar nekaj izvodov. To nam potrjujejo med drugim nekateri oglasi v slovenščini. V slovenščini je npr. nekaj oglasov čeških industrialcev, ki so zainteresirani tudi za ta del tržišča. Propagirali so predvsem razne brizgavnice (za gasilska društva), kmetijske stroje in orodje (npr. škorpilnice). Ti oglasi so opremljali še z zanimivim klicem: Svoji k svojim! V slovenščini je seveda tudi oglas za Ljubljansko kreditno banko. Drugih oglasov v slovenščini ni. Zanimivi pa so tudi oglasi v češčini (za nekatere denarne zavode v Pragi itd.), kar priča, da so se naši bralci tudi s tega področja. V hrvaškem jeziku sem zasledil samo oglas župnika grubišnopolskega Ivana Nep. Jemeršića za neke knjige, ki jih je izdal. Je pa še nekaj oglasov trgovcev s Hrvaške v nemščini, saj propagirajo blago, ki je naprodaj na Dunaju (npr. smokve z otoka Krka, ali pa dalmatinsko vino, vinski kis, olivno olje, itd.). Svoje usluge pa je preko tega lista ponujal npr. tudi hotel Imperial iz Dubrovnika. Vsi ostali oglasi, tudi tisti z nesporno slovensko provenienco, so v nemščini. Takšen je npr. oglas mariborskega advokata dr. Ivana Glaserja, ki naznanja cenjenemu občinstvu, da je v mestu odprl svojo pisarno, in pa oglas za »Maler-Kunst-Atelier *Slikarnica*«, ki je prav tako iz Maribora.

Na podlagi oglasov in vsebine lista lahko sklepamo tudi o socialni sestavi bralcev, in sicer lahko ločimo dve poglavitni skupini. V prvo bi vključil dunajsko politično in uradniško elito, trgovce in finančnike (za vse našete so bile še kako zanimive razmere na jugu države, pogosti pa so tudi oglasi dunajskih pa tudi praških denarnih ustanov in zavodov). V drugo skupino bi spadali predvsem srednji kmetje, trgovci in obrtniki (oglas za razne »zdravniške praške«, manjše kmetijske orodje, škorpilnice itd.).

Oglasi so obsegali približno osmino vsega lista. Poudariti je tudi treba, da se časopis ves čas svojega obstoja ni ravno otepal s prevelikim številom naročnikov. To pa je verjetno tudi glavni razlog, da je po treh letih izhajanja prav potihoma ugasnil. Zadnja 124. številka nosi datum 25. junij 1901. List je tudi med zgodovinarji zapostavljen, čeprav po krivici. Zanimiv je že zaradi svojega urednika, ki je bil goreč rodoljub in hkrati tudi precej slogaško usmerjen.

³³ *Der Süden*, 1. julij 1898, št. 1 (Was wir wollen! . . . Wir Kroaten und Slovenen wollen eine freie und machtvolle Monarchie, wir wollen, dass jeder Volksstamm und jede Nationalität unter dem Scepter des altherwürdigen Erzhauses ihre volle Freiheit und Raum für gedeihliche Entwicklung finden möge . . . Wir werden stets daran erinnern das die Mehrheit der Bevölkerung der Monarchie aus Slaven besteht . . . Eine unglückliche Politik hat durch Jahrzehnte darnach gestrebt, unsere Küstenländer und unser ganzes Seewesen zu italianisiren . . . Der in Laibach erscheinende »Slovenec« brachte mehrere Artikel in diesem Sinne, welche ein freudiges Echo bei allen Slovenen und Kroaten gefunden haben . . . Die Monarchie steht an der Schwelle grösserer Veränderungen, das deutsch-centralistische System ist in Krachen, das gleiche Recht für alle muß verwirklicht werden. Dazu werden neue politische und administrative Formationen nothwendig. Es wäre nichts natürlicher, als aus den von den Slovenen und Kroaten bewohnten Ländern und Theilen ein Ganzes zu bilden. Für dieses Ziel müssen alle Kroaten und Slovenen wirken, wenn sie ihre Existenz retten, ihre Zukunft sichern, ihre Verhältnisse verbessern wollen und auch die Dynastie und die Monarchie von äusseren Angriffen schützen wollen. Dieser neue Zugh muss von allen ehrlichen Patrioten freudig begrüsst werden, und es wäre zu wünschen, dass in diesem Sinne sowohl unter den Kroaten, als unter den Slovenen gearbeitet werde.).

³⁴ *Slovenec*, 5. julij 1898, št. 149.

³⁵ *Slovenec*, 20. september 1898, št. 215.

Zaradi vsega prej naštetega, udeležbe predstavnikov KNS na shodu stranke prava na Trsatu nikakor ne moremo imeti za presenečenje. Do tega dogodka je prišlo 12. oktobra 1898. Po povabilu stranke prava³⁶ so se shoda udeležili deželni poslanec Kalan, državni poslanec dr. Krek in dr. Brejc. Shod na Trsatu je bil v bistvu shod *domovinašev* (Grga Tuškan, David Starčević, Đuro Rukavina. . .), tako da so se predstavniki KNS politično povezali s tisto frakcijo pravašev, ki je pozneje vstopila v Hrvatsko-srbsko koalicijo in ne morda s Frankovimi *čistimi* pravaši.³⁷ Kot govorniki na tem shodu so nastopili tudi vsi trije predstavniki KNS. Kot prvi je govoril Kalan, ki se je zahvalil vodstvu stranke prava, da je povabila na shod tudi Slovence in »za prijazni bratski sprejem v njeni sredi ter je omenjal, da bi bilo že davno potrebno tesnejše sodelovanje Hrvatov in Slovencev, v ta namen, da se na Jugu Avstrije osnuje krepka organizacija jugoslovanskih narodov, ki bi bila nepremagljiv branik državi (to je bila že kar neizogibna fraza tedanjega političnega besednjaka govorcev KNS – op. B.R.) in pravu jugoslovanskih narodov. Skupni naš sovražnik . . . zgradil je mej nami brati umetno mejo ter nas popolno ločil, zato da nas ločene tem lažje podjarmi. Vkljub temu smo slovinci paznim okom motrili gibanje na Hrvatskem in posebej list »Slovenec«, ki zastopa ideje katoliško narodne stranke že dolgo vrsto let poroča o vaših borbah za pravice hrvatskega naoroda . . . Posebej pa Slovenci, vzlasti kar nas pripada katoliško-narodni stranki, in to je ogromna večina slovenskega naroda na Kranjskem, spremljajo s posebnimi simpatijami delovanje stranke prava in sicer zato, ker to stranko vodijo tri **velike ideje**, tudi nam sorodne in simpatiške, namreč **ideja krščanstva**, . . . **ideja hrvatskega državnega prava**, ki je jedina zmožna na jugu osnovati oni branik proti izdajcam, katerega Avstrija neobhodno potrebuje za ohranitev svoje veličine in za osrečenje slovanskih narodov na jugu in **ideja gospodarske organizacije za narod**, kajti, sovražniki naši so najprej naš narod gospodarski uničili, da so ga potem toliko lažje oropali njegovih političnih svobodščin.« Dr. Krek je poudarjal, da »se morajo Slovenci združiti s Hrvati na temelju hrvatskega državnega prava«. Prav tako je zagotavljal, da se »zavedamo, da je važen in usoden ta korak katerega storimo Sloveni izjavljajoč, da i mi pristajamo na idejo hrvatskega državnega prava«. ³⁸ Še posebej pa je poudaril, da je to idejo zastopal že na številnih shodih in da so jo volilci »glasno odobraval«. V imenu stranke prava pa je poslanec Spinčić izrazil »svoje veselje, da so zastopniki največje stranke in bratski deželi Kranjski danes pristali na temelj hrvatskega državnega prava. Ta dan se je povečala naša kraljevina Hrvatska in tej veliki Hrvatski on nazdravi«. ³⁹

Seveda glede oblike in načina vključitve Slovencev ni bilo vse tako preprosto. V hrvatski stranki prava so problem slovenske narodnosti rešili s tem, da so Slovence razglasili za planinske Hrvate.⁴⁰ Očitno so stališče zastopali tudi na shodu na Trsatu. S tem, da so slovenski klerikalci pristali na njihov državnopравни program, so pristajali tudi na zgoraj omenjeno tezo.⁴¹ Drugega jim verjetno tudi ni preostalo. Dr. A. Korošec je izjavil na nekem predavanju: »Ves čas, odkar je bila trialistična ideja na površju, so bili Slovenci v strahu, da ne bodo prišli v jugoslovansko skupino. Zato vidite v slovenski politiki, da smo se bolj, kakor bi bilo morda politično potrebno, pritiskali ob Hrvate, da smo skušali najti z njimi zveze . . . To je bilo leta 1898, ko smo se zbrali na Trsatu s hrvatskimi pravaši. Tudi pozneje v celi politiki smo vzdrževali idejo, da smo s Hrvati en narod in da je treba, da delimo isto usodo«. ⁴²

Od dokaj zmedenih pogledih slovenskih politikov na to vprašanje še dobrih 15 leti pozneje nam priča tudi *Vedina* anketa o jugoslovanskem vprašanju.⁴³

³⁶ *Slovenec*, 10. oktober 1898, št. 232.

³⁷ J. Pleterski, *Nekaj vprašanj*, str. 21.

³⁸ *Slovenec*, 13. in 14. oktober 1898, št. 235–236; F. Gestrin – V. Melik, n. d., str. 314; J. Pleterski, *Nekaj vprašanj*, str. 20–21.

³⁹ *Slovenec*, 14. oktober 1898, št. 236.

⁴⁰ M. Gross, n. d., str. 376.

⁴¹ Janko Prunk, *Škof Jeglič – politik*, Kronika 19, 1971, op. 20, str. 41–42.

⁴² Silvo Kranjec, *Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije*, ZČ 16, 1962, str. 220; J. Pleterski, *Zveza Vseslovenske ljudske stranke in Hrvatske stranke prava v letih 1911 in 1913*, ZČ 34, 1980, str. 9 (odslej: J. Pleterski, *Zveza VSLS in HSP*).

⁴³ *Veda*, *Dvomesečnik za znanost in kulturo*, Gorica, 1913 (Zelo zanimivi so odgovori na vprašanja: Kakšno razmerje si želite med Slovenci in Hrvati? Ali vas zadovoljuje današnje razmerje? Ali je okrožje slovenskega jezika

Hrvatsko državno pravo je po shodu postalo priljubljena tema tudi v *Slovenca*, ki je poudarjal, da si »predvsem . . . moramo dobiti jasen pojem o hrvaškem državnem pravu, na katerega se opira pravaška stranka in od katerega vresničenja pričakujemo tudi mi (Slovenci) svojo rešitev«. Nadalje je bilo govora o tem, da »Hrvaško državno pravo, utemeljeno v zgodovinskih dejstvih in dokumentih dokazuje: 1. da je hrvaška kraljevina svobodna, popolnoma avtonomna država, in 2. da spadajo k Hrvaški tudi dežele, kjer prebivajo Slovenci«. ⁴⁴

Po tem dejanju KNS so slovenski liberalci dvignili velik vik in krik. Klerikalcem so očitali neiskrenost, to naj bi bil le strankarsko-taktičen nastop, s katerim so hoteli pridobiti hrvaško stranko prava za svoje klerikalne namene. ⁴⁵ Vendar so v svojih obtožbah ostali v glavnem osamljeni. *Slovenca* je podprl ne le pravaški tisk, temveč tudi glasilo Neodvisne narodne stranke *Obzor*, ki pravi da »izjave slovenskih zastopnikov na Trsatu in članek *Slovenca*, kojega smo včeraj priobčili, morajo vzradostiti vsako hrvaško srce . . . Pred nekaj leti je praška *Politik* prinesla članek, v katerem je pod naslovom »Ilirija« zagovarjala jedinstvo hrvatskih in slovenskih dežel, ki so danes v Avstriji. Mi strinjajoč se z to mislijo, dostavili smo, da taka politična celota še ne more biti vrhovni idejal ni Hrvatov ni Slovencev. Zjedinenje vseh hrvatskih in slovenskih dežel s središčem v Zagrebu v jedno samostojno državno skupino – to mora biti vrhovni cilj, za katerega nam je težiti . . . Velika znamenitost izjave slovenskih zastopnikov na Trsatu in »Slovenčevega« članka obstoji zlasti v tem, ker so s tem vsprejete slavne tradicije naših narodnih bojev in upamo, da se ne bodo več opustile . . . Govori slovenskih zastopnikov na Trsatu in članek »Slovenca« spadajo brez dvoma med najznameniteje izjave vsled političnega momenta, ob katerem so izrečene in zavoljo tega, ker ob tej priliki govori cela stranka. Kakor se ta stranka razlikuje od druge (liberalne – op. B.R.), vendar smo prepričani, da njene izjave v tem oziru ne bodo našle odpora ne pri Hribarju, ne pri Tavčarju, in da to točko smemo opravičeno smatrati kot vzajemno točko vseh narodnih slovenskih strank. Danes torej, ko bi se hvala Bogu Slovenci radi naslonili na Hrvate in govore nekako iz srca Hrvatov, dolžni so ti svojemu čustvu, svojim težnjam in svojim načelom, da narodne zahteve slovenskih bratov tem krepkeje podpirajo in da se zjedimo v delu za skupni cilj jedinstva celega naroda in njegove svobode . . . Vse, kar je hrvaško in slovensko, se mora združiti v jedno hrvaško samostojno skupino . . . Delajmo torej: Slovenci nas pozivljejo in dajejo nam vzgled«. ⁴⁶

Na »delo« pa so se vrgli tudi predstavniki KNS. Tako je 30. oktobra 1898 na shodu v Dobrepoljah Kalan govoril o gospodarskih in političnih razmerah Slovencev, pa tudi o sestanku na Trsatu. O tem priča ena izmed »resolucij«, ki so bile sprejete na tem shodu: »Ljudski shod v Dobrepoljah prepričan o potrebi vzajemnega nastopanja Slovencev in Hrvatov v borbi za skupne gospodarske in politične pravice obeh bratskih narodov, odobrava nastop in izjavo zastopnikov katoliško-narodne stranke na Sušaku ter želi, da bi ideji izraženi na Sušaku poslanci slovenskih dežel obrnili vso pozornost.« ⁴⁷

K debati se je pridružilo še nekaj drugih listov, med njimi tudi *Der Süden*, z obširnim komentarjem o razmerah v južnih predelih monarhije. Navedel bi mogoče le zanimivejši del tega:

»Die Vereinigung des kroatischen Elementes in der Monarchie liegt überdies im Interesse der Staatsraison sowohl für die Kroaten, als auch für die Dynastie. Was soll ohne diese Vereinigung aus dem kroatischen Volke, was aus seinen Vaterlande werden? Nur einem Blinden bleibt das verschlossen. Slavonien und Kroatien werden, wenn die unglückselige Politik von heute ihre Fortsetzung findet, magyarische Comitate. Bosnien, Herzegowina und Dalmatien aber dürften dann bei der lebhaft betriebenen serbischen Propaganda, welche in Belgrad und Cetinje ihren Ausgangspunkt hat, früher oder später Anschluss an Serbien oder Montenegro suchen, während Istrien italienisiert werden und sohin als reife Frucht in den Schoß Italiens fallen würde. Die serbischen und italienischen Staatsmänner leugnen ja gar nicht derartige Absichten. Der gewesene serbische

dovolj veliko, da se morejo uspešno razvijati vse panoge književnosti in znanosti? Ali je želeti, da se razvije slovenski jezik povsem neodvisno od hrvaškega? Ali je želeti, da Slovenci povsem opuste svoj jezik? . . .)

⁴⁴ *Slovenec*, 15. oktober 1898, št. 237.

⁴⁵ *Slovenec*, 21. oktober 1898, št. 242; *Slovenski Narod*, 17. oktober 1898, št. 238; J. Pleterski, *Nekaj vprašanj*, str. 21.

⁴⁶ *Slovenec*, 22. oktober 1898, št. 243.

⁴⁷ *Slovenec*, 31. oktober 1898, št. 250.

Minister Novaković hat – seitdem ist noch kein Jahr verflissen – es klipp und klar ausgesprochen, dass »Dalmatien das serbische Küstenland« sei und dass Serbien das adriatische Meer aufsuchen müsse, weil dasselbe »serbisches Meer« wäre.

Diese für das Kroantenthum sowohl auch für die Habsburger-Monarchie gleich verhängnisvolle Perspective kann nur durch die Gründung eines kräftigen kroatischen Staates wirksam begegnet werden, welcher geeint und selbständig unter seinem legitimen König alle Länder umfassen soll, die de facto bereits heute sammt und sonders unter Habsburgs Scepter stehen. Ohne diese compacte kroatische Ländergruppe werden in nicht ferner Zukunft alle südlichen Kronländer der Monarchie sowohl für das Kroantenthum als für die Monarchie verloren sein.

Dass auch die Slovenen in Südsteiermark, Südkärnten und Krain ihre Rettung vor dem immer weiter vordringender Germanismus nur gestützt auf ein kräftiges Kroatien und im Vereine mit demselben finden können, muss jedermann einleuchten. Und am besten sehen dies die slovenischen Patrioten ein, welche in Trsat klar und deutlich erklärt haben, dass ihre Zukunft in einem künftigen Kroatien läge, weswegen sie auch dem Programm der Rechtspartei zugestimmt haben.

Aber nicht allein diese vitalen Grunde politischer und nationaler Natur sprechen für die Vereinigung der Kroaten und Slovenen, noch entscheidender hiefür sind die gegenseitigen wirtschaftlichen Interessen.

Die kroatischen und slovenischen Länder gehen bei der Art und Weise ihrer heutigen Verwaltung und mit Rücksicht darauf, dass sie verschiedenen Verwaltungsgebieten zugewiesen sind, sammt und sonders dem wirtschaftlichen Verfall entgegen und wird ihnen auch fort Passivität vorgehalten. Andern Wirklichkeit sind diese Länder nicht anderes als Exploitationsgebiete der magyarischen und der deutschen egoistischen Politik. Man beglücke diese Länder mit einer einheitlichen Verwaltung, man lasse ihnen freie Hand in der Anlegung von Eisenbahnliesen, man erhöhe ihre Arbeitskraft nach Massgabe ihrer Bedürfnisse und Interessen, und im Süden der Monarchie wird ein Staatsorganismus erstehen, politisch und wirtschaftlich kräftig, dass es in Europa wenige seinesgleichen finden wird.

Das Land hätte eine wertvolle Seeküste, Flüsse, Wälder, Ebenen, Felder, Weingärten, Erze, mit einem Worte: alle Bedingungen des kräftigsten wirtschaftlichen Aufschwunges. Historische, politische, nationale und wirtschaftliche Erwägungen begründen daher die Grundung eines kroatischen Nationalstaates. Die Rechtspartei verlangt daher mit Fug und Recht die Abschaffung der wirtschaftlichen und politischen Slaverei, sie will ihr Vaterland frei und nicht mehr unterjocht sehen, sie will aus ihm einem lebenden, politischen und ökonomischen Organismus machen, der geschützt ist vor jeder inneren und äusseren Gewaltthätigkeit, zu ihrem eigenen, sowie zum Nutzen und zum Ruhme der Habsburgischen Monarchie, in der allein, wir betonen es nochmals, die Kroaten ihre nationale Eigenart und eine wohlverdiente, glückliche Zukunft für viele Jahrhunderte sicherstellen können und wollen.⁴⁸

Tudi *Hrvatska domovina* je objavila nekaj člankov na to temo, nekatere pa je ponatisnil tudi *Slovenec*, med njimi »zgodovinsko« razpravo, v kateri dokazuje, da so »slovenske pokrajine Štajerska, Kranjska in Koroška vkupni in nerazdružljivi del kraljevine Hrvatske, da so razni vladarji pripoznavali skupnost hrvatskega in slovenskega ozemlja, dokler se je bilo tem zemljam vzajemno braniti naproti raznim sovražnikom, katerih vladarji niso mogli ali marali po svoji lastni moči odganjati.« List zaključuje članek dokaj patetično: »Upanje in čas je, da zahtevajo narodi svoje. Sreča, veličina, slava in bodočnost vsakega naroda zavisi od njega. Dovolj je varala tuja roka nas brate, dovolj je prelite krvi za tujca, vzdramimo se in zahtevajmo svoje pravice! Zjedinito in složimo se, pretrgajmo vse umetne vezi, katere nas ločijo ter zatečimo se vsi pod obrambo svetega in rešilnega načela: Bog i Hrvati!⁴⁹

Naslednja zadeva, ki je dvignila veliko prahu, je bil sklep kranjskega deželnega zbora o »uvedenju hrvatskega jezika na ljubljanski realki«, ki je bil sprejet v okviru »realnega zakona«. O tem zakonu so leta 1899 v kranjskem deželnem zboru razpravljali kar na nekaj sejah. Kot 10. točko dnevnega reda so na XII. seji (25. aprila) obravnavali poročilo upravnega odseka »o načrtu realnega zakona«. Debata o navedenem zakonu je bila na tej seji prekinjena in se je nadaljevala na naslednji, to je XIII. seji (27. aprila), zakon sam pa je bil s »tretjim branjem načrta realnega zakona« dokončno sprejet na XIV. seji dne 28. aprila 1899. Predlog zakona je v imenu upravnega odseka podal poslanec Ivan Šubic, ki je v odgovor na diskusijo prvega diskutanta dr. Adolfa Schafferja še posebej poudaril, da se je ideja o hrvatskem jeziku, »ki bi se imel kot prosti predmet poučevati . . . sprožila v upravnem odseku in ta jo je vzprejel, in sicer razen glasov nemških poslancev, jednoglasno, ker je bil uverjen, da je

⁴⁸ *Der Süden*, 10. november 1898, št. 10, str. 2–4.

⁴⁹ *Slovenec*, 4. april 1899, št. 76.

danes, ko je boj za obstanek tako težak, važno, ako se absolviranim realcem nudi prilika iti na jug naše države in to tembolj, ker si je Avstrija tam na jugu okupirala dve provinciji, ki sta še bogati na notornih zakladih in kjer se mladim talentom odpira še širno in bogato polje delovanja. Znanje hrvatskega jezika je vsekakor koristno. Vzprejel se pa ta jezik ni med obli-gatne predmete, ker se je poudarjalo, da bi bili potem nekateri učenci preobloženi, in ker se je mislilo, da se bodo oni, ki se hočejo hrvaščine učiti, lahko temu jeziku privadili tudi v neob-ligatnem kurzu«. Debatu je še dodatno začinil poslanec Lenarčič, ki je predlagal celo uvedbo ruščine kot »neobligatnega« predmeta. Svoj predlog je utemeljeval s tem, ker je bilo v čl. 1. zakona o realkah omenjeno, »da naj bi realka dala tudi splošno omiko svojim obisko-valcem . . . V čl. 9 pa so navedeni posamezni predmeti, ki naj bi služili v to, da se ta svrha doseže. Za nas Slovence, ki smo del velikega slovanskega rodu, se zdi za omikanca potrebno znanje še kakega drugega slovanskega jezika . . . Tukaj v načrtu upravnega odseka je deloma skrbjeno za to, ker je rečeno, da naj bi bil med prostimi predmeti tudi hrvatski jezik. Jaz temu ne ugovarjam, nasprotno, prav dobro se mi zdi, da je upravni odsek sprejel bratski slovanski jezik tudi med neobligatne predmete, ali to, kar naj bi se doseglo, da naj bi vsak realko obiskujoči Slovenec si pridobil popolno izomiko, ne bo tako dobro doseženo z hrvatskim jezikom, kakor bi bilo potrebno . . . Potreba, da se uči drugih slovanskih jezikov, je tako očitna, da se vzlic obremenjena s strokovnimi predmeti, shajajo tehniki na Dunaju skupaj v kroge, kjer se uče drugih slovanskih jezikov, zlasti ruskega, ker je potreba pokazala, da je ta svetovni jezik, katerega govori največ ljudi, nam Slovencem neobhodno potreben, ako se hočemo imenovati kot omikane Slovence«.

Pri tem predlogu poslanca Lenarčiča se je zaletelo celo Hribarju, ki je dejal, da bi v principu to zahtevo sicer podpiral, da pa se boji, da bi vlada prepovedala pouk še enega slo-vanskega jezika. Po njegovem je namreč »vlada v naši kronovini in v občeh v Avstriji, akoravno sem prepričan, da to ne bo več dolgo trajalo, vedno protivna temu, da bi se kakorkoli vzajemnost širila med slovanskimi rodovi in nevarnost je, da bi ona, če sprejmemo predlog gospoda Lenarčiča, ne našla, da se s tem hoče delati pravzaprav za širjenje slovanske vzajemnosti. Gotovo je, da bo kolikor mogoče skušala ovirati učenje slovanskih jezikov na naših realkah, pa naj bo že to hrvatski ali ruski jezik«. Na Lenarčičev predlog se je seveda takoj ostro odzval tudi baron Hein, ki je dejal da »für uns Österreicher hat sie, Gott sei Dank, jene übergroße Bedeutung, wie ich erwähnt habe, noch nicht, welche der Herr Abgeordnete Lenarčič ihr zuzuschreiben bleibt«. S tem je bila debata glede ruščine kaj kmalu zaključena, zato pa so poslanci KNS toliko bolj poudarjali potrebo po znanju hrvatskega jezika za slovenske učence. Poslanec Povše je predlagal spremembo prvega odstavka člena 9. tako, da bi imeli učenci poleg obeh deželnih jezikov tudi možnost pouka francoskega, hrvaškega in italijanskega jezika. Na veliko razočaranje Nemcev je bil ta Povšetov predlog ob sodelovanju obeh klubov slovenskih deželnih poslancev tudi sprejet.⁵⁰

Temu sklepu se je s strani nemških krogov pripisovalo izrazito politične namene. Seveda se je temu uprl *Slovenec*, ki pravi, da »nemški krogi porabijo vsako priliko, da črnijo slovenski narod na merodajnih mestih. Tako so s slastjo porabili zadnji sklep dež. zbora kranjskega, da se med učne predmete na ljubljanski realki vsprejme tudi hrvaški jezik. Nikakor pa nismo pričakovali, da bode celo glasilo vnanjenga ministerstva sklepu pripisovalo politične namene«. To glasilo je seveda *Fremdenblatt*, ki naj bi napadal slovenske poslance kot panslaviste in poudarjal, da bi bilo zelo nevarno razširiti kompetence deželnih zborov. *Slovenec* se je branil s tem, da Slovenci »od njih ne potrebujemo nobenega nauka glede lojal-nosti in avstrijskega domoljublja« in poudarjal, da »Slovenci in Hrvati nimajo in ne morejo imeti druge želje, nego da ostanejo v okviru avstrijske države . . . Toda Slovencem in Hrvatov ne moreta ločiti Sotla in Kolpa«.⁵¹

Samo debato v deželnem zboru lahko dokaj precizno spremljamo tudi na podlagi poročil v *Slovencu*, v *Der Süden*, v *Edinosti* in pa v *Slovenskem Narodu*. *Slovenec* je še posebej poudarjal del Kalanove razprave na seji deželnega zbora, v kateri je le-ta opozarjal na shod stranke prava na Trsatu, na potrebo združitve s Hrvati in dejal, da je »treba Slovencem vedno

⁵⁰ AS. Stenografski zapisniki kranjskega deželnega zbora za leto 1899.

⁵¹ *Slovenec*, 2. maj 1899, št. 100.

gledati, da se kolikor mogoče bližamo jugu, da se sporazumevamo s Hrvati, ker le močen slovensko-hrvatski narod na jugu bo dober branik za državo, ki krepkih narodov potrebuje ravno ob svojih mejah«. ⁵²

Čestitke k temu sklepu kranjskega deželnega zbora so kar deževale. Največ jih je bilo, razumljivo, s hrvatske strani, poslal pa jo je tudi klub hrvatske opozicije v saboru. ⁵³

V tem času ni bilo skoraj nobene slavnosti v organizaciji KNS, na kateri ne bi bilo govora o slovensko-hrvatski vzajemnosti. Na tem področju so bili še posebej aktivni krščanski socialisti. Tako so bili 28. maja 1899 na »vseslovanski delavski slavnosti . . . najprisrčneje sprejeti bratje Hrvatje iz Siska« in Zagreba. Goste, ki jih je bilo okoli 50, je pozdravil kanonik Kalan in dejal, da je »vez, ki veže Hrvate s Slovenci vedno tesnejša: zgodovina nam kaže, da so Hrvatje in Slovenci v najbolj kritičnih trenutkih za našo državo bili branik proti Turkom in so vzlasti Hrvatje pridobili častno ime antemurale christianitatis. Tudi v sedanjih, za državo kritičnih časih se kaže tesnejša zveza mej Hrvati in Slovenci, ki naj bo vedno močnejša, da bo tudi sedaj obrambni zid proti sovragom države in naroda hrvatsko-slovenskega. Naravna smer kaže Slovincem proti jugu, naše velike reke Soča, Sava in Drava drve proti jugu. Kakor je našim vodam nemogoče tek obrniti, tako je nemogoče zavreti razširjanje ideje vzajemnosti hrvatsko-slovenske. — Tem iskreneje pa je nam pozdraviti danes navzoče hrvatske goste, ker se niso vdali soc. demokraciji, ne čisto-mažaronskim spletkam Frankovim, marveč se z nami vred oklepajo krščansko-socijalne zastave«. ⁵⁴

Podobno je bilo tudi na delavski slavnosti na Jesenicah 25. junija 1899. Zbor so organizirali krščanski socialisti. Eden izmed govornikov je bil tudi L. Smolnikar, ki je »v navdušenih, burno odobranih besedah, napil slovensko-hrvatski ideji, edinosti mej Slovenci in Hrvati, katero moramo naglašati na vsakem shodu in pri vsaki priliki, ter predlagal naj navzoči gospodje poslanci v ime vseh udeležnikov odpošljejo brzojavko zjedinjeni hrvatski opoziciji«. Poslana je bila brzojavka *Hrvatski Domovini* in *Obzoru*, v kateri se pozdravlja združitev hrvatske opozicije in nazdravlja hrvatsko-slovenski vzajemnosti. Med podpisniki brzojavke je bil tudi dr. Krek. ⁵⁵

Kot vidimo, si je Katoliška narodna stranka tudi prek zvez s Hrvati »utrjevala vpliv v slovenski javnosti«. ⁵⁶ Pogosteje je tudi začela pošiljati svoje delegacije na Hrvatsko. *Slovenska krščanska socijalna zveza* je vabila na izlet v Karlovac, kjer naj bi bila blagoslovljena zastava delavskega društva *Nada*. Poudarjeno je bilo, da je to hkrati ugodna priložnost ogledati si Zagreb »in . . . lep kos skupne naše hrvatske domovine . . . prav pa bi bilo, da bi šlo z društvi mnogo drugih zavednih Slovencev, da tako vnovič izpričamo našo skupnost z brati Hrvati« saj »smo dolžni bratom Hrvatom vrniti njihov obisk na slovenski delavski slavnosti«. ⁵⁷ Prvič je bil to povabilo izrečeno kar mesec dni pred samim »izletom«. Kot teoretsko pripravo za potencialne izletnike lahko štejemo tudi članek v *Slovincu*, z naslovom »Naša bodočnost«. ⁵⁸

Tako smo prišli do 15. avgusta 1899, ki je »bil pomenljiv dan za razvoj gibanja na slovenskem jugu. Slovenci krščanski socijalci so došli prvokrat na Hrvatsko in tega dejstva smo se razveselili srčno, ker nam priča, kako globoko se je že ukoreninila mej delavstvom slovenska ideja hrvatsko-slovenske vzajemnosti. Pomembna sta dneva 14. in 15. avgust, ker sedaj je prvokrat poslalo organizirano delavstvo slovensko v sredo naroda hrvatskega svoje zastopnike, ki so znova pokazali krvnim svojim bratom, da **naroda slovenskega ne loči**

⁵² *Slovenec*, 26. in 27. april ter 2. maj 1899, št. 95, 96 in 100; *Slovenski Narod*, 26., 27., 28. in 29. april 1899, št. 95–98; *Edinost* (Trst), 28. april 1899; *Der Süden*, 1. maj 1899, št. 76.

⁵³ *Slovenec*, 5. in 6. maj 1899, št. 103 in 104.

⁵⁴ *Slovenec*, 27. in 29. maj 1899, št. 120 in 121.

⁵⁵ *Slovenec*, 26. junij 1899, št. 144.

⁵⁶ J. Pleterski, *Nekaj vprašanj*, str. 21.

⁵⁷ *Slovenec*, 18. julij 1899, št. 162.

⁵⁸ *Slovenec*, 10. avgust 1899 (»Kadarkoli slovanski narodi zahtevajo za-se one pravice, katere uživajo drugi narodi pri nas v Avstro-Ogrski, še posebno Nemci, Mažari in Lahi, vselej zadoni iz njihovega časopisja kar unisono: to so slovske utopije, kako bi sploh Slovan mogel biti enakopraven Nemcem, Mažarom ali pa Lahom? Sicer se ti zviti naši protivniki sklicujejo na zakone, čes, da smo po njih jednaki drugim državljanom, in da se nam ni treba pritoževati zaradi krivic . . . Še večji odmev pa zadoni iz tega nam protivnega tabora, če se zglaši katero slovansko pleme za svoje zgodovinske pravice, za svojo zgodovinsko državno pravo, kakor se je to zgodilo minulo leto na skupščini stranke prava na Trsatu . . .«).

nobena moč od hrvatstva«. Delegacijo, ki je šela 58 »slovenskih delavcev in delavk« je vodil dr. Krek.⁵⁹

Za razliko od vodstva Katoliške narodne stranke, bi za ljubljanskega škofa A. B. Jegliča lahko rekli, da je bil precej bolj zadržan (oziroma je imel drugačno mnenje) glede odnosa do Hrvatov.⁶⁰ V svojem dnevniku, kjer opisuje neko svoje potovanje v Bosno, je med drugim zabeležil, da ga je kan. Koščak »zvijačno privzel za utemeljitelja pevskega društva Trebević«. Zdi se mu namreč, »da je to društvo precej politično in njeguje ekskluzivno hrvatsko misel ter hujska zoper potrebne nemške šole . . .«⁶¹ Jegličev obisk v Bosni je zabeležil tudi *Slovenec*.⁶²

25. oktobra 1899 je bila v Slavonskem Brodu skupščina stranke prava, kjer sta bila prisotna tudi predstavnika neodvisne hrvatske stranke. Povabljeni so bili tudi predstavniki KNS, zaradi zasedanja državnega zbora in pa občnega zbora kmetijske družbe, ki je bil naslednji dan, pa se shoda ni udeležil noben predstavnik KNS. Zato pa je državni poslanec dr. Krek naknadno izjavil, da se strinja z vsemi sklepi skupščine.

Kljub temu, da na shodu ni bilo uradnih slovenskih predstavnikov, je nekaj »najodločnejših slovenskih patrijotov« vseeno hotelo prisostvovati skupščini. To naj bi po pisanju *Hrvatske Domovine* preprečila »redarstvena oblast« v Slavonskem Brodu, ki je imela nalogo, da »ne pripusti nobenega iz Avstrije, ker se je hotelo s tem zaprečiti sodelovanje Slovencev na skupščini. To se je zgodilo radi lanskih izjav slovenskih odposlancev na hrvatski skupščini, izjav, ki so se jasno glasile, da Slovenci stoje na temelju hrvatskega prava in da teže za jedinstvom s Hrvatsko . . . Tako se je zgodilo, da na skupščini stranke prava v Brodu ni bilo Slovencev, dasi so se najodličnejši patrijotje bili prijaviili. Fizično jim je bilo sodelovanje zabranjeno, a sodelovali so z duhom, z zabrano skupščina prav nič ni izgubila svojega značaja. Zabrana ni oglušila čustev slovenskih bratov, ni prekinula naše medsebojne sloge, ni pretrgala vezi krvi, prošlosti, ki nas spajajo. Kaj morejo policijske zabrane proti teženju jednega naroda, ki temelji na pravu in pravici . . . Te medsebojne naše misli niso mogli ustaviti odloki, da se na skupščino nihče ne pripusti iz cislajtanije, niso je mogle ustaviti pažnje orožnikov na bosenski meji. Preko petdeset brzojavk so Slovenci poslali na skupščino stranke hrvatskega prava . . . Brzojavilo je tudi deset slovenskih poslancev . . . Ne dokazuje li to, da slovenski narod vsprejme načelo hrvatskega državnega prava, da v ime tega načela hoče jedinstvo in državno svobodo«. Brzojavko je poslalo tudi vodstvo KNS.⁶³

Hrvatsko-slovensko vprašanje je še vedno ostajalo na repertoarju *Slovenca*. V enem izmed bolj realnih člankov na to temo se opozarja, da se je že »mnogo . . . govorilo in pisalo o slovensko-hrvatski vzajemnosti zadnjih 50 let, vendar moramo priznati, da smo v dejanji i Hrvati i Slovenci precej oddaljeni, da se malo poznamo in da hodimo v političnih vprašanjih vsak svoja pota«, vendar »ni jedni ni drugi, ni Slovenci ni Hrvati, niso dosti premišljevali kako bi se slovensko-hrvatsko bratstvo udejanjilo, kako bi se uživilo v političnem in gospodarskem dejanju«. Hkrati se poudarja, da »naše stremljenje glede zblizanja Hrvatov in Slovencev bodi realno. Ne s frazo, temveč z delom bodemo v tem oziru napredovali . . . Kar moremo doseči . . . je to, da uvedemo v naša srednja učilišča, na gimnazijah in realkah hrvatski jezik kot neobligatni učni predmet . . . Naših ljudskih zastopnikov v državni zbornici je pa stvar, da izposlujejo neobligatni pouk hrvaščine na vseh onih gimnazijah, katere v pretežni večini obiskujejo Slovenci. – **Jednako nalogo kakor Slovenci imajo pa Hrvati glede pouka slovenskega jezika na hrvatskih srednjih šolah** (podčrtal B. R.) v kraljevini, Dalmaciji in Istri. Učenje hrvaščine oziroma slovenščine na srednjih šolah je jeden korak zblizenju hrvatsko-slovenskemu. Sicer je res, da vsak naobražen Slovenec razume hrvatsko knjigo, vendar bi šolski pouk v hrvaščini dovedel do tega, da bi vsak razumnik tudi hrvatski govoril in pisal, ker ni daleč od časa, da bomo imeli skupno znanstveno literaturo, katero so si naši predniki za časa Gaja tako želeli. Drugi, veliko važnejši korak pa je paralelno delovanje na socijalnem in gospodarskem polju . . . Najvažnejše se nam zdi sedaj za slov.-hrvatski nazor, da se

⁵⁹ *Slovenec*, 16. in 17. avgust 1899, št. 186 in 187.

⁶⁰ J. Prunk, n. d., str. 36.

⁶¹ *Dnevnik škofa A. B. Jegliča* (dalje: Jegličev Dnevnik), prepis v arhivu INZ, 12. do 22. september 1899.

⁶² *Slovenec*, 26. september 1899, št. 220.

⁶³ *Slovenec*, 25. in 28. oktober ter 3. in 14. november 1899, št. 245, 248, 252 in 261.

ljudstvo materialno dvigne, ker le na podlagi vseobčega narodnega blagostanja je obči kulturni napredek mogoč«. Podan je bil tudi nekakšen recept za slovensko-hrvatsko zблиžanje: 1. »Učimo se hrvatskega jezika, oziroma Hrvati slovenskega«. 2. »Organizujemo našega seljaka v gospodarskih zadrugah in se glede kooperacije na gospodarskem polju posvetujemo skupno Hrvati in Slovenci«. 3. »Ne zgublajmo časa o državnopravnih vprašanjih glede Dalmacije in Bosne in slovenskih dežel, ako se še ne dajo realizovati, temveč se medsebojno spoznavajmo in se v gospodarski organizaciji zблиžajmo. Ustvarimo **gospodarske** in duševne vezi med narodom, ki stanuje od Južnih Alp tja doli do črnogorskih in srbskih meja, in potem smo storili za našo bodočnost več kakor z učenimi razpravami o naših naravnih in historičnih pravicah. To bi bilo po našem mnenju prva naloga za končno rešitev slovensko-hrvatskega vprašanja«. ⁶⁴

Prav tako je bil objavljen govor poslanca Vencajza v delegaciji, v katerem je poudarjal, da »zgodovinski razvoj juga zahteva, da ga upoštevajo kot popolno veljaven faktor in ne kot quantité negligible. Ondi stanujoča naroda: Hrvati in Slovenci, imajo kakor vsak drug narod političen ideal, za katerega se bojujejo in ga skušajo uresničiti. Ta ideal, združenje vseh dežel, ki so nekdanj spadale k hrvatski državi, dežela, ki so last hrvatsko-slovenskega naroda v okvirju habsburške monarhije, to je boljše rečeno stara ilirska ideja, v resnici avstrijska ideja in konstatiram, da doslej Nj. Veličanstvo naš vzvišeni vladar ni še odložil naslova: kralj ilirski. To je naš ideal, naš program!« ⁶⁵

Naslednji pomemben dogodek so bile volitve v državni zbor, razpisane za december 1900 in januar 1901. Septembra 1. 1900 je bil namreč zaradi češke obstrukcije in razpada državno-zborske desnice razpuščen parlament. ⁶⁶

Na novih volitvah je bilo v državni zbor izvoljenih skupno 15 slovenskih poslancev in znova se je pojavilo vprašanje njihove parlamentarne organiziranosti. Klerikalci so bili sicer za klub, ki bi združeval vse slovenske in hrvatske poslance, seveda z izjemo kranjskih liberalcev. ⁶⁷

Prvi »neobvezni razgovor« glede sestave »jugoslovanske delegacije« je bil 28. januarja 1901 na Dunaju. Na Šušteršičevo povabilo so se sestali Berks, Ploj, Vencajz in seveda Šušteršič. Kot predstavnik pravaške stranke se je sestanka udeležil Biankini. Povabljeni so bili še Robič, Pfeifer, Povše, Pogačnik, Žičkar, Gregorčič, Žitnik in pa Spinčič, ki pa so svojo odsotnost večinoma opravičili. ⁶⁸ Šušteršič je v imenu KNS izrekel »pripravljenost sodelovati z vsemi slovenskimi (nanašalo se je poslance s Štajerske, ki so sicer stali na katoliškem programu, vendar so bili politično nekako neopredeljeni, in na poslanca Gregorčiča z Goriškega – op. B.R.) in hrvatskimi poslanci **izvemši** kranjske liberalce«. Berks, Ploj (poslanca s Štajerske) in Biankini so izrekli obžalovanje, da ni mogoča ustanovitev »skupnega kluba **vseh** slovenskih in hrvatskih poslancev«. Sestanek se je nadaljeval še naslednji dan, na njem pa so bili prisotni tudi poslanci Gregorčič, Pfeifer, Pogačnik in Žitnik. Ta drugi sestanek je bil dokaj kratek. Izvoljen je bil odsek (sestavljali so ga Šušteršič, Ploj, Gregorčič in Biankini), ki je imel nalogo sestaviti »pravila kluba« tako, da bi omogočala pristopiti tudi drugim ne samo slovenskim in hrvatskim – slovanskim poslancem. Še isti dan (29. 1. 1901) se je novoizvoljeni odsek ponovno sestel in sprejel okvirna pravila »Slovanskega centra«, katera je predlagal dr. Šušteršič (z majhnimi dopolnili Ploja). ⁶⁹

30. januarja je bila tretja seja, ki so se je v večjem številu udeležili tudi predstavniki obeh hrvatskih strank (narodne in pravaške). Le-ti so izjavili, da »ne vstopijo v noben klub, ki ne bi bil odprt **vsem** slovenskim poslancem temveč da, ako se spor ne poravna, osnujejo hrvatski klub«. Na četrtem sestanku (31. januar) so bila prebrana pravila »Slovanskega centra«. Pravila so potem podpisali Šušteršič, Berks, Gregorčič, Pfeifer, Pogačnik, Povše, Vencajz, Žičkar in Žitnik. Odklonila sta jih štajerska poslanca Robič in Ploj, izvoljena na podlagi

⁶⁴ *Slovenec*, 14. in 18. april 1900, št. 86 in 97.

⁶⁵ *Slovenec*, 6. junij 1900, št. 128.

⁶⁶ F. Erjavec, n. d., str. 74.

⁶⁷ *Slovenec*, 22. januar 1901, št. 18; F. Erjavec, n. d., str. 75; Vasilij Melik, *Slovenci v državnem zboru 1893–1904*, ZČ 33, zv. 1, Ljubljana 1979, str. 63.

⁶⁸ *Slovenec*, 18. februar 1901, št. 40; F. Erjavec, n. d., str. 74.

⁶⁹ *Slovenec*, 4. februar 1901, št. 28.

slogaškega programa ter pravaški poslanec Spinčić. Še isti dan je »dr. Šušteršič to dejstvo oficijelno naznanil dr. Ivčeviću za narodno in Biankiniju za pravaško dalmatinsko stranko . . . Oba gospoda sta izjavila, da se bodejo Hrvati o položaju skupno posvetovati«. Šušteršič je v imenu podpisnikov pravil prevzel začasno vodstvo skupine in nalogo, da vodi pogajanja z drugimi slovanskimi strankami glede morebitnega pristopa.⁷⁰

Vendar so slovenski klerikalci v tem trenutku že začeli – če temu lahko tako rečemo – vsaj začasno izgubljeni nadzor nad situacijo, saj se je »vprašanje glede klubov pri Jugoslovanih« začelo reševati tudi mimo njih. Hrvatje so namreč z »liberalnimi Slovenci« vodili posebna pogajanja in so načrtali z njimi nek klubov statut.⁷¹ 5. februarja je *Slovenski Narod* prinesel z klerikalce skrajno neprijetno vest, da se je »konstituiral klub hrvatskih in slovenskih poslancev«, v katerem so bili združeni vsi tisti, ki »niso vstopili v Šušteršičev klub«. Sestavljali so ga trije kranjski liberalci (Tavčar, Plantan in Ferjančič), goriški liberalec Gaberšček, štajerska poslanca Ploj in Robič (to je še posebej prizadelo klerikalce) ter vseh deset hrvatskih poslancev (Perić, Biankini, Spinčić, Ferri, Ivčević, Šupuk, Berčić, Zaffron, Vuković in Klaić).⁷²

Tudi *Slovenski centrum* je povečal število svojih članov. Priključila sta se mu dva češka katolika (Stojan in Hruban), pet Rusinov (Barwinski, Gladiszewski, Dloužanski, Mandyczewski in Pihulijak) ter pet Poljakov (Bomba, Fijak, Kubik, Szajer in Wilk), tako da je v začetku februarja štel 21 članov.⁷³

Verjetno je bil to precej slab obliž na rane klerikalcev, ki se jim je načrt osamitve kranjskih liberalcev vsaj v začetku popolnoma ponesrečil. O tem nam priča tudi članek v *Slovincu* z zelo karakterističnim naslovom. V njem se namreč postavlja vprašanje ali ne gre morda za »Razpor mej slovenskim in hrvatskim narodom?«. Najbolj boleče za klerikalce je bilo očitno to, da sta lahko dva slovenska štajerska poslanca (Robič in Ploj), »ki sta voljena na strogo katoliški program, pri tej ločitvi takoj brez pomisleka, stopila na liberalno stran!« Prav tako jim ni šlo v račun, da so v skupnem klubu z liberalci bili kar trije hrvatski duhovniki (Biankini, Perić in Spinčić), ki so se »pridružili . . . rajše dr. Tavčarju . . . nego svojim stanovskim tovarišem iz slovenskih pokrajin.«⁷⁴

Glede ustvarjanja političnih zvez s Hrvati, je bila namreč težava za KNS v tem, da na Hrvatskem »ni imela idejno in organizacijsko primernega partnerja«, ker »tam ni bilo moderne, množične klerikalne stranke«.⁷⁵

To pa je bil verjetno tudi razlog za zadržanost škofa Jegliča do Hrvatov, katerim je očital liberalizem. Jeglič se je mudil na Dunaju prav v času formiranja obeh klubov in je tako v svojem dnevniku komentiral tudi ta dogodek. Žal mu je, da so »Hrvatje in dva poslanca Štajerske z našimi zagrizenimi liberalci, ki pobijajo našo katoliško organizacijo, napravili poseben klub. Kako je to moralo boleti g. dr. Šušteršiča; no, vendar se mu je posrečilo napraviti slovanski centrum z 21 udi. Bog ve, zakaj je to on dopustil? Da ne bomo preveč prevzetni in pa **da se naši mladi, ki za zvezo s Hrvaško sanjarijo, malo ohlade** (podčrtal B. R.). Hrvatje še ne pojmiyo, kaj današnja socialna borba pomeni. Vidijo samo jezik in državno pravo hrvaško, družega nič. Vidim iz časopisov, da je javno mnenje hrvaško še liberalno . . .«.⁷⁶

Nastanek dveh jugoslovanskih klubov ni ustrežal ne eni ne drugi strani, zato je prišlo med obema tudi do »spravnih poskusov«. Izmenjanih je bilo nekaj pisem,⁷⁷ vendar za KNS ni bila sprejemljiva nobena varianta, ki bi vključevala tudi kranjske liberalce. Tako je bil tozadevno neuspešen tudi obisk člana *Hrvatsko-slovenskega kluba* Ploja pri škofu Jegliču, katerega odgovor je bil, da »njegovo prizadevanje in abstrakto jako lepo« vendar »in concreto, glede

⁷⁰ *Slovenec*, 5. februar 1901, št. 29.

⁷¹ *Slovenec*, 5. februar 1901, št. 29; *Slovenski Narod*, 4. februar 1901, št. 28.

⁷² *Slovenski narod*, 5. in 6. februar 1901, št. 29 in 30; *Slovenec*, 6. februar 1901, št. 30; V. Melik, *Slovinci v državnem zboru*, str. 64.

⁷³ *Slovenec*, 9. februar 1901, št. 33; V. Melik, *Slovinci v državnem zboru*, str. 63–64.

⁷⁴ *Slovenec*, 7. februar 1901, št. 31.

⁷⁵ J. Pleterski, *Zveza VSLS in HSP*, str. 12.

⁷⁶ *Jegličev dnevnik*, 15. februar 1901.

⁷⁷ *Slovenec*, 18. in 28. februar ter 4. april 1901, št. 40, 49 in 77; *Slovenski Narod*, 22. marec 1901, št. 67.

na naše boje, na surovo postopanje dr. Tavčarja, na njegovo sovraštvo do duhovnov, in na bitne opreke v celem programu: liberalni ekonomizem proti socijalno krščanskemu programu etc. ni mogoče«, saj kot pravi Jeglič, »ko bi se naši poslanci z dr. Tavčarjem združili, izgubili bi dober glas in zaupanje za vselej«. ⁷⁸

Edini rezultat vseh teh prizadevanj je bil sklep, da bosta »kluba v narodnih vprašanjih postopala složno od slučaja do slučaja«. ⁷⁹

Vendar pa je kmalu postalo jasno, da Plojev obisk pri škofu Jegliču ni minil brez posledic. Konec marca je namreč Ploj v svojem pismu Tavčarju zahteval zaradi napadov *Slovenskega Naroda* na »vero in katoliške verske institucije« njegov »izstop« iz Hrvatsko-slovenskega kluba. Njegovo zahtevo so z grožnjo svojega izstopa podprli še Robič, Biankini, Perić in Spinčić, torej vsi tisti, ki jim je KNS in pa škof Jeglič tudi najbolj zamerila sodelovanje z liberalci. Na to zahtevo je Tavčar takoj odstopil, nekaj dni zatem pa so mu sledili še Ferjančič, Plantan in Gabersček. Tako se je klerikalni načrt osamitve liberalcev na koncu le posrečil. Liberalci so potem s še dvema srbskima poslancema iz Dalmacije (Kvekić in Vuja-tović) ustanovili »Jugoslovanski napredni klub«. ⁸⁰

Z izstopom slovenskih liberalcev iz Hrvatsko-slovenskega kluba je bil izpolnjen glavni pogoj KNS za fuzijo obeh klubov, vendar do nje tudi sedaj ni prišlo. Kluba sta sprejela le sklep o sestavi skupne parlamentarne komisije, ki »naj v važnejših vprašanjih stavi predloge«, ⁸¹ do fuzije same pa je prišlo šele dobro leto kasneje (4. junija 1902). ⁸²

»Kar se je tako dolgo pripravljalo, tolikokrat naznanilo in zopet preklicalo, se je naposled vendar uresničilo«, je malce resignirano ugotovil *Slovenski Narod*. ⁸³ Ob ustanovitvi je klub štel 27 članov, po vključitvi Berkša, ki nekaj časa ni bil vključen v noben klub, pa se je število članov povečalo na 28 (11 Slovencev, 10 Hrvatov, nekaj Čehov in Rusinov). »Načelnika« kluba sta bila Šušteršič in Ivčević. V začetku je skupni klub obdržal ime *Slovenski centrum*, pozneje, sredi novembra l. 1902 pa se je preimenoval v »Slovansko zvezo«. ⁸⁴ Tudi ta klub »je še nadalje vodil napram vladi politiko proste roke, sčasoma pa je prešel vsled Körberjeve protislovenske politike v stalno opozicijo«. ⁸⁴

Kljub dejstvu, da je KNS sedaj uspela fuzija, je bilo opazno, da je (sicer še vedno poudarjana) slovensko-hrvatska vzajemnost izgubila precej svojega začetnega elana. Tako je tudi škof Jeglič, ki tej ideji nikoli ni bil blizu, ob svojem obisku v Kamniku, kamor je 3. oktobra 1903 prišel blagoslovit »Kamniški dom«, te slovesnosti pa so se udeležili tudi hrvatski predstavniki, z olajšanjem zapisal: »Jaz sem prišel še le ob dveh, da sem bil pri napitnicah. Jaz sem napil cesarju, za to napitnico so se vrstile druge. Bal sem se, da se radi Hrvatov ne bo kaj preveč povdarjala vzajemnost naša in hrvaška. No, še dosti zmerno se je govorilo. Jaz za to »zajednico« nič kaj dosti ne maram, ker Hrvatje jo tako razumejo, da se moramo mi pohrvatiti. Po banketu ob 4½ so skoro vsa društva odšla. Hrvatje tudi. Nobena nerodnost se ni zgodila«. ⁸⁶ Delno je to prav gotovo tudi posledica razmer, v katerih za uresničevanje (tudi v tem sestavku omenjenih) idej in načrtov ni bilo prav nobenih realnih možnosti. Leto 1903 s številnimi pomembnimi dogodki (spomladansko dogajanje na Hrvatskem, uboj srbskega kralja Aleksandra, dogajanje v Makedoniji), je znova aktiviralo mnoge stare in budilo nove ideje. Vendar to ni več tema tega sestavka.

⁷⁸ Jegličev dnevnik, 23. februar 1901.

⁷⁹ *Slovenec*, 27. februar in 18. marec 1901, št. 48 in 64.

⁸⁰ *Slovenski narod*, 2., 4. in 5. april 1901, št. 75, 77 in 78; *Slovenec*, 5. april 1901, št. 78; V. Melik, *Slovinci v državnem zboru*, str. 64.

⁸¹ *Slovenec*, 21. maj 1901, št. 115.

⁸² *Slovenec*, 3., 5. in 7. junij 1902, št. 124, 126 in 128; F. Erjavec, n. d., str. 77.

⁸³ *Slovenski Narod*, 6. junij 1902, št. 127.

⁸⁴ *Slovenec*, 19. november 1902, št. 266.

⁸⁵ F. Erjavec, n. d., str. 77.

⁸⁶ Jegličev dnevnik, 5. oktober 1903.

Zusammenfassung

**DIE KATHOLISCHE NATIONALE PARTEI (KATOLIŠKA NARODNA STRANKA)
UND DIE KROATEN IN DEN JAHREN 1897–1903**

Boris Radosavljevič

Das Jahr 1897 brachte mit dem Scheitern von Baden's Sprachenverordnung eine große Enttäuschung für die slawischen Völker der Monarchie und einen schweren Schlag für die Hoffnungen auf eine Lösung der nationalen Frage. Aus diesem Grunde traten gegen Ende des 19. Jahrhunderts unter den Slowenen Gedanken und Pläne von einem engeren Zusammenschluß mit Kroatien wieder stärker in den Vordergrund. Von allen slowenischen politischen Parteien und Gruppen war die Slowenische Nationale Partei (Slovenska narodna stranka) am bedeutendsten, nicht nur als Trägerin der slowenischen Visionen einer jugoslawischen Einigung in den ersten Jahren dieses Jahrhunderts und deren stimmkräftigster Interpret, sondern auch deswegen, weil sie als stärkste Partei auch tatsächlich Ausdruck des politischen Willens des überwiegenden Teils des slowenischen Volkes war, ein entscheidender Faktor im inneren politischen Leben und von wesentlicher Bedeutung für die äußeren Beziehungen.

In diesem Zeitabschnitt begann die Katholische Nationale Partei auch ihr jugoslawisches Programm zu erarbeiten, dessen Grundzüge bis zum Jahre 1917 folgende waren: die prinzipielle Ablehnung einer revolutionären Lösung der jugoslawischen Frage, die Anlehnung an Österreich und seinen Staatsrahmen, das kroatische Staatsrecht als Grundlage einer Vereinigung von Slowenen und Kroaten, in letzter Phase und als Endziel die Gründung eines autonomen jugoslawischen Staates auf tripartistischer Basis mit Hilfe des habsburgischen Zepters und unter dessen Herrschaft. Im Rahmen dieser Voraussetzungen gab es mehrere Varianten für ihre Realisierung. Die erste und am Anfang einflußreichste Variante war das politische und nationale Konzept von Dr. Ivan Šušteršič. Es beruhte auf der Wahrung der Interessen der Habsburger Dynastie und Monarchie sowie auf dem kroatischen Staatsrecht, welches die Gründung einer jugoslawischen staatsrechtlichen Einheit im Rahmen der Monarchie vorsah. In einem derart reformierten Österreich-Ungarn, in der politischen Einigung der Südslawen der Monarchie, sahen die Anhänger von Šušteršič auch die Lösung der slowenischen nationalen Frage.

Nach den Reichsratswahlen 1897 kam es durch intensive Bemühungen von Šušteršič zur Gründung des »Slawischen christlich-nationalen Bundes« (Slovanska krščanska narodna zveza), der 35 Mitglieder zählte (davon 11 Kroaten und 16 Slowenen). In demselben Jahr wurde (ohne nennenswerte Folgen) auch eine »Gesamtslowenische und istrisch-kroatische Versammlung« (Vseslovenski in istrsko-hrvatski shod) abgehalten. Im Jahre 1898 nahmen die Vertreter der Katholischen Nationalen Partei an einer Versammlung der Kroatischen Rechtspartei (Hrvatska stranka prava) in Trsat teil. Die Initiative für eine Zusammenarbeit der Katholischen Nationalen Partei mit der Kroatischen Rechtspartei ging von Krek und seinem Kreis aus. Auch andere Kontakte wurden intensiviert (Bergsteiger bzw. Wanderer, Sportler).

Es muß erwähnt werden, daß der Ljubljanaer Bischof A.B. Jeglič im Gegensatz zur Führung der Katholischen Nationalen Partei viel zurückhaltender gegenüber den Kroaten war. Im Hinblick auf die Herstellung von politischen Beziehungen mit den Kroaten war die Lage für die Katholische Nationale Partei insofern schwierig, als sie in Kroatien keinen entsprechenden Partner in ideologischer und organisatorischer Hinsicht besaß, weil dort keine moderne, klerikale Massen-Partei existierte. Das dürfte auch der Grund für die Zurückhaltung von Bischof Jeglič gegenüber den Kroaten gewesen sein, denen er unter anderem auch Liberalismus vorwarf.

Die Kroaten und Slowenen waren nach der Ausschreibung der Reichsratswahlen für Dezember 1900 und Januar 1901 nicht mehr in einem einheitlichen Klub vereint. Erst am 4. Juni 1902 gelang es durch die Bemühungen von Šušteršič, daß sich die Kroaten dem »Slawischen Zentrum« (Slovanski centum) anschlossen. Der Klub, der 28 Mitglieder (davon 11 Slowenen und 10 Kroaten) zählte, wurde Mitte November 1902 in den »Slawischen Bund« (Slovanska zveza) umbenannt, schloß jedoch die slowenischen Liberalen aus. Trotz der Tatsache, daß es der Katholischen Nationalen Partei endlich gelungen war, eine Fusion mit den Kroaten herbeizuführen, konnte man nicht übersehen, daß die (noch immer angestrebte) slowenisch-kroatische Zusammenarbeit viel von ihrem anfänglichen Elan einbüßte. Teilweise ist das zweifellos auch die Folge von Verhältnissen, in denen für die Realisierung der auch in diesem Beitrag erwähnten Ideen und Vorhaben gar keine realen Chancen bestanden.

Samo Kristen

PET BRITANCEV IN VPRAŠANJE TRSTA V LETU 1945 POSKUS "DEKONSPIRACIJE" NEKEGA DIPLOMATSKEGA DOKUMENTA

"Poco se oye hablar de los eslovenos, pero despues de la guerra volveran a elevar la voz para entrar en posesion de las tierras donde se habla el idioma de Preseren ..." (Malo se sliši govoriti o Slovencih, toda po vojni bodo dvignili svoj glas, da bi prišli v posest ozemelj, na katerih govore jezik Prešerna ...)

Andres Revesz: Los Balcanes, avispero de Europa. Editorial Febo, Madrid 1944, str.111

I. Prolog

Poleti leta 1945 je v Ljubljano prispel novoimenovani vicekonzul Velike Britanije, dr. Frank Waddams. Še pred njegovim sprejemom pri predsedniku republiške vlade Borisu Kidriču, se je pri zavezniškem diplomatu z namenom, "da ga bo intervjujal", najavil načelnik vladnega Tiskovnega urada Franček Drenovec. Temu se je na poti pridružil še Janko Smole in ker moža nista znala najbolje angleško, se je na vicekonzulov sedež z njima odpeljal tudi jezika večji demobilizirani partizan, Ljubo Sirc. Prizora, ki ga je desetletja kasneje v svojih spominskih opisal nekdanji prevajalec, morda res ne gre primerjati z zabavnimi zgodbicami o absurdnih prigodah britanskih diplomatov v jugoslovanski prestolnici, s kakršnimi je v petdesetih letih svoje bralce razveseljeval angleški pisatelj Lawrence Durrell, toda za razliko od njih skorajda ni mogoče dvomiti, da se ni tudi v resnici pripetil: "...Britanski major nas je sprejel zelo ljubeznivo, toda bil je vse manj zadovoljen z našim obiskom, ko smo končali z uvodnimi vprašanji, kako se počuti in kako mu je všeč v Ljubljani, ter začeli z drugimi, manj diplomatskimi. Funkcionarja, ki sem ju spremljal, sta ga brez ovinkov vprašala, kaj namerava britanska vlada ukreniti s Trstom..."¹

Dr. Frank Waddams je na tako neposredno zastavljeno vprašanje odgovoril v mejah pooblastil, a si dovolil tudi zaseben komentar. Priznal je namreč, da bi po njegovem, kajpak povsem osebno mnenju, Trst sicer moral pripasti Jugoslaviji, a hkrati zatrdil, da v uradni funkciji "ni pooblaščen dajati kakršne koli izjave o namenih britanske vlade..." Toda tudi če bi imel takšno opolnomočje, je spravljivo dodal britanski diplomat, na njuno vprašanje ne bi mogel odgovoriti, saj mu vladni nameni in tem vprašanju niso znani. Marsikomu bi takšno pojasnilo zadoščalo, v našem primeru pa ni bilo tako. "...Izpraševalca sta imela to za dokaz, da ima britanska vlada s Trstom zelo slabe namene in sta vedno bolj pritiskala, naj na vprašanje

¹ Sestavek je nastal v okviru znanstveno-raziskovalnega projekta "Slovenska družba in politika po letu 1945". Sredstva zanj zagotavlja Ministrstvo za znanost in tehnologijo RS. Ob tej priložnosti se avtor zahvaljuje ga. Anki Kumar, osebni asistentki britanskega veleposlanika v Sloveniji, ga. Alexandri Milford iz oddelka "Knjižnica in arhiv" britanskega zunanjega ministrstva in ga. Simpson v arhivskem oddelku Foreign Officea za ljubeznivo pomoč. Posebna zahvala velja tudi prof. Milošu Rybáfu za podatke o pokojnem stricu dr. Vladimirju Rybáfu.

² Za ta in naslednje citate prim.: Ljubo Sirc: Med Hitlerjem in Titom. DZS, Ljubljana 1992, str. 213. Liberalnemu in prozahodno usmerjenemu intelektualcu je bilo to srečanje svojevrstna prelomnica na njegovi opozicijski poti: "...Vsekakor me je bilo zadosti sram zaradi prvega razgovora. To je bilo le še dodatno potrdilo za zle slutnje, ki sem jih imel glede britansko-jugoslovanskih odnosov. Postal mi je jasno, da se bo komunistična vlada kar najslabše obnašala do zahodnih držav. To sem imel za nevarno ne samo za vključitev ozemelj, naseljenih s Slovenci, Hrvati, Jugoslovani, marveč za bodočnost Jugoslavije in posebno Slovencev nasploh. Zaradi tega se mi je zdelo potrebno britanskemu predstavniku razložiti, da obstajajo Slovenci, ki niso imeli nobenega opravka z okupatorjem, pa vendar želijo prijateljske stike z zahodom. Po drugi strani sem hotel opozoriti na načrte komunistov. Bil sem do kraja prepričan, da hočejo korak za korakom uvesti popolno diktaturo in skupaj s komunisti iz drugih držav spodkopati demokratske vlade po vsem svetu ne glede na sredstva, ki bi bila za to potrebna - v številni revoluciji in vojno..." (ibid. poudarjeni tisk S.K.). Dr. Frank Waddams je po povratku v domovino napisal uničujoče poročilo o stanju človeških pravic in političnih svoboščin v Jugoslaviji in Sloveniji (Yugoslav Information Sheet, Bromley, Kent 1946). Kmalu zatem je bil dr. Ljubo Sirc na procesu zoper Nagodetovo skupino obsojen na smrt z ustreliško. Med "zločini", ki naj bi jih zagrešil, so bili posebej izpostavljeni njegovi stiki s člani diplomatskega predstavništva neimenovane države.

odgovori. "To pomeni", sta rekla, "da britanska vlada ne želi dati Trsta Jugoslaviji..." Pogovor je s tako nerodno formulirano repliko seveda že na samem začetku zašel v smer, ki britanskemu diplomatu ni bila niti najmanj po volji, prevajalec, mladenič iz ugledne kranjske industrijske družine, pa se je po lastnem priznanju pričel potiti iz razlogov, ki so imeli prav malo opraviti s poletno vročino. To seveda niti najmanj ni motilo obeh funkcionarjev. Njuna očitna netaktnost je napravila skrajno mučen vtis, pa tega niti prav opazila nista. Po Sirčevem pričevanju sta se ob koncu mučnega razgovora celo zmagoslavno spogledala in rekla: "Ali smu mu dali, ali ne?" "...Z diplomatskega stališča sta bila oba na moč težka primera", je ob neki priliki o "tovarišu Bubcu" in njegovi desni roki, "tovarišu Pepiću", pripomnil nekdanji tiskovni ataše britanske ambasade v Beogradu, Lawrence Durrell.² O mnenju, ki si ga je o dvojici njunih slovenskih sodrugov v poletju 1945 ustvaril pravkar imenovani diplomatski predstavnik Njegovega Veličanstva v Ljubljani, lahko le ugibamo.

Toda s vprašanjem, "kaj namerava britanska vlada ukreniti s Trstom," si v tistem času nista trapila glave le Waddamsova "izpraševalca" v Ljubljani. Odgovor nanj je močno zanimal tudi jugoslovanskega diplomatskega predstavnika v Londonu, primorskega Slovenca dr. Vladimirja Rybáča. Sam se je, vsaj po uspehu njegovega poizvedovanja sodeč, zastavljene naloge lotil veliko bolj profesionalno. V obdobju prvih poveljnih mesecev, ko se je konflikt okrog Trsta prevešal iz akutne vojaške v fazo intenzivnega diplomatskega reševanja, se je v britanski prestolnici sestal kar s petimi vidnimi britanskimi osebnostmi in jih povprašal po njihovem stališču glede tržaškega vprašanja. Nikakršnega dvoma ni, da je pri tem šlo za širokopotezno zastavljen poskus "otipati" zavezniške namene na nevalgičnem presečišču nasprotujočih si strateških interesov in hkrati za diplomatsko sondiranje britanske pozicije pred septembrskim sestankom Sveta zunanjih ministrov v Londonu, torej pred samim začetkom mirovnega procesa, ki je po srečanju Sveta zunanjih ministrov v Parizu (april - julij 1946), mirovni konferenci v Parizu (julij - oktober 1946) in zaključni konferenci Sveta zunanjih ministrov v New Yorku (november - december 1946) doživel svoj logični zaključek s podpisovanjem in ratifikacijo mirovnih pogodb. Rybáčevo londonsko poizvedovanje se torej vsaj v temeljnem namenu ni kaj dosti ločilo od tistega, ki mu je v njegovi ideološko zadrti in provincialno bornirani verziji pričeval dr. Ljubo Sirc. Odločilna razlika je bila le v številu in izboru sogovornikov, pa tudi v sredstvih, ki v diplomaciji največkrat posvečujejo namen. V Sežani rojeni karierni diplomat je zastavljeno nalogo izpeljal v skladu z elementarnimi pravili lepega vedenja, a zaradi tega nič manj učinkovito - "suaviter in modo, fortiter in re".

II. Abecedno zaporedje; ključ k domnevni hierarhični strukturi diplomatskega dokumenta?

Dr. Vladimir Rybáč si je za sogovornike izbral dvojico politikov konzervativne in laburistične usmeritve, poklicnega diplomata, diplomatskega urednika konservativno usmerjenega lista v Londonu in gospodarskega izvedenca, čigar uslug se je občasno posluževal Foreign Office. Tej izbiri primeren je bil tudi obveščevalno-informativni pomen njihovih odgovorov. Zbrani na enem samem mestu, na vsega petih in pol straneh diplomatskega poročila so - zabeleženi v maju in avgustu 1945 - predstavljali serijo petih "trenutnih posnetkov" in hkrati reprezentativen prerez prevladujočih razmišljanj v vplivnih krogih tedanjega britanskega establishmenta. Rybáč je v omenjenem poročilu skrbno prikriil identiteto svojih "informerjev" in vsakogar med njimi označil le z najbolj nujnimi podatki. Njihova stališča je nanizal v abecednem zaporedju, ki povsem očitno ni ustrezalo časovnemu sosledju pogovorov z njimi, ampak kvečjemu pomenu, ki ga je pripisoval njihovem družbenemu in profesionalnemu statusu ali informativni vrednosti njihovih izjav. Zbirno poročilo, v katerem je verno in v neposrednem govoru obnovil vsebino njihovih odgovorov, je sestavil v slovenskem jeziku. Bila je to prava redkost v poslovanju beograjske "Rumene hiše"³ in hkrati tudi dovolj zanesljivo znamenje, da ga je v prvi vrsti namenil slovenskim članom jugoslovanske delegacije na konferenci v Londonu in njenemu šefu, Edvardu Kardelju. Vsekakor je vsaj en izvod dokumenta našel pot tudi v "Diplomatski arhiv" zunanjega ministrstva v Beogradu, kjer je arhivsko neoštevilčeno, nedatirano in nepodpisano poročilo shranjeno v fasciklu 64 fonda

² Lawrence Durrell: Pjevači diplomatskog zbora. Znanje, Zagreb 1991, str. 36.

³ "Žuta kuća" - v diplomatskem žargonu starojugoslovanskih diplomatov uveljavljen naziv za erarsko rumeno poslopje jugoslovanskega zunanjega ministrstva na ulici Kneza Miloša v Beogradu.

mirovne konference v Parizu 1946-47, skupaj s srbskim oziroma hrvaškim prevodom izjave "informatorja C".

Že takoj lahko ugotovimo, da je bilo omenjeno zbirno poročilo zgleden primer diplomatskega dokumenta "na ključ" (à clef). Spomnimo se, da je Rybářev stanovski kolega Czesław Miłosz, na zahod prebegli diplomat in kasnejši Nobelov nagrajenec za literaturo, v delu "Zniewofony Umisł" štiri sodobnike, intelektualne "sodelavce" poljskega stalinističnega režima, poimenoval kar s prvimi črkami grške abecede (Alfa, Beta, Gama, Delta), radovednosti, vednosti in domišljiji bralca pa prepustil nalogo, da razvozlja njihovo pravo identiteto. Podobno, a iz docela pragmatičnih nagibov, je ravnal tudi jugoslovanski diplomat, ki je svoje britanske sogovornike označil z začetnicami latinične abecede in jim poleg tega pridal še nekolikanj sporno označbo, ponavadi pridržano za honorirane poročevalce tajnih služb: "informator A", "informator B", "informator C", "informator D", "informator E". Ker abecedno zaporedje v zbirnem poročilu, kot rečeno, ni sledilo časovnemu nasledju pogovorov, se v primeru, da sploh predpostavimo prisotnost notranjega urejevalnega principa, kot najbolj verjetna kaže razlaga, ki v takšni razporeditvi vidi svojevrsten modus hierarhičnega razvrščanja, nekakšno personalno in informacijsko "gradatio ad minus". Podmena ni docela nepomembna. Ko bi se izkazalo, da je pravilna, bi dobili v roke strukturni ključ celotnega dokumenta.

Na začetku preverjanja te podmene morda ne bi bilo odveč omeniti sicer nespornega dejstva, da abecedno zaporedje v simbolnem imaginariju pismenih ljudstev vključuje tudi hierarhično načelo. V grški in krščanski koncepciji sveta, temelječi na "Logosu", naj bi zaporedje črk odražalo nek temeljni red, prisoten v celotnem stvarstvu. Po navedbah A. J. Pereza Rioje naj bi bila črka "A" za cerkev od IV. stoletja dalje "predstavni simbol božanskosti in večnosti Besede, ki je meso postala" ("símbolo representativo de la divinidad y eternidad del Verbo hecho carne"). Že izginjajoči francoski izraz "marqué à l'A" je po drugi strani v srednjem veku pomenil izbranost, odličnost ali izjemnost kake osebe ali predmeta.⁴ Hierarhija pismenk naj bi segnala celo na področje oblačenja ali cerkvenih privilegijev: "Ali ne omenja Marcial (Epigrami II, 57) nekega Codrusa, mladega Rimljana, oblečenega po modi, alpha penulatorum, 'alfo med tistimi, ki nosijo popotni plašč'...? In ali nekoč v Alzaciji nadarbin niso razvrščali po vrednosti v skladu s črkami abecede (kanoniki A, kanoniki B, kanoniki C, etc.)?"⁵ Natanko v času, ko je dr. Vladimir Rybář zastavil svoje poročilo, so tudi slovenski, iz Vetrinja vmnjeni domobranci, na kar najbolj tragičen način izkusili veljavnost omenjenega pravila; od bolj ali manj diskrecionarne razvrstitve v eno izmed kategorij, označenih s prvimi tremi črkami abecede, je bilo namreč odvisno vprašanje njihove smrti ali preživetja.⁶ Kljub pravkar navedenim primerom pa najbrže ni potrebno posebej opozarjati na dejstvo, da v samem zaporedju črk zaman iščemo hierarhično matrico, vlogo rangiranja pa mu lahko podeli šele voljni akt tistega, ki univerzalno sprejeti sistem znakov uporabi v ustrezen, "hierarhizirajoči" namen.⁷ V primeru da tega namena ni, abecedno zaporedje funkcioniira kot linearni organizatorični princip, njegova uporaba pa včasih celo zabiše realno obstoječa hierarhična razmerja.⁸ Prav tako ni potrebno dokazovati, da je zaporedje besed ali gesel v slovarjih in

⁴ Jose Antonio Perez-Rioja: Diccionario de Símbolos y Mitos; las ciencias y las artes en su expresión figurada, Editorial Tecnos, Madrid 1984; sub voce.

⁵ Na pariške novice je bila npr. odtisnjena črka "A", ker so bili boljšega kova kot tisti, kovani v provinci. (Cf.: Maurice Rat: Dictionnaire des locutions françaises, Larousse, Pariz 1957; sub voce).

⁶ Ibid.

⁷ Ivan Korošec: Teharje. Krvave arene, Ilex-Impex d. o. o., Ljubljana 1994, str. 103-106 et passim.

⁸ Tako npr. v alfabetačni kategorizaciji Miłoszevega "Ujetega uma" ni opazen nikakršen hierarhični motiv. Oznake so bile za pisca le šifre v postopku literarnega transponiranja. Med sodobniki, opisanimi v knjigi poljskega diplomata, ni bilo hierarhičnega odnosa podrejenosti ali nadrejenosti, življenske usode Alfe, Bete, Game in Delte pa so bile piscu le grobo biografsko gradivo, s katerim je prikazal zunanje in notranje mehanizme, ki privedejo do "žrtvovanja razuma" (sacrificium intellectus) in pravega intelektualca nevrednega udinjanja diktatu totalitarne ideologije. Hierarhična "intenca" je bila po drugi strani še kako prisotna v primeru preventivnih ukrepov, ki so jih zoper pripadnike sovražnih držav septembra 1939 uvedle britanske oblasti. Za skupino "A" je bil uveljavljen popoln režim internacije, skupini "B" je bilo le delno omejeno gibanje, najštevilnejša skupina, "Class C", je bila izpuščena na prostost. V hierarhizirajočo logiko abecednega označevanja, ki je stala za tem sodobnim zgledom reglementiranja, najbrže ni potrebno posebej dvomiti. (Prim.: Angus Calder: The People's War. Britain 1939-45. Jonathan Cape, London 1969, str. 130-131).

⁹ Le za primer navedimo, da imajo pri olimpijskih defilejih moštva športno docela nepomembnih držav često prednost pred predstavniki športnih veselil, saj o vrstnem redu odloča zgolj zaporedje začetnic v imenu držav.

alfabetariju leksikografskih publikacij vrednostno nevtravno in "moralno indiferentno", saj zgolj sledi redu, ki ga narekuje vsesplošno kanonizirano zaporedje črk.

Oba, v samem temelju različna pristopa bi lahko ilustrirali na primeru sociološke študije, naslovljene "Beyond Marx and Tito". Njena avtorica Sharon Zukin jo je v začetku sedemdesetih let posvetila kardeljanski zamisli jugoslovanskega samoupravljanja - takrat nad vse slavljenemu družbenemu eksperimentu, ki je kljub ideološko alibični teoretični zasnovi in potemkinovski naravi izvedbe žel nekritično navdušenje plačanih apologetov v domovini in dela levičarskih krogov na zahodu, "post tot discrimina rerum" pa je povsem izven obzorja družboslovnega interesa in primeren kvečjemu za zbijanje šal.¹⁰ Idejnega očeta jugoslovanske samoupravne Utopije v imenskem kazalu omenjene študije najdemo v neposredni bližini dinastičnih potomcev "črnega Jurija", "poslednjega Habsburžana", kot je v zagorskem Kumrovcu rojenega maršala poimenoval britanski zgodovinar A. J. P. Taylor, pa v paru s francoskim aristokratom de Tocquevillom, piscem "Demokracije v Ameriki". Odveč je pripomniti, da tako raznolikim osebnostim sosedstva niso naklonila kaka goethejanska "izbirna sorodstva" (Wahlverwandschaften), ampak bolj ali manj naključni redosled njihovih začetnic.

V nasprotju s stvarnim in imenskim kazalom, je bilo samo delo že strukturirano po hierarhičnem načelu, ki ga postuliramo tudi v primeru Rybářevega zbirnega poročila. Avtorica si je za empirični vzorec izbrala deset, v prestolnici živečih družin in na njihovem primeru poskušala dokumentirati življenje v "samoupravnem socializmu" z besedami ljudi, ki na ta način žive. Sama je ciljno skupino opisala takole: "Prvih pet družin, katerih fiktivna imena se v tej študiji začno s črko A in končajo s črko F, reprezentirajo beograjski srednji razred... Poslednjih pet družin, s priimki, ki se začno s črko P in končajo s črko Z, predstavlja delavski razred..."¹¹ Obe podskupini sta bili socialno razslojeni, pri čemer se je najbolje odrezala družina "Arandjelović", najslabše pa družina "Živković". Resničnim in fiktivnim "Beličem" so torej sledili "Cvijići", "Djordjevići", "Filipovići", "Popovići", "Ristići", "Stojanovići" in "Vukovići", natanko po abecednem vrstnem redu. Kot ni težko uganiti, je bil njihov socialni status v kar najtesnejši povezavi z redistribucijo partijskih in samoupravljalških funkcij. Tudi na tem področju je vodil "Arandjelović", pripadnik nižje republiške nomenklature. Vozil je francosko limuzino in posedoval takrat modno stilno garnituro "Louis XV". V nasprotju z njim se je "Živković", ki ni bil le avtentični predstavnik delavskega razreda, marveč tudi poslednji v abecedi, moral zadovoljiti z bivališčem v beograjskem predmestju, brez tekoče vode in sanitarij.

Nikakršnega dvoma ni o vlogi, ki jo je v okviru avtoričinega prikaza odigrala alfabeta progresija. Vprašali bi se torej lahko - in se tako po daljšem primerjalnem loku zopet vrnili k diplomatovemu zbirnemu poročilu - ali je mogoče hierarhični princip, ki je povsem očitno veljal pri razporeditvi Američankinih desetih beograjskih respondentov, vsaj v načelu prepoznati tudi v primeru petorice Rybářevih londonskih "informatorjev"? Kar nekaj znamenj kaže na to, domnevi, ki tudi v abecednem zaporedju zbirnega poročila poskuša slediti imanentni logiki hierarhičnega razvrščanja, pa v precejšnji meri pritrjujejo ocene samega avtorja, zapisane ob zaključku vsakokratnega poročila. V referenčnem okviru celotne informacije je tako posebno mesto pripadlo stališču "informatorja A", ki ga je dr. Vladimir Rybář označil kot "važno" brez posebne obrazložitve, medtem, ko je mnenju "informatorja B" njegovo pomembnost podelil šele "današnji položaj informatorja". Nasprotno naj bi mnenje "informatorja C", ki je bil nedvomno ena izmed vidnejših britanskih osebnosti, ne bilo posebej važno, "z ozirom na to, da ta mož sedaj ni na mestu, kjer bi mogel direktno vplivati". In če je bila v primeru prvih treh respondentov presoja njihovega stališča izrečena v očitni povezavi z njihovim vsakokratnim položajem v britanskem establishmentu, je bilo mnenje "informatorja D" ocenjeno kot "važno" le še zaradi dejstva, da je "v detajlih preštudiral to vprašanje in se trudi, da bi bil solidno informiran". Personalno-statusni razlog, odločilen pri razvrstitvi prvih treh "informatorjev", je v tem primeru povsem očitno prevladal nad možjo stvarnega argumenta. Stališču poslednjega vira, "informatorja E", pisec poročila sploh ni naklonil zaključne ocene.¹²

¹⁰ Ameriški zgodovinar dr. Ivo Banac je nedavno celo razpisal nagrado za tistega, ki bi ugotovil, kdaj je bil termin nazadnje uporabljen (cf. Mišo Jezernik: Pogovor z dr. Ivom Bancem. Nova revija. XIII, 141-142, Ljubljana 1994, str. 110).

¹¹ Sharon Zukin: Beyond Marx and Tito. Theory and Practice in Yugoslav Socialism. Cambridge University Press. London-New York 1975, str. 37.

¹² Razporeditveni princip, ki naj bi veljal v primeru Rybářevih "informatorjev" bi bilo mogoče interpretirati tudi kot "nečisto" kombinacijo hierarhičnega in analognega načela. Slednjega bi bilo mogoče prepoznati v dejstvu, da "diplomat" sledi dvojica "politikov", tej pa dvojica "strokovnjakov". S kombinacijo obeh načel, nakazano s

Lahko bi se torej vprašali, kdo so bili ali kdo bi utegnili biti britanski sogovorniki jugoslovanskega diplomata v pomladnih in poletnih mesecih leta 1945, v času, ko sta Koroška in Julijska krajina postali območji najhujših političnih in vojaških napetosti v pravkar osvobojeni Evropi. Odgovoru na to, s stališča dogodkovnega zgodovinopisja ne najbolj pomembno vprašanje, nameravamo posvetiti kar največji del pričujočega sestavka. Zdi se namreč, da kratke spremne označbe, ki jih je dr. Vladimir Rybář navedel v začetju vsake informacije, razen v enem primeru pa tudi v sklepnih ocenah, dopuščajo dokaj zanesljivo lociranje, prepoznanje in poimenovanje nekaterih najbolj pomembnih "informatorjev". Seveda je to mogoče storiti šele v najtesnejši povezavi z njihovimi razmišljanji, ki ne govore zgolj o samem vprašanju Trsta, ampak bolj ali manj izdatno tudi o osebnostih respondentov, njihovi življenjski izkušnji, razumskih in afektivnih vzgibih njihovega argumentiranja, njihovih prepričanjih in predsodkih, simpatijah in antipatijah, prioritetah in povsem specifični poklicni in osebni vrednostni optiki. "Il faut donc sonder comme cette pensée est logée en son auteur; par ou, jusq'ou il la possède; autrement le jugement sera précipité" (Blaise Pascal).

III. Hipotetični "informator C": Leopold Amery

Pričnimo torej z "informatorjem C", prvim v časovnem zaporedju Rybářevega poročila. Začetnica "C", v besednjaku SIS, obveščevalne službe Foreign Officea, tradicionalno pridržana njenemu vrhovnemu, vedno skrivnostnemu šefu, je v našem primeru označevala pomembnega konzervativnega politika, ki je "v prejšnji angleški vladi okupiral vplivno mesto" in hkrati "igral važno vlogo na zadnji mirovni konferenci v Parizu". Do diplomatovega srečanja in tudi pisnega stika z njim je prišlo "v začetku maja 1945", prav v dneh, ko so jugoslovanske enote z dnevom prednosti pred Angleži in Novozelandci zmagovito vkorakale v Trst, mesto samo pa postalo prizorišče merjenja moči med Titovimi partizani in zahodnimi zavezniki.

Kljub jugoslovanskim zahtevam načelno nenaklonjenem tonu, v kakršnem je "informator C" izpovedal lastno stališče, polemičnih odsevov razplamtelega spora v njegovih besedah ni bilo čutiti. Angleški konzervativec se je predstavil kot dober poznavalec tržaškega vprašanja. Svoje razmišljanje je zastavil z nonšalantno, celo rahlo naveličano gesto izvedenca, ki natanko posvečen v poslednje tančine problema, vnaprej prestreže morebitne poskuse prepričevanja: "Tržaški problem poznam. Svoje dni mi je povzročal nešteto krat glavobole. Na pamet vem vse, kar mi boste rekli v prilog jugoslovanskega Trsta. Nič novega ne boste povedali. To vse znam. Statistike, zgodovina, raznarodovanje, preklarije, iredenta, grozdje in sadje in zelenjava okolice, Habsburgi, Bismarck, Manzini, vse to vem na pamet. Meni je bilo pri srcu žal, da je pred 25 leti toliko Jugoslovancev prišlo pod Italijo. To je bila krivica. To naj se popravi. Toda niti takrat, niti danes ne verjamem, da je Trst slovansko mesto in da naj se priključi Jugoslaviji..."¹³

"Informator C" naj bi bil torej dobro seznanjen z jugoslovansko argumentacijo, a se mu brez dodane uteži celotnega srednjeevropskega "hinterlanda" ni zdela dovolj tehtna: "Dajte, napravite srednjeevropsko federacijo. Potem Vam dam Trst z obema rokama." V času, ko je mogočni britanski imperij že spominjal na eno izmed tistih zvezd na nočnem firmamentu, ki zgolj na videz še svetlo žarijo, čeprav so v samem jedru že ugasnile, je bil zanj značilen tudi razsvetljeni "imperializem blaginje" (Welfare Imperialism), izpovedan v pokroviteljski maniri dobrohotnega kolonialnega upravitelja: "Ali ne mislite, da bi ne bilo pametno, ako bi angleški imperij nekoliko časa držal svoje "protecting hands" nad tržaško luko in tako zavaroval nemoteno ekonomsko življenje in mesta, i zaledja, dokler...se medsebojno ne uredite. Jaz mislim,

sistemom parov, bi lahko pojasnili tudi položaj "informatorja C", ki je bil kot politik uvrščen pred "informatorja D", pa čeprav naj bi njegovo mnenje zaradi rezultata volitev ne bilo več posebej "važno". Kljub morebitni dopolnitvi z načelom "analogije", ki respondente deli po profesionalnih kategorijah, po našem mnenju vendarle ni mogoče spregledati v osnovni hierarhične strukture poročila, ki politični teži nosilec stališč prisoja očitno prednost pred zgolj ekspertizno.

¹³ Ta in vsi nadaljnji citati v kurzivnem tisku so povzeti neposredno iz Rybářevega poročila. "Informator C" bi mogoč imeti z omembo železnega kanclerja v mislih Bismarckovo oznako Trsta kot "konice nemškega meča", podčrtano z mrko odločenostjo njegove izjave iz zgodovinskega leta 1866: "Unter allen Umständen bleibt Triest ein deutscher Hafen" (cf. Leo Petrich: Triest im deutscher Lichte. Deutscher Kalender für Krain auf das Gemeinjahr 1899, Kleinmayr-Bamberg, Laibach, str. 53). Po drugi strani gre pri zapisavi imena Manzini za povsem očitno tipkopišno napako. V tej zvezi je najverjetneje mišljen bard italijanskega Risorgimenta, Giuseppe Mazzini (1805-1872), ki je veliko pisal o vprašanju italijanske vzhodne meje, lahko pa tudi podpisnik Trojnega sporazuma, Pasquale Stanislao Mancini (1817-1888), italijanski zunanji minister v letih 1881-1885 in avtor "Della nazionalità come fondamento del diritto delle genti."

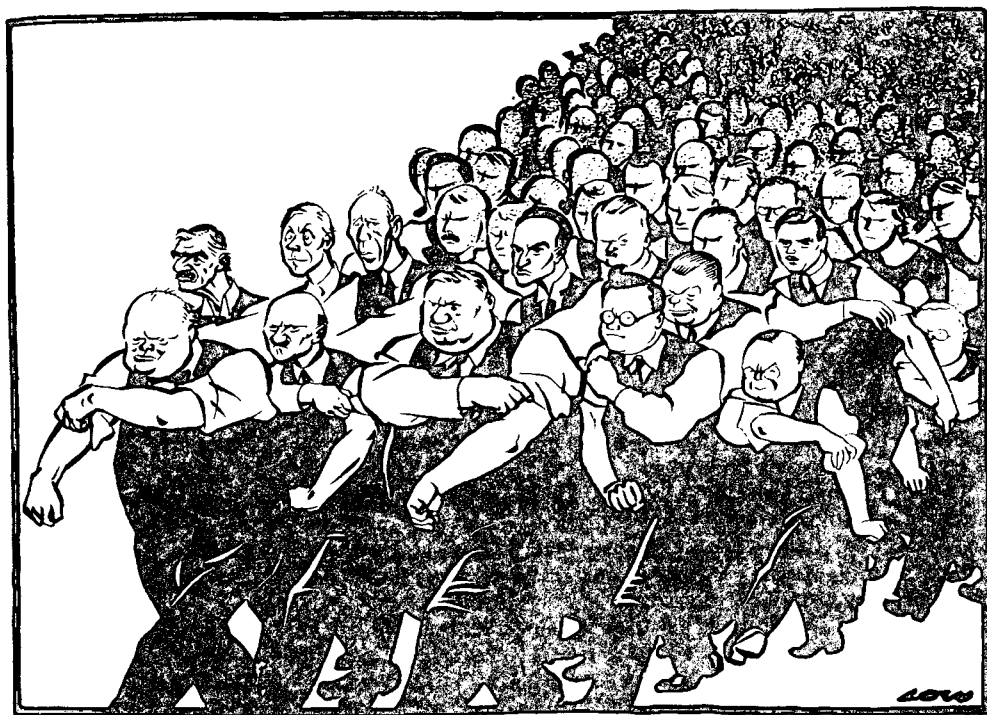

Slika 1: Leopold Maurice Stennett Amery (iz: G. Wirsing, *Hundert Familien beherrschen das Empire*. Berlin 1940, str. 64b)

da bi to bilo celo koristno. Za nas bi to bila ena skrb (bother) več, toda za evropske narode ob Donavi bi to bilo dobičkanosno..."

Kljub očitni samozavesti konzervativnemu politiku pomisel na poraz na bližajočih se volitvah ni bila docela tuja. Le tako namreč lahko pojasnimo nekolikanj resignirani ton njegove zaključne ugotovitve: "Sicer pa, ako pri volitvah ne dobimo delovne večine, mene ne bo nikdo za mnenje vprašal, dasi sem prepričan, da noben politično pameten Anglež ne more misliti drugače". V času, ko je Vladimir Rybář zaključeval zbirno poročilo, se je ta slutnja že uresničila, toda to naj bi po mnenju jugoslovanskega diplomata ne pomenilo, da bi mnenje "informatorja" ne imelo še naprej teže v zakulisju. Zavest lastne pomembnosti je namreč prevevala besede tega moža, ki se je v času, ko je bil še na oblasti, pravičniško spraševal: "Kako naj jaz, s svojim imenom, obvežem vladno stranko na neko politično linijo, katero jaz sam pred svojo vestjo braniti ne morem."

Le kdo izmed konzervativcev v poslednjem koalicijskem kabinetu - z izjemo samega Winstona Churchilla - bi si brez strahu, da bi mu očitali "hybris", mogel zastaviti takšno vprašanje, a hkrati izpolnjevati tudi oba pogoja, navedena v Rybářevi predispoziciji; torej udeležbo na mirovni konferenci leta 1919 in neuspeh na volitvah leta 1945? Odgovor se zdi kot na dlani - Leopold Maurice Stennett Amery (1873-1955), državni sekretar za Indijo in Burmo in hkrati prvi kandidat za Rybářevega (ko)respondenta. Med vodilnimi torijevci v Churchillovem vladnem kabinetu je bil namreč le Amery tisti, ki je sodeloval na mirovni konferenci v

ALL BEHIND YOU, WINSTON

Slika 2: L.M.S. Amery – mali mož v drugi vrsti – v medvojni karikaturi britanskega vodstva »Vsi za teboj, Winston« (iz: A. Calder, *The People's War, Britain 1939–45*. London 1969, str. 224c)

Versaillesu in hkrati ob povsem nepričakovanem porazu konzervativcev, 26. julija 1945, izgubil poslanski mandat.¹⁴

Bodoči "podkralj Indije" je ugledal luč sveta v indijskem Gorakhpuru kot prvi izmed treh sinov kolonialnega uradnika Fredericka Amerya in Elizabete Leitner. Po materi, hčeri madžarske begunke iz revolucionarnega leta 1848 in posvojenki dr. Leitnerja, naturaliziranega Angleža avstrijskega porekla, je podedoval zanimanje za politična dogajanja in izrazil dar za jezike - po nekaterih podatkih se jih je naučil kar štirinajst, po drugih celo sedemnajst. Že od otroštva dalje prepuščen izključno materini skrbi, je bil kljub skromnim družinskim razmeram deležen izbrane izobrazbe. Ko je z odličnim uspehom končal elitni oksfordski Balliol in All Souls, kjer ni bil deležen blagodati tamkajšnjih gojencev ("bene natus, bene vestitus, mediocriter doctus"), se je sprva poskusil v novinarstvu. Dopisništvo ga je pred koncem stoletja vodilo v prestolnico habsburške monarhije, od tam na prislovično nemirni balkanski polotok, kasneje, ko je že zapustil Manchester Guardian in prestopil k londonskemu Timesu, pa tudi na prizorišče burske vojne in v neposredno bližino mladega Winstona Churchilla. Za nas so bolj kot izkušnje s črnega kontinenta zanimive zlasti tiste strani njegovih spominov, kjer je popisal mladostna doživlja s popotovanj po Bosni in Hercegovini, Srbiji in Bolgariji, Albaniji in Sandžaku. Beograd in Sofija zanj pred letom 1900 nista bili kaj dosti več kot malce "večji vasi s peščico modernih zgradb" ("little more than large villages with a few modern buildings..."), toda vseprežemajoči duh optimističnega, neomejenemu "Napredku" predanega devetnajstega stoletja je očitno segel tudi do teh, za viktorijske bralce njegovih člankov eksotičnih krajev: "Primitivni kot sta Srbija in Bolgarija bili v mojih zahodnih očeh, sem vseeno čutil, da pripadata, ali vsaj želita pripadati civiliziranemu svetu..."¹⁵

Poročanje o turškem zatiranju krščanske "raje" in tedaj strah vzbujajočih "bolgarskih grozovitostih" (Bulgarian Atrocities) je mladega Angleža za neki priliki skorajda stalo življenja.

¹⁴ Med vodilnimi konzervativci, ki so na prvih povojnih volitvah izgubili poslanske sedeže, so bili poleg Lea Amerya še Harold Macmillan, Duncan Sandys, Brendan Bracken in Walter Elliot.

¹⁵ Leo Amery: *My Political Life*. Vol. 1. England before the Storm. 1896-1914. London 1953., str. 74.

V prvih dneh februarja 1898 so turški orožniki prav na vratih njegovega hotela v Uskubu, današnjem Skopju, prijeli tri Makedonce, ali kot je tedaj zapisal sam, "Bolgars". Upravičeno zaskrbljen za usodo svojih "informerjev", jih je poskušal povprašati po imenih. "Zaptieh", turški policijski komisar, ga je pri tem grobo odrinil, Amery pa je na glavi orientalskega suroveža zlomil dežnik. V resnici ni dosti manjkalo, je zapisal v pismu materi, pa bi ga razjarjeni Otomani pobili kar s puškinimi kopiti. Šele po diplomatskem posredovanju avstroogrškega konzula v Solunu in veleposlaništva Velike Britanije v Carigradu, se je iz Soluna lahko znova vrnil v Uskub. Tam so že vsi vedeli za njegov podvig, Manchester Guardian pa je junaštvu svojega dopisnika pripisal kar tri onesveščene Turke. Desetletja kasneje se je britanski državnik dogodila in njegovih, epski mentaliteti tamkajšnjih krajev primerno preveličanih nasledkov spominjal z značilnim humorjem: "V tem primeru je tiskovno poročilo pomnožilo žrtve mojega dežnika na tri. Toda, ko sem naslednjo jesen potoval po Sandjaku, sem naletel na povsem divje Albance, ki so mi z obilico nezgodovinskih podrobnosti pripovedovali o makedonski vstaji minulo zimo. Vrhunec njihovega pripovedovanja je predstavljala zgodba o tem, kako je upornike pred popolnim uničenjem rešil Anglež velikanske postave, ki je čisto sam in oborožen le z gorjačo pognal v beg dva turška bataljona!"¹⁶ Amery je meril "pet čevljev in štiri palce" (1,62 m), je k temu z značilno britanskim "understatementom" pripomnil komentator prvega dela politikovih dnevnikov.¹⁷

Mladi novinar, ki se je izkazal tudi kot pisec izredno obsežne Timesove zgodovine burske vojne, je v politične vode zajadril pod zastavo ideologa britanskega imperializma in ene izmed poglavitnih osebnosti angleškega prostozidarstva, lorda Alfreda Milnerja. Leta 1911 je postal konzervativni zastopnik Birminghama. V Spodnjem domu britanskega parlamenta se je pridružil skupini najbolj zagrizenih konzervativcev, imenovani "Diehard Conservatives" ali "Last Ditchers". Bil je bojevite nravi in menda so politični nasprotniki kar nekajkrat občutili njegovo pest. Vsekakor je bil po zatrjevanju Juliana Amerya njegov oče poslednji "Privy Councillor" britanskega parlamenta, ki je poslanca zaradi osebne žalitve z dobro merjenim udarcem poslal po stopnicah častitljive ustanove. V času prve svetovne vojne se je kot "Intelligence Officer" znašel tudi v Solunu. Med otipljivejše plodove njegovega obveščevalnega dela je v tistem času sodil poznavalsko sestavljen vojaški priročnik o Srbiji. Sam je zagovarjal ofenzivni udarec, ki bi antantne sile preko srbskega ozemlja povedel naravnost v ogrsko srce dvojne monarhije, vendar z drznim in izvirnim načrtom ni naletel na razumevanje vojaškega vrha. Leta 1916 je po nemškem torpediranju ladje "Caledonia" in čudežni rešitvi z viharnega morja postal Milnerjev politični sekretar, leta 1917 član vojnega kabineta in medzavezniškega vojnega sveta v Versaillesu. Ob koncu vojne je sledil lordu Milnerju v "Kolonialni urad" (Colonial Office) in s povratkom konzervativcev na oblast leta 1922 zasedel izredno vplivni položaj prvega lorda admiraltete. Istega leta je ustanovil "Dominions Office". Kot kolonialni sekretar v novem konzervativnem kabinetu je v naslednjih letih odigral pomembno vlogo v procesu transformacije, ki je britanski imperij preoblikovala v združbo nominalno neodvisnih partnerjev, povezanih le z vrhovno avtoriteto britanske Krone.

Amery je kljub izrazito nizki postavi docela ustrezal idealu britanskega "sportsmana". Bil je izvrsten alpinist in eden izmed pionirjev britanskega gorskega smučanja.¹⁸ Po laburistični zmagi na volitvah leta 1929 je atletsko razviti mož, iz študentskih dni znan pod nadimkom "žepni Herkules", v kanadskem delu Skalnih gora osvojil tritisočak, od tedaj dalje imenovan Mount Amery. Sredi tridesetih let je nastopal zoper gospodarsko in zunanjepolitično usmeritev tretje Baldwinove vlade in srdito napadal politiko razoroževanja. V obdobju po Münchenu je bil zopet med vodilnimi kritiki torijevske politike "appeasementa" in si zavoljo tega nakopal nebrzdan bes nacističnih pamfletistov. V značilno obscenem slogu goebbelsovske propagande so ga zmerjali s "poljudom, poročenim z Judinjo"¹⁹, "framasonskim bratom" in vodilnim britanskim

¹⁶ Amery, op. cit., str. 83.

¹⁷ The Leo Amery Diaries. Vol. I: 1896-1929. Ed. by John Barnes and David Nicholson. Hutchinson, London 1980, str.26-28.

¹⁸ Anekdotična pripoveduje, da se je premier Baldwin leta 1926 primerjal s cirkuškim direktorjem, ki so mu pobeignile dresirane bolhe; skorajda istočasno mu je eden izmed ministrov zmagal na plavalnem tekmovanju na Madeiri, drugi odletel z letalom v Delhi in tretji, Leo Amery, zabijal kline v evropskih Alpah.

¹⁹ Wolf Meyer-Christian: Die englisch-jüdische Allianz. Nibelungen Verlag, Berlin-Leipzig 1941, str. 157, 190. Zanimivo je, da "obremenjujoča okoliščina", po kateri naj bi bil Amery "židovsko poročen polžid" (...jüdisch verheiratete Halbjuden...), kot je v ščuvajočem tonu zapisal Meyer-Christian, nacistov ni motila do te mere, da ne bi bili pripravljene sprejeti dobrih uslug njegovega sina Johna. "Er war der verkommene und vielfach bankrotte

"plutokratom".²⁰ Njegov spor s "appeaserji" se je nadaljeval tudi po izbruhu vojne, ko zlasti notranji krog "pomirjevalcev" (Chamberlain, Halifax, Hoare, Simon) ni kazal pretiranega navdušenja nad odločnejšim bojevanjem s Hitlerjem. Epizoda z letalskim ministrom sirom Kingsleyom Woodom v tej zvezi pove skoraj vse; ko je vedno radikalni Amery konec leta 1939 predlagal odmetavanje zažigalnih bomb nad Črnim gozdom, je Kingsley Wood herostratskemu načrtu zoperstavil argument, ki sodi med najbolj nenavadne v zgodovini vojevanja - gozdovi Schwarzwalda naj bi bili v veliki meri v zasebni lasti, ta pa je nedotakljiva ("Are you aware it is a private property? Why, you will be asking me to bomb Essen next"). Naveličan tovrstnih prerekanj in obupan nad mlačnostjo vodilnih torijevcev je Amery leta 1940 z zgodovinsko pomembnim parlamentarnim govorom, v katerem je parafraziral znameniti Cromwellov vzklik "V Božjem imenu, odidite!", odločilno pripomogel k padcu Chamberlainovega kabineta.

Neizčrpen vrec mentalne in fizične energije, "majhen po postavi, toda velik po duhu", bi po prepričanju nekaterih rojakov v urah največje nevarnosti postal celo ministrski predsednik, ko bi bil le "za pol glave višji in v svojih političnih nagovorih za pol ure krajši".²¹ Kot je zapisal Churchillov osebni tajnik John Colville, je bil po mnenju nekaterih tudi "preveč bister" ("too clever"), zamerili pa naj bi mu tudi, da je svoje mreže metal "predalec iz lastnih voda".²² Samorazglašeni prijatelj majhnih balkanskih narodov je 26. marca 1941 z radijskim nagovorom v srbsčini poskušal precipitirati jugoslovanske dogodke v smeri, primernejši britanskim interesom. Pri tem je računal na svoj ugled med Srbi, malo pa tudi na pripravljalno delo, ki ga je kot agent "SOE" v letih 1939-1940 v Beogradu pomagal opraviti njegov mlajši sin Julian. Po mnenju nekaterih njegovih kritikov tudi ta radijski apel ni bil povsem neproblematičen, pa čeprav ga je narekoval najvišji državni interes - v britanski zgodovini naj bi bil to prvi primer, da je odgovorni britanski politik povsem javno, preko radijskih valov, pozival k zrušenju neke

Angehörige einer hoch geachteten Tory-Familie, Sohn eines antierenden englischen Ministers..." je o njem zapisala Margret Bovari. "Sowohl die Italiener wie die Finnen, denen er zuerst seine Dienste anbot, hatten nichts von ihm wissen wollen. Die Vichy-Franzosen hatten ihn so schnell wie möglich abgeschoben. Die Nationalsozialisten aber ließen sich von seinem Namen blenden, feierten ihn aufs üppigste, bezahlten ihm höher als JOYCE und stellten ihn in ihrer Propaganda prominenter heraus. Da war also wieder ein Gentleman, erkennbar am Namen, am Auftreten, am Tonfall, ein Gentleman, obwohl sein ausschweifendes Leben ihn zu einem verwehlichten Nichtnutz gemacht hatte..." (Der Verrat im XX. Jahrhundert. Vol. 1. Für und gegen die Nation. Das sichtbare Geschehen. Rowohlt, Hamburg 1957, str. 117). Leta 1945 je bil John v Veliki Britaniji obojen na smrt in kot veleizdajalec usmrčen. Drakonska kazen naj bi bila izrečena tudi zaradi očetovega eminentnega političnega položaja. O družinski tragediji in zelo različnih usodah obeh sinov je mogoče v britanskem nacionalnem biografskem leksikonu prebrati naslednje: "In 1910 Amery married Adeliza Florence ('Byrddie'), daughter of John Hamar Greenwood, of Whitby, Ontario... There were two sons. The elder, John, was executed in 1945 for treason. He had formed the belief that Communism was the great menace and, spending the war in Germany and occupied Europe, had sought to enlist British prisoners of war or internees to fight against Russia but not against Britain. The younger son, Harold Julian Amery, after a distinguished war career, entered politics, married a daughter of Harold Macmillan and was secretary of state for air (1960-62) and minister of aviation (1962-64)..." The Dictionary of National Biography. 1951-1960. Edited by E.T. Williams and Helen M. Palmer. Oxford University Press, Oxford 1972, sub voce (odslej DNB).

²⁰ Siegbert Dreyer: England und Freimaurerei. Junker und Dünhaupt Verlag, Berlin 1940, str.47. Znani nacionalsocialistični publicist in urednik "Signal" Giselher Wirsing je Amerya prišel med nekaj sto najbogatejših Angležev, to uvrstitev pa opravičil z deležem, ki naj bi ga ta imel v britanski oborožitveni industriji (Hundert Familien beherrschen das Empire, Deutsche Informationsstelle, Berlin 1940, str. 31-33) Med priljubljene tarče nacistične antifrasonske in antiplutokratske propagande je sodil tudi Ameryev v nemškem Giessenu rojeni mentor, lord Alfred Milner (1854-1925).

²¹ DNB, sub voce. Za Harolda Macmillana, ki je bil s torijevskim državnikom povezan tudi družinsko - njegova hči je bila namreč poročena z Ameryevim sinom Julianom - dejstvo, da Leo Amery ni dosegel višjega, morda celo najvišjega položaja, ostaja ena izmed velikih ugank britanske politike. Takole ga je opisal v drugem delu svojih spominov: "...Hard-working, well informed, a ripe scholar, imaginative and passionately sincere, he had a far better grasp of world affairs than all Hoares and Simons put together. He also had what many lacked - courage, physical and moral. He knew the Empire intimately and was on terms of close friendship with the leading Imperial statesmen. He had travelled exhaustively in Europe, and had friends in every country. He had a grasp of fundamentals of great problems which few of his colleagues could boast. He was small in stature, but combative and persistent, like a well-trained terrier..." (The Blast of War 1939-1945. Macmillan, London 1967, str. 69). - Pol leta pred domnevni razgovorom z Rybářem je po pričevanju srbskega demokratskega politika Grola Ameryeva prislovična vitalnost že nekoliko popustila: "Ponedeljak, 20. XI. 44. U 3 razgovor sa Emerijem. Zatekao sam ga umornog. Mojih je godina, no vidim na njemu, za ove tri godine, efekat tih godina. U našem dobu taj porast je geometrijskom razmerom - u načinu govora, u reakciji na pojedine argumente..." (Milan Grol: Londonski dnevnik 1941-1945. Filip Višnjić, Beograd 1990, str. 663).

²² John Colville: The Fringes of Power. Downing Street Diaries 1939-1955. Vol. 2, Sceptre, Hodder and Stoughton Ltd, London 1987, str. 402.

tuje, legalno izvoljene vlade.²³ V prvih letih vojne je Amery propagiral zamisel velikih federalnih tvorb v vzhodni in jugovzhodni Evropi, ki naj bi narode tega območja še najuspešneje zavarovale pred nevarnostjo bodoče nemške ali sovjetske ekspanzije. V dinastični poroki med jugoslovanskim kraljem Petrom in grško princeso je videl pomembno zagotovilo za uresničitev takšnih načrtov. Vse do konca leta 1944 je v skladu s takšnimi predstavami podpiral jugoslovansko rojalistično stran in z njo politični spretnosti partizanskega maršala povsem nedoraslega protiigralca, kraljevega generala Dražo Mihajlovića. Potonu monarhističnih iluzij pa sta se ob samem koncu vojne pridružili še dve hudi preizkušnji; obsodba in eksekucija starejšega sina Johna, propagandista Osi, ki je med vojno v Nemčiji poskušal organizirati "Britansko legijo" za boj proti Rdeči armadi, in nenaden zaključek dolgoletnega poslanskega staža po nepričakovani zmagi laburistov na prvih britanskih povojnih volitvah.

IV. Hipotetični "informator C": Harold Nicolson

Toda volilni poraz in neprostovoljen odhod s političnega odra je prav tedaj doletel nekdanjega tajnika britanske delegacije na mirovnih pogajanjih v Versaillesu, mednarodno znanega pisatelja, biografa in literarnega kritika Harolda Nicolsona (1886-1968). Rojen je bil v Teheranu, kjer je bil njegov oče, sir Arthur Nicolson in kasnejši lord Carnock of Carnock, "chargée d' affaires". S starši je že v zgodnji mladosti prepotoval dobršen del Otomanskega cesarstva, carske Rusije in dobro spoznal tudi habsburško in hohenzollernsko srednjo Evropo. Svoj odpor do omejene, navzgor servilne, navzdol gospodovalne mentalitete, ki je odlikovala uradnike obeh nemško govorečih cesarstev - zanj je skoval izraz "bedint" - je razvil prav v tem obdobju svojega življenja. Sam je v Foreign Office stopil leta 1909 in v diplomatski službi ostal celih dvajset let. Po letih, prebitih v Teheranu, Berlinu in Madridu, je leta 1929 zapustil diplomacijo in se posvetil literarnemu delu in publicistiki. Med leti 1935 in 1945 je bil poslanec v West Leicestru, toda kljub slovesu izvrstnega pisca in obsežnemu literarnemu opusu "in politics" ni bil kaj prida uspešen. Leta 1933 je izšel njegov dnevnik o pariški mirovni konferenci, znamenito pričevanje o diletantskem in frivolnem vzdušju, v kakršnem je v Versaillesu nastajal zemljevid nove Evrope in v kakršnem so bili posejani zmajevi zobje naslednje vojne. V njem je celo poglavje posvetil "Jadranskemu vprašanju" in v tem okviru zahteve jugoslovanske delegacije po pravičnejši razmejitvi z Italijo odpravil s pripombo: "Idioti zahtevajo Trst..."²⁴ Že spomladi leta 1919 se je tudi zaskrbljeno spraševal, kaj storiti z enotnim blokom Slovanov, segajočim od Vladivostoka do Reke, od Gdanska do Samarkanda, in v tej okoliščini, ogrožajoči tradicionalno načelo kontinentalnega ravnovesja, skorajda preroško uzrl enega izmed pglavitnih problemov svojih srednjih let.²⁵ Nicolsonovi opisi "ekspertizne tlake" na mirovni konferenci leta 1919 bi prav lahko ustrezali tistemu delu diplomatovega poročila, v katerem se je "Informator C" z izrazito avtobiografsko noto spominjal študija tržaškega vprašanja in resničnih ali metaforičnih "glavobolov", spremljajočih to početje.

Kot je razvidno iz Rybářevega zapisa, je "informator C" omenil tudi lastno naklonjenost do majhnih narodov in s tem verjetno poskušal zavrniti izrečeni ali neizrečeni očitek o domnevnem proitalijanstvu: "Ne, nisem pro-Italijan. Kdor me pozna, ve, da sem bil iskren prijatelj malih narodov. Povsodi sem jih zagovarjal. Tudi vašega, in še kako!" Za preizkus naše, vsekakor zgolj "subsidiarne" hipoteze, bi torej morale biti zanimive zlasti tiste strani Nicolsonovega dnevnika, v katerih se je pisec na široko razpisal o raznolikih čustvih, ki so ga obhajala ob posamičnih udeležencih mirovne konference. Povsem odkrito je namreč priznal, da je do Italijanov v konkretnem vprašanju ozemeljskega spora z Jugoslovani čutil "pritajeno simpatijo"

²³ O učinku govora na vnetljivo razpoloženje v jugoslovanski prestolnici, prim. Alfredo Breccia: Jugoslavija 1939-1941. Diplomazia della neutralità, Giuffrè Editore, Roma 1978, str. 577-579.

²⁴ Harold Nicolson: Peacemaking, 1919. Constable, Macmillan, London, Toronto 1937, str. 264. - Jadranskemu problemu je namenjeno VII. poglavje Nicolsonovega dela. Glede opozorila "informatorja C" v Rybářovem poročilu ("Ne bodite tako objesni. Že svoje dni sem vašim ljudem pripovedoval naj nikar nemogočih stvari ne zahtevajo, ker da bodo vse mogoče izgubili...") prim. Ivo Lederer: Jugoslavia at the Paris Peace Conference. A Study in Frontiersmaking. Yale University Press. New Haven and London 1963, str. 103-104. Lederer meni, da je bilo Nicolsonovo stališče ("Idioti claim Trieste...") v primerjavi s blažjimi nasveti jugoslovanskih prijateljev R. W. Seton-Watsona in Wickhama Steeda le "manj potrpežljivo in bolj jednato..." ("less patient and more succinct...").

²⁵ Nicolson, op. cit., str.316.

Slika 3: Harold Nicolson na pariški mirovni konferenci 1919 – pred zemljevidom Kraljevine SHS na steni pisarne britanske delegacije (iz: N. Nicolson, *Portrait of a Marriage*. London 1973, str. 120h)

("sneaking sympathy"), porojeno iz bojazni pred panslovansko nevarnostjo.²⁶ Ob Nemcih so ga navdajali mešani občutki "strahu, občudovanja, simpatije in nezaupanja".²⁷ "Občudoval" jih je zaradi stanovitnosti in poguma, s kakršnim so prenašali težave blokade, pa tudi zaradi sijajnih dosežkov nemških oboroženih sil na kopnem, v zraku in na morju. Po drugi strani je bil "vznemirjen" zaradi njihovih bombardiranj, "tesnoben" ob uspehih njihovega podmorniškega vojskovanja in "ponižan" zaradi njihovih "neprestanih zmag".²⁸ "Sovražil" jih je zaradi tevtonske brezobzirnosti, "preziral" zaradi politične okornosti in jim ni mogel "zaupati" vsled diplomatske nezanesljivosti. Ko ga je neki italijanski diplomat poskušal prepričati, da so Hrvati za Italijane nekaj podobnega kot "les Boches" za Angleže, mu je hladno odvrnil, da ima o Nemcih kar najboljše mnenje, a da očitno nimajo posebne sreče s svojimi voditelji. Kljub temu, da jih torej ne posamično in ne kolektivno ni črtil, si je kot britanski patriot želel, da bi jih bilo mogoče v prihodnje narediti čim manj škodljive.

Manj protislovna so bila Nicolsonova čustva do preostalih poražencev prve svetovne vojne. Ob Avstrijcih ga je prevzemal občutek "de mortuis", antikvarni del njegove osebnosti je celo obžaloval propad starodavnega odbonavskega cesarstva.²⁹ O Madžarih je imel skrajno slabo mnenje, tudi zaradi njihove zatiralske vloge v bivši monarhiji: "Priznam, da sem gledal in še danes gledam na to turansko pleme z občutkom akutnega gnusa. Tako kot njihovi bratraci Turki so veliko uničili in ničesar ustvarili..."³⁰ Do Bolgarov je gojil odpor zaradi njihove domnevne grabežljivosti, krutosti in verolomnosti.³¹ Tudi Turke je kar najgloblje preziral: "Do Turkov nisem imel in tudi danes nimam nikakršne simpatije. Dolgo bivanje v Konstantinoplu

²⁶ "I also have an uneasy feeling that it would be a mistake to give the Slavs too firm a footing on the Adriatic. What should we do with a Slav block from Vladivostock to Fiume, from Danzig to Samarcand? Les Sythes ont conquis le monde. This, probably will be one of the great problems of my middle age..." (Ibid, str. 315-316).

²⁷ Ibid, str. 33.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid, str. 34.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid, str.34-35.

me je prepričalo, da Turek za krinko ravnodušnosti prikriva impulze najbolj surovega divjaštva. Tege prepričanja ni zmanjšalo njegovo vedenje do Kurdov ali Armencev znotraj njegovih meja. Turki k razvoju človeštva niso prispevali ničesar: so rasa anatolskih razbojnikov in le upal sem, da jih bo mirovna pogodba na anatolsko planoto tudi postavila...³² Vsekakor je sam na mirovni konferenci storil prav vse, kar je bilo v njegovi moči, da bi se to tudi zgodilo.³³ Po drugi strani je ob misli na pravkar rojene Wilsonove ljubljenske, "novo Srbijo, novo Grčijo, novo Češko, novo Poljsko", njegovo srce "prepevalo himne pred nebeškimi vrati..."³⁴

O Nicolsonovi naklonjenosti do "piemontske" Srbije, ki je bila zanj še dolgo sinonim za Jugoslavijo, bi morda pričeval tudi na videz neznatn, toda dovolj pomenljiv podatek o predavanju, ki ga je imel v okviru britansko-jugoslovanske kulturnega sodelovanja v Beogradu leta 1937;³⁵ o njegovem dolgotrajnem in neprekinjenem zanimanju za vprašanje Trsta prav tako drobna dnevniška zabeležka iz časov, ko se je kot komentator za BBC in skoraj edini preživeli s konference leta 1919 udeležil mirovne konference v Parizu leta 1946.³⁶ Vendar omenjeni mož, čigar nazori in diplomatska izkušnja spominjajo na nekatere izjave neimenovanega "informatora C", vsaj na prvi pogled ni izpolnjeval nekaterih pogojev, navedenih v uvodni dispoziciji Rybáčevega poročila. Harold Nicolson namreč v letih 1935-45 ni bil član konzervativne, ampak majhne "National Labour Party". Vsega leto dni (1940-1941), prebitih na dolžnostih parlamentarnega (pod)sekretarja v Ministrstvu za informacije bi po drugi strani le s precejšnjimi pridržki ustrezalo podatku, po katerem naj bi "informatorec C" v "*prejšnji angleški vladi okupiral vplivno mesto*." Pisec klasičnih del o Dunajskem kongresu in evoluciji diplomatske metode bi bil torej lahko naš kandidat le v primeru, ako bi Rybáčeva uvodna predstavitev ne bila docela enoznačna, točna in zanesljiva - okoliščina, o kateri nam ni dano meritorno soditi, a jo lahko v skladu z načelom metodičnega dvoma vsaj predpostavimo.³⁷

Ustavimo se torej za trenutek pri vprašanju, kaj vse bi utegnil pomeniti izraz "*prejšnja angleška vlada*". Ko bi hoteli biti povsem dosledni, bi v času, ko je Rybáčevo zbirno poročilo

³² Ibid, str.35.

³³ Ko bi bil na mirovni konferenci sprejet Nicolsonov načrt za delitev Turčije, bi do uresničitve teh želja tudi prišlo. Če gre verjeti Nicolsonu, je Lloyd George že podprl njegovo zamisel, da se "italijansko vprašanje" (Reka, Rodos) reši s kompenzacijami v Mali Aziji. Orlandu in Sonninu naj bi pokazal ponujena področja, nato pa misleč, da ima pred seboj etnografsko karto, v nadaljnjem argumentiranju izhajal iz prepričanja, "da zeleno pomeni Grke namesto dolin in rjavo Turke namesto planin..." Dvom o resničnosti te antologijske navedbe izraža René Albrecht-Caré (Italy at the Peace Conference. Columbia University Press. New York 1938, str. 220), toda Lloyd Georgeovo pomankljivo poznavanje geografije - mož naj bi ob priliki poslal delegacijo v kar tri različna mesta, Bratislavo, Pressburg in Pozsony - izpričujejo tudi druge navedbe iz tistega časa. Amery je npr. 30.10.1918 v svoj dnevnik zapisal: "A propos of L. G.'s interest of the new map on the wall, Sackville-West says L.G. was much interested in discovering New Zealand lay eastwards of Australia, he had always thought it was the other side!..." Kot duhovito opozarja Nicolson v svojem znamenitem priročniku o umetnosti diplomacije, naj bi že grof Mensdorff, avstrijski poslanik v Londonu, opazil, da si evropski politiki povsem običajno nevednost britanskih diplomatov in državnikov vse preradi razlagajo kot znamenje superiorne zvižanosti in rafiniranosti. (Diplomacy, Oxford University Press, London 1950, str. 140-141)

³⁴ Harold Nicolson: Peacemaking 1919, str.33.

³⁵ Živko Avramovski: Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskega poslanstva v Beogradu 1929-1938. Vol. 2. 1931-1938. Arhiv Jugoslavije, Globus, Zagreb 1986, str. 656. Evelyn Waugh, ki je 4.7.1944 kot član vojaške misije skupaj z Randolphom Churchillom odrinil v Jugoslavijo, je imel sedem let kasneje vtis, da bi se jima osemindesetletni Nicolson najraje pridružil na njuni poti: "...Lunched Beefsteak and told Harold Nicolson I was off and saw how much he would have liked to come too..." (The Diaries of Evelyn Waugh. Ed. by Michael Davie. Penguin Books Ltd. Harmondsworth 1979, str.570. N.B; Pri zapisavi "Lunched Beefsteak" gre najbrže za redaktorsko napako, saj je bilo tako ime lokalno, kamor je večkrat zahajal Harold Nicolson. Nicolson sam je npr. v svojem dnevniku 20.10.1945 povsem pravilno zapisal: "Lunched at the Beefsteak..." Diaries and Letters. Vol. 3. Collins, London 1968, str. 37).

³⁶ Prim. "Nicolsonov pogovor z italijanskim diplomatom Carandinijem v Parizu dne 17. 8. 1946 (op. cit., str. 73).

³⁷ Tako je v enem izmed generalštabnih nagovorov 8. 6. 1943 vodja "Tretjega Reicha" izrecno omenil ime očeta nemškega propagandista Johna Amerya, Lea Amerya. Stenograf imena ni dobro razumel in je prostor zanj pustil odprt. Vrhu tega je najbrže menil, da je iz Hitlerjevih ust slišal žensko ime in zaradi tega zapisal 'von der' namesto 'von dem': "Wir erlauben doch nicht, daß z.B. der junge Sohn von der ... in Deutschland Propaganda macht..." Kljub temu za nemškega zgodovinarja Helmuta Heiberja iz celotnega konteksta zapisane izjave ni bilo dvoma o tem, da je Hitler moral omeniti "Johna Amerya, sina takratnega ministra za Indijo..." (Lagebesprechungen im Führerhauptquartier. Protokollfragmente aus Hitlers militärischen Konferenzen 1941-1945. Herausgegeben von Helmut Heiber. DTV, München 1963, str.125). Če ostanemo v okviru našega izbora, postopamo skratka podobno kot nemški zgodovinar, ko je v prizadevanju rekonstruirati nepopolno stenografrano izjavo in identificirati osebnost, ki naj bi jo imel "der Führer" v mislih, v svojo razlago preprosto moral "vgraditi" predpostavko o subjektivni pomoti zapisovalca.

nastalo, takšna oznaka morala označevati predvsem prehodni konzervativni kabinet (Caretaker Government), ki je vladal kratak čas po razpustitvi velike koalicije, med 23. majem 1945 in 26. julijem 1945. Kak specializirani priročnik bi brez omembe tega interimnega kabineta ne mogel shajati, ugledni zgodovinar G. M. Trevelyan pa ga je v svoji zgodovini Anglije mirno izpustil iz tabelarnega seznama britanskih vlad.³⁸ Distinkcija ni docela nepomembna, saj odloča o tem, pod kakšnimi pogoji bi Harold Nicolson formalno ustrezal Rybářevi dispoziciji in pod katerimi nič več. Drugače kot nekdanji tajnik na pariški mirovni konferenci, ki je bil v drugem letu Churchillove "Velike koalicije" parlamentarni sekretar v Duff Cooperjevem ministrstvu za informacije, je bil namreč Leo Amery na položaju državnega sekretarja za Indijo in Burmo ves čas izredno pomemben član vladnega kabineta in kot tak nepogrešljiv tako v prvi Churchillovi koalicijski vladi (1940-1945), kot tudi v prehodnem konzervativnem kabinetu. Amery bi takorekoč v vsakem primeru ustrezal diplomatuvi uvodni predstavitvi, Nicolson pa le v enem in še tu ob manjšem pridržku. Kaj naj bi natančno pomenila diplomatova navedba, po kateri naj bi njegov informator "v prejšnji angleški vladi okupiral vplivno mesto", ostaja torej odprto tako glede vprašanja, za katero "prejšnjo" vlado naj bi pravzaprav šlo, kakor tudi glede definicije, kaj vse bi utegnil pomeniti izraz "vplivno mesto" v "prejšnji angleški vladi".

Ko bi jugoslovanski diplomat s "prejšnjo angleško vlado" označil prehodni, dvomesečni vladni kabinet, bi njegovi dispoziciji mogel ustrezati le Leopold Amery. Tudi če bi Rybář s "prejšnjo angleško vlado" imel v mislih Churchillovo šestletno vladavino "krvi, potu in solza", okronano z legendarno zmago nad silami Osi, s "vplivnim mestom" v "prejšnji angleški vladi" pa položaj vladnega ministra, bi bil ob steku obeh pogojev Amery še vedno edini mogoči kandidat. Le takrat, ko bi izraz "prejšnja angleška vlada" označeval kabinet velike koalicije iz let 1940-1945, "vplivno mesto" v tej vladi pa že tudi položaj parlamentarnega (pod)sekretarja v propagandnem ministrstvu, bi vlogo "informatorja C" lahko odigral tudi Harold Nicolson.

V tem primeru, ki ga seveda ni mogoče vnaprej izključiti, se ponovno zastavlja vprašanje pravilne interpretacije "informatorjevega" izraza "vladna stranka", uporabljenega v "moraličnem imperativu" nase naslovljenega vprašanja: "Kako naj jaz s svojim imenom, obvežem vladno stranko na neko politično linijo, katero jaz sam pred svojo vestjo braniti ne morem..." Spomnimo se, da je bila v času, ko so bile te besede izgovorjene, na oblasti še vedno Churchillova vlada Velike koalicije. Takratni vladni kabinet je v literaturi označen kot konzervativno-laburističen, saj so si poglobitna mesta v njem razdelili pripadniki obeh najvplivnejših strank. Torijejski minister Amery bi si torej povsem upravičeno zastavil tudi tako vprašanje, toda ali bi to veljalo tudi za nacionalno-laburističnega poslanca Nicolsona, čigar apostatska strančica je bila v koalicijski vladi zastopana z enim samim ministrskim mestom in nekaj (pod)sekretarji?

Vsaj po našem mnenju bi moral biti odgovor tudi v tem primeru pozitiven. Formalne udeležbe te, še tako neznatne stranke v koalicijski vladi namreč ni mogoče zanikati, Nicolson pa je imel v njej - "si parva licet componere magnis" - vsaj toliko vpliva kot Amery med torijevci. Prav tako bi se njegov položaj v letih 1940-41 mogel zdeti "vpliven", saj je bil Harold Nicolson v tistem času vendarle najbližji sodelavec ministra za informacije, Duffa Cooperja.³⁹ Vsega dva dni pred začetkom vojne ustanovljeno "Ministrstvo za informacije" še zdaleč ni bilo kos "ministrstvom resnice" v Berlinu, Rimu in Moskvi, toda po 3. septembru 1939 se je njegova vloga diskretno povečala, število uslužbencev pa doseglo številko 999. Zaradi cenzorskih pooblastil sloves novorojene vladne ustanove v britanski javnosti in tisku ni bil najboljši, veljala pa je tudi za pribežališče dvomljivih eksistenc in prestrašenih literatov, ki bi se radi izognili naporom in nevarnostim vojaškega življenja. Vsaj v enem dokazanem primeru takšno mnenje tudi ni bilo docela neupravičeno - Dylan Thomas je v prošnji za zaposlitev z otroško prostodušnostjo velikega pesnika izrecno priznal, da bi se rad na ta način izognil vpoklicu in za to navedel na moč plavzibilen razlog, češ da ima eno samo telo, tega pa ne bi rad izgubil ("...because my one and only body I will not give..."). Za poznavalca britanskih notranjepolitičnih razmerij seveda ni moglo biti dvoma o tem, da je bilo mesto parlamentarnega sekretarja na tem ministrstvu za moža Nicolsonovega formata dokaj bagatelno - dejstvo, ki ga je v enem izmed svojih zapisov posredno potrdil njegov sin Nigel.⁴⁰

³⁸ Cf.: G.M. Trevelyan: Zgodovina Anglije. DZS, Ljubljana 1960, str. 912. "Minister-Ploetz" se v tem seveda razlikuje od britanskega zgodovinarja.

³⁹ Duff Cooper: Old Men Forget. Rupert Hart-Davis, London 1954, str. 280.

⁴⁰ "It has been tempting to write him off as a political lightweight because he gained no Government office higher than Parliamentary Secretary to the Ministry of Information in 1940-1." (Portrait of a Marriage. Futura

Priznamo, da smo prav zaradi Rybářeve navedbe, po kateri naj bi "informator C" odigral "važno vlogo na zadnji mirovni konferenci v Parizu", najprej pomislili na zanimivo osebnost britanskega diplomata, politika in pisatelja. Le kdo bi tej karakterizaciji ustrezal v večji meri kot nekdanji tajnik britanske delegacije, ki je leta 1919 v Versaillesu kar največji del svojega časa preživel v neposrednem stiku z "Velikimi štirimi"? Nenavsezadnje je tudi Harold Nicolson v prvi Churchillovi vladi zasedal razmeroma visok položaj v sicer manj pomembnem ministrstvu, s torijevci delil volilni poraz leta 1945, dolgo veljal za parlamentarnega sopotnika konzervativcev in kljub kasnejšemu članstvu v laburistični stranki neke vrste "anima naturaliter conservativa" vseskozi ostal. "Ex hypothesi" bi jugoslovanski diplomat v času sestavljanja poročila seveda ne mogel predvideti nenadne politične levitve, po kateri je Nicolson leta 1947 čez noč postal laburist, po vsej priliki pa bi mogel vedeti, da njegova majhna vladna stranka v Spodnjem domu kohabitira s torijevci in z njimi, ulsterskimi unionisti in nacionalci sestavlja konzervativni parlamentarni blok.⁴¹ To se je povsem jasno pokazalo julija 1945, ko je Harold Nicolson v predvolilnem nagovoru izrecno podprl izvolitev torijevskega kandidata, svojega starega in dobrega znanca Winstona Churchilla.⁴²

Ko je Vladimir Dedijer dve leti po koncu vojne pisal "zgodovino" mirovne konference v Parizu, je angleške liberalce v maniri velikih poproščevalcev preprosto izenačil s konzervativci.⁴³ Toda če je takratni Djilasov famulus v letih, ki na političnem in ideološkem področju niso bila pretirano naklonjena subtilnim razločevanjem, zagrešil očitno pretiravanje, gre vendarle nekolikaj bolj verjeti dvojici avtentičnih britanskih konzervativcev, siru Anthonyu Edenu in Haroldu Macmillanu. Oba sta namreč v svojih povojnih spominih med konzervativne nasprotnike "münchenske" politike izrecno uvrstila tudi Harolda Nicolsona.⁴⁴ Za ugledna torijevska politika "narcizem majhnih razlik" ni igral kake večje vloge, izraz "konzervativcev" pa je bil zanj očitno bolj ali manj skupni imenovalc za vse parlamentarne nasprotnike laburistov. Tudi s tem bi lahko dodatno pojasnili Rybářevo nedokazano, a iz razlogov metodičnega dvoma predpostavljeno terminološko ohlapnost.

Nenavsezadnje bi se lahko tudi vprašali, kaj bi morebitnim naslovnikom zbirnega poročila sploh pomenilo ime majhne in zgolj dobrim poznavalcem britanskega političnega življenja znane "National Labour Party"? Le z generično oznako "konzervativcev", ki ni že kar nujno

Publications, London 1974, str. 224) Pisec je takšno oceno po drugi strani izravnal z domnevno večjo specifično težo očeta v britanskem parlamentu, kjer da je bil "the only back-bench Member to have had direct experience of the higher conduct of foreign policy..." (ibid).

⁴¹ Prim. sodbo laburističnega zgodovinarja G.D.H. Colea o alibični vlogi nacionalnih laburistov Ramsaya MacDonalda, ki jim je pripadal tudi Harold Nicolson, in liberalne struje lorda Simona v vladi "Narodne koalicije" v začetku tridesetih let: "On the other hand, the Simonite liberals ... and the "National Labour" rag-tag and bobtail remained within the Government, relying for a place in the sun on the continuance of the Tory necessity for camouflaging Conservatism as "National Coalition"... (A short History of the British Working-Class Movement 1789-1947. Georgew Allen and Unwin Ltd., London 1925, str. 438) Angus Calder nacionalno-laburistično stranko označuje za "an amorphous but significant band of centrist politicians, some very able..." (ibid, str. 272).

⁴² Podporo konzervativnemu kandidatu mu je dve leti kasneje, v času prestopa k laburistom, oponesel tudi del britanskega tiska: "Your choice is now between a Government led by Winston Churchill and Eden, and a Government led by Attlee. I prefer Churchill. Who said this? Mr Harold Nicolson in his Election Address in July 1945. He has changed his mind, just as he did when he left Mosley's New Party..." je v začetku marca 1947 zapisal Sunday Express (Diaries and Letters, Vol. 3, str. 94).

⁴³ Vladimir Dedijer: Pariska konferenca. Biblioteka "Trideset dana", Zagreb 1948, str. 100.

⁴⁴ "During the summer of 1938, a number of Conservative Members of the Parliament ... met together... They included, in addition to Thomas and Patrick, Duff Cooper, Cranborne, L. S. Amery, Paul Emrys-Evans, Wolmer, Richard Law, Edward Spears, Harold Macmillan, Harold Nicolson (sic!), Ronald Tree, Sidney Herbert, Hubert Duggan, Robert Bower, Derrick Gunston, Dudley Joel, Anthony Crossley and Ronald Cartland... This group was a cross-section of the party..." (The Eden Memoirs. The Reckoning. Cassel, London 1965, str. 31-32). Macmillan zanje uporablja izraz "dissident Conservative groups" in jih uvršča v "Edново skupino", med tkim. "Glamour Boys", ki so bili v stalnem stiku s številčno manjšo Churchillovo "Staro gardo" (isti: Winds of Change 1914-1939. Macmillan, London 1966, str. 548-549). Calder Nicolsona prišteje k "torijevskim rebelom" (op. cit., str. 81), zanj in Duffa Cooperja pa iznajde duhovito besedno igro, saj ju po vzoru na sintagme "the 'old gang', the 'old system', the 'Old World'" poimenuje "those mild and sensitive old gangsters, Duff Cooper and Harold Nicolson" (str. 137). Nicolsonovo imenovanje na položaj parlamentarnega sekretarja v vladi Velike koalicije naj bi bilo eno izmed "distinctively Churchillian Tory appointments", meni tudi Paul Addison, ki Harolda Nicolsona v tej zvezi omenja skupaj z Ameryem, Boothbyem, Macmillanom, Edenom, Duffom Cooperjem, lordom Lloydom in lordom Beaverbrookom (The Road to 1945. British Politics and The Second World War. Revised Edition. Pimlico, London 1994, str.105). Elisabeth Wiskemann ga po drugi strani že na prvi strani "Evrope diktatorjev 1919-1945" apostrofira kot "idealističnega mladega liberalca" ("...idealistic young liberals like Maynard Keynes and Harold Nicolson..."). S tem v zvezi bi veljalo pripomniti, da je Nicolson tudi v starosti čutil izrazito afinitetno prav do liberalne stranke, ki pa ji nikoli ni pripadal.

pomenila torijske "species", bi se bilo mogoče izogniti zamudnemu pojasnjevanju in hkrati "zadeti žeblico na glavico". Ako upoštevamo vse te pomenske odtenke, s katerimi si slovenski diplomat v času pisanja poročila najbrže ni pretirano belil las, nam uspe nekdanjega tajnika britanske delegacije na mirovni konferenci leta 1919 spraviti tudi skozi poslednje, najtanjše ušesce Rybáčeve definicije.

"Hadji", kot je pod vitkimi minareti Zlatega roga službujočega Harolda Nicolsona imenovala njegova nič manj slavna soproga Victoria "Vita" Sackville-West, je povojno pot v socialistični "Damask" prehodil v tradiciji velikih angleških ekscentrikov. Bil je duhovni aristokrat in v poznejših letih cerebralni socialist, ki ni prenesel rdeče zastave, prepevanja Internacionale ali delavskih množic "in vivo".⁴⁵ Konzervativci so v njem videli nezanesljivega omahljivca, laburisti nekdanjega Churchillovega podpornika.⁴⁶ Kljub dejstvu, da se sam ni nikoli imenoval za konzervativca, je imel prav njegov torijevsko usmerjeni sin Nigel, ko je v uvodu k tretjemu delu njegovih dnevnikov zapisal, da je bil oče v veliko večji meri "naturni konzervativec" ("natural Conservative"), kot bi to hotel priznati.⁴⁷ Lahko bi dodali, da je bil tudi "kulturni konzervativec", sicer odprt socialnim zahtevam modernega časa, a vendarle v stalni skrbi za dragoceni in večno ogroženi plamenček evropske individualistične omike. Pomisel, da bi Evropi lahko zavládala "Pax Scythica", kot je vseizravnaoči evroazijski mir, segajoč od Sibirije do Atlantika, poimenoval na straneh svojega dnevnika, mu je jemala miren sen in ga navdajala s tesnobo.

Ako bi že sprejeli tezo, po kateri bi bil Rybáček "informer C" Harold Nicolson, bi nas v tem prepričanju mogla utrditi tudi "informerjeva" nezmožnost predstave o tem, da bi lahko kak "politično pameten Anglež" utegnil razmišljati drugače kot on sam.⁴⁸ Z ljudmi, ki so bili po njegovih visoko zastavljenih kriterijih pomanjkljivo izobraženi ali tistimi, ki so v zanj pomembnih stvareh zastopali povsem drugačno mnenje, osebno skromni, a intelektualno zahtevni posestnik gradu Sissinghurst ni vedel kaj početi.⁴⁹ V njegovo kategorijo odličnosti in v ožji krog njegovega biografskega zanimanja so sodili le tisti politiki in državniki, ki so delili tradicionalne vrednote zahodne civilizacije in bili zavezani duhu njenega individualističnega izročila. Komunistični diktatorji, tretjesvetni politični eksoti in britanski sindikalni voditelji definitivno niso bili po njegovem okusu.⁵⁰ Toda nenavadne in v marsičem protislovne simpatije

⁴⁵ "...I do not like the masses in the flesh". Ibid, str.18.

⁴⁶ V svojih protislovnih afinitetah in izključnostih je nekolikanj spominjal na nekega drugega sodobnika, "ministra za negentlemansko vojskovanje" in kasnejšega strankarskega kolego, laburista Hughja Daltona. Kljub siceršnji različnosti značajev je bil tudi Dalton nenavadna in protislovna osebnost; "...an internationalist with deep-rooted, irrational racial hatreds,... an anticolonialist whose private views could reveal a kind of contempt for the cultural values of African and Asian 'niggers'; a Zionist who could lap into anti-Semitism..." (Kenneth O. Morgan: Labour People. Leaders and Lieutenants. Hardie to Kinnock. Oxford University Press, Oxford, New York 1992, str. 130). Po drugi strani se je življenjepiscu britanskega pisatelja Evelynna Waugha Christopheru Sykesu zadelo, da bi v literarnem liku kapetana Ludovica alias Sira Ralpa Bromptona (Unconditional Surrender, 1961) mogli uzreti nekatere poteze Harolda Nicolsona: "He is Captain, former Corporal-major, Ludovic. He leads the reader ... into his murky private life and the reader learns ... that in the pre-war days he had been the Antinous of a distinguished diplomat, a relic of a past world who prides himself on his modernity, and who ... in pursuit of unorthodox sexual tastes, has become an enthusiast for the extreme left wing and the new Russophil fashion. He is called Sir Ralph Brompton. Pomposity is as natural to him as homosexuality... It would be untrue to say that Sir Ralph is a caricature of Harold Nicolson, but I think Evelyn had Nicolson occasionally in mind while he was contriving the picture." (Christopher Sykes: Evelyn Waugh. A Biography. Penguin Books, Harmondsworth, Middlesex, England 1985, str. 564). Evelyn Waugh, ki kljub žensko zvenečemu imenu vsekakor ni bil nikoli "engleska književnica", kot so zapisali redaktorji hrvaške izdaje Thomasove knjige (op. cit., vol.1, str. 401), je bil sicer res znan po nekoliko groteskni karakterizacijah, zaradi katerih se je na Visu zameril celo Titu ("Tito like Lesbian..."), toda vsaj skrajno levičarskih tendenc ali rusofilstva "Antinousu" predvojne britanske diplomacije Haroldu Nicolsonu resnično ne bi mogel očitati.

⁴⁷ Diaries and Letters, str.17.

⁴⁸ "...dasi sem prepričan, da noben politično pameten Anglež ne more misliti drugače." Ta izjava bi mogla biti tudi izraz takoimenovane "self-righteousness", domnevno kolektivne značilnosti britanskega duha, ki naj bi po mnenju poznavalcev otoške mentalitete označevala kar večino Nicolsonovih rojakov, nepremakljivo prepričanih v svoj lastni, edinozveličavni prav. V skladu s takšnim postulatoma, ki ni nič drugega kot nacionalni stereotip, bi tak stavek zlahka položili tudi v usta kakega drugega Angleža.

⁴⁹ "...What mattered was that his friends should be intelligent and share his own values. It was this that mattered to him... Conscious that he belonged to an intellectual élite which was exacting in its demands but not exclusive, he took much the same view of society as had Edmund Burke two hundred years before. 'We are enlarged in our opinions', Burke once told the House of Commons, 'while the people are confined...' je v spremni besedi k očetovim dnevnikom zapisal sin Nigel (Diaries and Letters, str.16-17).

⁵⁰ "...For Khrushchev and Nkrumah or more extreme British Trade Unions leaders he had no time at all, because they did not think as he thought..." Ibid, str. 17.

in antipatije tega moža, znanega po harmoničnem, a nevsakdanjem in na medsebojni nezvestobi slonečem zakonu z lezbično potomko ciganske "princese" in angleškega aristokrata, pisateljico Victorio Sackville-West, so bile dostikrat bolj estetske kot načelne ali svetovnonazorske narave. Po priznanju sina Nigela oče ni presnel črncev, a je iskreno sovražil krivice, ki jih povzroča apartheid.⁵¹ Tudi do Židov naj bi po sinovi izrecni navedbi čutil odpor, vendar Harold Nicolson ne bi bil to, kar je bil, ko ne bi bil tudi vnet zagovornik cionizma in kar se da odločen nasprotnik antisemitizma.⁵² Menil je nadalje, da je velika večina Američanov neobčutljiva za pretanjene dimenzije človekovega bivanja in bil nejevoljen zaradi njihovega povzpemniškega odnosa do starejših evropskih narodov, a ga to vseeno ni motilo do te mere, da ne bi gojil številnih ameriških prijateljev. Leta 1931 je urejal "Action", glasilo Mosleyeve "New Party", toda ko je po obisku Italije januarja leta 1932 na lastne oči videl, kako Mussolinijeva stvaritev deluje, se je iz stranke britanskih modrosrajčnikov izpisal in v času Münchenske krize skupaj z Ameryem povzdignil glas zoper torijsko politiko popuščanja Hitlerju.⁵³ Po drugi svetovni vojni in laburistični zmagi na prvih povojnih volitvah je z noto naknadne spravljenosti razrahljal celo nekdanji prezir do leve, socialistične opcije in k njej v letu 1947 - po mnenju zlobnežev ne povsem brez upanja na dedni plemiški naziv in ambasadorsko mesto v Parizu - pristopil celo sam. "I hate uneducated people having power, but I like to think that the poor will be rendered happy", je menil v opravičilo tej presenetljivi odločitvi.⁵⁴ Drugačnega mnenja je bila njegova soproga, ki mu je v pismu z dne 7. marca 1947 očitala tako hud prekršek zoper dober okus.⁵⁵

Pisateljevo družinsko ozadje je bilo docela konzervativno. Torijsko usmerjena mati je sinovo odločitev za "Labour" proglasila celo za izdajo domovine. Nicolson se je kasneje brdko kesal tega dejanja in ga označil za največjo napako ("cardinal error") v svojem življenju. Vsekakor je v času, ko je jugoslovanski diplomat govoril z neimenovanim "informatorjem C", Harold Nicolson kot poslanec v svojem volilnem okolišu še vedno zastopal glasove konzervativnih volilcev. O tem, za preizkus naše hipoteze pomenljivem dejstvu, pričuje tudi njegovo pismo sinu Nigelu, datirano prav tistega dne, ko se je ta odpravil v West Leicester, da v pogovoru s tamkajšnjimi konzervativci preuči ponudbo, po kateri bi kot njihov kandidat nadomestil očeta. Pismo, odposlano 30. avgusta 1945, je bilo svojevrstni politični testament. V njem se je tedaj devetindesetletni politik ozrl na dotlej prehojeno pot, razčlenil minule napake in naročal potomcu, kaj mu je storiti, da ne bi ponovil očetovega "žalostnega zgleda". Kljub temu, da naj bi imel "skoraj vedno prav" ("that I was almost allways right..."), naj bi namreč njegova politična kariera ne bila uspešna: "Nikoli nisem postal kabinetni minister in moja prisotnost na prvih klopek je bila le začasna in neučinkovita..." Razlog za tak neuspeh je samokritično pripisal lastnim pomankljivostim, pomanjkanju drznosti in prvinske energije, potrebne za politično uveljavitev, pa tudi dejstvu, da na svoji strani nikoli ni imel močne politične organizacije. Ob koncu pisma je Nigela opozoril tudi na številne nevarnosti, ki ga čakajo, ako bi se vendarle odločil prevzeti njegov volilni okoliš. Iz svarila je bilo docela jasno, na kateri strani političnega spektra se je Harold Nicolson videl ravno v času, ko je nastajalo Rybáčevo poročilo: "Mogoče je, da nikoli več ne prišlo do zasuka na desno, ki bi bil primerljiv z nedavnim zamahom na levo. Če tega nihaja ne bo, laburistom ne bo več mogoče izpuliti West Leicestra. To ni varen sedež; to tudi ni dober sedež; to je skoraj brezupen sedež..."⁵⁶ O

⁵¹ "You know how I hate Negroes and how Tory Vita is. But I do hate injustice more than I hate Negroes, and Vita screams with rage", je pisal sinovoma po obisku Južne Afrike. - Ibid, str. 379.

⁵² Ibid, str. 16-17. - Nigel je v "Portretu nekega zakona" o očetovih napakah zapisal: "His faults were that he had a slight insensitiveness (in spite of what he wrote about lower boys) to people who were not born with his advantages. His dislike of Jews and coloured people, the persistent "bedim" prejudice, were characteristics which he shared with Vita, and against which Ben and I later reacted..." (str. 234).

⁵³ Glede Nicolsonovega kratkotrajnega flirta z Mosleyevo stranko, prim. npr. Alastair Hamilton: The Appeal of Fascism. A Study of Intellectuals and Fascism, 1919-1945. Anthony Blond Ltd. London 1972. O njegovem zaničljivem odnosu do psevdodarvinističnega evangelija nacionalsocialistov po drugi strani še najbolje govori stavek, zapisan v njegov dnevnik dne 19. 12. 1938: "It is loathing of the thought that this evil Mein Kampf theory, this vulgar violence, may triumph over the gentle elegancies which we and France have evolved..."

⁵⁴ Diaries and Letters, str. 19.

⁵⁵ "...Of course I don't really like you being associated with those people. I like Ernest Bevin and Philip Noel-Baker. I have a contemptuous tolerance of Attlee, but I loathe Aneurin Bevan, and Shinwell is just a public menace. I do not like people who cannot speak the King's English. The sort of people I like are Winston and Sir John Anderson..." (Ibid, str. 93).

⁵⁶ Op. cit. str. 33-34. - Nigel je očitno menil, da mora ob priliki nagovora na očetove volilce opravičiti njegovo nepričakovano odločitev in ji odvzeti vsaj del njene presenetljivosti s trditvijo, da se oče sam nikoli ni

nezavidljivem položaju, v kakršnem se je znašel v prvih mesecih po vojni pa povsem razločno govori tudi Nigelovo pojasnilo k tretjemu delu očetovih dnevnikov. Volilni neuspeh naj bi očeta hudo prizadel, pa čeprav naj bi zanj, drugače kot za številne druge poražence, ne prišel povsem nepričakovano.⁷⁷ Ako bi že sprejeli tezo, po kateri naj bi bil Rybářev sobesednik Harold Nicolson, bi takšno domnevo potrjeval tudi defetistični ton ugotovitve, ki jo je "informator C" izrekel v začetku maja 1945: "*Sicer pa, ako pri volitvah ne dobimo delovne večine, mene ne bo nikdo za mnenje vprašal...*"

V. Hipotetični "informator C": Leopold Amery ali Harold Nicolson?

V prid tezi, po kateri naj bi bil "informator C" nekdanji tajnik britanske delegacije na mirovni konferenci v Versaillesu, govori torej kar nekaj indiciev. Kljub temu osebno dajemo prednost "bližnjici", ki nas precej bolj naravnost in z bistveno manj mentalnimi pridržki znova privede do "londonskim Jugoslovanom" dobro znanega Leopolda M. S. Amerya. Za dolgoletnega predsednika leta 1916 ustanovljenega društva britansko - jugoslovanskega prijateljstva bi se odločili predvsem na podlagi predpostavke o dobesedno razumljeni, izključno "torijevsko" naglašeni naravi oznake "*konzervativec*", in hkrati podatka, po katerem naj bi informator "v prejšnji vladi okupiral vplivno mesto." Tudi tenkovestno vprašanje, kako naj obveže "*vladno stranko na neko politično linijo*", katere on "*pred svojo vestjo*" brani ne more, bi veliko bolje pristajalo vplivnemu torijevskemu ministru, kot sicer uglednemu, a politično manj pomembnemu Nicolsonu. Teza, ki stavi na Amerya, je docela konsistentna in v sebi ne skriva večjih nasprotij, če seveda ne upoštevamo navedbe, ki pa se lahko v veliki meri izkaže tudi kot vprašanje docela subjektivne presoje: britanski konzervativni politik v Versaillesu leta 1919 namreč ni odigral kake "*važne vloge*", o kakršni v zvezi z "informatorjem C" poroča slovenski diplomat. Ravno nasprotno, po izrecnem zatrdjevanju urednika njegovih dnevnikov naj bi bila njegova vloga na mirovni konferenci le "obrobna" (marginal).⁷⁸ Vsekakor Amery v Versailles ni odpotoval šele v sestavu britanske mirovne delegacije, ampak je bil tamkaj že od konca leta 1917 kot član medzavezniškega Vrhovnega vojnega sveta, ustanovljenega po vrsti zavezniških vojaških neuspehov, ki so s katastrofalnim porazom Italijanov pri Kobaridu le dosegli vrhunec. Tudi njegova dejavnost v nekdanji rezidenci "Sončnega kralja" ni bila tako na očeh kot kasneje Nicolsonova, a da je bil na dan, ko je "Supreme War Council" odločal o premirju z avstroogrsko monarhijo, prav Leo Amery tisti britanski politik, ki je s precejšnjo mero domiselnosti usklajeval dokončno besedilo zavezniške note o premirju z določili tajnega Londonskega pakta, dovolj zgovorno pričuje odkritosrčno priznanje, zapisano na straneh njegovega vojnega dnevnika: "31. okt. 1919 (Versailles). Pripravljaj s Sackville-Westom amandmaje k noti o premirju, vključno s substitucijo sedanje linije na Tirolskem in v Istri glede na Londonski pakt. Edino kopijo pakta v uradu je predstavljal brezupno netočen prevod ruske verzije, ki so ga objavili boljševiki. Tega sem popravljaj kolikor je bilo mogoče z ugiibanjem (sic!) in se tako zelo približal besedilu, ki je bilo sprejeto pri ureditvi bodočih meja z Italijo. Na tak način nastajajo pomembni diplomatski sporazumi in zaradi tega so mednarodne pogodbe tako često nedoumljive geografu..."⁷⁹

Toda če je Amery, kot smo videli, tudi z obilico "ugibanja" ("guessing") formuliral takšno, ne le poklicnemu "geografu" nerazumljivo linijo vojaškega premirja, te dejavnosti seveda niti pri najboljši volji ni mogoče zamenjevati z delom na mirovni konferenci, ampak kvečjemu

proglasil za konzervativca: "...He never called himself a Conservative. His chief interest has always been in foreign affairs, and with the main lines of Mr Bevins foreign policy he finds himself in complete agreement..." (Ibid, str. 93).

⁷⁷ "He was greatly depressed by his defeat, although it was not unexpected..." Ibid, str. 29.

⁷⁸ Prim.: The Leo Amery Diaries. Volume I: 1896-1929, str. 244.

⁷⁹ Ibid, str. 240. - "Ugiibanje" je moralo biti kar uspešno, saj je na tekstualno ujemanje zavezniške linije premirja z določili Londonskega pakta opozorjal že Albrecht-Carié: "...Of greatest interest from our point of view is the fact that Article III, describing the armistice line, is a textual reproduction of Articles IV and V of the Treaty of London." (Op. cit., str.50). Amery si sicer ni delal iluzij o skrajni krivičnosti tako začrtane linije italijanske vojaške zasedbe. V nadaljevanju zapisa je predvidel skupno avstrijsko-nemško obrambo Južne Tirolske v skladu z najboljšimi tradicijami Andreasa Hoferja in hkrati izrazil prepričanje, da bo ta krivica komaj rojeno jugoslovansko državo po sili razmer v bodoče potisnila v nemško naročje, če se Nemčiji seveda že prej ne bo pridružila sama Italija. V skladu z omenjenim dnevniškim zapisom bi bil torej prav lahko Amery tisti, ki bi izgovoril že citirane besede "informatorja C": "*Meni je bilo pri srcu žal, da je pred 25 leti toliko Jugoslovanov prišlo pod Italijo. To je bila krivica. To naj se popravi...*"

uvrstiti v okvir pripravljanih dejanj nanjo. Na sami konferenci Milnerjev varovanec vsaj uradno ni imel opraviti s vprašanji "jadranskega miru", svoj skopo odmerjeni čas pa je skoraj v celoti namenil prekomorskim mandatom, razvrščenim natanko po logiki alfabetske progresije, kakršno postuliramo tudi na primeru Rybářevega poročila; torej po črkah abecede, ki so označevale stopnjo njihove splošne in civilizacijske razvitosti. Problemi bolj ali manj razvitih mandatov "A", manj razvitih mandatov "B" in še manj razvitih mandatov "C", ki so v Versaillesu februarja 1919 intenzivneje zaposlovali tedaj šestinštiridesetletnega Amerya, so imeli torej kaj malo opraviti z dokaj osebnim priznanjem Rybářevega "informatorja C", po katerem naj bi mu vprašanje Trsta "*svoje dni*" zadajalo "*nešteto krat glavobole*".

S tem seveda še zdaleč ni rečeno, da se vodilni ideolog modernega britanskega imperializma s problemom Trsta ne bi mogel ukvarjati tudi ob kaki drugi priložnosti, s "*headaches*" ali brez njih. Ko ga je januarja 1917 sir Maurice Hankey zaprosil, naj prevzame sekretarstvo nad medresornim komitejem, ustanovljenim z namenom, da preučuje tiste ozemelske spremembe izven Evrope, ki bi jih Velika Britanija želela doseči na mirovni konferenci, je ta prošnja sicer povsem ustrezala Ameryevi kasnejši dejavnosti v Versaillesu, a že po definiciji ni mogla biti v nikakršni zvezi s vprašanjem Istre in Trsta. Toda že mesec kasneje ga je obiskal tudi pisec leta 1917 izdane "*History of Serbia*", britanski zgodovinar H. W. V. Temperley, in mu s pomisljijo na vprašanja bodočega miru predlagal ustanovitev skupine zgodovinarjev, ki bi preučila preteklost spornih točk na Balkanu in na Poljskem. Leopold Amery je zamisel brez obotavljanja sprejel in še istega dne, 3. 2. 1917, sklenil podvzeti vse potrebno za njeno uresničitev: "Predlagal sem Hankeyu, da bi ob tem, ko bi v čim večji meri uporabili Kraljevsko geografsko društvo, jaz tu organiziral majhno skupino, statistično, zgodovinsko, itd. On se je s tem popolnoma strinjal..."⁶⁰ Problemov, ki bi jih takšna skupina ekspertov obravnavala v okviru britanskih priprav na mirovno konferenco Amery v svojem dnevniku sicer ni poimensko naštel, ni pa mogoče izključiti možnosti, da se v seznamu "spornih točk" ni znašlo tudi vprašanje Reke, Trsta in vsaj dela sporne jadranske podkupnine, ki je bila zagotovljena Italiji s tajnim Londonskim paktom 26. aprila 1915. Logističnega in strateškega pomena severnojadranskih pristanišč in med njimi zlasti Trsta, neosvojljivega cilja cele vrste italijanskih ofenziv, pa najbrže ni bilo mogoče docela zanemariti niti v okviru vojaških in političnih kontroverz, ki so ob koncu leta 1917 razdelile pristaše vzhodne in zahodne strategije znotraj Vrhovnega vojnega sveta. Amery je v teh konceptualnih sporih odločno nasprotoval zagovorniku zahodne opcije, feldmaršalu Haigu, saj je na podlagi lastnih opazovanj na popotovanjih "od Triglava do Skopja in od Kotorja do Negotina" menil, da železniški sistem Centralnih sil sicer omogoča hitre premike enot in materiala z vzhodnega na zahodno bojišče, ni pa primerno usposobljen za vojaške Transporte na Balkan in Levant.

Za hipotezo, po kateri bi bil Rybářev "informator C" v resnici prav omenjeni vplivni angleški konzervativni politik, bi zlasti prepričljivo govorila tudi njegova številna srbska in "južnoslovanska" poznanstva, segajoča še v čase pred prvo svetovno vojno in med njo. Tako je v zgodovinsko pomembnem, v srbskem jeziku prebranem radijskem nagovoru z dne 26. 3. 1941 Leo Amery sicer izrecno dejal, da govori kot angleški minister, takoj zatem pa nemudoma izrazil upanje, da Jugoslovani v njem ne bodo videli tujca ("Obračam vam se kao engleski minister, ali nadam se ne kao stranac...").⁶¹ Podobno kot Harold Nicolson, ki je poleg funkcije guvernerja BBC med drugo svetovno vojno skrbel tudi za stike med britansko vlado in De Gaullovimi "svobodnimi Francozi", si je tudi Amery v tem času naprtil vlogo posrednika med

⁶⁰ The Leo Amery Diaries, Vol. 1, str. 141. Temperley se ni mogel obrniti na boljši naslov. Leopold Amery je namreč že od trenutka, ko je leta 1900 vstopil v redakcijo londonskega Timesa, zaslovel kot prvovrsten poznavalec evropskih problemov. Po običajnih superlativih na račun njegovega izrednega daru formuliranja, izjemno pronicljive inteligence in nenavadne pridnosti, povezane s povsem praktičnim poznavanjem administrativnih in finančnih problemov, znanjem jezikov in smislom za sklepanje številnih prijateljstev, uradna zgodovina Timesa o svojem nekdanjem kolonialnem uredniku zapiše: "Few men could have been so well qualified in brains and energy to expound the 'New Imperialism'. In addition, Amery was the only member of the group of 'New Imperialists' in Printing House Square who possessed a first-hand knowledge of European problems." (Prim.: The History of The Times. The 150th Anniversary and Beyond 1912-1948". Vol. 2, The Office of The Times Printing House Square, London 1952, str. 3) Omenjeno dejstvo bi v okviru naše hipoteze vsekakor lahko opravičevalo suvereno pozo, s kakršno je "informator C" pričel razlagati svoja stališča glede tržaškega vprašanja.

⁶¹ Miroljub Jevtović: Šta kaže Radio-London, A-Ž Delo, Beograd 1989, str. 15. - Leopold Amery je tudi kasneje dogajanjem na področju bivše Jugoslavije namenjal več pozornosti kot razmeram v drugih okupiranih državah in se pri tem zlasti zanašal na informacije iz srbskih rojalističnih krogov (cf. The Empire at Bay. The Leo Amery Diaries 1929-1945. Ed. by John Barnes and David Nicholson. Hutchinson, London 1988, str. 917. Cf. tudi Milan Grol, op. cit., str. 65 et passim).

jugoslovanskimi emigrantskimi politikami v Londonu in vlado Njegovega Veličanstva. Raznovrstnih, zlasti pisemskih vezi, ki so se v tej zvezi spletale med njim in londonskimi Srbi, Slovenci in Hrvati je bilo veliko in vsekakor več kot tistih, s katerimi je razpolagal Harold Nicolson.

Tudi zagotovilo "informatorja C", po katerem naj bi bil "*iskren prijatelj malih narodov*", bi lahko brez večjih težav položili v usta gojencu Milnerjevega "Imperialnega otroškega vrtca" (Imperial Kindergarten) in legitimnemu nasledniku Dilka, Seeleya in Disraelija. Protislovje bi bilo le navidezno, saj je znano, da je britanska imperialna politika v lastnem interesu in v skladu s politiko ravnotežja moči v različnih obdobjih često podpirala majhne države in narode v boju zoper hegemonistične težnje velikih evropskih sosed. Dodanega zagotovila ("*Povsodi sem jih zagovarjal. Tudi vašega, in še kako!*") pa po drugi strani ne bi smeli razumeti na način, ki bi "informatorja C" že kar nujno legitimiral tudi kot zagovornika tistega naroda, ki mu je dr. Vladimir Rybář po svojem rojstvu pripadal. Prej bi takšno zagotovilo pomenilo, da se je neimenovani Anglež imel za prijatelja "Jugoslovanov", saj je le ta generična oznaka vsej svoji neustreznosti navkljub bolje ustrezala zahodnemu pojmovanju "Nation-State". Tako, denimo, "stari prijatelj Srbov", kot je Amerya v svojih spominih apostrofiral Konstantin Fotić, Slovencev v prvem delu svojih političnih spominov sploh ni omenil. Po njegovem naj bi se "Južni Slovani" delili na tri glavne skupine: na "Srbo-Hrvate" (sic!) v zahodni Srbiji, Bosni in na Hrvaškem; na prave Bolgare "z močno infuzijo tatarske krvi" v vzhodni Bolgariji, v širokem pasu vzhodne Srbije in zahodne Bolgarije, zatem pa še na Makedonce "čiste slovenske rase" na sredi med obema. Na majhni, srednjeevropski narod Slovencev, ki je med obema vojnama postal konstitutivno "pleme" velike "jugoslovanske nacije", je nekdanji obiskovalec Julijcev v okviru te nenavadne in seveda izrazito balkanocentrične definicije docela "pozabil".⁶² Kakorkoli že, vsekakor drži, da je imel vodilni britanski konzervativec v času svoje aktivne politične kariere na razpolago dovolj institucionalnih vzvodov in vplivnih poznanstev, da bi lahko poimensko nespecificirane "male narode", pa najsi je šlo za Slovence, Srbe, Hrvate ali tout court "Jugoslovane", tudi v resnici "*povsodi ... zagovarjal*".

"Informatorjevo" izjemno poznavanje tržaške problematike, izkazano v bravurozni uverturi Rybářevega poročila, bi bilo kot napisano na kožo eruditu in svetovnemu popotniku, ki je govoril več kot ducat jezikov in bil enako domač v sprejemnicah srednje in zahodne Evrope, na bazarjih Bližnjega vzhoda ali širih, odprtih prostorih zunanjega Imperija. Toda tudi v stavku "*Dajte, napravite srednjeevropsko federacijo. Potem Vam dam Trst z obema rokama*" bi bilo mogoče zaslišati glas zagovornika velikih federativnih načrtov v "vmesnem" delu Evrope in hkrati nekoliko zapoznel odmev preseženih kombinacij, ki so Amerya zaposlovala zlasti v prvih letih svetovnega spopada. Po drugi strani je bilo Ameryevo zanimanje za usodo jadranskega pristanišča izrecno izpričano tudi v medvojni korespondenci z britanskim zunanjim ministrom, sirom Anthonyem Edenom. Kot je znano, je dr. Miha Krek jeseni 1941 v pogovoru z Ameryem zagovarjal zamisel združene Slovenije z mejami, znotraj katerih bi se znašel tudi Trst. "Res ne vidim nobenega razloga, zakaj bi kakorkoli upoštevali čustva Italije v tej zadevi", je po obisku slovenskega politika v pismu Edenu z dne 5. 9. 1941 zapisal britanski konzervativec in se hkrati izrekel za rešitev, ki bi Italijane povsem izrinila z vzhodnega Jadrana.⁶³

Ob stališču, kakršnega je zagovarjal v zasebnem pismu Edenu septembra 1941, se Ameryu štiri leta kasneje resnično ne bi bilo potrebno posebej braniti, da ni "*pro-Italijan*", tisti z boljšim spominom pa bi mu vendarle lahko očitali njegovo trmasto nasprotovanje uvedbi sankcij zoper Italijo v času abesinske vojne.⁶⁴ Njegov nasvet zunanjemu ministru, zapisan septembra 1941, pa

⁶² My Political Life. Vol. 1, str. 74. - Slovencev kot sestavnega dela "enotnega jugoslovanskega naroda" vsekakor ni pozabil omeniti v svojem drugem radijskem apelu dne 27. marca 1941.

⁶³ Dušan Biber: Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni. Zgodovinski časopis, Ljubljana 1980, 34/4, str. 436. - Bržkone bi tudi k omenjenemu pismu utegnili pristajati biografova pripomba glede Ameryeve aktivnosti v času druge svetovne vojne: "But Indian affairs were not an all-absorbing task: he found time to send letters and memoranda to his colleagues on a diversity of subjects. These interventions were not always welcome" (D.N.B. 1951-1960, sub voce). - Glede na posebno predilekcijo, ki jo je imel britanski konzervativec do pismene forme komuniciranja, bi lahko tudi v Rybářevi opombi, da je šlo v primeru "informatorja C" za izvlečke "*iz razgovorov in pisma*", lahko videli enega izmed dodatnih indicev za našo hipotezo, po kateri naj bi bil "informator" v resnici prav Leopold Amery.

⁶⁴ Amery je sodil med najbolj dejavne britanske nasprotnike sankcij zoper Italijo. V slogu kasnejšega "mourir pour Dantzig" je izjavjal, da ni pripravljen poslati niti enega mladeniča iz Birminghama v smrt za Etiopijo. "Šest let kasneje bo Amery pozival Srbe naj gredo v smrt za Britanijo", je v tej zvezi sarkastično pripomnil Jacob B. Hoptner (Jugoslavija u krizi 1934-1941, Otakar Keršovani, Reka 1972, str. 75f).

po drugi strani tudi ni bil povsem skladen s kategoričnim zagotovitom "informatorka C", izrečenim v maju 1945, po katerem naj bi niti "danes", niti pred petindvajsetimi leti ne verjel, da je Trst "slovansko mesto in da naj se priključi Jugoslaviji". Toda politične in strateške prioritete so se v letih druge svetovne vojne spreminjale tako hitro, da so jih tudi manj načelni politiki komaj dohajali. Mnenje, po katerem se bo Italija morala posloviti od ozemlja na vzhodni obali Jadrana in morda celo izgubila Trst, je še v drugi polovici leta 1943 v korespondenci z Edenom izrekal prav isti Winston Churchill, ki je kasneje postal najodločnejši nasprotnik zahtev po obsežnejši spremembi rapalske meje. Skušnjave po punitivnem miru z Italijo, od začetka vojne dokaj priljubljene prav v torijevskih krogih, so se namreč po kapitulaciji Italije in velikih zmagah Rdeče armade na vzhodnem bojišču pospešeno umikale dolgoročnim strateškim razmislekom, v katerih so prejšnjo nenaklonjenost Italiji nadomestile nove bojazni pred širitvijo sovjetskega vpliva na severni Jadran. Srbskemu Beogradu in srbski dinastiji naklonjeni minister, čigar sentimentalne simpatije za Dražo Mihajlovića niso ugasnile niti potem, ko je ravnogorski general že padel v angleško nemilost, leta 1941 morda res ni imel nič zoper jugoslovanski Trst, toda to ni že kar samodejno pomenilo, da v jugoslovanskem, a hkrati tudi "sovjetiziranim" Trstu štiri leta kasneje ne bi uzrl grožnje, ki je kot utelešeni predstavnik življenskih interesov britanskega imperija preprosto ne bi mogel sprejeti.

Rekapitulirajmo poslednjič! Za Harolda Nicolsona bi govoril zlasti ključni podatek o "važni vlogi", ki naj bi jo "informatorka C" odigral na mirovni konferenci leta 1919, pa tudi celotni tónor "informatorkjeve" izjave z nekaterimi značilnimi, avtobiografsko naglašenimi poudarki. Zoper takšno izbiro je na prvi pogled oznaka "konzervativca", a le v primeru, ko bi "konzervativca" pomenil zgolj strankarsko označbo, pridržano za "torijevce". Nasprotno bi se pri odločitvi za Lea Amerya oprli prav na takšno, v izključnem kontekstu strankarske pripadnosti razumljeno oznako, a tudi na statusno določilo ("vplivno mesto" v "prejšnji angleški vladi"), ki bi, povsem objektivno gledano, vsekakor bolje pristajalo konzervativnemu prvaku in "eni izmed najbolj znanih političnih osebnosti v prvi polovici dvajsetega stoletja" (John Collville) kot sicer cenjenemu literatu in biografu, toda političnemu lahkokategorikemu Nicolsonu. Tudi "informatorkjeve" stavek, namenjen "malim narodom" ("*Povsodi sem jih zagovarjal. Tudi vašega, in še kako!*"), bi lažje pripisali jugoslovanskemu "lobistu" Leu Ameryu kot zahtevam Slovencev in Hrvatov izrazito nenaklonjenemu tajniku britanske delegacije na mirovni konferenci leta 1919.⁶⁵ Le podatek, po katerem naj bi Amery odigral "marginalno" vlogo v Versaillesu, bi pogojno govoril zoper omenjeno tezo, toda že s samim dejstvom, da se je konference sploh udeležil, lahko tudi njej v prid, saj nam Rybářevih osebnih kriterijev o tem, kaj naj bi zanj pomenil izraz "važna vloga", pač ni dano poznati. Kot smo videli, bi bilo mogoče Ameryu pripisati vsaj "važno vlogo" pri formuliranju tistih pogojev premirja z avstroogrsko monarhijo, ki so na poslednji dan oktobra 1918 zakoličili meje italijanske vojne zasedbe in s tem vsaj v določeni meri usodno predestinirali potek kasnejše jugoslovansko-italijanske razmejitve.

Dilema je torej odprta, toda po našem trdnem prepričanju zožena na vsega dva znana britanska odličnika, oba gojenca elitnega Balliol Collegea, oba udeleženca mirovnega procesa v letu 1919 in oba poraženca volilnega leta 1945. Bi se torej za enigmatično oznako "informatorka C" utegnil skrivati v zakonu med kolonialnim uradnikom in hčerjo Kossuthove madžarske pristašnje rojeni "podkralj Indije", čigar mlajši sin Julian je prvi mesec miru dočakal kot vojni heroj iz albanskih gora in čigar drugega sina Johna so kot nemškega propagandista ob koncu vojne zajeli italijanski partizani? Ali pa se je jugoslovanski diplomat v resnici srečal in dopisoval z znamenitim piscem "Peacemaking 1919" in to prav v apokaliptičnem, zmede polnem obdobju poslednjih vojnih in prvih povojnih dni, ko si je njegov osemindvajsetletni sin Nigel kot obveščevalni častnik na južnem Koroškem po lastnem priznanju prizadeval zaščititi "Nemce pred Titom, kozake pred Bolgari, četnike pred Hrvati, bele Ruse pred rdečimi Rusi, Avstrijce pred Slovenci" in na koncu očetu tako mrzke Madžare "pred vsemi ostalimi", zatem pa zoper vse naštete "v obrnjenem vrstnem redu"⁶⁶

⁶⁵ Tedaj je Nicolson na račun pripadnika "najmanjšega med življenja zmožnimi narodi" (Alec Brown) napisal: "January 24, Friday. A useless day. In the morning Voshniak, a Slovene. Very imperialistic. Asks for Istria, Klagenfurt, Temesvar. No good at all..." (Peacemaking 1919, str. 248). Mesec dni kasneje, 26. 2. 1919, nič manj zgovorna pripomba: "...Sazonoff, Giers, Boris Savinkoff, Berthelot, and the Archbishop of Spalato. I talk to him about the idiocy of Croat and Slovene claims to Gorizia and Trieste. He sighs deeply. 'A qui le ditez-vous ?' he sighs." - Ibid, str. 272.

⁶⁶ "There seemed to be no limit to the number of nationalities which appealed to us for our protection. The Germans wanted to be safe-guarded against Tito, the Cossacks against the Bulgarians, the Chetniks against the

Ob obeh tezah smo kar najbolj izčrpno navedli razloge "za in proti", kot se nam kažejo v trenutku, ko pišemo te vrstice. Kljub temu povejmo, da za Lea Amerya že na prvi, površinski ravni analize zelo jasno in prepričljivo govori tiste vrste vednost, ki jo je njegov srednjeveški rojak William iz Ockhama v nasprotju z intuitivnim vedenjem ("cognitio intuitiva") poimenoval "cognitio abstractiva". Takšna podmena bi bila tudi bolj v skladu z epistemološkim pravilom "Ockhamovega rezila", po katerem v nedoumju med preprostejšo in zapletenejšo rešitvijo velja vselej izbrati tisto, ki je manj zapletena. Povsem racionalni in "zdravorazumski" premislek govori v prid tej domnevi. Na drugi strani seveda nekateri, tudi težje določljivi "atmosferični" in psihološki razlogi nakazujejo vsaj rahlo možnost, po kateri bi bil britanski sogovornik slovenskega diplomata lahko tudi Harold Nicolson. Zoper takšno tezo je na vsaj na prvi ravni analize "cognitio abstractiva", po nekoliko subtilnejšem premisleku pa se vendarle izkaže, da ob nekaterih izpolnjenih, povsem hipotetično navedenih pogojih, tudi te možnosti vsaj v eni izmed vseh možnih interpretacij ni mogoče docela izključiti.⁶⁷ V našem primeru, ko pravzaprav ni docela razvidno niti to, kaj vse naj bi piscu zbirnega poročila pomenili termini "konzervativec", "vplivno mesto" v "prejšnji angleški vladi" ali "važna vloga na zadnji mirovni konferenci v Parizu", je torej največ odvisno prav od pravih odgovorov na vprašanja, s katerimi si je dal opraviti že veliki angleški "terminist", ko se je pred več kot šeststo leti v vsebinsko povsem drugačnem kontekstu nominalističnih in realističnih kontroverz spraševal o tem, kaj povedo in vsebujejo "pojmi", kako nastanejo, kaj pomenijo "sami po sebi", odmaknjeni takorekoč v idealno platonsko carstvo idej (signa, termini), in kakšni so v vsakodnevni, "profani" uporabi (vocalia, flatus vocis).

VI. Hipotetični "informer B": Philip Noel - Baker ali problem "idealnih namenov" v "realni politiki"

Po klasičnem primeru "Hobsonove izbire", v katerem dajemo rahlo prednost Leu Ameryu, preidimo k primeru britanskega laburističnega politika, "informatorja B". Če se je namreč Rybář z britanskim konzervativcem sestal že v začetku maja 1945, je do pogovora z njegovim ideološkim antipodom prišlo še pred koncem istega meseca. Takrat je vsaj pozornejšim opazovalcem že postalo jasno, da se bo ambiciozni jugoslovanski maršal, v katerem je britanski premier videl le še "kavelj na iztegnjeni lovki moskovskega polipa", moral ukloniti združenemu pritisku Londona in Washingtona in pristati na umik svojih čet iz Trsta. Dnevniški zapiski Rybářevega prijatelja dr. Izidorja Cankarja, ki se je prav ob istem času vrnil v britansko prestolnico, da bi tam "našel zvezo s svojimi" in "likvidiral svojo londonsko preteklost", nadvse zgovorno pričujejo o mrzlih sapah, ki so zavele med Londonom in Beogradom v tistih dneh. V megleni metropoli ob Temzi so se razmere čez noč spremenile, "Churchill se skesal svoje politike. Nemčija se je bila ... zrušila in naši partizani niso bili več zanimivi, pač pa so postali Angliji neprijatni (sic!) naši odnosi do Rusije..." Pravkar designirani poslanik v Atenah, tudi sam razočaran nad militantno protizahodno usmeritvijo beograjskega režima in njegovo preveč enostransko "sovjetsko navezo", se je o skrajno slabem stanju meddržavnih odnosov mogel prepričati iz prve roke, v pogovoru z enim najvišjih in najstarejših funkcionarjev v Foreign Officeu, sirom Ormom Sargentom. Cankarjev stari londonski znanec ob tej priložnosti ni skoparil s pritožbami na račun jugoslovanske intransigentnosti. Na "obedu diskusij in kontroverz" je zatrjeval, "...da Tito ni držal besede, ko je zasedel Trst proti dogovoru, da se naša vojska slabo obnašala tam, da kažemo sovraštvo do Angležev, ko njihovim ladjam nismo hoteli dovoliti vhoda v Split itd. To da se bo maščevalo nad nami samimi, veliki si že sami kako pomagajo..."⁶⁸

Croats, the White Russians against the Red Russians, the Austrians against the Slovenes, the Hungarians against everyone else, and vice versa throughout the list. This part of Austria, being one of the last places to be liberated, has indeed become the sump of Europe..." Citat iz Nicolsonovega dnevnika, ki bolje od kogarkoli drugega označuje kaotične razmere na Koroškem ob koncu druge svetovne vojne, v celoti navaja Nikolaj Tolstoy (The Minister and the Massacres, Hutchinson, London 1986, str. 13).

⁶⁷ Vsekakor Amery v dnevniku maja 1945 ne omenja razgovora s kakim jugoslovanskim diplomatom. To velja tudi za drugi in tretji del dnevnikov Harolda Nicolsona (1939-45, 1945-62). Kot je avtorju znano iz razgovora z diplomatovim nečakom, prof. Milošem Rybářem, tudi niso ohranjeni kaki osebni zapiski njegovega strica, v katerem bi bili lahko poimensko navedeni tudi njegovi informativni viri.

⁶⁸ Cf. poslednjo manuskrpno stran v faksimilni izdaji navedenega Cankarjevega dela. V transkribirani verziji "Londonskega dnevnika", natisnjeni leta 1985, ta stran iz neznanih razlogov ni objavljena.

Slika 4: Philip John Noel-Baker (iz: *The New Encyclopedia Britannica*. Chicago 1986, Vol. 8, str. 749)

V času, ko so izzvenele te hude obtožbe, Rybářev "informator B" še ni bil "v visoki vladni funkciji", pa tudi "vladni viri" mu niso bili "neomejeno dostopni". Toda že dva meseca kasneje, po nenadejanem zmagoslavju laburistov na volitvah, je njegovo mnenje nenadoma postalo "važno". Laburistični politik, "ki se za tržaški problem že dolgo zanima", v pogovoru z jugoslovanskim predstavnikom ni prikrival izrazite naklonjenosti do Italije, a hkrati z le nekaj besedami pokazal, da dobro obvlada govorico, o kateri je že Aristide Briand⁶⁹ menil, da bi se je moral naučiti sleherni Evropejec: "Ne zanikam, da imam do Italije posebno nagnenje. Študiral sem njeno kulturo, v knjigah in v Italiji sami. Njeno kulturo spoštujem. Ljudstvo, posebno malega človeka imam rad in sem prepričan v iskrenost mnogih njegovih vrlin. Rad bi videl, da se Italija dvigne in postane dostojen član Evrope, Italijan pa da doprinese svoje vrline k izgradnji evropske kulture."

Slovane je po lastnem priznanju poznal v manjši meri, a jim kot prepričani Evropejec prav tako ni mogel biti nenaklonjen. Njegove osebne simpatije pa naj ne bi štele, ko naj bi šlo za presojo tržaškega vprašanja: "Toda, ne moji osebni odnosi do Italijanov in ne moji odnosi do Slovanov mi ne določujejo mojega stališča do Trsta. Ta problem sem študiral in ga še študiram, in sem prišel do zaključka, da je (sic!) treba rešiti ne z italijanskega in ne z jugoslovanskega ampak z evropskega stališča. Na Trst gledam kot Evropejec in takšno gledanje zahteva, da se Trstu omogoči, da v polnem obsegu opravlja svojo evropsko funkcijo..."

Neimenovani laburistični politik je torej sodil, da bi moral Trst zadobiti status evropskega pristanišča, zavarovanega z nadzorom nove mednarodne organizacije Združenih narodov.⁷⁰ Le v primeru, ko veliki severnojadranski luki mednarodnega statusa ne bi bilo mogoče zagotoviti, bi pristal na nadomestno rešitev, ki bi mesto prisodila Italiji, pretežno "slovanski" del Primorja pa Jugoslaviji. Sam, poln najboljših upov glede pravkar ustanovljene Organizacije Združenih Narodov, v takšno "subsidiarno" možnost sploh ni bil pripravljen verjeti.⁷¹ Argumenti etnične

⁶⁹ Briandovo napatilo, izrečeno leta 1926, ostaja aktualno tudi danes: "À Locarno ... nous avons parlé européen. C'est une langue nouvelle qu'il faudra bien que l'on apprenne".

⁷⁰ "Ne, nisem zato, da naj bi obdržala kontrolo nad Trstom Anglija. Naj se uvede mednarodna kontrola al pari, pod vrhovnim nadzorstvom nove mednarodne institucije, ki bo skrbela, da se vsem narodnostim zavarujejo pravice; a da tržaška luka (sic!) res neovirano na razpolago ekonomskim potrebam Evrope."

⁷¹ "Če pa bi se izkazalo, kar ne verjamem, da je nemogoče dati Trstu evropsko funkcijo v posebnem statutu, potem bi jaz glasoval ... za to, da Trst ostane pod italijansko suvereniteto, a da vsi oni deli Primorja, ki so pretežno slovanski, preidejo pod suvereniteto Jugoslavije."

pripadnosti, ki so že kmalu zatem, na srečanju zunanjih ministrov v Londonu, s sprejetjem "etnične linije" vsaj načelno prevladali, se mu niso zdeli odločilni, rešitve tržaškega vprašanja pa po njegovem, vsaj s stališča "realne politike" dokaj naivnem prepričanju, ne bi smeli podrejati politiki interesnih sfer: "*Vprašanje odnošajev med "angleško vplivno cono" in med "rusko vplivno cono" mene ne vznemirja in po mojem mnenju ne sme vhajati v rešitev tržaškega vprašanja. Evropa je tvorba sama zase. Ona ni ne angleška, ni ruska, ni kateregakoli drugega. Naj se ji nudi možnost, da se dvigne kot Evropa, kot družina narodov...*"

Sicer dobronamernim razmišljanjem "informatorja B" tudi dandanašnji, v obdobju intenzivnega evropskega povezovanja, ne bi bilo mogoče zoperstaviti nič boljšega, toda takrat, ko so bila izrečena, se jih je držal izrazit pridih neuresničljivosti. Ob koncu druge svetovne vojne, ko se je po natanko stodesetih letih uresničila znamenita napoved Alexisa de Tocquevilla in sta veliki izvenevropski sili prevzeli upravljeno dediščino starega kontinenta, vizija Evrope "*kot družine narodov*" ni bila kaj dosti več kot bolj ali manj zapeljiva utopija. Tega ni moglo spremeniti niti dejstvo, da je imela zamisel združene celine kot "tretje sile" in posrednice med Združenimi državami in Sovjetsko zvezo prav takrat na svoji strani precejšen del zahodnoevropskih političnih elit.⁷² Toda drugače kot pri britanskih konzervativcih, kjer sta med njenimi zagovorniki prednjačila prav torijevska prvaka Winston Churchill in Leo Amery, laburistično vodstvo londonske "Transport House" v zamisli evropske skupnosti v tistem času ni videlo kaj dosti več od "iznajdbe reakcionarnih krogov", za katero stoji Vatikan. Posameznikov, ki bi zadostili kriterijem Aristida Brianda, je bilo v štabu vladajoče laburistične stranke zelo malo, med njimi pa bi v kontekstu naše razprave omenili zlasti Philipa Johna Noel-Bakerja (1889-1982), profesorja mednarodnega prava, znanega borca za razorožitev in zunanjepolitičnega eksperta, ki je s svojo celotno biografijo izpričeval takšno usmeritev.⁷³ Po zmagi na julijskih volitvah ga je laburistični premier Attlee postavil na mesto državnega ministra brez listnice (Minister of State). Bil naj bi to položaj, na katerem naj bi, kot je zatrjeval strankin uradni biograf, v celoti prišlo do izraza njegovo izvrstno poznavanje mednarodnih zadev.⁷⁴ Od tega imenovanja dalje je imenovani laburistični državnik v kar največji meri ustrezal Rybářevemu uvodnemu opisu, njegov pa je bil, kot bo mogoče videti, celo individualni "duktus" zapisanih izjav in druge značilne biografske podrobnosti.

Rojen v Londonu, v kvekerski družini, se je Philip John Baker izšolal na univerzah v Cambridgeu, Pennsylvaniji (Haverford College), Parizu in Münchenu. Bil je izvrsten študent in vrhunski športnik. Udeležil se je treh olimpijskih iger, vsaj enkrat načeleval britanski olimpijski reprezentanci in leta 1920 v Antwerpnu celo osvojil srebrno medaljo v teku. Tedaj je že imel za seboj povsem specifično italijansko skušnjo, ki ni prav nič spominjala na "Grand Tour" angleških gentlemanov v sedemnajstem in osemnajstem stoletju. Zvest družinskemu verskemu prepričanju, ki mu ni dovoljevalo prijeti za orožje, je ob začetku prve svetovne vojne postal prvi poveljnik kvekerske ambulante enote v Flandriji. V vrstah britanskega ekspedicijskega korpusa je doživel ognjeni krst pri Monsu, nato pa leto zatem, ko je Italija prestopila na stran Antante, zapustil "jeklne viharje" zahodnega bojišča in se z mobilno bolnico podal na prizorišče zagrzanih bojov med silami mnogonacionalnega habsburškega cesarstva in vojaki savojske dinastije. Na tej gorski fronti, ovekovečeni v Hemingwayevi "A Farewell to Arms", si je leta

⁷² O tem npr. Wilfried Loth: "... Freilich wurde diese Utopie eines geeinten Europas, das zwischen den beiden Hauptsiegern des Krieges vermittelte, damals von vielen, vermutlich sogar von der Mehrheit der politischen Kräfte Europas als eine reale Möglichkeit betrachtet, und sie entsprach in der Tat einigen Grundgegebenheiten der weltpolitischen Lage..." (Ost-West Konflikt und deutsche Frage. DTV, München 1989, str. 189). - Da se včasih uresniči tudi domnevne "utopije", najbolje ilustrira prav navedeno delo. V uvodni besedi pisec ugotavlja, da so se štirideset let po ustanovitvi ZRN stare gotovosti zahodnonemške politike razblinile, upanje na ponovno združitve pa naj bi se izkazalo v vsej nerealnosti. Le nepopravljivi nacionalisti in naivni idealisti še vedno sanjajo o ponovni vzpostavitvi nemške nacionalne države, ki naj bi nastala kot rezultat globalnih premikov v političnem ravnotežju ("weltpolitische Verschiebungen"). Tako pisec v knjigi, ki je izšla pet mesecev pred padcem berlinskega zidu in nemško združitvijo.

⁷³ K. O. Morgan je o nepopularnosti evropske ideje med laburisti v tistem času zapisal: "There were zealots of European unity in the Labour Party in the late 1940s, men like the Australian "Kim" Mackay, who sought a socialist federal Europe with the erratic collaboration of Mollet and Nenni... But they were a fringe minority" (op. cit., str. 159). - Med odločne laburistične nasprotnike zamisli evropske enotnosti pisec uvršča Stafforda Crippsa, zunanjšega ministra Bevina, Healeya, Morrisona, Morgana Phillipsa, pa tudi dokaj proitalijansko usmerjenega Hughja Daltona. Le malo je torej verjetno, da bi med naštetimi osebnostmi našli "informatorja B", gorečega zagovornika evropske "*družine narodov*".

⁷⁴ The British Labour Party. Its History, Growth, Policy and Leaders. Ed. by Herbert Tracey. Vol. 3. The Caxton Publishing Company, London 1948, str. 69.

1917 prislužil italijanski "Croce di Guerra". Toda na Italijo so ga vezali tudi prijaznejši spomini - v deželi, ljubi antičnim bogovom, je spoznal bodočo soprogo Irene Noel, hčerko Angleža Franka Noela, zemljiškega lastnika s posestvi v Grčiji.

Po letu 1919 je Philip Baker - ženin priimek je k svojemu pridal šele leta 1926 - storil prav vse, kar je bilo v njegovi moči, da bi se tragična izkušnja Velike vojne ne ponovila. Udeležil se je mirovne konference v Parizu in v prvi polovici dvajsetih let v sekretariatu Društva narodov tesno sodeloval z dvojico kasnejših Nobelovih nagrajencev za mir: s slovitim norveškim polarnim raziskovalcem Fridtjofom Nansenom, očetom begunskega potnega lista, in s konzervativnim lordom Robertom Cecilom, prav tistim asketskim in idealističnim aristokratom torej, ki je še leto in pol pred nacionalsocialistično "Machtergreifung" docela resno zatrjeval, da v celotni svetovni zgodovini še ni bilo obdobja, v katerem bi bila vojna manj verjetna. Vidno vlogo je odigral tudi na ženevski svetovni konferenci o razorožitvi 1932-33, tokrat v mirovniškem tandemu s predsedujočim, nekdanjim laičnim pridigarjem in livcem železa, Arthurjem Hendersonom.⁷⁵ Že takrat, v času italijanske avanture v Abesiniji, so bili nevihtni oblaki na evropskem nebu dovolj gosti, da ju je v Ženevi prisotni zunanjepolitični dopisnik "Slovenca" videl le še v vlogi dvojice "bivših", kar naj bi v politiki pomenilo, da sta bila "na pol v grobu..."⁷⁶

Vsaj s politično "lobanjo" Noel-Bakerja v roki se Ruda Jurčec v pozi preroškega Hamleta ni obnesel najbolje. Če je Arthur Henderson živel še dovolj dolgo, da je dočakal Hitlerjev prevzem oblasti, je njegov mladi tajnik v obdobju vzpona evropskih fašizmov nadvse dejavno sooblikoval zunanjo politiko laburistične stranke. Decembra 1937 je skupaj z Attleejem in Ellen Wilkinson obiskal britanske interbrigadiste v Španiji, odločno zagovarjal nujnost britanske vojne intervencije na strani republike in spomnil na deset tisoč mož, ki jih je Velika Britanija poslala na pomoč španskim liberalom v času karlističnih vojn.⁷⁷ Svojo pacifistično nrav je zatajil tudi v obdobju nacistično-komunistične "Entente", ko je zahteval aktivni poseg britanskega letalstva na strani napadenih Fincev. Dva eskadrona "Hurricanov" bi po njegovem mnenju temeljito počistila finsko nebo in zasejala nepopravljivo paniko med Stalinovimi letalci.⁷⁸ Ni jasno, v kolikšni meri je ta predlog, izrečen marca 1940, vplival na Attleejevo odločitev, da ga izloči iz ožje izbire za novoformirani kabinet Velike koalicije. Vsekakor je osebno dokaj brezbarvni laburistični voditelj v razgovoru s Hughom Daltonom maja 1940 takole pojasnil, čemu je iz svojega predloga črtal četvorico vidnejših laburistov: enega zavoljo starosti ("too old"), drugega zaradi počasnosti ("too slow"), tretjega zavoljo neizkušnosti ("too recent") in končno "Phila" Noel-Bakerja zaradi neuravnoteženosti v presoji razmer. Ta naj bi se "v nekaj zadnjih mesecih le stopnjevala" ("...because too unbalanced in his judgments, increasingly so these last few months...").⁷⁹

Le leto zatem, na cvetno nedeljo 6. aprila 1941, je radio London v jutranji oddaji za Jugoslavijo poročal o govoru, ki ga je imel Philip Noel-Baker prejšnji večer. V dramatičnih urah, ko so slabo branjene meje balkanske kraljevine prestopili vojaki nacistične Nemčije in fašistične Italije, je glas londonskega "speakerja" ponavljal besede britanskega državnika, po katerih lahko prav jugoslovanska odločitev za odpor "revolucionarno spremeni vojno strategijo". Napoved se je glede na kasnejši zimski zastoj nemških sil pred Moskvo pokazala za presenetljivo daljnovidno. "...Toda oni so storili še nekaj pomembnejšega", je v trenutkih, ko je nad Evropo vihrala zmagovita zastava Reicha in je le še Velika Britanija v strahotni osami vztrajala v boju zoper sile Osi, priznaval zunanjepolitični ekspert laburistične stranke:

⁷⁵ Vzpon revizionističnih sil na kontinentu, angleške notranjepolitične razmere, vse to je dajalo njenemu prizadevanju tisti čas že nadih "donkihotskega" boja z mlino na veter. Sam Noel-Baker je razloge za neuspeh konference obširneje obravnaval v leta 1974 izdani študiji "The First World Disarmament Conference 1932-1933, and Why It Failed". Že nekoliko prej je s sintagmo "The Nemesis of Utopianism" za krajšo razlago poskrbel Edward Hallett Carr: "...Metaphysicians, like savages, are apt to imagine a magical connexion between words and things..." je ponovil za lordom Russellom, zatem pa v lastnem imenu dodal ugotovitev, ki z jedko ironijo karakterizira politično slepoto ženevskih dobronamerjevcov: "The metaphysicians of Geneva found it difficult to believe that an accumulation of ingenious texts prohibiting war was not a barrier against war itself..." (The Twenty Year's Crisis 1919-1939. An Introduction to the Study of International Relations. Macmillan, London 1978, str. 30).

⁷⁶ Ruda Jurčec: Skozi luči in sence, Vol.2, (1929-1935). Editorial Baraga, Buenos Aires 1966, str. 338.

⁷⁷ Hugh Thomas: Španjolski gradjanski rat. Vol. 2. Otokar Keršovani, Rijeka 1980, str. 241ff.

⁷⁸ Addison, op. cit., str. 70.

⁷⁹ Ibid, str. 113.

"Pomagali so nam uvideti, kaj se dogaja v srcih in mislih mož in žena širom po svetu..."⁸⁰ V primerjavi s patetičnim nesmisлом o "ponovno najdeni duši", izrečenem prav v trenutku, ko je bila Jugoslavija na tem, da pod silovitimi udarci nemških armad v kar najkrajšem času izgubi svoje telo, je bila ta ugotovitev vsaj pietetna.

Ob koncu največjega konflikta v zgodovini človeštva je John Philip Noel-Baker sodeloval pri sestavljanju ustanovne listine OZN in se udeležil formalnega pokopa Lige Narodov. Njegov nekrolog je sledil pogrebnim govorom "ženevskih metafizikov", sivolasega lorda Cecila, Coste du Relsa in Paula-Boncourja in bil, kot se je kasneje spominjal poljski pisatelj in diplomat Jerzy Putrament, "poln hvale", kakršna očitno pristoji tudi institucijam, ki so v kar največji meri izneverile pričakovanja ustanoviteljev: "...Pred zunanjepolitičnim odborom je še enkrat obrazložil primer Avstrije in drugih članic Društva, ki so v nekaj kratkih letih izgubile suverenost. Tudi Italija je poslala pismo in v njem zaprosila za priznanje in ponovno članstvo. Sestavljen je bil silno vljuden odgovor. Na mojo zahtevo je bil dodan stavek, ki je opozarjal na nujnost odstranitve vseh preostankov fašizma v Italiji..." je v tej zvezi zapisal poljski diplomat, kot da bi slutil kako aktualen bo njegov "caveat" natanko petdeset let pozneje.⁸¹ Dolg in sramoten kapitel novejše evropske in svetovne zgodovine je šel tistega dne ob Lemanskem jezeru h koncu, novo poglavje na East Riverju se je v znamenju upanja šele pričevalo. Porodnim uram Organizacije Združenih narodov je skupaj z Noel-Bakerjem prisostvoval tudi slovenski diplomat dr. Vladimir Rybář. Udeležil se je prvega zasedanja OZN v Londonu (10.1.1946 - 14.2.1946) in bil že leta 1944 jugoslovanski predstavnik v evropskem odboru UNRRE.

V povojnem, desetletje trajajočem obdobju italijansko-jugoslovanskih nesoglasij je Philip Noel-Baker veljal za najboljšega poznavalca tržaškega vprašanja med laburisti. Ko je Churchillova konzervativna vlada 8. oktobra 1953 s skupno angloameriško izjavo o predaji "cone A" italijanski upravi izzvala izjemno srdit odgovor Beograda in nevarno vojaško zaostritev, mu je pripadla vloga odločnega kritika vladine poteze.⁸² Le nekaj let pred tem je v osebni diplomatski misiji poskušal zgladiti spor med Grki in Jugoslavlani.⁸³ Zaskrbljen nad nevarnostjo, ki jo predstavlja možnost vsesplošnega nuklearnega uničenja, se je v obdobju rastoče napetosti med blokoma pridružil tudi ustanoviteljem konference Pugwash in v okviru te pobude prijateljeval s Heisenbergovim učencem, hrvatskim jedrskim fizikom in oporečnikom, Ivanom Supkom. Helenofil in "italianizzante", ki je poleg italijanskega tekoče govoril še šest evropskih jezikov, je leta 1959 prejel Nobelovo nagrado za mir. Dočakal je skoraj trindvetdeset let, malo pred smrtjo pa je sestavil in posnel pesem, ki naj bi popularizirala plemenito, a težko uresničljivo zamisel univerzalne razorožitve.

Ne le na Victorijo Sackville-West, aristokratsko in laburističnemu "plebsu" načelno nenaklonjeno soprogo Harolda Nicolsona, tudi na Egidija Ortono, nekdanjega fašističnega diplomata in povojnega predstavnika Italije v OZN, je visokorasli, sivolasi politik in filantrop naredil kar najboljši vtis. Njegovi izborni izgovorjavi je veljal Italijanov poklon, zapisan v njegov dnevnik na tisti dan leta 1946, ko je Italija končno dobila status opazovalke v Upravi OZN za pomoč in obnovo (UNRRA) "18. marec ... Philip Noel Baker za Veliko Britanijo, privlačen, gosposka pojava (linea da gran signora). Nekolikanj oksfordskega naglasa na sejah ne škodi, saj nam priključuje v spomin rafinirane zvoke angleškega jezika, tako izmaličenega v ustih Američanov in tujcev..."⁸⁴ Nekoliko manj spoštljiv je bil po srečanju z njim, dne 19.1.1946, voditelj italijanskih socialistov, Pietro Nenni: "Kosilo z laburističnimi ministri, Noel-Baker, Greenwood, Mac Neil ... Dolg razgovor z Noel-Bakerjem, ki nas ima rad in nas razume. Veruje, da bomo rešili Trst in nekoliko težje Bolzano (s tem, ko je opravila s komunisti, si je Avstrija na mah pridobila naklonjenost zahoda). Sodi, da so meje brez pomena in prav rad bi bil njegovega

⁸⁰ Jevtović, op. cit., str. 29.

⁸¹ Jerzy Putrament: Ein halbes Jahrhundert. Memoiren 1944-1950. Vol. I. Verlag Volk und Welt, Berlin 1982, str. 169.

⁸² Noel-Baker je vladini izjavi očital "zločinsko dvoumnost" (prim. Sir Anthony Eden: The Eden Memoirs; Full Circle. Cassel, London 1960, str. 184; Prim. tudi: Darko Bekić: Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949-1955. Globus, Zagreb 1988, str. 556. Za celoten tekst Noel-Bakerjevega govora in obsežen odgovor zunanjega ministra Edena, cf.: Relazioni internazionali, n. 45, 7. 11. 1953, str. 1067-1068).

⁸³ Kot je zapisala Beatrice Heuser, naj bi bilo njegovo posredovanje v tesni povezavi z zanimanjem za probleme tega območja, porojenim iz dolgoletne helenofilske tradicije njegove družine (Western containment policies in the Cold War; The Yugoslav case 1948-53. Routledge, London, New York, 1989, str.95).

⁸⁴ Egidio Ortona: Anni d'America. La ricostruzione: 1944-1951, Mulino, Bologna 1984, str.143.

mnenja, če bi to veljalo za vse. Je dokaj optimističen glede OZN, kar dokazuje, da živi nekolikanj v oblakih..." ("ciò che prova come egli viva un poco nelle nuvole...").⁸⁵

Kratka, realistična in psihološko posrečena oznaka, zapisana v dnevniku Togliattijevega političnega sopotnika, ni zadela le kvekerske gorečnosti in rahlo naivnega idealizma laburističnega politika, ampak v takorekoč strjeni obliki tudi nekatere izstopajoče značilnosti Rybáevega respondenta. Ako je namreč Rybáev "informator B" kazal vzvišeno ravnodušnost do pritlehnih podrobnosti razmejitve ("*Glede meja ne vem nič...*"), je bil tudi Nennijev britanski sogovornik trdno prepričan, da so "meje brez pomena..." ("Sentenzia che le frontiere sono senza importanza...") In če je laburistični prvak izpovedoval takšna čustva do Italijanov ("che ci vuole bene e ci capisce..."), ki so bila na moč redko posejana med britanskimi politikami tistega časa, tudi "informator B" ni skrival simpatij do dežele, v kateri po nesmrtnih besedah weimarskega tajnega svetnika "cvetò citrone". Tudi "informator B" je polagal pretirane upe v novoustanovljeno mednarodno institucijo OZN, a hkrati poudarjal, da bi morali Trst, če bi se poskus internacionalizacije ponesrečil, na koncu vendarle prisoditi Italiji. Ako pomislimo, da je šlo v obeh primerih za interesno nasprotna sogovornika, a hkrati predpostavimo premočrtnost, značilno za Noel-Bakerjev resnicoljubni in globoko religiozni značaj, se ob ujemanju vseh preostalih pogojev, podobnost zapisanih stališč "informatorja B" in Nennijevega britanskega gostitelja zazdi skorajda prevelika, da bi jo bilo mogoče pripisati naključju. In četudi tega vzporednicam še ni mogoče pripisati zanesljive dokazne moči, je ob hkratni odsotnosti podatkov, ki bi dokončno zanikali veljavnost tovrstne teze, vendarle mogoče govoriti o dokaj trdni zgradbi indicev, ki govore izrazito v njen prid.⁸⁶ Nenavsezadnje je celo Leopold von Ranke, strogi in idealu skrajne historiografske objektivnosti zavezani zagovornik pisanja zgodovine, "kakršna je v resnici bila" (wie es eigentlich gewesen ist), velikodušno dopustil, da v vprašanjih, kjer ni mogoča absolutna gotovost, zadošča že tudi dovolj velika verjetnost.⁸⁷

VII. Hipotetični "informator A": Sir Orme Sargent

Po tej, vsaj po našem prepričanju uspešno razrešeni identifikaciji "informatorja B", preidimo na primer "informatorja A". Z njim, prvim v abecednem zaporedju in tretjim v časovnem sosledju razgovorov, se je Vladimir Rybář sestal 15. avgusta 1945. Londonske ulice so bile polne rajajočih množic, ki so bučno proslavljale zgodovinski dan zavezniške zmage nad Japonsko (VJ-Day). Od eksplozije strahovitega orožja, ki ga je Harold Nicolson na precejšnje presenečenje Winstona Churchilla s kopico tehničnih podrobnosti napovedoval že v začetku tridesetih let,⁸⁸ je minilo komaj devet dni, od zaključka konference v Potsdamu, ki je naznačila začetek ameriške "atomske diplomacije", vsega teden. Kot kaže, je jugoslovanski diplomat stališču britanskega kolega, "ki ni službeno povezan s tržaškim problemom, a ... ga osebno pozna in so mu viri v Zunanjem ministrstvu dostopni", prisojal precejšen pomen, saj je zapis o pogovoru z njim uvrstil na prvo stran poročila, pred izjavi obeh vidnih britanskih politikov. Lahko bi torej domnevali, da "informator A" ni zasedal najnižjega mesta v britanskem zunanjem ministrstvu, o tem pa bi lahko govorila tudi okoliščina, da je imel prost dostop do virov, torej "droit de regard" v zadevi, s katero naj bi sicer ne bil, kot je zatrjeval Rybář, "službeno povezan". Rybářeva pripomba tedaj izključuje vse tiste uradnike v "Research Departmentu" ali

⁸⁵ Pietro Nenni: Tempo di guerra fredda. Diari 1943-1956. Ed. Giuliana Nenni, Domenico Zucaro, Sugar Edizioni, Milano 1981, str. 174-175.

⁸⁶ Hipoteze ob pomanjkanju dopolnjujočih virov seveda ni moč brezprizivno dokazati, a ji tudi po najbolj natančnem preverjanju preostalih možnosti ni mogoče poiskati prepričljivejše alternative. V skladu z Rybářevo navedbo, po kateri naj bi "informator B" zasedal "visoko vladno funkcijo", bi veljalo morebitne protikandidate Noel-Bakerju poiskati med dvajsetimi člani Attleejevega vladnega kabineta, štirinajstimi ministri, ki niso bili člani kabineta in enajstimi državnimi podsekretarji. Poimenski seznam vseh treh "ešalonov" visokih vladnih uslužbencev objavlja G.H.D. Cole (A History of the Labour Party from 1914. Routledge and Kegan Paul, London, Boston, 1978, str. 426-427). V skladu s kriteriji, ki jih zastavljajo vsebinski okvir teme, Rybářeva karakterizacija in izjave samega "informatorja B", lahko v postopku odštevanja hipotez (abscissio infiniti) večino naštetih imen izločimo že na začetku.

⁸⁷ "Begnügen wir uns, wenn wir zu dem Unbezweifelten nicht gelangen können, mit dem Wahrscheinlichen." Leopold v. Ranke: Historisch-biographische Studien. Leipzig 1877, str. 118.

⁸⁸ 4.7.1954 je Churchillov tajnik John Colville v svoj dnevnik zapisal: "The P. M. deep in Harold Nicolson's *Public Faces* and greatly impressed by the 1932 prophecy of atomic bomb..." (op. cit. str. 366). Dan prej je W. C. začudenje nad tem dejstvom izrazil tudi osebnemu zdravniku lordu Moranu (prim. dnevniški zapis v Moranovem "Winston Churchill: The Struggle for Survival 1940-1965").

"Južnem oddelku" zunanjega ministrstva, ki so se s problematiko Trsta in Julijske krajine ukvarjali takorekoč vsakodnevno, na operativni ravni in po poklicni dolžnosti.

Če sledimo nekaterim bolj ali manj sočasnim poročilom jugoslovanskih diplomatov, sveda ne moremo spregledati dejstva, da je razvojna linija argumentacije, specifično ekspliciranje problemov in posledje nekaterih poudarkov v informaciji "informatorja A" izrazito spominjala na izjave sira Orma Sargenta, tedanjega namestnika stalnega podsekretarja v Foreign Officeu.

Nekdanji udeleženec mirovne konference v Parizu, sir Orme Garton Sargent (1884-1962) morda res ni bil neposredno, torej na najnižji operativni ravni, povezan s tržaškim vprašanjem, a je imel z njim vsaj "posredno" izredno veliko opraviti.⁸⁹ Kot je na podlagi kasnejših informacij, ki jih dr. Vladimir Rybář poleti leta 1945 najbrže ni mogel v celoti poznati, v začetku osemdesetih let domneval nekdanji šef jugoslovanske vojne misije v Veliki Britaniji in kasnejši ambasador v Londonu, dr. Vladimir Velebit, naj bi ob koncu vojne prav sir Orme "po vsej verjetnosti" (sic!) nadzoroval delo celotnega "Southern Departmenta".⁹⁰ Neizogibni Pietro Nenni ga je 22. januarja 1946 opisal kot "shiranega starca" ("un vecchio allampanato"), neločljivega od dežnika ("un manico d'ombrello"). Bil naj bi izrazito neprijazen Italiji, a v vprašanju Trsta vendarle bolj naklonjen italijanski kot jugoslovanski tezi - po Italijanovi sodbi zaradi osebne antipatije do jugoslovanskega maršala.⁹¹

Na pomisel, da bi se za dokaj nedoločno izrisanim profilom "informatorja A" utegnil skrivati eden najpomembnejših mož v Foreign Officeu, bi nas mogle napeljati tudi nekatere slogovne značilnosti v izjavah Rybářevega anonimnega sogovornika. V tej zvezi spomnimo na oznako, ki jo je o dokaj svojstvenem slogu Sargentovih diplomatskih beležk izrekla britanska zgodovinarica Elisabeth Barker: "...Ugotovila sem, da je sir Orme Sargent pisal svoje beležke prej v slogu satirika osemnajstega stoletja...kot uradnika Foreign Officea iz dvajsetega stoletja. Zelo rad se je izražal cinično, celo sarkastično... Tako se sekretar za zunanje zadeve ne bi nikoli izražal, o tem sem prepričana..."⁹² Opozarjamo torej na decidiran, odrezav ton in skoraj brutalno odkritost, s kakršno je neimenovani diplomat sredi avgusta 1945 pontificiral o britanskih namenih na področjih, kjer naj bi Angležem v skladu z zavezniškimi dogovori o razdelitvi interesnih sfer pripadle posebne pravice: "*Mi Angleži smo na podlagi sporazumov s savezniki (sic!) dobili kontrolo nad gotovimi conami v Evropi, kakor so drugi dobili nadzorstvo nad svojimi. Tej pravici se Anglija ne bo odrekla tja v en dan, posebno ne na nevarnih točkah (danger spots), in ne, če bi se moglo predvideti, da bi druge velesile svoj vpliv razširile na področje, ki ga je Anglija izpraznila. Tako je gotovo, da Anglija iz Grčije ne bo šla, a je prav tako "damned certain", da Trst ne bo izročila vplivu kakšne tretje velesile...*"⁹³

⁸⁹ Velik del Sargentove diplomatske korespondence v zvezi s tržaško krizo je dostopen po zaslugi poznavalsko urejene zbirke virov "Tito-Churchill strogo tajno" (zbral in uredil dr. Dušan Biber. Globus, Zagreb 1981).

⁹⁰ Tito-Churchill, Strogo tajno: XXII. N.B.: Na čelu "Južnega oddelka" je bil v letih 1941-1945 D. E. Howard. Rybář se je z njim sestal 16. 5. 1945. Takrat je Douglas Howard, tako Rybář v telegramu z dne 18. 5. 1945, dokaj nejevoljno ("u dosta iritantnom tonu") načel vprašanje Trsta, poudarjal, da angleška vlada ne more sprejeti politike "izvršenega dejstva" in jugoslovansko zavzetje mesta celo primerjal z reško avanturo Gabriella D'Annunzia (diplomatski arhiv jug. sekretariata za zunanje zadeve; odslej DASIP, Fond jug. ambasade v Londonu; odslej AL, strogo zaupno 1036 I/1).

⁹¹ Pietro Nenni, op. cit., str. 177. - Nekdanji italijanski zunanji minister je v svojih dnevnikih vsaj enkrat, 24.7.1946, v zvezi s pelomiko okoli Trsta v norveškem tisku, v kateri je sodeloval Rybář, omenil tudi "jugoslovanskega ambasadorja" v Oslu, "Riberja" (str. 248). Natančnost pri reproduciranju imen in priimkov tudi sicer ni bila ravno močna stran Stalinovega nagrajenca. Če je Rybář postal "Riber", je Stepinac na straneh Nennijeve "Hladne vojne" apostrofirar kot "monsignore Stefanic" (str. 296), sin znanega hrvaškega politika Josipa Smodlake, Titov diplomatski predstavnik v Rimu dr. Slaven Smodlaka pa kot "il signor Smoodlaka, figlio del ministro sloveno..." (str. 189).

⁹² Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Uredil Dušan Biber. Borec, 12, Ljubljana 1986, str. 661.

⁹³ Ako bi se malce pozabavali z malenkostmi, bi lahko celo v izrazu "*damned certain*" videli potrdilo za tovrstno domnevo. Tako naj bi se kriptanalitik "G C & C S" v začetku tridesetih let zamanj trudil z dešifriranjem prestreženega telegrama, ki ga je odposlal romunski poslanik. Uspelo mu je razvozljati stavek: "When I was leaving, Mr. Sargent said wittily...", naprej pa že ni šlo. Po pomoč se je torej obrnil k samemu Ormu Sargentu, toda zamanj. Sargent je namreč indignirano vztrajal pri trditvi, da - navajamo v izvorniku - "...he had made 'no witticisms to that bloody little man'." (Christopher Andrew: Secret Service. The Making of the British Intelligence Community. Sceptre, London 1986, str. 500). Ob tem velja pojasniti, da je besedica "bloody", na Otoku tradicionalno prihranjena za "krvave tujece" ("bloody foreigners"), v tistem času sodila med neizgovorljive: ni se je smelo izreči v spodobni družbi ali v prisotnosti žensk in ni je bilo dovoljeno natisniti. Tudi tako se sir Anthony Eden, ki je veljal za popolen primerek angleškega gentlemana, najbrže ne bi izražal. Nič boljšega statusa kot besedica "bloody" ni imel pridevnik "damned". Znano je, da je britanski poslanik v Berlinu, sir Neville Henderson,

Ne le, da je iz izjave "informatorja A" vel že povsem razločen "l'esprit de Potsdam", diplomatovo omenjanje grške izkušnje v isti sapi z vprašanjem Trsta in Julijske krajine je obnavljalo tudi značilni "Leitmotiv", ki mu je mogoče slediti vse od konca leta 1944, ko se je v Foreign Officeu prav pod taktirko sira Orma Sargenta začela razprava o obeh zaskrbljujočih aspektih britanske mediteranske politike.⁵⁴ Hkrati se je Sargentovo stališče glede vloge Reke v razgovorih z jugoslovanskim veleposlanikom dr. Ljubom Leontićem docela ujelo s tezo "informatorja A" o jugoslovanski saturiranosti z reškimi pristaniščem, zabeleženo v korespondirajočem odstavku Rybářevega poročila: "*Jugoslavija je dobila Reko. Reka je več kot zadostna, da pokrije vse potrebe Jugoslavije na severovzhodu. Reka je sijajno prometno povezana z vsem jugoslovanskim ozemljem in trajalo bo še dolgo časa, predno bo Jugoslavija mogla izkoristiti ves potencial združene reško-sušačke luke...*" Le osem mesecev po Rybářevem razgovoru z neimenovanim britanskim diplomatom je dr. Ljubo Leontić takole poročal o svojem pogovoru s Sargentom z dne 18.3.1946: "To nas je zopet vrnilo na Trst. Sargent je takrat omenil Reko. Ali nam ta luka ne zadostuje? In tako dalje. Znova se je vrnil na stare argumente, kot vam je znano iz mojih predhodnih poročil o razgovorih z njim, Bevinom ali Noel Bakerjem..."⁵⁵

Opozarjamo tudi na "informatorjev" argument, po katerem naj bi Trst ne bil "jugoslovanski", pa tudi ne "laški", ker da pripada celotni Srednji Evropi: "*Ako izvzamemo etnografski moment Trst ni jugoslovanski, ker je njegovo ekonomsko zaledje vsa srednja Evropa. In ekonomski moment bo odločeval pri odločitvi statusa tržaške luke, ne pa etnografski, še manj pa strateški... To načelo velja v isti meri tudi za Lahe. Trst ekonomsko ni Laški (sic!) in ne sme ostati laški, pa naj bodo italijanski etnični argumenti še tako prepričevalni...*" (Podčrtano v izvirmiku, op. S. K.) Dialektična "Aufhebung" obeh zoperstavljenih tez se je v interpretaciji "informatorja A" glasila takole: "*Trst mora dobiti mednarodni statut in njegove prometne zveze z njegovim ekonomskim zaledjem, a to je s Srednjo Evropo, morajo biti mednarodno zavarovane in nadzorovane (guaranteed and controlled).*" Nič dosti drugače ni leto kasneje v razgovorih z Leontićem argumentiral niti sir Orme Sargent,⁵⁶ čeprav bi mu takrat že lahko bilo jasno, kako nestvarno mora biti takšno razmišljanje v času, ko je v ameriškem Fultonu že izzvenel Churchillov rekviem za prestolnicami Srednje Evrope. Toda tudi svojevrsten zasuk v razpravljanju, po katerem je "informator A" naglasil prvenstvo ekonomskega argumenta pred etnografskim ali strateškim, a iz tega ni izpeljal pričakovanega sklepa, da bi moral Trst pripasti svojemu neposrednemu geografskemu in gospodarskemu zaledju, je bil značilen za suspenzivno dialektiko Sargentovega razpravljanja. Kot je razvidno iz diplomatskih poročil, ki jih je v Beograd v prvih mesecih leta 1946 pošiljal dr. Ljubo Leontić, je sir Orme Sargent v vseh dotedanjih pogovorih z njim vztrajal na tezi, da pravo ekonomsko zaledje velikega pristanišča predstavlja celotna Srednja Evropa in ne Jugoslavija. "Trst ne pripada vam, ampak celemu Hinterlandu" se je glasil katilinsko kratki stavek visokega britanskega funkcionarja, ki ga je Leontić dobesedno ponovil dvakrat in v dveh različnih poročilih.⁵⁷

v dneh poljske krize vzkipel že zaradi Ribbentropove ugotovitve: "Die Lage ist verdammt schwer." Nekdanji prodajalec šampanjca je imel za spremembo prav, ko je Britanca podučil, da besedice "verdammt" po njeni teži in neizgovorljivosti nikakor ni mogoče primerjati z nevzgojenim angleškim ekvivalentom "damned". Pojasnilo seveda ni odvrnilo izbruha vojne, nam pa bi "per analogiam" vendarle lahko pomagalo ugotoviti, kdo vse bi na dan, ko se je vendarle končala, utegnil bil sogovornik dr. Vladimirja Rybářa. Diplomata, zmožen reči "bloody", bi bil namreč vsaj v načelu zmožen reči tudi "damned". Seveda je takšna primerjava v najboljšem primeru le droben in z naše strani ne povsem resno mišljen indic. Kolokvijalni izraz bi nenavsezadnje lahko pričal tudi o domačnejšem odnosu med Rybářem in "informatorjem A", kakršnega predpostavljamo v nadaljevanju v primeru britanskega diplomata Philipa Broada.

⁵⁴ Giampaolo Valdevit, op. cit., str. 70-71. Deset mesecev po pogovoru med "informatorjem A" in dr. Rybářem je veleposlanik dr. Ljubo Leontić doživel rahel ukor jugoslovanskega zunanega ministrstva, ker je v pogovoru z britanskim diplomatom preveč očitno povezal vprašanje Soluna in Trsta (DASIP, AL, 2.5.1946-str. zaupno 385/46 v zvezi z ĐASIP, AL, 1.4.1946 str. zaupno 103/46).

⁵⁵ DASIP, AL, 1.4.1946, str. zaupno 103/46. Dne 21.5.1946 je Leontić že poročal o svojevrstni evoluciji Sargentovih stališč glede Reke: "... Kad sam pri rekapitulaciji argumentacije po onom našem sistemu opet naglasio da nam je Trst neophodan radi ekonomske nezavisnosti, Sargent je pomenuo i Rijeku, kao izključivo našu, ali je to pomenuo bez naročito naglaska i odmah zatim prihvatio sve moje razloge u pogledu Rijeke kao nepodesnog pristaništa za koje bi trebalo beskorisno utrošiti ogromne kapitale." (DASIP, AL 1946, 21.5.1946, str. zaupno 123/46).

⁵⁶ DASIP, AL, 1.4.1946, str. zaupno 103/46.

⁵⁷ DASIP, AL, 1.4.1946, str. zaupno 103/46; DASIP, AL, 18.3.1946, str. zaupno 83/46.

Zoper tak argument seveda tudi jugoslovanski veleposlanik ni mogel prepričljivo ugovarjati, toda kaj naj bi po koncu druge svetovne vojne sploh pomenila zamisel tamponske tržaške države, povezane z gospodarskim ozadjem večje ali manjše, a predvsem delujoče in življenja zmožne "evropske sredine"? Konceptija "Srednje Evrope", ki so jo v zvezi s Trstom spomladi in poleti 1945 kot na kaki spiritistični seansi prizivali skoraj vsi Rybáfevi informatorji, je bila že kmalu zatem izpraznjen pojem - "flatus vocis", ki mu je bil po stalinističnem puču v Pragi marca 1948 izstavljen le še mrliški list. Po dokončnem porazu Hitlerjevega "Novega reda", ki mu je začetno serijo ozemeljskih osvojitvev omogočil prav neskrupulozni vlom v Nibelunško skrinjo srednjeevropskih potencialov, je "Srednja Evropa" v desetletjih hladne vojne postala del evropske virtualne geografije - nekakšna geopolitična Trnuljčica, ki jo iz globokega sna lahko dvigne le odrešilni poljub zahodnega princa v prozaični podobi ameriškega državnega sekretarja Johna Fosterja Dullesa in njegove "Roll back" doktrine, ali nenadni, od znotraj izzvani kolaps sovjetske hegemonije v Podonavju.

V tej luči je vsekakor zanimivo, kako si je vlogo tega "vmesnega" dela starega kontinenta poleti 1945 zamišljal najverjetnejši prvi adresat Rybáfevega poročila, njegov slovenski rojak Edvard Kardelj. Vsekakor lahko ugotovimo, da vsaj na retorični ravni tudi zanj obstoj srednje Evrope ni bil sporen, izrecna omemba razmejitev, ki naj bi to težko opredeljivo entiteto v bodoče oddelila od zahodnega dela skupne celine, pa ni bila le neposredna potrditev dejstva, da je med Baltičkim in Jadranskim morjem resnično vzniknilo nekaj takšnega, kar bi lahko poimenovali "železna zavesa", ampak tudi posredno priznanje, da je politična in gospodarska prihodnost tega dela Evrope odslej možna le še na vzhodni, "sovjetizirani" strani novonastalega zastora. Podpredsednik jugoslovanske vlade, čigar pooblastila na področju zunanje politike so bila izredno velika, je namreč 20. junija 1945 v govoru pred Izvršnim odborom Osvobodilne fronte v Ljubljani zarisal velikopotezno vizijo "ljudskodemokratske" Srednje Evrope, zoperstavljen imperialističnim silam Amerike, Anglije in Francije. "Imeti Trst pomeni osamosvojitve Srednje Evrope od zapadnega sveta..."⁹⁸ je dociral v maniri osnovnošolskega učitelja, v čigar doktrinarni in tudi navzven docela mediokritetni pojavi se je povsem nepričakovano utelesil Heglov duh svetovne zgodovine.

Toda "pro foro interno" se "Sperans" najbrže ni zadovoljil le z najavo srednjeevropske avtarkije, dopolnjene s pridobitvijo Trsta. V velikem pristanišču na samem limesu zahodne Evrope je po vsej priliki videl tudi odskočno desko za zmagoviti pohod komunistične revolucije na Apeninski polotok in od tam dalje v zahodno Evropo. Manj kot mesec dni zatem je namreč v pogovoru z Bogdanom Radico, zetom Guglielma Ferrera in šefom urada za tuji tisk v Kosanovičevem ministrstvu za informiranje, triumfalno napovedoval, da "se svetovna revolucija nadaljuje" in da na koncu "mora zmagati".⁹⁹ Povsem v skladu s teorijo ekonomskih ciklov, ki je inspirirala izvedbi svetovne revolucije naklonjeni del sovjetskega vodstva, naj bi torej Kardelj po Radičini izpovedi že poleti leta 1945 preokoval skorajšnji ekonomski propad Amerike in ponovitev velike gospodarske krize, kakršna je zajela kapitalistični svet leta 1929.¹⁰⁰ Tako kot je

⁹⁸ Jera Vodušek-Starič: Mesto želja. Svobodna misel, XXXI, 17, Ljubljana 10.9.1993, str. 31. Prim. tudi predstavitev sočasnih in takorekoč uradnih Kardeljevih stališč o Trstu v razpravi Dušana Nečaka "Jugoslovanski odnos do vprašanja Trsta. Junij-september 1945", objavljeni v dvojezičnem zborniku predavanj "Trst 1945/Trieste 1945", Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Trst 1985, str. 45-56.

⁹⁹ Kot poroča Radica, ga je Kardelj sprejel v drugi polovici aprila 1945. Takrat naj bi v dolgem in dolgočasnem predavanju o politiki nove Jugoslavije omalovaževal vlogo ZDA in izrazil prepričanje, da bo Amerika na koncu prevzela komunizem, "ako mi budemo na tome ustrajali". Radica je imel vtis, "da on, kao i svi komunisti, ne vjeruje u snage Zapada. Svi su sigurni, da će oni igrati Zapad, pa makar zato stradala zemlja, jer u tome stradaju oni ionako ne stradaju..." (Bogdan Radica: Hrvatska 1945, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1992, str. 175). Znova naj bi se videla 10. 7. 1945. Tokrat naj bi srečanje potekalo takole: "Traži me Kardeljeva kancelarija. Potpredsjednik me prima. Diže se kad me vidi, zatim prilazi k meni. Pomalo vuče jednu nogu. Izgleda strašno važan. Jedva da se nasmije. Govori ili pokušava govoriti srpski ili hrvatski, upravo kao i Korošec, s prilično teškim kranjskim naglaskom...Naširoko i nadugačko priča naglaskom i intonacijom pučkoškolskog uče o ciljevima američkog imperijalizma, ističući kako Amerika nije toliko jaka kao što mnogi drže. Među njima, razumije se, i ja; kako će ona uskoro ući u veliku ekonomsku krizu i neku vrstu depresije upravo kao i 1929. Kad ja izražavam sumnju, on se pomalo uznemiri, zatim rasrdi, ne voli dijalog, voli nastavljati svojim monologom. Jako je dosadan i neuvjerljiv, možda i zbog toga što se mnogo ponavlja. Neprestano ponavlja jednu te istu stvar: svjetska revolucija se nastavlja i mora pobijediti..." (str. 229). Na podobne ekonomske prognoze je moć naleteti tudi v Kocbekovem dnevniku jeseni leta 1945, kar bi lahko govorilo v prid domnevi, da je bil vsaj del jugoslovanskega vodstva resnično pod vplivom avgarskih napovedi sovjetskega ekonomista Varge (Edvard Kocbek: Dnevnik 1945. Cankarjeva založba, Ljubljana 1991, str. 78).

¹⁰⁰ O sporu med "gradualističnim" delom sovjetskega vodstva s Stalinom na čelu in radikalnejšo frakcijo Ždanova v letih 1947-48, na čigar strani naj bi bil poleg Tita tudi Mao, prim. Zbigniew Brzezinski: The Soviet

v Braunau na Innu rojeni sin avstrijskega carinika za svoj projekt kontinentalne nadvlade potreboval Srednjo Evropo, tako naj bi zdaj, po njegovem samomoru v berlinskem bunkerju, sovjetska osvojitve "kraljestva sredine" (Reich der Mitte), dopolnjena s posejstjo nad tržaško "konic" strtega "nemškega meča", predstavljalo nosilno os bodočega revolucioniranja kapitalistične zahodne Evrope. Pol stoletja trajajoči vivisekcijski poskus, s katerim naj bi po Hitlerjevem galvanizirajočem sunku komaj živemu telesu Srednje Evrope vdahnili še marksistično dušo, se je resda komaj pričel, toda drugače kot večina Rybářevih angleških sogovornikov, še vedno idilično zagledanih v varljivi privid srednjeevropskega sodelovanja, se je v Moskvi izšelani revolucionar že vdajal hiliastičnim vizijam "poslednjega spopada" in njegov končni rezultat že videl v globalnih dimenzijah neizogibne, ves svet obsegajoče zmage svetovnega proletariata nad silami svetovne reakcije.

Vsaj na krajši rok so bila torej znamenjem časa neustrezna razmišljanja tistih Rybářevih "informatorjev", ki so kljub jasno nakazanim konturam nove evropske delitve rešitev tržaškega vprašanja še vedno videli v tradicionalnem kontekstu njegove vpetosti v koordinate nekakšne "srednje" ali "vmesne" Evrope. Šele pol stoletja kasneje, ko se je leta 1989 s padcem berlinskega zidu "brez poka" in skorajda "s šepetom" ("not with a bang, but a whimper") sam vase pogreznil tudi drugi, leta 1945 zmagoviti totalitarizem, so se na tleh tega, kar je bilo prej desetletja dolgo zgolj "Vzhodna Evropa", ponovno pričele razpirati dotlej zatrte srednjeevropske perspektive, naznačene v stališčih omenjenih respondentov. Toda Rybářevim sogovornikom je bilo skupno tudi to, da so skoraj v celoti spregledali dejstvo, da se je s koncem druge svetovne vojne njihova domovina definitivno poslovila od statusa vesile. Da sta iz nje kot edini resnični globalni sili izšli le ZDA in Sovjetska zveza, v trenutku zmage nad silami Osi ni zmozel priznati nihče izmed njih. Podobno kot slovenskim in jugoslovanskim zahtevam po Trstu izrecno naklonjeni zgodovinar Allan John Percival Taylor, ki je decembra 1944 v rešitvi tržaškega vprašanja videl preizkusni kamen povojnega rusko-angleškega zavezništva,¹⁰¹ so o problemu Trsta razmišljali še vedno v skladu z britansko "senior role" v Mediteranu, torej kvečjemu v luči odnosov med Sovjetsko zvezo in Veliko Britanijo. Celo dokaj pronicljivi "informator E", ki je sicer povsem upravičeno menil, da bo "vprašanje mednarodnih odnošajev med Sovjetsko Rusijo in Anglijo" tisto, ki bo odigralo "svojo vlogo pri določitvi bodočega statusa Trsta", pri tem ni niti z besedico omenil ZDA. V takšnem faznem zamiku, ki ni upošteval nove globalne vloge Združenih držav, britanski "informatorji" niso bili osamljeni, v njem pa je bil morda skrit tudi delček otoškega patriotizma, ki v razgovorih s tujci preprosto ni hotel pripoznati prepoznavnih slabosti lastne pozicije in bistroidnejšim opazovalcem povsem razvidnih sprememb v svetovnih razmerjih moči.

Po krajšem ekskurzu, v katerem smo naznačili nekaj neposrednih posledic vzpostavitve sovjetske vojaške, ideološke in gospodarske hegemonije nad srednjeevropskimi narodi širšega tržaškega Hinterlanda in hkrati opozorili na prevladujoči "punctum caecum" v pogledu večine Rybářevih sogovornikov, se ponovno vrnimo k poskusu poimenovanja še vedno neznanega in neprepoznanega "informatorja A".

Stališče Orma Sargenta glede primarnega pomena tržaške luke, njegov nejevoljni odziv na Vauhnikovo hipostaziranje povojne ureditve in njegova razglabljanja o umestitvi tržaškega vprašanja v kontekst bodočih srednjeevropskih preurejanj ob hkratni slovenski izločitvi iz jugoslovanskega okvira - tako kot so bila zabeležena konec novembra 1944 v "Londonskem dnevniku" Izidorja Cankarja¹⁰² - bi vsebinsko prav lahko povezali z zgolj metodičnim

Bloc: Unity and Conflict. Harvard University Press, Cambridge Mass. 1967, str. 119; William McCagg: Stalin Embattled, 1943-1948. Wayne State University Press, Detroit 1978, str. 118-146, 266-273; Gavriel Ra'anan: International Policy Formation in the USSR. Archon Books, Hamden, Ct. 1983, passim; Beatrice Heuser: Op. cit., str. 20-35. Povsem drugače Werner G. Hahn v Postwar Soviet Politics. The Fall of Zhdanov and the Defeat of Moderation. The Fall of Moderation, 1946-53 (Ithaca, 1982) Prim. tudi Jerry F. Hough: Debates about the Postwar World, v Susan J. Linz, ed.: The Impact of the World War II on the Soviet Union, Totowa, N.Y., 1985, str. 259. Ameriško-hrvaški zgodovinar dr. Ivo Banac meni, da so "Zdanovci ... htjeli upotrijebiti Kominform da bi potaknuli opčo krizo kapitalizma odvajanjem zapadne Evrope od Sjedinjenih Američkih Država" (Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovske rasejpi u jugoslovenskom komunističkom pokretu. Globus, Zagreb 1990, str. 39-40).

¹⁰¹ New Statesman and Nation, 9. 12. 1944.

¹⁰² Izidor Cankar: Londonski dnevnik 1944-1945, DZS, Lipa, Ljubljana 1985, str. 42-45. - V Vauhnikovich razmišljanjih kljub Sargentovim pomislekom in sugestivnim opozorilom na nemško in avstrijsko "nevarnost" ni bilo nič heretičnega. V tej zvezi ni bilo povsem prepričljivo Sargentovo sprenevedanje v "Brooks's" klubu 28. novembra 1944 (N.B.: zapisava "Brooks's klub" na str. 45 "Londonskega dnevnika" očitno predstavlja napačno branje), češ da prvič sliši o namerah, da se ustvari mednarodna država okrog Trsta ali da se Slovenija poveže z Avstrijo (ibid, str. 45). Sklicujoč se na britanske dokumente iz marca in aprila 1943 je italijanski avtor A.G. de

promislekom Rybáfevega sobesednika, v katerem se v dokaj načelnih, a tudi načelno prohibitivnih tonih govori o hipotetični izločitvi Slovenije iz celote jugoslovanske države in s tem povezano nedopustnostjo zastavitve vprašanja tržaške luke kot predvsem slovenskega vprašanja.¹⁰³ Toda tudi ponavljajoča se opozorila na verjetnost, da bo začasna demarkacijska linija, ki loči "cono A" od "cone B", sčasoma zadobila karakter trajne meje med Italijo in Jugoslavijo,¹⁰⁴ so stališče "informatorja A" močno približala napovedi, ki jo je sir Orme Sargent zapisal že koncem januarja 1945.

Po tej razmeroma zgodnji anticipaciji kasnejšega stanja naj bi "provizorična linija" samodejno težila k "kristalizaciji", iz česar naj bi logično izhajalo spoznanje, da se ob priliki dokončne ureditve ne bo mogoče občutneje odmakniti od nje. Začasna linija se mora tedaj čimbolj približati "tisti, za katero želimo, da postane dokončna meja", je menil sir Orme Sargent v beležki z dne 25.1.1945.¹⁰⁵ Razmejivna črta, o kateri je sredi avgusta 1945 govoril Rybáfev "informator A", naj bi torej predstavljala trdoživo kristalinsko strukturo, na kateri naj bi se v bodoče stikala "svobodni svet" zahodnih liberalnih demokracij in totalitarni blok vzhodnih, od Moskve nadzorovanih "ljudskih demokracij".¹⁰⁶ Od tega dela meje, ki je na svojem celotnem poteku od Trsta na Jadranu do Gdanska na Baltiku že kmalu zatem zadobila ominozno oznako "železna zavesa", zahodni zavezniki "ne bodo lahkomišljeno odstopili, ako se jim ne nudi druga enako zadovoljiva alternativa", je dr. Vladimirju Rybáfu 15. avgusta 1945, na dan, ko se je tudi na pacifiških prostranstvih končala druga svetovna vojna, povsem nedvoumno napovedoval neimenovani "informator A".

Na prvi strani Rybáfevega poročila, namenjeni izjavam "informatorja A", je bil torej zajet obsežen repertoar pogovorov, ki jih je leto prej in leto pozneje z dr. Izidorjem Cankarjem in dr. Ljubom Leontićem vodil stalni namestnik državnega podsekretarja za zunanje zadeve, sir Orme Sargent. Kljub temu bi bil sklep, po katerem naj bi bila "informator A" in sir Orme Docela zanesljivo ali, če si izposodimo značilni izraz samega "informatorja A", "prekletó zagotovo (damned certain)" ena in ista oseba, po našem mnenju veliko preuranjen. Zgolj primerjava ni prav vedno dokaz, omenjena stališča pa tudi niso bila do te mere ekskluzivna, da jih v poletju leta 1945 ne bi mogel zagovarjati tudi kak drug višje rangirani britanski diplomat. Lahko bi se sicer vprašali ali bi jih navajal prav na način, ki bi notranjim ritmom in specifičnimi poudarki tako izrazito spominjal na značilni tok Sargentove argumentacije, toda v primeru, da bi takšno možnost dopustili - in dopustiti jo čisto preprosto moramo, saj tovrstna razmišljanja v avgustu

Robertis o dalekosežnih posledicah, ki bi jih imela uresničitev tovrstnih zamisli na potek italijanske vzhodne meje, zapisal naslednje: "L'ampiezza delle rinunce che Roma avrebbe dovuto fare era legata poi ad un altro fattore; il futuro della Jugoslavia. L'eventuale distacco della Slovenia da Belgrado e il suo inserimento in un'entità statale mitteleuropea avrebbe reso accettabile agli occhi del Foreign Office l'inserimento dei due porti di Trieste e Fiume nei confini di questo nuovo Stato" (La frontiera orientale italiana nelle diplomazia della seconda guerra mondiale. Ed. Scientifiche Italiane, Napoli 1981, str. 70). Geopolitična prerazporeditev te vrste - tako italijanski avtor - bi torej za Italijo pomenila verjetno izgubo ne le Reke in Istre, ampak tudi Trsta.

¹⁰³ "Postaviti vprašanje tržaške luke kot specifično slovensko vprašanje pa ne morete in ne smete, razven, ako izločite Slovenijo iz jugoslovanske države in jo začnete tretirati kot ločeno edinico..."

¹⁰⁴ "Sedanja razmejivna linija, ki deli okupacijske cone v Primorju, ni iz zraka vzeta ali potegnena po naključju silom prilik. Ona je rezultat preiščenega študija celokupnega problema in je tako potegnena, da čim manj rani jugoslovanske etnične interese in s tem dobiva prav lahko značaj trajnosti."

¹⁰⁵ Cf. Sylvia Sprigge: Trieste Diary, maggio - giugno 1945, a cura di Raoul Pupo. Ed. Goriziana, Gorica 1989, str.177 in 63ff. V promemoriji z dne 3. 2. 1945, ki je bila za osnovo telegramu zunanjemu ministru, odposlanem v Jalto 4. 2. 1945, je Sargent opozarjal na nevarnost ponovitve grške izkušnje v Julijski krajini in se izrekel v prid demarkacijski liniji. Anthony Eden je takšno stališče sicer v celoti sprejel, a mu zanj ni uspelo pridobiti sovjetske in ameriške delegacije (Valdevit, op. cit., str.75-76).

¹⁰⁶ Ambasador Leontić je že 19. junija 1945 opozarjal na pisanje Timesa z dne 14. 6. 1945, po katerem naj bi si v Trstu stala nasproti dva svetova. Na eni strani naj bi bil "Zapad sa svojim slobodnim i blagim pojmovima o demokraciji", na drugi strani "Srednji Istok sa svojim posebnim idejama o narodnoj volji koji odvodi 'neprijatelje naroda' i 'vrši rekvizicije' stvari i namirnica potrebnih da se ta volja nametne...". Sovjetski model naj bi bil "visoki ideal jugoslovanske administracije u Trstu", njegove odlike pa naj bi ob čestih napadih na zahodno demokracijo na široko propagiral list "Il nostro Avvenire". Leontić je v svojem dokaj objektivno napisanem poročilu opozoril na tendenco v komentarjih britanskega tiska, iz katere naj bi izhajalo; "da u Evropi postoji kao neka demarkaciona linija izmedju mirnog i demokratskog Zapada i nemirnog i na svoj način demokratskog Istoka"; "da mi nismo dovoljno kvalifikovani za upravu krajeva i gradova koji bi se našli izvan te zamišljene linije", in tretjič, "da način organizacije naše administrativne uprave pokazuje izvesne tendencije koje nisu u skladu sa pojmovima koje zapadni narodi imaju o upravi jedne države..." Ambasador je v takšni orkestraciji tiska videl pripravo terena "za izvesne predloge koji bi išli za tim da se od Trsta napravi jedna posebna ili medjunarodno kontrolirana jedinica u sastavu ili verovatnije, van sastava naše narodne države" (DASIP, AL, 19. 5. 1945, Zaupno 1631; poudarjeni tisk S. K.).

1945 niso bila nikakršen Sargentov osebni patrimonij, ampak del uradne britanske politike do Jugoslavije in Trsta - bi iz povsem specifičnih razlogov, ki jih bomo natančneje pojasnili v nadaljevanju, najprej pomislili na nekdanjega svetnika britanskega poslaništva pri jugoslovanski vladi v izgnanstvu in prvega sekretarja v Foreign Officeu, Philipa Broada.

VIII. Hipotetični "informator A" Philip Broad in njegova nerazjasnjena vloga v "katarzičnem" jedru pričujoče rekonstrukcije. Simbolno, časovno in geografsko presečišče treh interpretacijskih linij: Vetrinj, 13. maj 1945

Philip Broad (1903-1966), vodja jugoslovanske izpostave "Foreign Officea" v južnoitalijanskem Bariju, je na svojem položaju docela ustrezal Rybáčuvi uvodni oznaki, po kateri naj bi v primeru "informatorja A" šlo za "Angleža" in "diplomata", "...ki ni službeno povezan s tržaškim problemom, a ki ga osebno pozna in so mu viri v Zunanjem ministrstvu dostopni." Britanski diplomat s službenim stažem v Teheranu, Washingtonu, Tokiu, Kairu in Varšavi je temu opisu ustrezal celo v večji meri kot sir Orme, o katerem vemo, da je bil s problemom Trsta kompetenčno in "službeno" še kako "povezan".¹⁰⁷ V času, ko je jugoslovanska vlada v izgnanstvu ostala brez večjega vpliva ali pa je bil ta omejen le še na dele stare Srbije, ga je minister rezident za Sredozemlje Harold Macmillan poklical k sebi, in kot je mogoče razbrati iz njegovih spominov, svoje odločitve nikoli ni obžaloval. Novi svetovalec za jugoslovanske zadeve mu je zadnji dve leti vojne služil z neomajno in "občudovanja vredno lojalnostjo".¹⁰⁸ Podpis Philipa Broada, ki mu je britanski pisatelj Evelyn Waugh najbrže tudi zaradi dvomljivega razkošja njegove mediteranske rezidence ("Appuleian Aqueduct Company's Fascist Luxury") nadel oznako diplomatskega sibarita, je bilo odtlej mogoče srečati na obsežnih svežnjih brzozavk in političnih analiz, v katerih je obravnaval različne aspekte britanske politike do Jugoslavije, Mihajloviča in partizanov.¹⁰⁹

Omenjeni profesionalni diplomat je bil že na svojem prejšnjem položaju izvrsten poznavalec jugoslovanskih razmer, v štabu ministra rezidenta v Caserti pa se je vrhu vsega znašel še na stičišču najpomembnejših informacij. Poročevalčeva ocena pomena "informativnega vira" ("...Mislim, da je to mnenje važno.") bi tedaj morala v kar največji meri veljati tudi za Macmillanovega svetovalca, o katerem lahko z razlogom sklepamo, da je jugoslovanskega diplomata dr. Vladimira Rybáča moral poznati že po službeni dolžnosti, a verjetno tudi kot osebnega prijatelja njegove, po drugi svetovni vojni v okolici Ljubljane živeče sestre.¹¹⁰ Toda za razliko od sira Orma, ki je bil vendarle eden izmed poglobitih kreatorjev britanske politike do Balkana, je bil Philip Broad v veliki meri le "His Master's Voice" Ameryevega zeta, Harolda Macmillana. Tezo po kateri bi bil "informator A" v resnici prav omenjeni britanski diplomat, bi potemtakem podpiralo tudi dejstvo, da je nekaterim vsebinskim akcentom v njegovih izjavah vsaj fragmentarno mogoče slediti tudi na tistih straneh vojnih dnevnikov in spominov, ki jih je lord Stockton v celoti posvetil zapletu na vrhu Jadrana. Toda tisto, kar tehtnico izbire po našem mnenju odločilneje preveša na stran tega "bistrega in zabavnega moža" (Harold Macmillan), je ob domnevni "liaison d'amitié" Broadove sestre z jugoslovanskim piscem zbirnega poročila že samo po sebi pomenljivo dejstvo, da je bil v času tržaške zaostitve prav Philip Broad tisti

¹⁰⁷ Philip Broad je bil šele v letih 1951-1954 kot politični svetovalec v zavezniški vojaški upravi Trsta "službeno" povezan s tržaškim vprašanjem. Po navedbi J. B. Durosella naj bi v tistem času veljal za "prjugoslovansko usmerjenega" ("passait pour être pro-yougoslave"), prim. *Le conflit de Trieste 1943-1954*, Éditions de l'Institut de Sociologie de l'Université libre de Bruxelles, Bruxelles 1966, str. 315.

¹⁰⁸ Macmillan: *The Blast of War*, str. 527.

¹⁰⁹ "...Sunday 9 July 1944... Picnic lunch with Broad, Foreign Office debauchee, secretary, Bill Deakin (Hindu legs, ascetic face)..." Waugh: op. cit., str. 571. Po navedbah angleškega zgodovinarja Thomasa Barkerja naj bi se Philip Broad izvrstno razumel s poveljnikom misije Clowder in podpolkovnikom SOE Petrom Wilkinsonom. Prav po Wilkinsonovi zaslugi naj bi bil Broad temeljito obveščen o "stiskah slovenskega nacionalizma", to pa naj bi prišlo do izraza v njegovih poročilih o partizanskih "aneksionističnih ciljih", namenjenih Whitehallu in Foreign Officeu (Thomas S. Barker: *Socialni revolucionarji in tajni agenti. Koroški slovenski partizani in britanska tajna služba. Založba Mladinska knjiga, Ljubljana 1992*, str. 59-60, 260-261). Tudi velik del Broadove diplomatske korespondence navaja že imenovana Bibrova zbirka virov "Tito-Churchill strogo tajno".

¹¹⁰ Za informacijo, izrečeno ob priliki obiska sira Williama Deakina v Ljubljani (junij 1994), velja avtorjeva zahvala dr. Dušanu Bibru. Podatek je avtorja le še utrdil v njegovi izhodiščni domnevi, po kateri naj bi bil Rybáčev najverjetnejši sogovornik prav britanski diplomat Philip Broad.

britanski diplomat, ki se je skupaj z Macmillanom mudil "in situ", torej v neposredni bližini Trsta. Njegova udeležba pri bliskoviti turneji, ki je resda za nekaj kilometrov obšla samo mesto, a je potekala v senci tržaškega konflikta in v njegovi neposredni geografski bližini, bi docela ustrezala Rybářevi formulaciji o "Angležu" in "diplomatu", "ki ni službeno povezan s tržaškim vprašanjem, a ... ga osebnostno pozna..."

Oba, z Leom Ameryem družinsko povezani Harold Macmillan in njegov politični svetovalec za jugoslovanske zadeve Philip Broad, sta iz Caserte proti Trstu poletela 12. maja 1945, torej natanko na dan, ko je v London prispela Trumanova brzojavka z zagotovilom odločnejše ameriške pomoči.¹¹¹ Takoj po pristanku sta se v Trevisu srečala z generalom McCreryem in ga seznanila z najnovejšim preokretom dogodkov. Kmalu zatem sta se v bližini Tržiča sestala s poveljnikom VIII. korpusa, generalom Hardingom, in mu sledila v slikovit grad nad morško obalo, v katerem se je v tistem času nastanil njegov štab. V sončnem jutru, po noči, prebiti v nedotaknjenih Benetkah in idilični vožnji z gondolo po Velikem kanalu, se je njun dvomotorni 13. maja 1945 dvignil nad zasnežene gorske grebene, po katerih se je na prelomu stoletja vzpenjal Macmillanov tast Amery, in se kmalu zatem spustil na celovško letališče. Tam ju je že pričakoval general Keightley, komandant petega korpusa, v čigar obveščevalnem sestavu je ravno tedaj služil tudi sin Harolda Nicolsona, Nigel Nicolson. Namen Macmillanovega in Broadovega srečanja z najvišjimi vojaškimi poveljniki je bil seveda v neposredni povezavi z zavezniškimi prizadevanji prerezati krila Titovi vojski v Julijski Krajini na Koroškem, po prepričanju Nikolaja Tolstoja, zapisanem v kontroverzni tezi o "Celovski zaroti", pa naj bi se prav ob tej priložnosti odločilo tudi o nadaljni usodi desetstisočev vojaških in civilnih beguncev, ki so se semkaj, v domnevno angleško varstvo, zatekli na begu pred naglo prodirajočimi jugoslovanskimi in sovjetskimi armadami.¹¹² Za vse te komajda pregledne, pod improviziranimi šotori zbrane množice naj bi torej z zloslutnim prihodom Macmillana in njegovega svetovalca Broada nastopil trenutek "katastasis": dejanje, v katerem starogrška drama doseže vrhunec in se nato v neizogibni katastrofi razplete. Najsi je imel soimenjak velikega ruskega pisatelja s to svojo, tolikanj osporavano trditvijo prav ali ne, vsekakor je prav tu, na Vetrinjskem polju, in prav tega, po Tolstojevem prepričanju ominoznega trinajstega maja 1945, težko razločljiva "dramaturgija" naključja združila dotlej paralelno potekajoče interpretacijske niti zbirnega poročila in v tej "čudoviti alpski dolini", na stotine milj daleč od vedno zelenih etonskih travnikov, na katerih naj bi Anglija dobila večino svojih bitk, simbolno in po posrednikih združila vsaj tri poskusno poimenovane "Dramatis Personae" naše rekonstrukcije.¹¹³

¹¹¹ Ameriški zgodovinarji telegram datirajo z 11. majem 1945, britanski kolegi dan kasneje. Nesoglasje je povsem zlahka mogoče pojasniti z različnimi časovnimi pasovi, na katerih ležita Washington in Greenwich. Trumanov telegram je bil očitno odposlan v urah, ko je na Downing Streetu že napačil 12. maj.

¹¹² Nikolaj Tolstoj delež krivde pri "Celovski zaroti", ki se je končala s pokoli tisočev vrnjenih ujetnikov, ne pripisuje samo Haroldu Macmillanu ali Tobyu Lowu, ampak tudi poskusno imenovanemu "informatorju A" Philipu Broadu in njegovim domnevno zavajajočim poročilom Foreign Officeu. Če naj bi po Tostojevih trditvah lord Aldington v izročitenih poveljih namerno izvedel zamenjavo oznak "sovjetski" in "ruski", da bi na ta način zabilisal razliko med sovjetskimi prebežniki in starimi emigranti, za katere po jaltskih sklepih izročitev ne bi smela priti v poštev (prim. Die Grausame Rache. Der Spiegel, Nr. 39/26. 9. 1994, str. 186), potem isti avtor tudi Philipu Broadu očita, da je kljub nadvse dobremu poznavanju dejanskega stanja Slovence enostavno prekrstil v "Hrvate" (op. cit., str. 175), za te pa naj bi zaradi hipoteke NDH ne bilo posebnih pomislekov pri vračanju. Ko bi Tolstoj - po oznaki z njim večkrat polemizirajočega britanskega zgodovinarja Roberta Knighta, človek s "silno fantazijo" - vedel za obstoj prijateljske zveze Broadove sestře (po nekaterih informacijah večkratno obveščevalke) s piscem zbirnega poročila, bi tak podatek verjetno navrgel na tehtnico obtožb zoper britanskega diplomata in Broadu nadrejenega Harolda Macmillana.

Dodajmo še, da Nikolaj Tolstoj, ki mu je sin Harolda Nicolsona očitno dovolil uporabo svojih zapiskov, med drugim omenja, da je bilo mlademu, nič hudega slutecemu Nigelu Nicolsonu zaupano usklajevanje transportov ("...to arrange transports and escorts...") prav v času, ko so vračali domobranske ujetnike skozi tunel v Področici (ibid, str. 300). Vsekakor je mogoče srhljivo "Nemesis" zgodovine videti tudi v dejstvu, da je imel njegov oče na mirovni konferenci v Parizu leta 1919 opraviti med drugim tudi s vprašanjem, komu naj pripade železniški predor "Rosenbach" (prim. Nicolsonov opis "patetičnega poskusa" Orlanda in Vanutellija, da bi - kleče na preprogi pred razgrnjenim zemljevidom - prepričala ameriškega predsednika Wilsona, naj privoli v avstrijsko suverenost nad obema izhodoma predora v Področici. Peacemaking 1919, str. 351).

¹¹³ Navidezno dramatičnost tega "virtualnega dejstva" seveda nekolikanj zmanjša že omenjena "Hobson's Choice", ki kot možnega kandidata za "informatorja C" nujno izključuje bodisi Nicolsona bodisi Amerya. Soočen s takšno izbiro avtor, kot rečeno, daje prednost torijevcu Leu Ameryu.

IX. "Na drugi strani hriba" ali neuspešen poizkus identifikacije poslednjih dveh "informatorjev"

Takorekoč vse do te središčne gravitacijske točke, v katero so kot v nekakšno metaforično "črno luknjo", polno "katinske groze", od samega začetka konvergirale kar tri poglavitne smeri raziskave, smo ravnali po zgledu imaginarnega raziskovalca, ki si v skladu s poetičnim nasvetom Thomasa Stearnsa Eliota ogleduje fotografske "podobe minulih časov" in na njih poizkuša prepoznati like že zdavnaj preminulih prednikov: "There is a time for the evening under starlight/ A time for the evening under lamplight/ (The evening with the photograph album)..." Ob prelistavanju družinskih albumov, na katerih se je že dolga desetletja nabiral prah, bi hotel vsaj nekaterim pokojnikom znova povrniti imena in primke in morda celo obnoviti njihovo neponovljivo življensko zgodbo, a mora kmalu spoznati, da zgolj kratek, površen pogled na njihova anonimna obličja za uresničitev plemenitega namena ne zadostuje. Raziskovalec mora tedaj svojo pozornost osredotočiti tudi na vse tiste, na videz malo pomembne "minutiae", ki šele omogočijo, da orumenele podobe prednikov "zaživijo" v njihovi nekdanji družbeni vlogi, v njim lastnem zgodovinskem prostoru in času. Tako bi, denimo, z enim izmed mnogih mladostnih portretov Harolda Nicolsona ne vedel kaj dosti početi, če na steni za njegovim hrptom ne bi uzrl zemljevida "Kraljevine S H S". Toda takorekoč v istem trenutku, ko ugleda značilni obris države, ki je nekolikanj spominjal na silhueto foksterierja s skrbno prirezano brado, se mu z nekoliko predhodne vednosti utrne takorekoč hipno in zelo zanesljivo spoznanje o kraju (Versailles) in času (leto 1919), v katerem je morala biti fotografija posneta.

Imaginarni raziskovalec torej ravna v skladu z modrostjo, ki jo je Arthur Wellesley, vojvoda Wellingtonski, opredelil s klasičnim stavkom: "Ves posel vojne in v resnici ves posel življenja je v prizadevanju ugotoviti to, česar ne veš, s pomočjo tega, kar veš; temu pravim 'ugibanje o tem, kaj je bilo na drugi strani hriba'". ("All the business of war, and indeed all the business of life, is to endeavour to find out what you don't know by what you do; that's what I called 'guessing what was at the other side of the hill.'") O razširjenosti, uporabnosti in epistemološki plodnosti tega nasveta, ki je britanskega vojnega zgodovinarja Liddella Harta inspiriral celo za naslov vojaške zgodovine druge svetovne vojne ("The Other Side of the Hill"), smo se v kontekstu naše razprave lahko prepričali že ob prebiranju Ameryevega priznanja o tem, kako je začrtal demarkacijsko linijo italijanske vojaške zasedbe, njeno učinkovitost pa je potrdila tudi naknadna ugotovitev Albrecht-Cariéa, ki je v svoji knjigi o pariški mirovni konferenci na ta način zarisani liniji atestiral popolno skladnost z določili tajnega Londonskega pakta. Takšna, zlasti v primeru, ko gre za usodna vprašanja v življenju narodov ne vselej priporočljiva metoda, nam je povsem zadovoljivo služila tudi pri konstruiranju dokazne zgradbe v prvih treh primerih, ko je šlo za poskus prepoznanja "informatorja A", "informatorja B" in "informatorja C", docela pa je odpovedala v nadaljevanju naše rekonstrukcije, pri "dekonspiriranju" poslednje dvojice Rybájevih "informatorjev".

Njen neuspeh se je pokazal že na primeru "informatorja D", ki se je s Titovim diplomatom sestal 21. avgusta 1945. Časovni in abecedni interval zbirnega poročila sta se tokrat znova ujela, "informator D" pa se je po obeh kriterijih znašel na predzadnjem mestu zbirnega poročila. Kljub navidezno subordiniranemu položaju v domnevno hierarhični strukturi poročila, vsaj potencialnega pomena njegovih informacij ne bi kazalo podcenjevati. "*Diplomatski urednik konzervativno usmerjenega lista v Londonu*" je bil namreč edini sogovornik, ki je jugoslovanskemu diplomatu približal tudi povsem konkretna stališča ameriške, britanske in italijanske delegacije "*na bodoči konferenci zunanjih ministrov v septembru 1945 glede jugoslovansko-italijanskih obmejnih vprašanj*". Natančnejša primerjava s predlogi, podanimi na londonskem Svetu ministrov bi sicer pokazala, da njegove napovedi zlasti v napovedi italijanskega stališča niso bile v vseh podrobnostih točne, toda v celoti vzeto bi z nekaj naknadnimi popravki vendarle lahko predstavljale razmeroma zanesljivo izhodišče za taktično in strateško pripravo jugoslovanske diplomatske akcije. Tolikanj bolj zanimivo bi bilo torej ugotoviti, kateremu "*konzervativno usmerjenemu listu v Londonu*" naj bi omenjeni, dokaj ažurno in natančno informirani "*diplomatski urednik*" v tistem času pripadal.

V povsem drugačnem kontekstu smo že omenili terminološke težave, povezane z uporabo pojma "konzervativec" in "konzervativen". K temu bi veljalo dodati, da je Vladimir Dedijer tri leta po koncu vojne sodil, da je razlika med angleškimi konzervativci in liberalci presežena, takšno trditev pa ilustriral na primeru dveh uglednih časopisov - liberalnega Manchester

Guardiana in konzervativnega londonskega Timesa, ki naj bi kljub različni politični usmeritvi imela skupno dopisniško mrežo v inozemstvu.¹¹⁴ Jugoslovanski kronist pariške mirovne konference je v za tisti čas obligatni drži ideološke proskineze navedel tudi poznavalsko mnenje "Velikega Brata", sovjetskega zunanjega ministra Molotova, ki je avtoritativno sodil, da je v laburistični Angliji mogoče najti en sam samcat laburistični list, ves preostali tisk pa naj bi bil "nedemokratičen" in "konzervativen".¹¹⁵ Osebnega kriterija pisca poročila nam seveda ni dano poznati, a kljub temu predpostavimo, da je v nekoliko večji meri ustrezal ustaljenim kriterijem, kakršna so za označevanje politične usmeritve svojih časnikov uporabljali Britanci sami. Toda kakršnakoli so že bila diplomatska merila, zdi se, da bi na podlagi geografsko določljivega podatka, po katerem naj bi šlo za "diplomatskega urednika konzervativno usmerjenega lista v Londonu", lahko že na samem začetku izločili vsaj tiste britanske konzervativne liste, ki so izhajali v provinci. Ariadnina nit diplomatskega poročila bi nas torej z veliko zanesljivostjo privedla do znamenite londonske "ulice črnila", po kateri je še pred nekaj stoletji idilično vijugal majhen Temzin pritok, imenovan Fleet, zdaj pa so bila ob njej razvrščena uredništva najbolj pomembnih britanskih časopisnih hiš. V skladu s poročevalčevo uvodno dispozicijo bi se med tamkaj zbranimi redakcijami morali omejiti predvsem na Daily Telegraph, neuradno glasilo konzervativne stranke, po velikem številu zunanjepolitičnih dopisnikov znani Observer, tedensko izhajajoči Spectator, med čigar redne sodelavce je dolgo sodil Harold Nicolson, senzacionalistični Daily Express, ki je od let prve svetovne vojne dalje dokaj natančno pokrival zunanjepolitične dogodke, in - na koncu, a sploh ne nazadnje - na londonski Times, list svetovnega formata, ki je bil nominalno nad vsakodnevnimi političnimi opredelitvami, a je veljal za konzervativnega v najboljšem pomenu te besede.

Po označbi nemškega pisca Dibeliusa je bil londonski Times še v začetku dvajsetih let, "vseskozi konzervativno usmerjen list" ("durchaus konservativ gerichtetes Blatt").¹¹⁶ V obdobju 1945-46, ko je glavni urednik postal radikalni torijevac Dawson, njegov pomočnik pa nekdanji prvi sekretar v Foreign Officeu in udeleženec mirovne konference v Parizu 1919, rahlo levičarski E. H. Carr, je sicer že prišlo do rahlega uredniškega odklona, toda ta levitev ni bila tako radikalna, da bi kar takoj okrnila tradicionalno konzervativni "image" znamenitega londonskega dnevnika. Prav na MacDonalda, "diplomatskega urednika" tega svetovno znanega konzervativnega lista, se je torej leta 1941 obrnil podpredsednik jugoslovanske vlade v izgnanstvu dr. Miha Krek, zaskrbljen, ker naj bi Britanci jugoslovanski vladi ne podali nikakršnih obvezujočih izjav glede povojnih meja z Italijo. In prav omenjenega moža je v svojstvu "diplomatskega urednika" londonskega "Timesa" v dnevniškem zapisu 14. avgusta 1943 s priimkom omenil tudi pisec "Londonskega dnevnika", srbski demokratski politik dr. Milan Grol.¹¹⁷ Bil je - MacDonald namreč - pač edini "diplomatski urednik" kakega britanskega časopisa, izrecno apostrofirani v doslej objavljenih jugoslovanskih virih iz vojnih let.

Že na podlagi omenjenega, nadvse skromnega indica, bi se lahko torej vprašali ali je tudi dr. Vladimir Rybář ob koncu vojne sledil Krekovemu zgledu in za informacijo o predvidenem poteku londonske konference zaprosil "diplomatskega urednika" tega "konzervativno usmerjenega lista v Londonu", ali pa si je izbral raje njegovega poklicnega kolega iz ortodoksno konzervativnega Daily Telegrapha, "progresivno konzervativnega" Observerja, zmerno konzervativnega Spectatorja ali "vedno konzervativnega in včasih liberalnega" Daily Expressa?¹¹⁸

¹¹⁴ Dedijer, op.cit., str. 100.

¹¹⁵ Ibid, str. 105.

¹¹⁶ Wilhelm Dibelius: England. Vol. 1, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1923, str. 404.

¹¹⁷ Cf. Dragovan Šepić: Velika Britanija i pitanje revizije jugoslavensko-talijanske granice 1941, Zgodovinski časopis (ZČ), XXX, Ljubljana 1976/ 1-2, str. 61; Milan Grol: op.cit., str. 453.

¹¹⁸ Prim.: Ernest Watkins: The Cautious Revolution. Britain Today and Tomorrow. Farrar, Strauss and Company, New York 1950, str.254-255. Uradna zgodovina londonskega Timesa v tabelarni preglednici prestolničnega tiska za obdobje 1884-1947 kot konzervativna označuje Daily Telegraph in Evening Standard, Daily Sketch, ki se je leta 1946 združil z Daily Graphicom v časnik istega imena, pa naj bi bil "prej neodvisen, sedaj konzervativen" (op. cit., str. 1130-1134). Osebnostno bi dobro informiranega "informatorja D" najprej iskali v uredništvu Timesa in Daily Telegrapha. Prav ta konzervativno orientirana časnikarica sta bila poleg liberalnega Manchester Guardiana tista, ki jima je ameriški "Public Affairs Officer", Donald C. Dunham, v analizi pisanja tiska o novembrski krizi leta 1953 posvetil največ pozornosti (prim.: Political Aspects of Press Reporting of Crisis of November, 1953, Trieste, F.T.T.) in prav omenjeno dvojico je - vključno z The Economistom - v sestavku "Od prijateljev do sovražnikov. Odnos britanskega tiska do Jugoslavije leta 1945" vzorčno obravnaval tržaški zgodovinar Jože Pirjevec (prim. Konec druge svetovne vojne, str. 681-686).

Vprašanje bo vsaj zaenkrat ostalo brez odgovora. Drugače kot v prvih treh primerih, kjer smo za enigmatičnimi obris "informatorjev" vendarle s precejšnjo gotovostjo prepoznali povsem konkretne britanske osebnosti in jih poimenovali z imeni in priimki, nam tega v primeru "informatorja D" iz metodoloških razlogov ni mogoče storiti. Tudi, ko bi namreč poimenovali vse konzervativno usmerjene časnike na Fleet Streetu, sistematično prečesali njihova uredništva in tako dovolj tesno zategnili mrežo, v kateri bi se "per definitionem" moral znajti tudi neimenovani "diplomatski urednik konzervativno usmerjenega lista v Londonu",¹¹⁹ naše prizadevanje ne bi imelo povsem razvidnega in opravičljivega smisla. Glede na to, da bi bilo mogoče morebitne kandidate naštetih na prste ene roke, bi se po poti logične dedukcije sicer nedvomno zelo približali Rybářevemu informativnemu viru, a ga ob odsotnosti natančnejše določujočih podatkov vendarle ne bi mogli povsem zanesljivo lokalizirati. Ako je bilo pri Vergilu celo boginjo prepoznati po načinu njenega hoda ("incesso patuit dea") je namreč "informator D" po zaslugi diplomatove konspirativnosti ostal mož brez dovolj izrazitih posebnosti, na podlagi katerih bi ga lahko povsem brez tveganja izdvojili iz sicer ne prevelikega števila poklicnih kolegov.

Dodatna negativna opredelitev, po kateri naj bi "informator D" najverjetneje ne bil v "italijanski službi", bi nam prišla prav le, ako bi vedeli, kdo vse je v tej "službi" bil, a ker je mogoče s precejšnjo gotovostjo domnevati, da tudi tovrstna dejavnost ni bila ravno prevladujoča značilnost "diplomatskih urednikov" londonskih konzervativno usmerjenih listov, nam tudi takšna hipotetična vednost ne bi bila v posebno pomoč. Po drugi strani bi diplomatova navédba, po kateri naj bi se britansko zunanje ministrstvo posluževalo "informatorja E" kot "gospodarskega eksperta" za "strokovna mnenja o tehnični izpeljavi gotovih mednarodnih gospodarsko-političnih načrtov (kot: internacionalizacija Tangerja, internacionalizacija Sueza, Singapurja etc)", vendarle lahko predstavljala tisti oprijemljivi podatek, ki bi že sam po sebi znatno olajšal ali celo omogočil njegovo prepoznanje.¹²⁰ Prav zavoljo te, že v samem izhodišču pretirano optimistične podmene, pa tudi zaradi siceršnje relevantnosti izvedenčevih stališč, smo vprašanje z navedenim opisom naslovili na arhivski oddelek Foreign Officea. Odgovor britanske ustanove je bil prijazen, hiter in ustrežljiv, podvzete poizvedbe pa niso izpolnile začetnih pričakovanj.¹²¹ Primera "informatorja D" in "informatorja E", "diplomatskega urednika" in ekonomskega eksperta, "ne-politika" in "ne-diplomata", še vedno čakata na razrešitev.

X. "Naš mož v Londonu"; kratek "curriculum vitae" pisca zbirnega poročila, slovenskega diplomata dr. Vladimírja Rybářa

V dosednji analizi dokumenta smo se torej omejili predvsem na poskus razkritja in poimenovanja diplomatovih informativnih virov, toda že uvodoma naglasili, da si njihovega prepoznanja ni mogoče zamisliti brez najtesnejše povezave z vsebino njihovih izjav in njihove umestitve v veljavni historiografski diskurz. Številna, individualno obarvana stališča smo torej v procesu oblikovanja delovne hipoteze dosledno predstavili in interpretirali v referenčnem okviru "objektivno" danega zgodovinskega konteksta, nato pa v skladu s sprejeto podmeno preverjali

¹¹⁹ Glede strukture britanskih časopisnih uredništev, primerjaj sočasno informacijo izpod peresa tedanjega poslanca britanskega Spodnjega doma, Ivorja Thomasa: *Etudes Britanniques. Le Gouvernement de la Grande-Bretagne. Le Droit anglais. Les Eglises en Grande-Bretagne. Les Syndicats. Les Journaux. Horizons de France*, Paris 1945, str. 175.

¹²⁰ Z britanskimi razmišljanji, da se pri internacionalizaciji Trsta smiselno aplicira režim Tangerja - ureditev, ki jo je v podrobnosti tehnične izvedbe pomagal izoblikovati prav "informator E" - je dr. Alojzija Kuharja po pričevanju Rybářevega prijatelja dr. Izidorja Cankarja z dne 23.10.1944 seznanil britanski diplomat in obveščevalec, sir Paul Dukes (Cankar, op. cit., str. 36 in 125ff). Navedbam Rybářevega "informatorja D" o domnevem angleškem projektu, po katerem naj bi samo mesto Trst po vojni pripadlo Jugoslaviji, pristanišče pa bi bilo internacionalizirano, po drugi strani ustreza izjava Duka Kuharju, ki jo je Cankar zabeležil dne 21.10.1944. Dukes je omenjeni načrt pripisal prof. Setonu-Watsonu. Razlage "informatorja D", po kateri naj bi prav brutalni postopki jugoslovanskih zasedbenih sil v Julijski krajini botrovali opustitvi takšnega načrta, doslej znani podatki o britanski politiki do spornega območja ne potrjujejo. Po drugi strani drži, da je sir Orme Sargent prav dr. Rybářu obsežne premike zavezniških sil z linije na Soči na položaje okrog Trsta in Gorice dne 26. maja 1945 pojasnil tudi s potrebo po zaščiti italijanskega življa v teh krajih, ki da je - tako Vladimir Rybář v zabeležki istega dne - "od strane naših vlasti izloženo deportiranju". Rybář je po pričakovanju odgovoril, da mu o kakem deportiranju ni znanega nič, če pa je že prišlo do takih primerov, je šlo gotovo za "kolaboracioniste, fašiste i naciste, koje iz razloga sigurnosti treba odstraniti iz pojedinih mesta, što su uostalom radile i savezničke trupe u svim krajevima koje su oslobodili..." (DASIP, Fond Mirovne konference v Parizu (MKP), F-58, 30. 5. 1945, str. zaupno 5).

¹²¹ Pisni obvestili ambasade Velike Britanije v Ljubljani avtorju z dne 3. 3. 1993 in 13. 4. 1993.

možnost in verjetnost njihove "subjektivne izrekljivosti" v vsakem izmed posamično imenovanih primerov.¹²² Skozi individualno optiko hipotetično poimenovanih "informatorjev" smo poskušali uzreti časovno "zamrznjeni" posnetek ozemelskega spora, da bi zatem tako nastalo "subjektivno" podobo projicirali na "objektivizirani" zaslon bolj ali manj ustaljene vednosti o obdobju, v katerem so se, nalik prvim, oddaljenim bliskavicam na potemnelem obzorju, že rahlo nakazovala znamenja prihajajoče hladne vojne.

Ob takšnem, metodološko pogojenem preverjanju podatkov in njihovih notranjih povezav, na vijugasti poti med "resnico in metodo" (Hans-Georg Gadamer), smo se ves čas zavedali neizogibne pasti lastne subjektivnosti,¹²³ a tudi dejstva, da je moral biti tudi poročevalčev, še tako veren zapis, že s samo izbiro "intervjujancev" in njim zastavljenih vprašanj subjektivno pogojen. Celo na videz tako objektivni izsek stvarnosti, kakršnega po definiciji predstavlja fotografija - "Lichtbild" ali "imago lucis opera expressa" (Roland Barthes) - namreč bistveno določata povsem specifični optiki najmanj dveh oseb; moža, ki se ustopi za objektiv, izbira kader in čas osvetlitve in šele zatem pritisne na sprožilec, in gledalca, ki si v preteklosti nastali "svetlobni zaris" skozi dostikrat goste nanose časa in iz čisto povsem spremenjene osebne in kolektivne perspektive ogleduje. Ako ostanemo še naprej zvesti izbrani prisposobi, lahko ugotovimo, da smo doslej, v postopku razvijanja historičnih "negativov", prav osebnost "moža za objektivom" pustili nekolikanj v ozadju. Skrajni čas je zatorej, da vsaj v zaključnem delu sestavka spregovorimo tudi o življenski poti in družinskem ozadju slovenskega diplomata, ki je v zbirno lečo petih in pol strani poročila s pohvale vredno spretnostjo ujel petorico dokaj različnih, toda v "žariščni točki", v enotnem in skupnem spoznanju o nujnosti "internacionalizacije" Trsta, popolnoma sovpadajočih pogledov na bodočo usodo pristaniškega mesta na vrhu Jadrana.

Pisca pričujočega poročila dr. Vladimirja Rybáfa (1894-1946) je napovedani in pričakovani, toda nenadejano ostri piš tržaške krize presenetil v prestolnici britanskega imperija. V tistem času je kot pomočnik zunanega ministra dr. Ivana Šubašića, odpravnik poslov v odsotnosti designiranega ambasadorja dr. Ljuba Leontića in kasneje kot svetnik ambasade sodil med formalno najvišje stoječe slovenske diplomate v hitro preurejajoči se jugoslovanski diplomaciji. Rojen v Sežani, v družini uglednega primorskega politika dr. Otokarja Rybáfa in Terezije Kastelic, je mladostna leta preživel v Trstu in v tem narodnostno izrazito mešanem pristanišču habsburške monarhije leta 1914 tudi maturiral.¹²⁴ Ker je bil zaradi telesne hibe oproščen vojne obveznosti, je lahko med prvo svetovno vojno študiral pravne vede na starodavni Karlovi univerzi v Pragi in se tako vsaj za nekaj z vojnimi skrbmi skaljenih let povrnil k češkim koreninam svoje družine. Prestolnica svetega Vavca ob Vltavi je bila namreč tudi rojstno mesto njegovega starega očeta Jana Rybáfa. S Slovenko poročeni Čeh je konec šestdesetih let prejšnjega stoletja služboval na ravnateljstvu Južne železnice, publiciral sestavke o bohinjski progi, snežnih zametih in vodni preskrbi na progi Ljubljana-Trst in si ustvaril ime kot cenjen gradbeni strokovnjak in visok uradnik na direkciji Severno-zahodne železnice.¹²⁵

¹²² Karikirano rečeno, smo "biografijo" postavili v službo historiografije in slednjo interpretirali s stališča osebnosti.

¹²³ Na subjektivno naravo vsakršnega "pogleda" posrečeno opozarja Barthes: "... Ainsi de la plupart des portraits de Nadar (ou aujourd'hui d'Avedon): Guizot est 'ressemblant', parce qu'il est conforme à son mythe d'homme austère; Dumas, dilaté, épanoui, parce que je connais sa suffisance et sa fécondité; Offenbach, parce que je sais que sa musique a quelque chose de spirituel (dit-on): Rossini semble faux, rosse (il semble, donc il ressemble): Marceline Desbordes-Valmore reproduit sur son visage la bonté un peu naïve de ses vers: Kropotkine a les yeux clairs de l'idéalisme anarchisant, etc. Je les vois tous, je puis spontanément les dire 'ressemblants', puisqu'ils sont conformes à ce que j'attends d'eux..." (Roland Barthes: *La Chambre claire. Notes sur photographie. Cahiers de cinema. Gallimard Seuil, Paris 1980, str. 157-159.*)

¹²⁴ "Tržaški problem ni nov. Gre za star in za Jugoslavijo zelo resen problem. Jaz Trst osebno poznam, ker sem v njem odrasel in vem iz lastnih izkušenj, kaj je tam pomenilo biti Jugoslovan...", se je svoje mladosti, prebite "ante bellum francisco-josephinum" v Trstu, v razgovoru za norveški "Friheten" dne 27. 7. 1946 spomnil Titov poslanik v Oslu. (DASIP, MKP/F-32). Njegovo poznavanje tržaških razmer pred letom 1914 je tako prišlo do izraza tudi v leta 1920 objavljenem sestavku "Kako so bili Lahi favorizirani od avstrijske vlade na škodo Jugoslovanov". V zvezi s tem, v "Slovenskem narodu" objavljenim spisom, spomnimo na interpelacijo njegovega očeta z dne 20. 1. 1911. Z njo je dr. Otokarju Rybáfu uspelo doseči delno revizijo avstrijskega ljudskega štetja po kriteriju "občevalnega jezika" (Umgangssprache) iz leta 1910. Ta je ugotovila zlorabo pojma "občevalni jezik" v kar 20.834 primerih (cf. Lavo Čermelj: *O ljudskem štetju v Trstu l. 1910. Anali Jadranskega instituta, 2, Zagreb 1958, str. 7-51.*)

¹²⁵ Prim. Peter Ribnikar: *Slovenski doktorji, promovirani na Karlovi univerzi v Pragi 1917-1939. ZČ. 46, Ljubljana 1992, 4, str. 526.* Izčrpnješo biografijo diplomatovega starega očeta Jana Rybáfa objavlja, inter alia, *Primorski slovenski biografski leksikon (PSBL), 13. snopič, Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1987; sub voce.*

Slika 5: Dr. Vladimir Rybář (med Edvardom Kardeljem in dr. Ljubo Leontičem) na zasedanju OZN v Londonu 1946 (iz: Edvard Kardelj, skica za monografijo. Zagreb 1979, str.145)

V prelomnih dnevih leta 1918 je Vladimirjev oče Otokar postal član "Narodnega viječa" v Zagrebu in predsednik "Narodnega sveta" v Trstu. V dneh, ko je italijanska vojska izkoristila razsulo habsburškega imperija, zasedla tretjino slovenskega ozemlja in se nevarno približala Vrhniki, se je nekdanji tržaški poslanec dunajskega "Reichsrata", ki ga je prva vlada SHS postavila za poverjenika za Trst in Primorsko, na sejah zagrebškega "Narodnega sveta" zavzemal za čimprejšnjo združitev s Srbijo in Črno goro. O razmerah, v kakršnih se je januarja 1919 podal na mirovno konferenco v Pariz, veliko pove podatek, da je na poti v Ljubljano ponoči na skrivaj prekoračil črto italijanske vojne zasedbe pri Logatcu. Na mirovni konferenci se je obrnil na v Celovcu živečega poveljnika soške armade, feldmaršala Svetozarja Borojevića in z njegovimi podatki o številčnem razmerju savojskih in avstro-ogrskih sil dodobra omajal tolikanj razglašani italijanski mit o domnevno "veliki zmagi" pri Vittoriju Venetu.¹²⁶ Po vrnitvi iz Pariza julija 1920 se je z družino preselil na Bled in kasneje v Ljubljano. Jugoslovansko in srbofilsko usmerjenemu politiku so fašisti ob požigu Narodnega doma 13. julija 1920 razdejali odvetniško pisarno, tržaška odvetniška zbornica pa ga je zaradi udeležbe na mirovni konferenci izbrisala iz seznama članov.

Oba, Otokar Rybář in njegov prvi, starejši sin Vladimir,¹²⁷ sta v začetku dvajsetih let stopila v diplomatsko službo Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Rybář senior je na zunanjem ministrstvu v Beogradu kot Slovenec "užival nenavadno visok položaj".¹²⁸ Od 1. septembra 1922

¹²⁶ Poročilu je pod psevdonimom "Adriaticus" pripisal tudi lastni predgovor (cf.: O vojni proti Italiji od feldmaršala Borojevića, Ljubljana 1923).

¹²⁷ Dušan Rybář, drugi, leta 1898 v Trstu rojeni sin Otokarja Rybářa, se je v letih 1918-19 udeležil bojev za severno mejo in bil nekaj časa celo pribočnik generala Maistra. Med obema vojnoma je kot bančni uradnik živel v Beogradu. O njegovi takratni usmeritvi pričuje leta 1938 pod psevdonimom "Dušan Kosovski" izdana knjižica z naslovom "Zar je naše ujedinjenje završeno". V letu 1945 se je brat v Londonu službujočega jugoslovanskega diplomata po nalogu OF oz. SNOS vrnil v Trst. V tržaških Razgledih je publiciral razprave o tržaškem vprašanju: "Trst in njegovo zaledje" (1946), "Po Parizu" (1946) in "Novo poglavje" (1947). Pozneje se je z OF razšel in se pridružil skupini Neodvisnih Slovencev. V spisku političnih osebnosti Trsta, ki bi prišle v poštev pri sestavi "Vladnega sveta" STO, poslanem jugoslovanski delegaciji v OZN v oktobru 1947, je bil pod napačnimi podatki ("Dr. Ribaš Dušan, pravnik, rojen 1887, član OF") z desetimi vidnimi tržaškimi Slovenci uvrščen v kategorijo "Nepouzdana kandidati Slovenci" (DASIP, Ambasada Rim, F. 2, 21. 10. 1947, str. zaupno 1675). O ideološko izključevalni naravi te oznake ni potrebno dvomiti. Od leta 1951 do leta 1957, ko je zbolel, je delal na Radiu Trst A. Umrl je leta 1959 na Dunaju. Prim. SBL in PSBL, sub voce.

¹²⁸ PSBL,13; Rybář Otokar. Prim. tudi podatke v SBL, PSBL, ÖBL, sub voce.

pa vse do smrti, 12. januarja 1927, je načelval oddelku za izvrševanje mednarodnih pogodb. Vodil je številne delegacije na pogajanjih s sosednjimi državami in na konferencah držav naslednic (1921-1922) in podpisal vrsto pomembnih konvencij in trgovskih sporazumov. V pravni teoriji znani "Leges Rybář" so nosili njegovo ime. Po drugi strani so njegova titularna imenovanja na položaj poslanika v Tirani, Carigradu in "Petrogradu" sodila med kurioznejša poglavja lokalne diplomatske zgodovine. Tja je bil nominiran le zaradi proračunskih postavk in v teh mestih nikoli ni služboval.¹²⁹

V nasprotju z očetom, ki je večer življenja prebil na sotočju Donave in Save, je njegov sin Vladimir obdobje "entre deux guerres" preživel v aktivni diplomatski službi v tujini. Dejstvo, da je bil profesionalni diplomat, ga je skupaj z dr. Ivanom Permetom, na razorožitveni konferenci v Ženevi nesrečno preminulim svetovalcem jugoslovanske delegacije, razlikovalo od večine slovenskih kolegov, ki so v kraljevo diplomacijo priromali po večini iz političnega ali kulturnega življenja. Stopnice službene kariere so ga v krajših, vsega nekajletnih presledkih vodile po jugoslovanskih konzulatih in "embahadah" v Berlinu, Celovcu, Parizu, v takrat italijanski Reki, v Bukarešti, Düsseldorfu in Pragi. Po povratku iz češkoslovaške prestolnice, vladane z modro roko predsednika Masaryka, je avgusta 1936 postal načelnik personalnega oddelka na zunanjem ministrstvu. Kmalu zatem, v decembru 1937, je bil imenovan za svetnika jugoslovanskega poslaništva v Združenih državah. Na drugi strani Atlantika je torej dočakal nenadni konec češke neodvisnosti in zaostritev evropske krize, ki se je stopnjevala vse do Hitlerjevega napada na Poljsko in skupne, angleško-francoske vojne napovedi Nemčiji. V poslopju washingtonskega poslaništva je pričeval tankovski reviziji versaillskega miru, ki je s padcem Pariza in francosko predajo v železniškem vagonu v Compiègne doživela simbolični vrhunec. Tam je izvedel tudi za "koventriranje" Beograda in razkosanje Jugoslavije, za nemški napad na Sovjetsko zvezo, japonsko bombardiranje Pearl Harbourja in vstop Amerike v vojno. Toda premestitev na novo službeno mesto je v teh burnih, dramatičnih preobratov polnih časih prinesla spremembo tudi v njegovo zasebno življenje; 17. novembra 1942, natanko na svoj oseminštirideseti rojstni dan, se je poročil z Američanko Elvino Genèvieve Orlicz-Dreszer.

V naslednjih dveh letih je bila večina Rybářovih poklicnih kolegov postavljena pred izbiro za eno izmed obeh poglavitnih, v medsebojne spopade zapletenih političnih opcij v domovini. Odločitev Britancev za Titovo stran, ki je sledila predhodni podpori Draži Mihajloviću, poveljniku kraljevih sil "u otadžbini", je vsaj nekaterim med njimi ne povsem lahko izbiro olajšala. Ker naj bi se tudi sam ne strinjal z velikosrbskim stališčem washingtonskega predstojnika Konstantina Fotića, je dr. Vladimir Rybář v prvi polovici leta 1944 zaprosil vlado v emigraciji, naj ga pokliče v London.¹³⁰ Njegovi prošnji je bilo ugodeno in že 25. avgusta 1944 je bil imenovan tudi za pomočnika jugoslovanskega zunanjega ministra. Toda šele po povratku vlade v Beograd se je Titovim partizanom "diskretno naklonjeni" odpravnik poslov znašel na politično resnično vročih tleh - v londonski ambasadi, vsega nekaj sto metrov oddaljeni od rezidenčnega hotela "Claridges", je bil vsaj nekaj mesecev edina personalna vez med dr. Ivanom Šubašićem in kraljem Petrom.¹³¹ Takrat je imel pred seboj le še dobri dve leti življenja in kot je

¹²⁹ K podatku, po katerem naj bi bil O. Rybář poslanik "v Leningradu" (Rudi Čačinovič: Slovensko bivanje sveta. Razvoj in praksa diplomacije. Enotnost, Ljubljana 1994, str.104) bi veljalo dodati, da je bilo njegovo imenovanje za poslanika v Petrogradu pač nasledek notorno znanega dejstva, da je uradni Beograd med obema vojnama vzdrževal fikcijo o neprekinjenem obstoju carske Rusije in Petrograda kot njene prestolnice. Otokar Rybář tako dejansko ni mogel biti poslanik ne v Petrogradu, ne v Leningradu, kaj šele v Moskvi. Diplomatske odnose s Sovjetsko zvezo je vzpostavila šele Cvetković-Mačkova vlada, ki je leta 1940 v Moskvo poslala dr. Milana Gavrilovića.

¹³⁰ Tako PSBL, 13, str. 264. - Glede narave odnosa Rybář - Fotić se od te navedbe nekoliko razlikuje zapis Radice, ki zatrjuje, da je bil Rybář skoraj do konca lojalen velesrbsko razpoloženemu predstojniku (op. cit., str. 162). Vsekakor sta bila po Grolovem pričevanju oba, tako Radica kot Rybář, deležna "protiprečanskega" izpada s strani velikosrbskega upravnika dvora, Svetisava Vohoske: "Utornik, 4. VIII 42. ... Opsovao je majku Radici,... a mirnom Ribaržu (sic!) rekao u polasku: 'Kad ćete prestati da nas koljete, nas Srbe?' I kao žala, gadna je, i netaktična." Milan Zrlor, op. cit., str. 164. N.B. K temu bi veljalo dodati, da je bil "Ribarž Otokar", ki naj bi bil po mnenju redaktorjev žrtve tega absurdnega izbruha, takrat že petnajst let mrtev.

¹³¹ Siva eminenca tedanja Titove diplomacije, dr. Vladimir Velebit, Rybářev tedanji položaj ocenjuje takole: "...Kad su se Šubašić i njegova vlada preselili u Beograd, kralj je ostao sam u Londonu i bio je više nego pre izložen uticaju svojih nesposobnih i sebičnih savetnika. U jugoslovenskoj ambasadi ostao je kao odpravnik poslova Ribarž (sic!), jedina Šubašićeva veza sa kraljem. Ribarž, po poreklu Slovenac iz Trsta, bio je vrlo sposoban diplomatski službenik. čovek neprikosnovenog integriteta i diskretno naklonjen NOP-u. Odlučno je mogao da posluži kao prenosilac poruka, ali nije imao dovoljno avtoriteta da na kralja izvrši pritisak da već jednom potpiše ukaz o postavljanju namesnika..." (op. cit., str. 359, kurziv S. K.). Precej slabše mnenje o Rybářevi profesionalni usposobljenosti je imel kasnejši jugoslovanski veleposlanik v Washingtonu dr. Sava Kosanović, ki

moč razbrati iz ohranjenih dokumentov, si je ves preostali čas po svojih skromnih močeh prizadeval, da bi "moji kraji", kot je v neki brzobjavki iz Osla poimenoval z rojaki poseljeni del Julijske krajine, ob koncu mirovnega procesa pripadli domovini. Odločitve mirovne konference v Parizu ni dočakal. Na peto obletnico nemškega napada na Jugoslavijo je izročil poverilnice norveškemu kralju Haakon VII. in 14. novembra 1946, samo tri dni pred dvainpetdesetim rojstnim dnevom, v hladni prestolnici evropskega Severa preminil za posledicami možganske kapi.

Najbrže lahko brez strahu pred pretiranjem zapišemo, da se tudi v teh sumarno navrženih podatkih iz diplomatove biografije po vsej verjetnosti skriva vsaj delček odgovora na vprašanje, kako je piscu poročila sploh uspelo stopiti v stik, in vsaj v enem primeru celo v epistolarno, z zaupnostjo prežeto razmerje, s petorico uglednih predstavnikov tistega sloja britanske družbe, ki mu je znameniti oksfordski zgodovinar A. J. P. Taylor menda prvi nadel oznako "Establishment". Če je namreč kaj resnice v humorni ugotovitvi, po kateri naj bi bil za prebivalce Otoka seliherni tujec v najboljšem primeru le "kandidat za rang Angleža",¹³² potem je mogoče predpostaviti, da je bil v svetovljanskem ozračju velikega srednjeevropskega empirija odrasli doktor Karlove univerze nedosegljivemu idealu angleškega gentlemena vendarle za korak bližje kot vse pogostejši primerek primarno ali sekundarno primitivnega, policijsko in partijsko preverjenega "jugodiplomata", kakršnega je v njegovi "morlaško" arhetipični, ruralno neotesani varianti s pristožno groženostjo opisoval vedno elegantni šef francoskega protokola, Jacques Dumaine.¹³³ Morda res "persona grata" pri novih revolucionarnih oblastnikih, kot je v svojem dnevniku neblagohotno pripomnil njegov nekdanji washingtonski sodelavec Bogdan Radica,¹³⁴ je bil namreč slovenski diplomat tudi dve desetletji dolgo "persona grata" na zloščinem diplomatskem parketu meščanskega sveta. Konciliantne nravi in neomadeževan s hipoteko predvojnega političnega ekstremizma, ob samem prihodu v London očitano novoimenovanemu veleposlaniku dr. Ljubu Leontiću,¹³⁵ je bil v svoji novi dvojni vlogi - kot kraljevi, a tudi Titov diplomat "in spe" - ravno prva oseba za posredovanje med osebnostmi različnih političnih profilov.

je 27.1.1945 dr. Stojanu Gavriloviću dejal naslednje: "Nema ništa dobro da kaže o Ribaržu (sic!), koji Šubašiću daje savjete o Americi. Ribarž ništa ne razumije ni o Americi, ni o potrebama Jugoslavije u vezi sa Amerikom i odnosima sa Amerikom. Šubašić ga uzima vrlo ozbiljno zbog duge službe u Vašingtonu. čini veliku pogrešku s tim..." (Sava N. Kosanović: Jugoslavija bila je osuđena na smrt. Smisao Moskovskog sporazuma. Ur. Bogdan Krizman, Globus Zagreb, Arhiv Jugoslavije Beograd, Zagreb-Beograd 1984, str. 320). Kosanović, ki je imel v zvezi z Washingtonom pač svoja osebna pričakovanja in bil vrhu tega, kot je zapisal dr. Izidor Cankar, "ženska narava, z ženskimi strastmi" (op. cit., str. 39), s to sodbo najbrže ni bil pretirano objektiv.

¹³² Celó izrazilo anglofilski princ Pavle, čigar imitiranje britanskega "way of life" je po pričevanju Milana Stojadinovića segalo celo do takšnih podrobnosti, kakršno je bilo nošenje pokrpanih volnenih nogavic "à la Neville Henderson" (Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata. Otokar Keršovani, Rijeka 1970, str. 269), je bil za Britance v najboljšem primeru le "častni Anglež" (prim. Elisabeth Barker: Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u drugom svjetskom ratu. Globus, Zagreb 1978, str. 92).

¹³³ Prim. Jacques Dumaine: Quai d'Orsay. René Julliard. Paris 1956, str. 567. - Podobno drastična pričevanja o škandalozno nizki ravni precejšnjega dela Titovih diplomatov in pogajalcev najdemo med drugim tudi v Kocbekovem povojnem dnevniku, memoarjih Vukmanovića-Tempa ali samorazkrivajočih, legendarne bitke z noži in vilicami evocirajočih spominih Črnogorca Arse Milatovića. Vsaj na nekaterih pomembnih predstavnih je po vojni očitno suvereno kraljeval "homo heroicus, homo Balcanicus". Radica, neposredni pričevalec razmer na zunanem ministrstvu ob koncu vojne in tudi tamkaj uvedenega komisarkega režima, si je mizerno raven kadrovskega novačenja razlagal kot posledico "upora periferije", ki naj bi že na samem začetku omogočila prevlado primitivnih in administrativno nekompetentnih, toda ideološko pravornih in v državljanski vojni zmagovitih "gorjancev" nad urbanimi "dolinci". (Glede uporabljenega termina "sekundarne primitivnosti" kot domnevne ključa za razumevanje balkanske mentalitete prim. Andreas Graf Razumovsky: Ein Kampf um Belgrad. Tito und die jugoslawische Wirklichkeit. Ullstein, Berlin, 1980, str. 61-62). To seveda ne pomeni, da v jugoslovanski diplomaciji po vojni ni bilo tudi večjega števila povsem zmožnih diplomatov in celo briljantnih intelektualcev, kakršna sta bila npr. predvojna pariška nadrealista dr. Marko Ristić in Koča Popović.

¹³⁴ "Ožujak. U London je stigao i dr. V. Rybarž (sic!), bivši savjetnik našeg poslanstva u Washingtonu. I on je kod komunista postao *persona grata*, iako je cijelo vrijeme rata bio uz Fotića, služeći mu najvjernije. Šubašić ga je prihvatio, jer je Rybarž zadnjih mjeseci, kad je bilo jasno da je Fotić izgubio bitku, redovno dolazio u New York i obaveštavao Šubašića i Kosanovića o Fotićevim intrigama protiv našeg pripremanja protitovske akcije..." (Radica, op. cit., str. 162).

¹³⁵ Imenovanje Titovega veleposlanika v Londonu je newyorški "New Leader" 7.8.1945 pospremil z dramatičnim naznanilom: "Leontitch arrived about a month ago accompanied by a considerable staff. He is a Croat and a lawyer ... the founder of the Yugoslav Fascist organisation - Fascist not in any vague or generic sense, but in a precise and specific sense - known as 'Orjuna'. Leontitch assumed the title of 'Veliki Chelnik' /Great Führer..." (R. H. Markham: Titos Imperial Communism. The University of North Carolina Press, Chapel Hill 1947, str. 199). Kot da to ne bilo dovolj, so Rusi Ullitića tri leta kasneje, v obdobju Informbiroja, proglasili še za agenta britanskega "Secret Servicea".

Mediatorska vloga med nesrečnim Šubašićem in nesojenim kraljem, omenjena v Velebitovih spominih, razmeroma visok položaj v predvojni in povojni jugoslovanski diplomaciji, razvejane družinske in družabne vezi, dobro poznavanje zahodnega sveta in znanje jezikov, morda celo "masarikovska" zakonska zveza z ameriško državljanko¹³⁶ - vse te ponderabilije in imponderabilije so torej med njim in prihajajočo generacijo "lagerskih diplomatov" postavljale neviden, a zato nič manj obstoječ zid socialne sprejemljivosti in mu vsaj v načelu olajševale družabne stike z britanskimi "High Friends in High Places". Toda tudi njegova pripadnost prostozidarski loži, omenjena v delu srbskega pisca Zorana Nenezića, bi mu lahko odpirala vrata, po navadi tesno zaprta "profanim" kolegom.¹³⁷ Naivno bi bilo namreč pričakovati, da je bilo tovrstnih, ozke meje nacionalnih občestev presegaajočih "bratovskih" vezi z zmago revolucije v domovini hipoma konec in nenavadno bi bilo, ako bi jih jugoslovanski diplomat, če bi mu že bile na voljo, ne poskušal tudi uporabiti.¹³⁸ Nikakršnega dvoma tudi ni o tem, da je prav britansko prostozidarstvo pred drugo svetovno vojno predstavljalo diskretno, a dokaj vplivno politično silo.¹³⁹ Toda drugače kot na kontinentu, kjer masonska združenja padejo pod skupno, v razmerah avtoritarnih režimov inkriminirano oznako "tanjih združb" (Geheime Gesellschaften), tovrstne afiliacije na Otoku niso nikoli predstavljale temačne, s sedmimi pečati zapečatenene skrivnosti. Po navedbah predvojnega masonskega pisca Eugena Lennhoffa naj bi bil takorekoč sleherni pomembnejši dogodek z navedbo imen udeležencev zabeležen v rubriki "Freemasonry" dnevnih časopisov, gost, ki bi v izbranih londonskih restavracijah po naključju zašel v prostore, namenjene srečanjem klubov in družb, pa naj bi tam "skorajda brez izjeme" naletel na prostozidarske templje.¹⁴⁰ Kljub takšni, za celinske razmere presenetljivi transparentnosti delovanja, med doslej omenjenimi poizkusno poimenovanimi "informatorji" le za Lea Amerya povsem zanesljivo vemo, da je pripadal loži, saj v to ne more dvomiti nihče, ki res pazljivo bere njegove dnevniške zapiske. Pripisati Rybářeve sogovornike nekakšni fantomatični "Svetovni republiki framasonov" in to storiti zgolj na podlagi nekaterih še tako upravičenih, a vendarle posplošujočih sodb, bi bilo torej dokaj problematično početje. Za razliko od teh, z ezoteričnimi primesimi začinjjenih "Arcana Imperii", po drugi strani nikakor ni sporen podatek, da je bil diplomatov oče dr. Otokar Rybář viden udeleženec mirovne konference v Versaillesu leta 1919, te pa so se z edino izjemo diplomata Philipa Broada udeležili prav vsi doslej imenovani "kandidati" za sinove "informatorje". Na tak družinski "precedens" bi se dr. Vladimir Rybář ob morebitnih srečanjih z omenjenimi osebnostmi vsekakor lahko skliceval, služil pa bi mu tudi kot neke vrste osebno priporočilo.

O že omenjenem, nekajmesečnem obdobju zunanjepolitičnega temporariziranja, ki ga je jugoslovanski diplomat preživel v kočljivi posredovalni vlogi med dvema nespravljivima političnima opcijama, s povsem optično prepričljivostjo pričuje tudi angleški napis "*Royal*

¹³⁶ Zgled dr. Miljenka Vesnića in njegove ameriške soproge na mirovni konferenci l. 1919 je v tej zvezi vsekakor poučen (cf. Lederer, op. cit., str. 90). O ravni družabnih stikov ob priliki sprejemov, ki sta jih v Londonu prirejala Rybář in njegova žena, pričuje naslednji Radičin zapis: "...Na jednom cocktailu kod Rybarža, koji se bogato oženio, pa je sada i pri novcu, sretnem novog američkog ambasadora Richarda Patersona (sic!) s Bernardom Yarrowom iz OSS-a..." (op. cit., str. 162).

¹³⁷ Prim.: Zoran Nenezić: *Masoni u Jugoslaviji 1764-1980. Pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji*. Prilozi i građa. Narodna knjiga, Beograd 1984, str. 376, 495. Rybářeva loža "Le General Peigne", imenovana po velikemu mojstru "Grande Loge de France", ki je bil med francosko-prusko vojno leta 1870-71 kot vojaški komandant nadrejen bodočemu srbskemu kralju Petru I., je pripadala sistemu trinidesetih stopenj po škotskem obredu, torej najpomembnejši in politično najaktivnejši obliki prostozidarske organizacije. Članstvo v zlasti francoskih ložah med diplomati Male antante med obema vojnama sicer ni bilo nikakršna redkost. Omenimo še, da je med predvojnje prostozidarje, ki so stopili v službo novih jugoslovanskih oblasti, sodil tudi londonski veleposlanik, predvojni jugointegralist, splitski advokat in akademski slikar, dr. Ljubo Leontić (prim. Ivan Mužić: *Masonstvo u Hrvata. Masoni i Jugoslavija*. Crkva u svijetu, Split 1984, str. 172, 385). Tudi Haakon VII., z angleško princeso Maud poročen danski kraljevič in norveški monarh, ki je aprila 1946 sprejel Rybářeve akreditive, je zasedal zelo visok položaj v mednarodni framasoneriji (cf. *Internationales Freimaurerlexikon*, hrsg. von Eugen Lennhoff und Oskar Posner. Phaidon Verlag, Zürich, Leipzig, Wien 1932, R. 1131).

¹³⁸ Poleti 1941 se jih je poslužil celo Josip Broz, da bi obvestil sovjetskega vojnega atašeja o nemških pripravah za napad na Sovjetsko zvezo. - J. B. Tito: *Autobiografska kazivanja, I*, Institut za suvremenu historiju, Beograd 1982, str. 253.

¹³⁹ Sodba dr. Ivana Mužića, po kateri naj bi bile skoraj vse vodilne osebnosti britanskega političnega, kulturnega, gospodarskega in cerkvenega življenja včlanjene v "bratovščino trikotnika in šestila", se zdi na prvi pogled pretirana, a se ne razlikuje dosti od ocen drugih avtorjev. - Op. cit., str. 362-363; o pomenu masonskih zvez na mirovni konferenci v Parizu leta 1919 prim. isti: str. 264-265.

¹⁴⁰ Eugen Lennhoff. *Die Freimaurer. Geschichte, Wesen, Wirken und Geheimnis der Königlichen Kunst*. Phaidon Verlag, Zürich, Leipzig, Wien 1932, str. 189.

Yugoslav Embassy " na uradni glavi Rybářevega zbirnega poročila. Čeravno je revolucionarni meč "KPJ" v tistem času že oddrobil Holofernovno glavo monarhistične restavracije,¹⁴¹ novoustoličena "diktatura proletariata" vsaj v diplomatskih stikih s tujino ni kar takoj odkrito odvrгла osovraženih rojalističnih oblačil. Jugoslovansko komunistično vodstvo, ki je v letih gverilske vojne zoper okupacijske sile Osi uspešno izvedlo tudi "zagonsko fazo" boljševidične revolucije, je tik pred prevzemom absolutne, z nikomer deljene oblasti iz povsem taktičnih razlogov moralo vsaj začasno upoštevati določila sporazuma Šubašić-Tito. Na ta način je prišlo do resda kratkotrajnega in bolj navideznega dualizma v vodenju državnih poslov, ki se je nazven kazal tudi tako, da je na dokumentih jugoslovanskih diplomatskih predstavništev vse do prvih dni avgusta 1945 vztrajal dvoglavni orel srbske dinastije, kraljevskim insignijam na hermelingem ozadju pa se je šele po sprejemu v beograjski "Rumeni hiši" pridružilo tudi "ljudskodemokratično" snopje s petokrako "sovjetsko" zvezdo in stiliziranimi, "bratsko zvezo" petih federativno združenih narodov ponazarjujočimi plamenicami "D F J". V takšnih okoliščinah je bilo torej mogoče, da je še 25. maja 1945, ko se je močan kontingent zavezniških sil pomaknil s pozicij na Soči in zasedel položaje okrog Trsta in Gorice, jugoslovanska uradna intervencija pri britanskem vojnem ministrstvu (War Office) zastala za cel dan zaradi banalnega razloga - dveurne zamude, ki jo je imel na poti od kraljičine rezidence do ambasade v Kensingtonu osebni adjutant "kraljice Marije-matere", vojni ataše Milan Prosen.¹⁴² In končno je v tej luči mogoče razumeti tudi na videz bizarno dejstvo, da se je pisec zbirnega poročila dr. Vladimir Rybář še 17. julija 1945, ko je Josip Broz že s železno roko zavladal Jugoslaviji, v vlogi uradnega zastopnika vlade udeležil strokovno brezhibno izvedenega, a politično izjalovljenega poroda dečka, v katerega je Leopold Maurice Stennett Amery tako dolgo polagal vse svoje dinastične upe - prestolonaslednika Aleksandra, sina kralja Petra II. in njegove grške soproge, princese Aleksandre.¹⁴³

XI. Namesto epiloga

Pred nami je torej dokument, čigar obstoj nas postavlja pred celo vrsto tveganih in težko rešljivih dilem. Na nekatere med njimi smo poskušali odgovoriti z bolj ali manj utemeljenimi domnevmami, nad drugimi smo bili prisiljeni dvigniti roke in zapisati klasični "non liquet". Na zdrsljivo območje "petitio principii" smo se podali že z uvodnim vprašanjem, komu je bilo zbirka razgovorov sploh namenjena, še bolj pa s prizadevanjem natančnejše identifikacije tolikanj skrivanih "informativnih virov", na podlagi katerih je dokument lahko nastal.¹⁴⁴ Zanimivo bi se bilo vprašati tudi po natančnejših modalitetah nastanka in naravi konspirativnih kanalov, po katerih je arhivsko neregistrirano poročilo prispelo v beograjsko "centralo". Le domnevati je namreč mogoče, da je tja pripotovalo s kurirsko pošto, saj je povsem očitno, da ni šlo za kodirani ali "en clair" odposlani telegram. Prav tako lahko le sklepamo, da je poročilo v svoji dokončni, nam znani obliki nastalo v časovnem okviru, ki ga zamejujeta datum poslednjega razgovora z "informatorjem E" in dejanski začetek zasedanja, torej med 22.

¹⁴¹ Medtem ko so jugoslovanski revolucionarji s problemom notranje opozicije opravili po svetopisemskem zgledu Judite ali Salome, je proces "vistosmerjanja" (Gleichschaltung) v "ljudskih demokracijah" vzhodne in jugovzhodne Evrope - kjer ni bilo množične partizanske gverile, povezane s fenomenom komunistične revolucije in državljanskih spopadov, in kjer je bila sovjetizacija vsiljena od zunaj - potekal postopneje in na način, ki je v skladu s kulinarično primerjavo madžarskega voditelja Matyasa Rakosija spominjal kvečjemu na "rezanje salame". Banac ima prav, ko zapiše, da sta bili Titova Jugoslavija in Enver-Hodžina Albanija takoj po vojni bližje sovjetskemu modelu partijske diktature kot katerakoli druga "ljudska demokracija" v vzhodni Evropi (op. cit., str. 31). Še pred koncem leta 1945 se je Beograd amerišskemu ambasadorju Pattersonu zdel kot "glavno mesto kake sovjetske republike", Titov režim pa je do Združenih držav Amerike in Velike Britanije kazal odkrito in nespravljivo sovražnost (FRUS/ 1945/ Vol. 5/ str. 1292-1993). Glede natančnejše "tehnologije" revolucionarnega "prevzema oblasti" na primeru Slovenije, prim. istoimensko delo Jere Vodušek-Starič (Prevzem oblasti 1944-1946. Cankarjeva založba, Ljubljana 1992).

¹⁴² "U 23 sati stigao je ppuk. Prosen. Ambasador mu je skrenuo pažnju da je neugodno što stanuje tako daleko. On je odgovorio da je istog dana bio sa kraljicom u Londonu i trebao sa njom da se vrati..." (DASIP, MKP, F-58, 30.5.1945, str. zaupno 5).

¹⁴³ SBL, 13, sub voce.

¹⁴⁴ Opozarjamo na recen ten primer podobnega poizkusa indentifikacije domnevnega avtorja dela "Ethnography of the North-West Frontier of Yugoslavia with Germany on the North and Italy on the West" (London, junij 1942). Janez Stergar namreč postavlja zanimivo tezo, po kateri naj bi se za oznako pisca (G. M. S. Leader, član Kraljevega geografskega društva) v resnici ne skrival nihče drug kot dr. Alojzij Kuhar (prim. Bogo Grafenauer: Izklopanje severne slovenske narodnostne meje. Ljubljana 1994. Zbirka Zgodovinskega časopisa; 10, str. 2).

avgustom in 11. septembrom 1945, še verjetneje pa v poslednjem tednu avgusta, med 22. avgustom in 1. septembrom 1945, kot uradnim, s sklepi potsdamske konference napovedanim datumom otvoritve londonskega Sveta zunanjih ministrov. Tudi o krajih srečanj z neimenovanimi "informatorji" dokument kot po navadi molči. Vsekakor lahko tudi v tem primeru zgolj predpostavimo, da je širše geografsko prizorišče vseh omenjenih srečanj predstavljalo družabnih klubov polno velenje mesto ob Temzi.¹⁴⁵

Le ugibamo lahko nadalje o tem, kolikšen vpliv bi Rybářevo zbirno poročilo utegnilo imeti na nastope jugoslovanskih predstavnikov v Lancasterski palači ali na pripravo in usklajevanje diplomatske akcije pred samo konferenco in med njo. Po drugi strani seveda ni mogoče dvomiti o tem, da potencialni obveščevalni in informativni izplen dokumenta ni mogel biti zanemarljiv. Njegovega pravega pomena se morda še najbolje zavemo tedaj, če se spomnimo londonskih lamentacij dr. Mihe Kreka, izrečenih jeseni leta 1941. Tedaj se je vodilni slovenski emigrantski politik pritoževal nad tem, da je Angleže, ki bi hoteli govoriti o Trstu, mogoče prešteti na prste ene roke, pa še ti naj bi vsi po vrsti menili, da gre za docela italijansko mesto.¹⁴⁶ Štiri leta kasneje, v povsem drugačnih mednarodnih razmerah, s ponovno obnovljeno jugoslovansko državo na vzhodnih mejah Italije in neposredno po jugoslovanskem vkorakanju v Trst, mnenja o italijanstvu velikega srednjeevropskega pristanišča niso bila več tako enotna. V času, ko tržaško vprašanje v resnici ni bilo več zgolj "italijansko-jugoslovanski spor, ... ampak več ... mnogo več", kot je v zaključnem stavku poročila prepričljivo poudaril "informator E", slovenskemu diplomatu tudi ni bilo težko doseči Krekovega dejanskega ali metaforičnega standarda petih prstov na eni roki, dokaj diferencirana in eksplicitna stališča britanskih sogovornikov pa je predstavil z njihovimi lastnimi besedami in že s tem z natančnostjo in objektivnostjo, ki je imela med Titovimi, pretežno ideološko kadrovanimi diplomati vse premalo posnemovalcev.

Toda Rybář se ni zadovoljil zgolj s poročilom o mnenjih, ki so jih v zvezi s tržaškim vprašanjem zastopali njegovi britanski "informatorji". Informacije o stališčih Britancev do problema Julijske krajine in Trsta je poskušal dopolniti in zaokrožiti tudi s podatki iz drugih, "nebritanskih" virov. Šestega junija 1945, vsega šest dni pred jugoslovanskim umikom iz Trsta in dva tedna pred sklenitvijo Devinskega sporazuma se je, denimo, sestal z Marcelom Henrijem Jaspalom, predvojnim belgijskim prometnim ministrom in "sedanjim belgijskim poslanikom pri češkoslovaški vladi". Ta, po Rybářevi oceni "resen vir, z zvezami v tukajšnjih finančnih in trgovskih krogih", je v razgovoru z jugoslovanskim diplomatom zatrdil, da nameravajo Angleži vsekakor vztrajati pri stališču, da mora Trst s teritorialnim zaledjem postati mednarodno pristanišče in neodvisno mesto. Za njihovo odločenostjo naj bi se skrivala "namera, da tam osnujejo svojo pomorsko trgovsko bazo za Srednjo in Jugovzhodno Evropo". Britanci naj bi bili v tej zvezi tudi pripravljeni seči v žep in investirati svoj kapital za izgradnjo in vzdrževanje tržaške luke. Rybářevi sodbi o serioznosti in verodostojnosti informativnega vira, zapisani v

¹⁴⁵ "Pozdravi lepo vse pri White's; to tukaj ni pravi kraj za gentlemana" se je glasilo zadnje sporočilo "majorja Cahusaca" alias Hesketh-Pritcharda podpolkovniku Wilkinsonu, odposlano iz zasneženih koroških hribov in globeli tik pred njegovo nerazjasnjeno, na moč sumljivo smrtjo (prim. T. S. Barker: op. cit., str. 72). V poslednjih besedah angleškega gentlemana, zapisanih 3.12.1944, ni bilo nič neobičajnega. Pogovori z "vplivnimi prijatelji" v britanski prestolnici še dandanašnji potekajo v diskretnem ozračju uglednih klubov, ki visokim angleškim uradnikom nadomeščajo velik del družinskega življenja. Veliki London je v začetku štiridesetih let premedel kakih stopenjšetdeset klubov, vrednih omembe v selektivnem "Whitacker Almanachu". V našem primeru bi verjetno prišlo v poštev le nekaj osrednjih svetišč ekskluzivne otoške družabnosti. Med priljubljena zbirališča britanskih in tujih diplomatov so takrat sodili "Saint James", "Saint Stephen", "1900", "National Liberal", "Constitutional" in "Union Constitutional". V "Carlton Clubu" in v "Reformu" na Pall Mall Streetu so se shajali konzervativci. Nemška bomba, ki je 14.10.1940 zadela "Carlton Club", bi z nekoliko več natančnostjo skorajda obglavila vodstvo torjenske stranke. Kljub zatrevanju Juliana Amerya, zapisanem v uvodni besedi k očetovim dnevnikom, po katerih naj bi njegov oče ne bil pretirano "klubski človek" (clubbable), včasih ni minil teden, da ne bi zašel v "Carlton", "Athenaeum" ali kak drug izbran londonski klub. Harold Nicolson je zahajal v "Reform". Pravo nacionalno institucijo je predstavljal "Athenaeum", kjer so se zbirali izobraženci, visoki cerkveni dostojanstveniki in najvišji državni uradniki. Rybářev dobri prijatelj dr. Izidor Cankar se je tam sestal s "Škotskim popotnikom", kot kraj srečanja z Ormom Sargentom pa je v "Londonskem dnevniku" navedel "Brooks's klub" (op. cit., str. 45). Ako bi torej zapisali, da se je dr. Vladimir Rybář s kakim izmed svojih "informatorjev" pogovarjal ob kosilu ali večerji v kakem izmed omenjenih londonskih klubov, bi morda ne bili daleč od resnice, toda take, same po sebi zelo verjetne domneve, ne bi mogli podpreti niti z enim samim trdnim dokazom. Njegov prid bi govoril le seznan krajev, ki jih zabavni priročnik "Bluff your way in Espionage" odločno odsvetuje kot povsem neprimerne za sestanke z "informatorji", pa tudi znani stavek lorda Palmerstona, ki dobro ponazarja duha kraja, v kakršnem navadno potekajo tovrstni pogovori: "Dining is the life and soul of diplomacy."

¹⁴⁶ Cf.: Dušan Nečak: Jugoslovanska begunska vlada in problem meja na Slovenskem /1941/; V: Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneih 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani. SAZU, Ljubljana 1991, str. 210.

zabeležki še istega dne, se je v spremnem dopisu zunanjemu ministrstvu z dne 10.6.1945 pridružil tudi njegov kratkotrajni predstojnik, ambasador dr. Ljubo Leontič.¹⁴⁷

Rybářeva, dokaj razvejana poizvedovanja pa po drugi strani seveda tudi niso bila edina, podvzeta na tleh Velike Britanije v prvih mesecih po vojni in tik pred začetkom mirovnega procesa. Znova odprto vprašanje pomembnega srednjeevropskega pristanišča, po volji Habsburžanov postavljenega na sam vrh Istre in s tem približno v sredino med petinštiridesetim in šestinštiridesetim vzporednikom, je spomladi leta 1945 vznemirilo tudi predsednika leta 1924 ustanovljene "Mednarodne komisije za merjenje loka 45° vzporednika", uglednega srbskega geodeta, kartografa in topografa, dr. Stevana Boškovića. Tako je "geodetski general v pokoju" in predvojni predstojnik beograjskega Vojno-geografskega inštituta v aprilu 1945 obvestil zunanje ministrstvo v Beogradu, da je univerzitetni predavatelj geografije na univerzi v Edinburghu, prof. Alan Ogilvie, kot britanski ekspert na mirovni konferenci leta 1919 zastopal Jugoslaviji zelo naklonjeno stališče v vprašanju razmejitev z Italijo. Sugestiji upokojenega starojugoslovanskega generala je sledila živahna izmenjava brzojavk med Londonom in Beogradom, vse z namenom izslediti omenjenega profesorja in ugotoviti, kakšno je njegovo sedanje stališče do istega problema. Jugoslovanska kraljevska ambasada je v tej zvezi vzpostavila stik s poslovodečim predsednikom "Yugoslav Society of Great Britain", kapetanom L. H. Greenom. Ta je že 26. maja 1945 na jugoslovansko kraljevsko ambasado v Londonu naslovil pismo, namenjeno "dragemu Gavriloviću" in opremljeno z uradno glavo jugoslovansko-britanskega društva in z imenom njegovega dolgoletnega predsednika ("Rt. Hon. L. S. Amery, P. C., M. P."), poslovodečega predsednika in častnega blagajnika Greena ter častnega tajnika H. P. Hodderja. Kapetan Green je v tem zapisu Gavriloviću sporočil, da se je med tem obrnil na gospodično P. L. Wingfield, dolgoletno članico društva in nečakinjo lancasterskega škofa. Priložil je tudi njen odgovor, iz katerega je bilo razvidno, da gospodična profesorja "bežno pozna", da je pripravljena stopiti z njim v stik in ga povprašati po njegovem stališču.

Le dva dni po prvem obvestilu je že sledilo drugo. Miss Wingfield, po poklicni vokaciji predstojnica edinburške visoke šole za gospodinjske vede - "The Edinburgh College of Domestic Science with which is incorporated the Edinburgh School of Cookery and Domestic Economy" je bilo ponosno natisnjeno v glavi njenega dopisa - je namreč uspešno opravila zadano nalogo in ugotovila, da je Jugoslaviji naklonjeno stališče prof. Ogilvieja vzdržalo preizkušnje časa. Škotski profesor ji je celo zaupal, da je jugoslovansko begunsko vlado takoj po njenem prihodu v London oskrbel z zemljevidi, ki jih ta ni bila utegnila vzeti s seboj ("...as they were not able to bring any from Yugoslavia"). Glede sedanjega spora z Italijo naj bi nekdanji udeleženelec mirovne konference v Versaillesu sodil, da ima Jugoslavija vso pravico do Istre, a hkrati menil, da bi bilo tudi v njenem lastnem interesu, ako bi Trst prišel pod mednarodno nadzorstvo in postal svobodno pristanišče. Celotni zadevi je s šifriranim telegramom postavil dokončno "piko na i" jugoslovanski zunanji minister Šubašić, ki je 16. julija 1945 z izrecnim sklicevanjem na Boškovićevo izjavo, diplomatom v Londonu naročil, naj poskušajo ugotoviti ime osebnosti, ki naj bi ob priliki bližnje mirovne konference predvidoma zasedla položaj britanskega eksperta za vprašanje jugoslovansko-italijanske meje. Ambasador Leontič ga je 30. julija 1945 razočaral z odgovorom, da "za sedaj ni mogoče izvedeti, kdo bo britanski strokovnjak za vprašanje zahodne meje", a hkrati opozoril tudi na zaupno pismo, ki ga je ambasada poslala Beogradu 31. maja 1945 in v katerem je bilo govora o stališču, ki ga je v zvezi z Istro in Trstom zavzel profesor Ogilvie.

"Zasledovanje" soimenjaka Sv. Johna Ogilvieja (v času reformacije obešenega jezuitskega patra in poslednjega škotskega mučenca), pri katerem je poleg vseh naštetih osebnosti prav posebno odločilno in zaslužno vlogo odigrala nečakinja lancasterskega škofa, gospodična Wingfield, nam v svoji zelo specifični pojavnosti ne bi smelo zapreti oči do te mere, da v njem ne bi poskušali uzreti tudi bolj univerzalne "metode delovanja", po kakršni vsaj v glavnih obrisih potekajo tudi druge podobne poizvedbe. Raznolike, tudi skozi daljša obdobja mirujoče personalne in institucionalne vezi se lahko v trenutkih zgodovinskih obremenitev povsem iznenada aktivirajo prav na način, eksemplarično prikazan v navedenem primeru. Vsaj v tem smislu vsebinski sklop diplomatskih dokumentov, povezanih s poskusom pridobiti stališče nekdanjega udeleženca mirovne konference v Parizu,¹⁴⁸ lahko dodatno osvetli tudi obče veljavni "modus operandi", v skladu s kakršnim je v svojem sočasnem in analognem prizadevanju morda ravnal tudi pisec pričujočega zbirnega poročila.

¹⁴⁷ DASIP, MKP/F-64, 10.6.1945, str. zaupno 150.

¹⁴⁸ DASIP, AL, 6. 9. 1945, zaupno 2831

* * *

Toda vrnimo se znova k dokumentu, ki smo mu posvetili kar največji del sestavka. Prav ob koncu bi radi pripomnili, da je v desni zgornji kot dopisa neznana in doslej neprepoznana roka pripisala zaznamek o namembnosti zbirnega poročila ("1945 - lond. konf. sept."), zatem pa "in parenthesis" dodala priimek njegovega sestavljalca. Razločna in v izvirniku dobro čitljiva navedba je tako pravzaprav edino napotilo, ki vlogo poslednjega "Informatorja" povsem nedvoumno dodeljuje tržaškemu Slovencu in poklicnemu diplomatu dr. Vladimirju Rybářu. Nikakršnega razloga nimamo, da bi vanjo podvomili. S trdnim, v celotnem spletu spremljajočih okoliščin utemeljenim zaupanjem v pravilnost te anonimne "atribucije", faksimile zanimivega, vzorno artikuliranega in vsaj v nekaterih temeljnih premislekih znova aktualnega dokumenta skoraj celega pol stoletja po njegovem nastanku predstavljamo strokovni javnosti. Stališča "informatorja A", "informatorja B", "informatorja C", "informatorja D" in "informatorja E" vsekakor še najbolje govorijo sama zase.

S u m m a r y

FIVE ENGLISHMEN AND THE TRIESTE QUESTION, 1945 AN ATTEMPT AT DE-CONSPIRATION OF A DIPLOMATIC DOCUMENT

Samo Kristen

The Slovene diplomat, dr. Vladimir Rybář, the then aide to the Yugoslav foreign minister dr. Ivan Šubašič, and Councillor to the Yugoslav Embassy in London, had in Spring and Summer of 1945 met with five prominent personalities of the then British public and political life, in order to obtain their opinions on the Trieste question. There is little doubt that his aim was to disclose the Allies intentions as to this critical meeting point of divergent strategic interests on the one hand, and to attempt a diplomatic sondage of the British position pertaining to Trieste just before the September London conference of 1945. In his summary report, written in Slovene, dr. Rybář had encoded the names of his five "informants" with the letters of the alphabet from A to E; adding to this, he had supplied but minimal biographical information. In the present paper, the author had attempted not only to analyse the diplomatic document, by contextualisation within the broader historic discourse, dealing with the Trieste question after the II. WW, but to "de-conspire" the personalities Rybář had been conversing with. Postulating that the alphabetical ordering of the informants is meaningful as a way of hierarchisation, the author suggests that the short biographical notes added to various sections of Rybář's report, as well as the cited statements of the informants themselves, allow for a narrowing down of their possible identities at least in three of the five cases ("informer C" - Leopold Maurice Stennett Amery or maybe even, but according to author's opinion with a much lesser degree of probability, Harold Nicolson; "informer B" - John Philip Noel-Baker; "informer A" - Philip Broad), while the attempt to uncover the "informer D" (perhaps the then diplomatic editor of the London Times, MacDonald?) and "informer E" respectively remains, till further investigation, unaccomplished.

The Rybář's summary report, six pages in all, five and a half pages of typing, is kept in the Diplomatic archives of the foreign ministry in Belgrade. Non-archived, lacking date and signature, version is kept in File 64 of the Paris Peace conference 1946-47 fond, with a Serbo-Croat translation of the "informer C" statement.

PRILOGA na naslednjih šestih straneh:

Šest listov in pet in pol tipkanih strani obsegajoče zbirno poročilo hrani »Diplomatski arhiv« zunanjega ministrstva v Beogradu. Arhivsko neoštevilčeno, nedatirano in nepodpisano poročilo je shranjeno v fasciklu 64 fonda mirovne konference v Parizu 1946-47, skupaj s srbskim oziroma hrvaškim prevodom izjave »informatorja C«.

ROYAL YUGOSLAV EMBASSY
195, QUEEN'S GATE,
LONDON, S.W. 7.
KENSINGTON 4903-6505-6714.

Informator "A" - diplomat

Mnenje Angleza, ki ni službeno povezan s trzaskim pro lemom, a ki ga osebno pozna in so mu viri v Zunanjem Ministrstvu dostopni. Mnenje izraženo 15 avgusta 1945

Informator je v daljšem razgovoru razvil sledeče mnenje o usodi Trsta:

"Ako izvzamemo etnografski moment, Trst ni jugoslovanski, ker je njegove ekonomske zaledje v srednja Evropa. In ekonomski moment bo odločeval pri odločitvi statusa trzaskе luke, ne pa etnografski, se manj pa strateški. Trzaska luka bo dobila status, ki bo odgovarjal njeni ekonomski funkciji.

"Jugoslavija je dobila Reko, Reka je ves ko zadostna, da pokrije vse potrebe Jugoslavije na severovzhodu. Reka je sijajno prometno povezana s vsem jugoslovanskim ozemljem, in trajalo bo še dolgo časa, predno bo Jugoslavija mogla izkoristiti ves potencial združene reško-sasarske luke.

"Postaviti prasanje trzaskе luke kot specifično slovensko vprašanje pa ne morete in ne smete, razven, ako izločite Slovenijo iz jugoslovanske države in jo začnete tretirati kot ločeno edinico.

"To nacele velja v isti meri tudi za Lahn. Trst ekonomsko ni Laski in ne sme ostati Laski, pa naj bodo italijanski etnični argumenti se tako preprečevalni.

"Trst mora dobiti mednarodni statut in njegove prometne zveze s z njegovim ekonomskim ozemljem, to je s Srednjo Evropo, morajo biti mednarodno zavarovane in nadzorovane (guaranteed and controlled).

"Sedanja razmejitevna linija, ki deli okupacijske cone v Primorju, ni z zraka vzeta ali potegnjena po naključju silom prilike. Ona je rezultat premisljenega študija celokupnega problema in je tako potegnjena, da cim manj rani jugoslovanske etnične interese in s tem dobiva prav lahko značaj trajnosti.

"Ni potrebno, da mislite, da je ta linija produkt profesorja Seton Watsona, ki je to vprašanje studiral po nalogu Zunanjega ministrstva. Foreign Office ima še druge vires. Tudi ni treba misliti, da je definitivna. Toda, ko je že potegnjena, in to na podlagi resnega prevdarna, je treba računati s verjetnostjo, da savezniki od nje ne bodo lahkomišljeno odstopili, ako se jim ne nudi druga enako zadovoljiva alternativa.

"Sedanja angleška okupacijska zona objema malenkosteg otstotek Slovencev. Ona v nicemur ne ovira direktnega prometa Slovenije s tako po najbližji poti. Tisti Slovenci pa, ki so ostali v tej coni, vzivajo enakopravnost z drugo narodnostjo, in jo bodo vzivali naprej, ce bi se zgodilo, da bi področje trzaska cone s posebnim statutom prišla pod mednarodno kontrolo.

"MI Angleži smo na podlagi sporazumov s savezniki dobili kontrolno nad gotovimi conami v Evropi, kakor so drugi zavezniki z angleškim pristankom dobili nadzorstvo nad svojim. Če pravici se Anglija ne bo odrekla tja v en dan posebno ne na nevarnih točkah (danger-spots), in ne, ce bi se morlo predvideti, da bi druge velesile svoj vpliv razširile na področje, ki ga je Anglija izpraznila. Tako je gotovo, da Anglija iz Groije ne bo sla, ce je prav tako "damned certain", da Trst ne bo izročila vplivu kakšne tretje velesile.

"Ako se odmeri Trstu sedanja angleška okupacijska cona kot prometni hodnik s srednjeevropskim ozemljem, potem je gotovo, da bi mednarodna uprava takoj spredila železničev navzgor po dolini Soče, cez Predil do Trbiža razven, ako bi se nagnavili zadovoljivi (satisfactory) aranžmani z Jugoslavijo za neodvratnoprizniti promet preko jugoslovanskega ozemlja.

"Vprašanje Pulja je ločeno od trzaskega vprašanja. To je vojaško vprašanje in bodo vojaški oziri zaveznikov primarno odločevali.

Opomba: Gornja izjava ni bila dana v objavljenem vrstnem redu, ampak je posneta iz dolgega razgovora, kjer so vprašanje sledili odgovori. Ali odgovarja točno, po substanci in besedilu, mnenju, ki ga je "A" izrazil. Mislim, da je to mnenje vazno.

ROYAL YUGOSLAV EMBASSY

195, QUEEN'S GATE,
LONDON, S.W. 7.
KENSINGTON 4903-6505-6714.

Informator "B" Labur

Mnenje Angleza, ki je sedaj v visoki vladni funkciji, ki se za trzaski problem se dolge zanima, a mu do sedaj vladni viri niso bili neomejano dostopni. Mnenje izraseno koncem maja 1945

"Ne zanikam, da imam do Italije posebno nagnenje. Studiral sem njeno kulturo, v knjigah in v Italiji sami. Njeno kulturo spoštujem. Ljudstvo, posebno malega cloveka, imam rad in sem prepričan v iskrenost mnogih njegovih vrlin. Rad bi videl, da se Italija dvigne in postane dostojen član Evrope, Italijan pa da doprinese svoje vrline k izgradnji evropske kulture.

"Tudi Slované imam rad, dasi semmanj poznan s njimi.

"Toda, ne moji osebni odnosi do Italijanov in ne moji odnosi do Slovanov mi ne določujejo mojega stališca do Trsta. Ta problem sem studiral in ga se studiram, in sem prisel do zaključka, da je treba resiti ne z italijanskega in ne z jugoslovanskega ampak z evropskega stališca. Na Trst gledam kot Evropejec in takano gledanje zahteva, da se Trstu omogoči, da v polnem obsegu opravi svojo evropsko funkcijo.

"Ne nisem zato, da naj bi obdržala kontrole nad Trstom Anglija. Naj se uvede mednarodna kontrola al pari, podvrhovnim nadzorstvom nove mednarodne institucije, ki bo skrbela, da se vsem narodnostim zavarujejo pravice, a bo trzaska luka res neovirano na raspolago ekonomskim potrebam Evrope.

"Glede meja ne vem nič. Ake sedanja okupacijska zona ne odgovarja tvojim potrebam, naj se potegne druga. Za mene je važna i t u k a s pripadajočimi napravami in mestom, v kolikor je l u k i potrebne, ter neovirana s v e s a z zaledjem Evrope. Etnični argumenti mene ne prepričujejo. Sicer pa je mogoče skrotiti jih na minimum, pri tem pa pustiti Trstu evropske funkcije.

"Vprasanje odnosajev med "angleško vplivno cono" in med "ruske vplivno cono" mene ne vznemirja in po mojem mnenju ne sme vhažati v resitev trzaskega vprasanja. Evropa je tvorba sama zase. Ona ni ne angleška, ni ruska, ni katerekoli drugega. Jan se ji nudi možnost, da se dvigne kot Evropa, kot družina narodov.

"Co pa bi se izkazalo, kar ne verjamem, da je nemogoče dati Trstu evropsko funkcije v posebnem statutu, potem bi jaz glasoval, ce bi me kdo za mnenje vprasal, za to, da Trst ostane pod italijanske suverenitete, a da vsi oni deli Primorja, ki so pretežno slovanski, preidejo pod suvereniteto Jugoslavije.

"Jaz mislim, da je Jugoslavija Evropi potrebna in bi smatral njeno desintegracijo kot katastrofo, ki bi škodovala obnovi Evrope. Toda nikde me ne more prepričati, da je Trst, luka in mesto, Jugoslaviji za njeno rast in napredek vitalno potreben.

Opomba: Gornja izjava ni bila dana v objavljenem vrstnem redu, ampak je le posnetek razgovora. Toda mnenje informatorja, tako po vsebini, kakor tudi po besedah, je zanesljivo točno. Mislim, da je to mnenje z oziranjem na danesnji položaj informatorja važna.

ROYAL YUGOSLAV EMBASSY

195, QUEEN'S GATE,
LONDON, S.W. 7.

KENNINGTON 4603-6505-6714.

Informator "C" - Konzervativac

Mnenje Angleza kim je igral vazno vlogo na zadnji mirovni konferenci v Parizu, in ki je v prejšnji angleški vladi okupiral vplivno mesto. Danes je v ozadju, a njegovo strokovno mnenje bo morda igralo vlogo v zakulisju, dasi je konzervativec.

Mnenje je bilo izpovedeno v začetku maja 1945

"Trzaski problem poznam. Svoje dni mi je povzročal nestetokrat glavobole. Na pamet vem vse, kar mi boste rekli v prilog jugoslovenskega Trsta. Nic novega ne boste povedali. To vse snam, Statistike, zgodovina, raznarodovanje, preklarije, ireidenta, grozdje i: sadje in zelenjave okolice, Habsburgi, Bismarck, Manzini, vse to vem na pamet. Meni je bilo pri srcu zal, da je pred 25 leti toliko Jugoslovanov prislo pod Italije. To je bila krivica. Ta naj se popravi. Toda niti takrat, niti danes ne verjamem, da je Trst slovansko mesto in da naj se priključi Jugoslaviji To ne.

"Kako naj jaz, s svojim imenom, obvezem vladno stranko na neko politično linijo, katere jaz sem pred svojo vestjo braniti ne morem.

"Ne bodite tako objestni. Ze svoje dni sem vasim ljudem pripovedoval naj nikor nemogočih stvari ne zahtevajo, ker da bo to se mogoče izgubili. To tudi danes velja. Vi imate Reke. Zadostuje vam vec kot dovolj.

"Ne vem, kako je v nacrtih glede okupacije Primorja. Po mojem misljenju bi bilo najbolj pametno, da mi Angleži okupiramo Julijske Krajin in med okupacije pripravimo pameten predlog za konkretno razmejitev. Vse kar je slovensko, naj pride pod Slovane. Kar je Lasko, naj bo lasko. A Trzasko l u k o pa opremimo mednarodnopravno tako, da bo komu kaj koristil la. Cui sem, da se Foreign Office s tem pridno ukvarja in da profesorji-eksperti nekaj pripravljajo. Kaj, ne vem, ker nisem v tej stvari. Toda, kolikor so mi metode dela znane iz lastnega iskustva, mislim, da bo resitev, ki se bo sedaj uveljavila, precej trajna, ali vsaj, da se bode "nasi" trmasto oprijeli (stiek to it) in le neradi odnehali.

"Ali res mislite vi Jugoslovani po vsem, kar je vasa država med vojno trpela skode, ter s obzirom na duhovno stanje med vasim ljudstvom, res v stanju, da iz Trsta, ce ga dobiti, ustvarite nekaj, kar bo sluzilo donavskem bazenu. Vi boste rekli: bomo ze, dajte nam casa in možnosti. Da, da, toda srednja Evropa nima casa. Ona mora siveti. Vi pa dihajte skozi Reko.

"Ne, nistem pro-Italijan. Kdor pozna, ve, da sem bil iskren prijatelj malih narodov. Povsodi sem jih zagovarjal. Tudi vasoga, in se kako!

"Dajte, napravite srednjeevropske federacije. Potom Vam dam Trst s obema rokama.

"Ali ne mislite, da bi ne bilo pametno, ako bi angleški imperij nekoliko casa držal svoje "protecting hands" nad trzasko luke in take zavaroval nemoteno ekonomske siviljenje in mosta, i slednja, dokler da se ne sebojno ne uredite. Jaz mislim, da bi to bile cele koristne. Za nas bi to bila ena skrb (bother) vec, toda za evropske narode ob Donavi bi to bilo dobičkonosno.

"Sicer pa, ako pri valjivah dohine delovne vecine, mene ne bo nikde ze mnenje vprašal, dasi sem prepričan, da noben politično pametni Angles ne more misliti drugače.

Oromba: To so izvlečki iz razgovorov in iz pisma. Mislim, da te mnenje, dasi karakteristično, ni posebej vazno s obzirom na to, da ta voz sedaj ni na mestu, kjer bi ogel direktno vplivati.

JYAL YUGOSLAV EMBASSY

195, QUEEN'S GATE,
LONDON, S.W. 7.

KENINGTON 4903-8505-8714.

Informator "D"

iz razgovora z diplomatskim uradnikom
konzervativno usmerjenega lista
v Londonu - Dne 21. avgusta 1945

Informator je izrazil sledece misljenje o stališču Anglije, Amerike, ⁱⁿ Italije na bodoči konferenci znanjih ministrov v septembru 1945 glede jugoslovensko - italijanskih obsejnih vprašanj:

Amerika: Stoji na stališču Wilsonove linije iz 1.1920, s to spremembo, da bi Trst postal mednarodno pristanišče, a pod italijanske teritorialno suvereniteto, oka, kadar in kakšninaki etniki pa bi vsi prisli pod Jugoslavijo, Amerika trdi, da je jugoslovenska delegacija 1.1920 se pristala na Wilsonove erte, Manjše korekture Wilsonove erte v prilog Jugoslavije bi Amerika sprejela, Informator misli, da bi Amerika, ako bi bilo to potrebno, nasadnje šla na saj na meje sedanje angleške okupacijske cone, toda nacelno bi ameriška delegacija zagovarjala Wilsonovo erte, Ameriška delegacija sentimentalno ni raspoložena v prid jugoslovenskih zahtev.

Anglija: Anglija je za temeljite korekture dosedanje italijanako-jugoslovenske meje. Na Wilsonovo erte angleška delegacija ni vezana in informatorja se ni znano, da bi bili ameriška i angleška vlada sklenili skupno politiko (joint policy) na septembrski konferenci. Isključuje je pa ne. Pod nebenim pogojem pa Anglija ne bi privolila, da bi jugoslovenska suvereniteta prekoracila meje sedanje okupacijske cone. Glede usode omega dela Julijske Krajine ki za zavezniki sedaj okupirajo, informator nima pozitivnih obvestil, toda sdi se mu, da bi bila Anglija pripravljena zagovarjati internacionalizacijo Trsta in vse okupirane cone, po kateri bi bila zajamcena svobodna pot v Srednjo Evropo. Na ta način bi se v bodoče izognili transitnemu prometu akosi "Asaling triangle" (zeleznica Gorica-Bohinjska Bistrica-Jesenice-Beljak). Glede Pulja angleško stališče se ni znano, a je verjetno, da bo Anglija zagovarjala stališče, da postane Pulj pomorska baza za Mednarodno Organizacijo Mira. Anglija je pripravljena zagovarjati tudi nacelo preseljevanja ljudstva, namreč tako, da bi se Slovenom ki bi se ostali izven Jugoslavije, odprla možnost, da se preselijo v Istro, Italijanom v Istri pa, da se preselijo v goriske osemlje. Informator pravi, da je svoje dni (some time ago) alisal nekem angleškem projektu, po katerem bi se internacionalizirala samo trsaška lina s pripadajočimi pristaniškimi zgradbami in skladišči, mesto pa bi se dalo Jugoslaviji toda incidenti, ki so se pripetili ob priliki zasedbe Julijske Krajine so Anglese zakrmitili (stiffened) tolike, da je danos minimum, preko katerega angleška delegacija na konferenci ne bo šla, meja ot za oznokov okupiranega ozemlja. Tudi Angleši ne kazajo sentimentalnega nagnenja do jugoslovenskih tesenj na Trst. Ne more pa se reči, da bi imeli kakšno posebno nagnenja do Italijanov. Po mnenju informatorja bi bila procedura takšna, da bi se Anglezi izrekli soglasni s ameriško formulo Wilsonove erte, s tem, da se med pogovori usaknejo na sedanje okupacijske meje, katere pa ne bi izpustili iz rok.

Italija: Italijanska delegacija bo najprej zagovarjala gitališče, da ji vsa Julijska Krajina ostane. Predlagala bo, da se oka internacionalizira. Prva Italijanska linija za umik bo, da sprejme ameriške Wilsonove linije, prepusti Jugos aviji oke, in pristane na statut Trsta kot svobodnega pristanišča. Italija bi ponudila Pulj Mednarodno Organizaciji za Mir kot glavne pomorske baze posebno se z obzirom na nacerte, da bi se italijanske vojne brodogradnje v celoti stavilo tej Mednarodni Organizaciji na raspolago za njene svrhe.

ROYAL YUGOSLAV EMBASSY
195, QUEEN'S GATE,
LONDON, S.W. 7.
KENSINGTON 4903-6505-6714.

-2-

Italijanska dekegacija bi se potem krcevito orpijemala ameriskega predloga Wilsonove crte, toda na vse nacine bi se branila, da bi ji ne bilo treba sprejeti angleškega minimalnega programa, namrec posebnega statuta za Trst in za sedanje okupirano ozemlje. Italija bi se upirala tudi predlogom preseljevanja ljudstva, razven v primezu Wilsonove crte. Neki Italijan se je nasproti informatorju izrazil, da je " v Jugoslaviji sedaj dosti prostora, da absorbirajo tisto slovansko manjsino, ki bi se raje preselila v Jugoslavijo kot pa ostala v Julijski Krajini." Informator je nadalje povedal, da bodo Italijani prinesli seboj na konferenco unogo materijala iz krajev ki so jih med vojno okupirali, to je fotografii, isjav, etc., ki naj bi dokazali, da materialnega pustosenja in pogibeli ljudstva v Jugoslaviji niso zakrivili Italijani, marvec Jugoslovani sami v svoji medsebojni bojni, ter da bodo Italijani spretno iskoristili incidente ob priliki okupacije Julijske Krajine, ker vedo, da so ustvarili gotove predsodke proti Jugoslaviji.
~~Italijanski krajinopisec~~

Opomba: ⁴ e informacije, dasi nimam garancije, da so
brpane iz uradnih virov, se mi zdijo vazne, ker je
informator v detajlih studiral to vprasanje in se
trudi, da bi bil solidno informiran. Obvestila, ki
jih imam o njema, govore proti temu, da bi bil v
" italijanski sluzbi."

ROYAL YUGOSLAV EMBASSY

195, QUEEN'S GATE,
LONDON, S.W. 7.

KENNINGTON 4903-6505-6714.

Informator "E"

iz razgovora z ne-politikom in ne-diplomatom, ampak gospodarskim ekspertom, ki se ga Foreign Office poslužuje za strokovna mnenja o tehnični izpeljavi gotovih mednarodnih gospodarsko-politčnih načrtov (kot: internacionalizacija Tangerja, internacionalizacija Sueza, Singapurja etc) Dne 23 avgusta 1945

Informator je izjavil, da mu politični problemi septemberske konference niso znani. On pravi, da nima pojma, kako mislijo rešiti vprašanje nove razmejitve med Italijo in Jugoslavijo; to da ni njegovo področje.

Pac pa, je nadaljeval, se je bavil s vprašanjem Trsta kot največje luke sre nje-evropskega bazena, ter tehnične organizacije te luke tako, da bi mogla čim bolj služiti svojemu poklicu.

On je mislilja, da bo potrebno misliti na celo vrsto gospodarskih krizis, ki bodo morala biti internacionalizirana. Tanger je se na tej poti in on je sodeloval pri izdelavi nekaterih projektov. Po njegovem mnenju bo tudi Sueski prekop zahteval poseben internacionalni statut, prav tako, kot Singapur na Daljnem Vzhodu. Trst da vpije po internacionalizaciji. Okoli sto milijonov različnih ljudstev v srednji Evropi je tesno povezano s Trstom. Če bi ti narodi bili povezani v eno samo državno enotico, potem bi Trst ne bil problem. Ker pa to ni, in ker, nasprotno, izgleda, da bo Srednja Evropa postala torišče konkurenčnih trendov gospodarskih in političnih območij, ni druge rešitve kot da se Trstu najde internacionalni statut, ki ga bo varoval, pre nevarnostjo, da ne pade pod vpliv ene skupine z izključitvijo druge ali drugih. Prav tako zahteva funkcija Trsta, da ima neovirano svežo s svojim podonavskim zaledjem.

On se je s vprašanjem "amaterski bavil" in je prisel do zaključka, da imajo "Združeni narodi" (United Nations) prekrasno priložnost da stvarno pokažejo, kaj je mogoče ustvariti s iskreno kooperacijo na evropski točki, ki lahko pomeni ziviljenje ali pa hiranje sto milijonov ljudi.

Trst ekonomsko ni italijanski. Tudi jugoslovenski ni ekonomsko. Geografsko ni italijanski, da si je na drugi strani zemljepisno jugoslovenski.

Etimološko in jezikovno je izrazito mesan.

Prometno se ustreza ozemlja, ki ležijo v Podonavju, torej popolnoma izven območja Italije in po pretežni večini izven območja Jugoslavije, osobito, ako Jugoslavija dobi Reko, na kar ima popolno pravico. Politicno in stratesko je Trst na prevadni točki, ki je Nova Zveza Narodov ne sme ispustiti iz rok, ker od tod kontrolira vse ziviljenje srednjeevropskega prostora.

Potemtakem je treba Trst izrezati iz igre nasprotujočih se ambicij" (must be carved out from the scene of political intrigues), ter mu dati statut, ki ga vposobil, da bo koristen vsem, akodljiv pa nobenemu. To je danes te lažje, ker je Italija, ki je 1.1919 Trst dobila povsem krivono, premagana država, in ker se Jugoslaviji nudijo obsezne prilike, da zadovolji svojim upravičenim težnjam, ki 1.1919 niso bile vpostevane, ker so takrat savezniki imeli vezane roke, to je: v Istri, na Reki, na otokih.

Če bi bil on vprašan, da naj da svoje strokovno mnenje glede tehnike mednarodnega statuta za Trst, bi to s veseljem storil.

Za svoje funkcije Trst ne potrebuje velikega zaledja. Sedanja okupacijska linija bi kar zadostovala. Razume pa se, da k internacionalnemu Trstu spada tudi internacionalno zajamcena prometna zveza s podonavskim zaledjem.

Po njegovem mnenju bo tudi vprašanje medzavezniskih odnosov med Sovjetsko Rusijo in Anglijo igralo svoje vlogo pri deloitvi bodočega statusa Trsta. Trst ni italijansko-jugoslovenski spor. On je vec, je mnogo vec."

YUGOSLAV SOCIETY OF GREAT BRITAIN.

FOUNDED 1916

Hon. Sec.:
Mr H. P. WODDER
109 Jermyu Street,
London, S.W.1.
Tel: Whitehall 2094.

President:
Rt. Hon. L. S. Amery, P.C., M.P.

Branches:
CAMBRIDGE - EDINBURGH - GLASGOW

Chairman & Hon. Treas.:
CAPTAIN L. H. GREEN
6, THE HERMITAGE,
RICHMOND, Surrey.

Tel: RICHmond 1655

28th May, 1945.

PRIVATE

by Jean Gavrilović

I have now had a further letter from Miss Wingfield about Professor Ogilvy. She has had a talk with him and, of course, there is no doubt whatever about his friendship for Yugoslavia. He recalls the fact that when your Government was first established in London in 1940 he was able to provide them with all their maps as they had not been able to bring any from Yugoslavia.

I gather that as a Geographer he thinks that Yugoslavia should have Istria, but that it would probably be to the advantage of Yugoslavia herself if Trieste were to be placed under some kind of International control.

M. Gavrilović, Esq.,
Royal Yugoslav Embassy,
195, Queen's Gate,
London, S.W.7.

In reply
L. H. Green

LHG/AGL

Pismo kapetana L. H. Greena jugoslovanski kraljevski ambasadi v Londonu o stališčih škotskega geografa prof. Alana Ogilvieja do tržaškega vprašanja.

IN MEMORIAM

PAVEL STRANJ

(4. 8. 1946–18. 9. 1994)

Trst, moje, najino, 'naše' mesto smo kot odraščajoči otroci iz bližine Ljudskega vrta v najstrožjem mestnem središču s Pavletom Stranjem in ostalimi osnovnošolci slovenske šole v ul. Sv. Frančiška spoznavali skupaj. Tu ni bilo nobenih zunanjih znakov slovenstva, čeprav je bil ves okoliš, ki so ga krasile 5–8 nadstropne secesijske zgradbe, tudi slovenski in sicer po stanovalcih teh stavb, ki se pa na zunaj v ničemer niso razlikovali od svojih italijanskih someščanov, ne po barvi kože ne po kljukastih nosovih in tudi po govoricu na javnem mestu ne. Procesi asimilacije ali etničnega mimetiziranja – solato si pri slovenski branjevki, če je bil še kdo v trgovini, kupil v italijanščini – je deloval neodvisno od narodne zavesti, ki si jo lahko črpal doma ali v inštitucijah. Zato je bilo slovensko govoricu v avtobusu, na ulici ali v trgovinah ali v uradih bolj redko slišati, tudi zaradi zastrahovanja prejšnjih let, ko je fašizem prej in nacionalizem kasneje z ricinusom in pendrekom ali pa s 'ščiavo' kaznoval vsakega, ki bi si to upal. Ta pa ni bil mrtev, drastično so se leta po vojni vsi prepisovali v meščanske stranke, česar pa Slovenci niso spregledali.

Slovenci smo se spoznavali drugje, pri maši v ul. Ronco, pri kulturnih društvih, pri verouku v cerkvi Sv. Antona novega, pri partijskih zborovanjih itd., torej povsod tam, kjer se je po tridesetih letih zatiranja italijanske države spet, na lokacijah, ki so marsikdaj ostale iste kot pred prvo svetovno vojno, srečevalo slovensko mestno prebivalstvo, ki se je tudi med seboj pozdravljalo z *buongiorno*.

Pri vsem povedanem gre za to, da smo otroci, s Pavletom sva stanovala zelo blizu, v tako mešanem urbanem središču težko izražali svoje slovenstvo na nek vidnejši način, saj so miselni vzorci, ki si se jih navzel že od ranih let dalje, to odsvetovali. Gre za težko razumljiv fenomen, da je Trst, ki je v zadnjih 100 letih bil izrazito dvonaroden, ohranil ta prevladujoči italijanski videz, z ene strani zaradi zatiranja, z druge pa tudi zaradi privzgojenih mimetičnih reakcij, ki so prej ali slej peljale v asimilacijo. Seveda so bili vzroki za tako stanje objektivni in so npr. ob jugoslovanski 40-dnevni upravi leta 1945 povsem izginili, saj so se slovenske zastave pojavile na celotnem mestnem področju in so Slovenci »rasli kot gobe po dežju«, vendar ostaja še danes ta sindrom zakoreninjen globoko v nas, kljub temu, da ni več prisilnih oblik raznarodovanja.

To je bila osnova, iz katere smo začeli vsi, ki so jih ta vprašanja obremenjevala, študirati zgodovino in druge humanistične discipline, da bi se tudi na ta način znebili mnogih manjvrednostnih kompleksov, ki so nam bili vcepljeni od te »večvredne« italijanske družbe, ki je od vseh nas zahtevala nek podrejen odnos in asimilatorski refleksi, v katerega smo navsezadnje tudi privolili. Iz tega okvirja je izšel intelektualni nemir Pavleta Stranja, saj je že iz povedanega jasno, kako težko se je bilo upreti tej »tihi« asimilaciji in ohraniti lastno nacionalnost, ki je rasla iz človeške pravice ostati to, kar si v imenu naravnega prava. Drugih oblik legalne zaščite takrat nismo poznali in kot je Stranj dobro povedal v svojem delu *Gli Sloveni ...*, so bile prve lastovke manjšinske zakonodaje v brk vsem mirovnim sporazumom med obema sosednjima državama izglasovane šele v kasnih šestdesetih letih. Ignoranca večine je pač nekaj danega in Bog ne daj, da bi z vprašanji dvojezičnosti motili njen miren spanec, kljub temu pa bi si Slovenci, kot je Stranj večkrat poudarjal, v demokraciji zaslužili neko bolj povoljno zakonsko zaščito, da bi se srečali kulturi obeh narodov, da bi se na tak način podrla bariere nerazumevanja, sovraštva in v končni konsekvenci meje italijanskega rasizma in naše avtocenzure ali getizacije. Vendar so inštitucije oblasti, ki bi za to dejavnost morale skrbeti, povsem zatajile, a ne iz neke apatije ali pregovorne lenobe južnjakov, ampak po določeni shemi raznarodovanja in osvajanja prostora, kar je Stranj ugotovil že zelo zgodaj in to tudi napisal v glasilu *Matiija Gubec*, ki je izhajalo ob koncu šestdesetih let v Trstu kot izraz študentsko-delavske mladinske organizacije.

V teh prvih poizkusih analize manjšinskih vprašanj je Pavle Stranj ugotavljal, da je pritisk z italijanske strani prihajal preko medijev, s politiko zaposlovanja in tisočimi drugimi oblikami nevidne prisile, ki so pogojevale Slovence v zamejstvu, da pa z druge strani slovenske inštitucije (šolstvo, cerkev, stranke, kulturna društva) niso dajale članom te skupnosti tiste samozavesti, ki bi tem ljudem dovolila, da bi se pokazala večini v vsej svoji veljavi in povedala, da je tu, da ustvarja na vseh področjih družbenega in gospodarskega življenja na istem prostoru in pod istim soncem ob istem zalivu kot italijanska skupnost in da le skupaj lahko ustvarita tisti *image*, ki bi dal mestu polno veljavo.

Na ta način je Stranj, že zelo zgodaj opozoril na svojo globoko poznavanje problematike in najavil delo na manjšinski tematiki, ki mu je dala mnogo zadoščenj in ga čez nekaj let definirala

kot enega boljših poznavalcev in izvedencev za ta vprašanja v Evropi. Pavel Stranj (Strani) se je rodil v Trstu 4. 8. 1946 očetu Alojzu iz Doline pri Trstu, delavcu v Tovarni strojev pri Sv. Andreju, in Angeli Turk iz Lukovce pri Štanjelu. Kot večini izmed nas so tudi Stranjevimi v želji po poitalijančenju vsega in vseh na tem osvojenem teritoriju v dvajsetih letih spremenili priimek iz Stranj v Strani in sicer na dokaj nelegitimen način, tako, da si Pavle tudi v letih, ko smo si vsi lahko spet vrnilli priimke v originalno obliko, v svojo veliko jezo in obup, ni mogel nadeti spet svojega pravega priimka.

Pavle Stranj je kot tržaški Slovenec v svoji življenjski poti ubral oblikirano pot vsakega, ki se je za slovenstvo tudi izrekel, in je tako sledil markacijam slovenskih osnovnih in srednjih šol tja do mature leta 1966 na Znanstvenem liceju France Prešeren v Trstu. Njegov raziskovalni duh mu je narekoval, tudi kot razlago vprašanj, ki mu jih je ta tržaški ambient postavljaj, da preveri politično stvarnost v Palestini, kjer je večkrat delal v kibucih izraelske mladinske organizacije. O teh poteh je v lokalnem časopisju večkrat pisal. Bile so to zanimive reportaže in primerjanja z našo stvarnostjo, ki so pritegovale našo pozornost že od leta 1961 dalje. Pisal je tudi prozo in poezijo v tistem čudovitem laboratoriju Literarnih vaj, ki jih je vodil prof. Martin Jevnikar.

Vpis na tržaško univerzo je bil logično nadaljevanje začete študijske poti, ki ni bila ne roznata ne lahka, bodisi zaradi skromnosti socialnih prilik, iz katerih smo izhajali, kot zaradi jezika, ki je pogojeval naše nastopanje. Stranj je, po neki družinski ali osebni noti, v nasprotju z vsem, kar je do tedaj že pokazal na področju bogatih humanističnih čustvovanj, vpisal kemijsko inženirstvo. To so bili res burni časi študentskega življenja, ki se je leta 1970 srečalo z mladinskim revoltom v Evropi in v Italiji. Ta ideologija nas je povsem prevzela ter vsem našim vprašanjem dala tudi določene odgovore, ki so bili verjetno poenostavljeni, a so še posebej v Stranju pustili globoko sled socializacije družbenih vprašanj, ki so tako dramatično pritiskali na njegov pogled na svet. Kajti ni šlo le za modna vprašanja študentske kontestacije, ampak so se prav v začetku sedemdesetih let odpirala vprašanja družbe, države, socializma in ne nazadnje tudi reflektirana vprašanja o slovenski manjšini kot emarginirani skupnosti, ki so jo predstavljali ljudje iz organizacij, ki za to manjšino niso storili vsega, da bi jo zvelikli iz geta ljubljanskih ali argentinskih zdrah in pogledov.

Povsem naravno je Stranj vstopil v slovensko mladinsko delavsko-študentsko levičarsko organizacijo *Matija Gubec*, ki se je na prehodu v sedemdeseta leta borila proti vsem oblikam kapitalizma in imperializma, vendar tudi proti monopoliziranju slovenskega političnega dogajanja v Trstu in Gorici. Temu gibanju je Stranj veliko prispeval s svojo analitično treznostjo ter z racionalnostjo tiste, lahko bi rekli podedovane tehnične usmeritve, ki jo je v svojih delih izkazoval tudi kasneje, ko je že končal Filozofsko fakulteto in začel s stalnim sodelovanjem z na novo (1974) ustanovljenim Slovenskim raziskovalnim inštitutom (SLORI) v Trstu.

Že njegova diplomatska naloga je nakazovala smer, v katero je kasneje vložil veliko truda. Naslov naloge *Osnovne šole s slovenskim učnim jezikom na Tržaškem 1945–1980* je bil program Stranjevega dela dolgo vrsto let, saj je prav v slovenski osnovni šoli poiskal tistega pokazatelja zdravja neke skupnosti, ki naj bi ji prerokovala perspektivnost ali pa propadanje. V tem smislu so bile prioritete njegovega dela izražene predvsem v raziskovanju šolstva, prostorske problematike, demografskih vprašanj in dilem gospodarskega razvoja manjšine. Ob vsem tem se je intenzivno ukvarjal z zdravstvenim stanjem manjšin v Italiji in Evropi, kar mu je bilo vedno zelo pri srcu, tudi zato, ker je lahko primerjalno delal z raziskovalci iz različnih držav. V letih intenzivnega študija in raziskovanja je tudi pod mentorstvom vidnih znanstvenih delavcev v domovini in zamejstvu definiral svoje področje dela v historičnem dokazovanju slovenske prisotnosti na tem teritoriju. Da bi to skupnost uveljavil tudi pred večinskim narodom, je po pripravi nekaj zgodovinskih razstav (London 1915, Osimo 1975), po objavi več kot 150 člankov in razprav, po sodelovanju na bistvenih srečanjih manjšine z znanostjo, po ustanovitvi revije *Ponterosso-Rusimost* in po ekspertnem pričevanju pred parlamentom v Strasbourg objavil svoje življenjsko delo *La comunità sommersa. Sloveni in Italia dalla A alla Z*. To delo, ki je izšlo že v treh izdajah v italijanskem in angleškem jeziku, je temeljni poizkus prikaza te skupnosti v Italiji od Kanalske doline, preko Režije in Beneške Slovenije do Goriške in Tržaške pokrajine. Čeprav bi danes ob banaliziranju nacionalnega vprašanja to delo Pavleta Stranja še kako potrebovali v slovenščini, ne moremo mimo ocene, da gre pri tej knjigi za zelo celovit, enciklopedičen prikaz historičnih, kulturnih, gospodarskih, športnih in drugih oblik družbenega dela manjšine v Deželi Furlaniji-Juljski Benečiji, ki dajejo popolno sliko neke skupnosti, ki je na tem prostoru še izredno živa in dinamična.

Pavel Stranj je v ocenah analitikov evropske problematike o manjšinah zelo cenjen. S svojim delom *Gli Sloveni ...* pa je avtor svojemu narodu postavil pravi spomenik, ki postane ob endemični ignoranci sogovornika tudi pomnik vsem na tej in na drugi strani barikade, da je slovenska narodna skupnost v Italiji krepak in samozavesten protagonist lastne živete zgodovine in da je subjekt lastnih odločitev. Te poti v sovražno razpoloženi povojni Italiji niso bile enostavne ne za posameznika ne za celotno skupnost, v kateri je Pavle Stranj polnokrvno ustvarjal več kot trideset let. Večkrat ga ta strukturirana skupnost, ki se je odločala na osnovi raznih spremenljivk, a vedno na konstanti finančnih interesov raznih faktorjev, ni znala ali hotela razumeti. Politična pragmatičnost je večkrat prevladala nad znanstveno podprtimi projekti, ki jih je analitik Stranjevega kova pred-

lagal slovenski narodni skupnosti. Prav ta tok političnega realizma ga je po smrti ustanovitelja SLORI-ja dr. Karla Šiškoviča potiskal vse bolj v povsem raziskovalne in vse manj politično-organizacijske odločitve, ki jih je nakazoval tudi za vodenje inštituta, kateremu je ostal zvest do konca. Čeprav je te odločitve sprejemal zagrenjeno, mu tisti tipični humor ni dovolil, da bi stvari dramatiziral. Prijava doktorske disertacije, ki jo je že izročil na ljubljanski univerzi, dokazuje, da so včasih z grenkobo sprejete odločitve v našem kratkem življenju še najbolj posrečene.

Boris M. Gombač

BRANKO PETRANOVIĆ

(1927–1994)

Usoda je hotela, da se je časovno skoraj ujemal biološki življenjski tok človeka, nedvomno najplodnejšega zgodovinskega pisca o Jugoslaviji, z družbenim trajanjem dežele-države, ki ji je posvetil vse svoje znanstveno-raziskovalne napore. Rodil se je na Cetinju leta 1927, nekaj let po nastanku Jugoslavije, umrl v Beogradu 17. junija 1994, tri leta po njenem razpadu.

Uradni biografski podatki povedo, da je študiral in diplomiral pravo in zgodovino na beograjski univerzi ter leta 1962 doktoriral na tamkajšnji Pravni fakulteti z delom »Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije«. Tudi vsa njegova službovanja so se domicilno odvijala v Beogradu: najprej v Inštitutu za družbene vede, potem v Inštitutu za sodobno zgodovino, z letom 1969 pa nastopi svoje univerzitetno učiteljevanje na Filozofski fakulteti. Za izrednega profesorja je izvoljen istega leta, za rednega 1977. Ves ta čas, 23 let, do svoje upokojitve leta 1992 kot predstojnik katedre na oddelku za zgodovino, je predaval zgodovino Jugoslavije.

Petranovičev življenjski opus ni lahko ocenjevati. Kratko malo zato, ker je za enega samega človeka dobesedno ogromen. Rezultate njegovega profesionalnega dela gre tako najprej meriti s kvantitativnimi kazalci. Na pedagoškem kot na znanstveno-raziskovalnem področju.

Kot profesor je vzgojil več kot 60 diplomiranih zgodovinarjev, 29 magistrorov ter 18 doktorjev zgodovinske vede. Gre le za uradne številke, ki, zajamčeno, ne izpričujejo celotnega pedagoškega prispevka profesorja Petranovića pri oblikovanju pravzaprav znatno številnejše plejade šolanih zgodovinarjev v zadnjih desetletjih obstoja jugoslovanske države.

Komunikativen, neposreden, a hkrati strokovno avtoritativen, profesionalno izredno zahteven in strog, a vedno dovzeten za tematske in metodološke razprave z mlajšimi kolegi, bodisi na fakulteti, še raje pa v neformalnem okolju prijetnih beograjskih gostinskih lokalov, je radodarno in nesebično razdal svoja znanja in bogate izkušnje vsem, ki bi ga kaj takega zaposlili. Ali pa bi pomagal tudi samoiniciativno, ne oziraje se na institucionalne formalnosti. Čutil je osebno moralno dolžnost, da podpira izobraževanje in delo mladih kadrov iz »notranjosti«, ki so bili pri svojih raziskovalnih naporih v slabšem položaju kot kolegi v republiških središčih. Menda je bila popularnost in spoštovanje, ki ju je užival v strokovnih krogih širom po Jugoslaviji, posledica tudi takega njegovega odnosa. Velikanska človeška energija in strokovno-metodološka razgledanost, ki ju je vlagal v dolge pogovore o kaki zgodovinski temi, in hitrost reakcije, tudi pisne, da oceni, svetuje, so nepozabno zaznamovale profesorja Petranovića kot med zgodovinarji bolj redkega znanstvenika in pedagoga, ki je bil pripravljen vedno sodelovati.

Ni pa bilo potrebno profesorja Petranovića osebno poznati, da bi se vzpostavil odnos do njegovega publiciranega dela. Saj so ga tisoče in tisoče strani, ki jih je objavil v knjižni obliki, že dolgo tega promovirale tudi v širokem krogu bralcev kot enega največjih, če že ne največjega poznavalca celotne jugoslovanske zgodovine.

Res impozanten je Petranovičev opus: 26 objavljenih knjig v 36-ih zvezkih, od tega 16 obširnih monografij, ostalo prav tako zajetne in za jugoslovansko zgodovino 20. stoletja nepogrešljive zbirke dokumentov, več kot 600 člankov, razprav, kritik, esejev, prikazov, objavljenih posameznih virov, recenzij. Promptno se je javno odzival na aktualne probleme novejšje zgodovine in svojega časa, zato je bil izredno ploden tudi v publicistiki, predvsem v beograjskem NIN-u. Z referati je sodeloval na več kot 70 znanstvenih srečanjih v Jugoslaviji in izven nje. Zagotovo pa je potrebno dodati še »in tako dalje«. Za natančnejše spoznavanje tega, recimo mu količinskega, vidika njegovega ustvarjanja gre počakati na najavljeni izid detajlne Petranovičeve bibliografije.

Pa vendar naj bodo glavna Petranovičeva dela, po kronološkem zaporedju njihovega objavljanja, tu vsaj naštetja. Poleg že omenjene objavljene doktorske disertacije so to sledeče knjige: Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove, Beograd 1969, 464 strani. – AVNOJ – revolucionarna smena vlasti, Beograd 1976, 382 strani. – Istorija socijalističke Jugoslavije I–III (koavtor Č. Štrbac), Beograd 1977, 245 + 419 + 375 strani. – Istorija narodne vlasti u Jugoslaviji 1941–1945 (koavtor V. Simović), Beograd 1979, 285 strani. – Istorija Jugoslavije 1918–1978, Beograd 1980–1984, 648 strani. – Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji

1941–1945 I–II, Beograd 1983, 509 + 389 strani. – Istoriografija i revolucija, Beograd 1984, 590 strani. – Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939–1945, Skopje 1984, 207 strani. – Jugoslavija i Ujedinjeni narodi 1941–1945 (koavtor S. Nešović), Beograd 1985, 676 strani. – Jugoslovenska revolucija i SSSR 1941–1945 (koavtor S. Dautović), Beograd 1988, 371 strani. – Istorija Jugoslavije 1918–1988 I–III, Beograd 1988, 431 + 516 + 492 strani. – Agonija dve Jugoslavije (koavtor M. Zečević), Šabac 1990, 386 strani. – Balkanska federacija 1943–1948, Šabac 1990, 206 strani. – Srbija u drugom svetskom ratu 1939–1945, Beograd, 1992, 789 strani. – Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije, Beograd 1993, 169 strani. – Istoričar i savremena epoha, Beograd 1994, 429 strani.

Posebno važno vlogu so imele in imaju zbirke dokumentov:

Jugoslovenske vlade u izbeglištvu II, Dokumenti 1943–1945, Zagreb 1981, 447 strani. – Jugoslavija 1918–1984, Zbirka dokumenata (koavtor M. Zečević), Beograd 1985. – Sednice Centralnog komiteta KPJ 1948–1952 (koavtorja R. Radonjić, R. Končar), Beograd 1985, 767 strani. – Jugoslovenski federalizam – Ideje i stvarnost, Tematska zbirka dokumenata I–II (koavtor M. Zečević), Beograd 1987, 838 strani. – Jugoslavija 1918–1988, Tematska zbirka dokumenata (koavtor M. Zečević), Beograd 1988, 1445 strani. – 27. mart 1941, Tematska zbirka dokumenata (koavtor N. Žutić), Beograd 1990, 691 strani. – Zapisnici NKOJ-a i Privremene vlade DFJ 1943–1945, Zbornik dokumenata (koavtor Lj. Marković), Beograd–Paraćin 1991, 734 strani. – Zapisnici sa sednica Politburoa Centralnog komiteta KPJ (11. jan. 1945–7. jul. 1948), Beograd 1993, 696 strani.

Središčno vprašanje, ki pa bo vsaj še v bližnji prihodnosti nanj neprimerno teže odgovoriti, se nanaša na oceno kakovostnih dosežkov in dometov Petranovićevega historiografskega znanstveno-raziskovalnega ustvarjanja. Delno zato, ke bo potrebno najprej »Petranovića« vsebinsko-kompleksno šele obvladati, delno in verjetno še bolj pa zato, ker okoliščine razvoja družbeno-političnega dogajanja v prostoru več neobstoječe nekdanje skupne države za kaj takega enostavno ne bodo proizvajale potrebnega interesa. Razen če se, recimo iz etičnih razlogov, vsaj tisti, ki so, upoštevaje in spoštujoč njegovo delo, že svoj čas npr. skovali sintagmo »Inštitut Petranović«, kljub vsej neugodni družbeni klimi (ali prav njej navkljub) ne bodo poskušali potruditi in se profesorju Petranoviću vendarle nekako oddolžiti.

Pričajući trenutek gotovo ne more biti primeren, da bi se z opusom profesorja Petranovića strokovno-vsebinsko polemiziralo. A kako rad je zahajal v strokovne kritične dialoge! Na svojo vest si zato jemljem kritično pripombo, ki sem mu jo bila (lahko) odkrito in brez zadržkov izrekla po izidu njegove 1.439 strani v treh zvezkih obsegajoče »Istorije Jugoslavije« ob nekem srečanju leta 1989 in leto kasneje (potem se nisva več videla) prav tako v Beogradu. Ob vsem izkazanem navdušenju nad enciklopedičnostjo dela sem mu zamerila dve stvari: kako da je vendar mogel opustiti nujno in brezpogojno časovno distanco, zlato pravilo stroke, in zakaj da je, pač seveda logično v zvezi s prvim, nekako podlegel dnevno-političnim dogajanjem. Bila sem razočarana nad njegovimi odgovori, sklepajoč tedaj, da se je s tem svojim sicer kapitalnim delom izneveril stroki. Danes razmišljam o njem na nekoliko drugačen način. Profesor Petranović je bil prvi veliki raziskovalni pionir jugoslovenskega obdobja po drugi svetovni vojni, najzaslužnejši znanstvenik za veliko sistematizacijo znanja o zgodovini jugoslovenske države v času celotnega njenega trajanja. A bil je tudi človek, ki ima pravico do svojega svetovno-nazorskega mišljenja. Še posebej pa seveda tistega prepričanja, ki se nanaša na njegovo bližedružbeno-eksistencialno okolje. In v tem oziru ga je zaneslo, prestopil je prag zgodovinske znanosti. Vendar je osebno trdno verjel v svoj prav, prav, ki seveda ni bil proizvod kakih zunanjih političnih pritiskov in vplivov nanj, pač pa prepričanje, ki si ga je avtonomno sam ustvaril.

Da je bil samostojni jezdec skozi nedvomno zanj bridko sodobnost, gotovo dokazuje dejstvo, da ni bil (niti) predlagan v članstvo Srpske akademije nauka i umetnosti, kamor bi kot beograjski intelektualni velikan že zdavnaj spadal. Morda pa je njega kaj motilo biti zraven? Preveč je še vprašanj, premalo odgovorov. Bo že zgodovina sodila zgodovinarju Branku Petranoviću.

Vera Kržišnik-Bukić

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

PRVO ZASEDANJE SLOVENSKO-AVSTRIJSKE KOMISIJE ZGODOVINARJEV
 »SOSED V OGLEDALU SOSEDA (OD LETA 1848 DO DANES)«
 (Bled, 9.–12. novembra 1993)

Prvo zasedanje slovensko-avstrijske komisije zgodovinarjev po osamosvojitvi Slovenije, ki je učinkovito potrdilo že dalj časa trajajoče razvejano in plodno sodelovanje med slovenskimi in avstrijskimi zgodovinarji, je na najboljši možni način pokazalo, da slovenski in avstrijski zgodovinarji že dolgo časa niso več ujetniki ali producenti nacionalnih mitov, s katerimi tako rada operira politika.

Čeprav je bila namreč tema zasedanja (*Sosed v ogledalu soseda – od leta 1848 do danes*) takšna, da bi kaj lahko zdrnilo na raven cenenega politiziranja, se je zgodilo prav nasprotno. Teze, ki so jih predstavili slovenski in avstrijski zgodovinarji, so bile na las podobne in tudi v živahni diskusiji ni prihajalo do diametralno nasprotnih stališč.

Znanstveno srečanje, ki so ga organizirali in finačno podprli Nacionalni komite za zgodovinske vede Republike Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Avstrijska akademija znanosti, Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije, Inštitut za novejšo zgodovino ter ljubljanska izpostava Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo, je – po pozdravnih govorih obeh predstavnikov slovensko-avstrijske komisije zgodovinarjev Franca Rozmana in Richarda G. Plaschke – otvoril **Vasilij Melik** z referatom *Gledanje Slovencev na druge narode habsburške monarhije*. V njem je na kratko, a nadvse plastično prikazal stališča Slovencev do večine narodov v monarhiji, ki so se seveda gibala v razponu od nekritičnega navdušenja in posnemanja do popolnega zavračanja.

V naslednjih dveh dneh so slovenski in avstrijski zgodovinarji predstavili še devet referatov.

V sredo, 10. novembra 1993, je prvi nastopil **Janez Cvirn**. V referatu *Nemško gledanje na Slovence (1848–1914)* je predstavil gledanje Nemcev, ki so živeli na Slovenskem, na svoje slovenske sodeželane. S številnimi primeri je prikazal, kako je tudi nemški nacionalizem zajemal iz istega stereotipa kot slovenski, namreč iz stereotipa o Slovencih kot narodu proletarcu (kot je zadevo formuliral potem, ko se je že zdavnaj zasedrila v glavah ljudi, Ivan Cankar), hkrati pa je opozoril, kako je z vsestranskim razvojem Slovencev nemško gledanje na Slovence prihajalo v vedno večje nasprotje s stvarnostjo.

Tudi naslednji referent **Andreas Moritsch** s celovške univerze je v referatu *Nemško-avstrijski pogled na Slovence (1848–1914)* obravnaval podobno tematiko in prišel do podrobnih ugotovitev kot Janez Cvirn. **Igor Grdina** pa je z referatom *Nemško-slovenski odnosi v očeh slovenskih miselnih elit v prvi polovici 20. stoletja* posegel v čas druge svetovne vojne in navzoče avstrijske kolege navdušil zlasti s citati iz Novačanovih dnevnikov.

Popoldanski del zborovanja sta zaključila **Ernst Bruckmüller** in **Arnold Suppan**. Prvi je v referatu *Domišljajske predstave o vladanju in razvrednotenju v terminologiji klasičnega nacionalizma* analiziral nekatera dela pisatelja Friedricha von Gagerna, ki se je rodil na gradu Mokrice (in nekaj časa živel tudi v Celju), drugi pa je predstavil nekoliko splošnejši referat z naslovom *Stereotipi in miselnost pri Slovencih in Avstrijcih*.

V četrtek, 11. novembra 1993, so svoje prispevke predstavili še Peter Vodopivec, Walter Lukan, Karl Stuhlpfarrer in Dušan Nečak. **Peter Vodopivec** je v referatu *Odnos Slovencev do habsburške monarhije, avstrijstva in nemštva po prvi svetovni vojni* lepo prikazal glavne momente, ki so vplivali na odnos Slovencev do avstrijstva in nemštva v kritičnem obdobju po razpadu dvojne monarhije. Zrcalno podobo istega problema pa je podal **Walter Lukan** v referatu *Podoba Slovencev pri nemških Avstrijcih pred in po prelomu 1918/1920*.

Karl Stuhlpfarrer je z referatom *Avstrijski pogled nazaj na Slovenijo v zadnjih petdesetih letih* učinkovito opozoril na glavne avstrijske stereotipe pri gledanju na Slovence, s predstavitvijo kratke ankete, ki jo je izvedel med svojimi študenti, pa pokazal, kako malo vedo Avstrijci o Sloveniji in Slovencih. Zadnji referent **Dušan Nečak** pa je v referatu *Slovinci o Avstrijcih in Avstriji v luči tiska po drugi svetovni vojni* podrobno analiziral odnos Slovencev do Avstrije in Avstrijcev v zadnjih petdesetih letih; v njem je opozoril, kako je na ta odnos v veliki meri vplivalo manjšinsko vprašanje.

Bogata diskusija, ki je sledila vsakemu sklopu referatov, a tudi neformalni razgovori med slovenskimi in avstrijskimi zgodovinarji v prostem času, vse to je 1. zasedanje avstrijsko-slovenske komisije zgodovinarjev naredilo še bolj zanimivo in pestro. V nadvse sproščenem vzdušju pa je

potekala tudi otvoritev novih prostorov ljubljanske izpostave Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo, ki so se je referenti in gostje udeležili v petek 12. novembra 1993 – namesto planirane ekskurzije v okolico Bleda.

1. zasedanju slovensko-avstrijske komisije zgodovinarjev so namenili veliko pozornosti tudi najvišji politični krogi. Zasedanje je tako otvoril državni sekretar Ministrstva za zunanje zadeve dr. Peter Vencelj. V sredo 10. novembra 1993 zvečer je udeležence in goste sprejela avstrijska ambasadorica dr. Jutta Stefan-Bastl, v četrtek 11. novembra pa je slovenske in avstrijske zgodovinarje pozdravil tudi predsednik Slovenske akademije znanosti in umetnosti dr. France Bernik.

Vsi referati bodo objavljeni v nemškem in slovenskem jeziku, in sicer v posebnem zborniku, ki naj bi izšel naslednje leto.

Janez Cvirn

PONATISI ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

V seriji ponatisov starejših števil ZČ sta leta 1993 spet izšla dva zvezka in sicer št. 1–4 letnika 14/1960 in št. 3–4 letnika 28/1974. To sta že 28. in 29. ponatisnjeni zvezek.

Tematika zvezka iz 1960 sega od neolitika do časa med obema vojnama. Josip Korošec piše o neolitu na Krasu in v Slovenskem primorju, Bogo Grafenauer o zgodnjefevdalni družbeni strukturi jugoslovanskih narodov, Nada Klaić o Neretljanski krajini v srednjem veku ter Jože Šorn o kartelizaciji industrije kleja v prvi Jugoslaviji. Milko Kos je avtor dveh krajsih prispevkov o slovenski naselitvi na vzhodnem Tirolskem in zgornjem Koroškem ter v Halozah v 15. stoletju. Cena zvezka je **840 SIT**.

Zvezek iz 1974 vsebuje razprave Ignacija Vojeta o dubrovniških trgovcih na Balkanu v drugi polovici XV. stoletja, Antona Svetine o zgodovini Pliberka in okolice, Vasilija Melika o slovenski politiki v drugi polovici sedemdesetih let XIX. stoletja, Avgušтина Malleja o politiki na Koroškem v tem času. Vlado Valenčič piše o etnični strukturi Ljubljane po štetju iz 1880, Vera Kržišnik-Bukić o Mihajlu Rostoharju in »Napredni misli« in Tone Zorn o kulturni autonomiji za koroške Slovence in nemški manjšini med obema vojnama. Cena zvezka je **720 SIT**.

Marca 1994 pa sta bila ponatisnjena še dva starejša zvezka ZČ.

ZČ 3–4 letnika 22/1968 se začena z razpravo Janka Pleterkega o feudalizmu pri Slovencih in jugoslovanskem zedinjenju. Lojze Ude je obdelal upore slovenskega vojaštva v avstro-ogrski monarhiji. Ignacij Voje predstavlja knjige zadolžnic iz dubrovniškega arhiva, Vlado Valenčič ženitno svobodo in njene omejitve od fevdalizma do liberalizma, Iskra V. Čurkina pa osebnost Davorina Hostnika. Cena **840 SIT**.

ZČ 1–2 letnika 29/1975 objavlja predvsem referate iz piransko-tržaškega zborovanja slovenskih zgodovinarjev jeseni 1974. Metod Mikuž je tam referiral o vprašanju Julijske krajine in Trsta 1947–1954, Miroslav Pahor o piranskem statutu iz leta 1274, Ferdo Gestrin o trgovini slovenskih dežel z italijanskimi, Vasilij Melik, Franc Rozman, Branko Marušič in Avguštin Malle pa o slovenski politiki v Taaffejevi dobi. Med razpravami je še pregled Ferda Gestrina o zahodnojugoslovanskih deželah od 15. do srede 17. stoletja. Cena **960 SIT**.

Vse številke ZČ lahko dobite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije v Ljubljani, Aškerčeva 2, tel. 061/17-69-210. Seznam je objavljen v vsaki številki ZČ. Člani zgodovinskih in muzejskih društev imajo **25%**, študenti pa **50% popusta**. Ponatise lahko naročite po dodatno znižani prednaročniški ceni.

OCENE IN POROČILA

Ptujski arheološki zbornik: ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva. Ptuj : Pokrajinski muzej, 1993. 636 strani.

Pokrajinski muzej Ptuj in Muzejsko društvo sta se odločila ob 100-letnici izdati poseben Ptujski arheološki zbornik (do danes je izšlo pet številčk Ptujskega zbornika). Zakaj arheološki zbornik? Zato, ker so prav arheološke najdbe bile tiste, ki so burile domišljijo in povzročile zanimanje za staro mesto ob Dravi. In prav arheološka izkopavanja ter z njimi pridobljeni predmeti, ki so iz Ptuja romali v Gradec in na Dunaj (v tamkajšnje muzeje), so vzpodbudili Ptujčane, da so leta 1893 ustanovili muzejsko društvo, katerega glavni namen je bil ustanovitev muzeja. V muzeju so videli tisti osnovni pogoj, da ostanejo najdbe doma na Ptuju.

Po vsebini je zbornik razdeljen na več sklopov. Prvi prispevek je posvečen stoletnici, v nadaljevanju pa si prispevki sledijo po kronoloških obdobjih. Tako se zvrstijo: Prazgodovinske dobe, Rimska doba, Pozna rimska doba, Srednji in novi vek in na koncu še prispevek, ki govori o geofizikalnih meritvah. Vsebinsko izjemno bogata in tudi obsežna publikacija, želeti je samo, da bi bilo takšnih čim več.

Prispevek ob stoletnici je napisal arheolog Pokrajinskega muzeja Ptuj Brane Lamut. Konotacija prispevka je orientirana na ljudi, ki so proučevali arheološke ostaline Ptuja. Dotakne se časa pred nastankom muzeja, saj je nastala prva risba antičnega kamna – Orfejevega spomenika – še v renesansi v začetku 16. st.. V 19. st. se je zanimanje za arheološke ostaline izjemno povečalo in leta 1830 je ptujski kurat Simon Povoden dal vzdati rimske nagrobnike in posvetilne kamne v mestni stolp, nastal je prvi muzej na prostem »sub divo«. V nadaljevanju prispevka sledi v kronološkem zaporedju prikaz delovanja pomembnejših arheologov, ki so delovali na Ptuju, dotakne pa se tudi važnejših mejnikov v zgodovini muzeja.

Prispevek za naslovom »Kamnito orodje v severovzhodni Sloveniji«, ki ga je napisala arheologinja Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor Marija Lubšina-Tušek, je prvi v sklopu prispevkov iz obdobja prazgodovine. Prispevek je del avtoričine diplomske naloge. V prvem delu avtorica predstavlja zgodovino raziskav neo-eneolitika v severovzhodni Sloveniji, v nadaljevanju pa skuša podati naselitveno podobo tega prostora na osnovi karte najdišč. Sledi prikaz kamnitega gradiva s katalogom (številni predmeti so predstavljeni prvič) in dopolnitvijo Pahičeve tipološke tabele ter poskusom interpretacije. V celotnem prispevku je verjetno daleč najboljši in najuporabnejši kataloški del, ki prikazuje predmete po krajih najdbe in pove kdo in kje jih hrani, posebna vrednost je tudi dosledno navajanje literature za kataloške predmete.

Spektrometrične raziskave poznobronastodobnih depojskih najdb Pušenci, Cerovec in Hudinja avtorice Neve Trampuž-Orel, Sonje Klemenc in Vide Hojnik je prispevek, ki ne sodi v vrsto »klasičnih« arheoloških člankov. Za naš prostor je rahlo neobičajen, vendar še kako smiseln in potreben, saj je prav arheometalurgija veda, ki ji bo morala slovenska arheologija posvečati bistveno več časa. Avtorice so želele na podlagi metode in kot primerjava z rezultati podobnih raziskav v Švici, preveriti vsebnost nekaterih elementov (kositra Sn, svinca Pb, arzena As, antimona Sb, srebra Ag, niklja Ni in kobalta Co pri predmetih treh depojskih najdb pozne bronaste dobe iz severovzhodne Slovenije. Rezultati raziskave kažejo za omenjene depoje precejšnjo enotnost v vrsti bronu, kar navaja na misel, da so bile zlitine pripravljene iz bakrovih surovcev istega izvora.

Ivančica Pavišič iz Zagreba prikazuje v svoji razpravi material, odkrit v poznobronastodobni naselbini Špičak v Hrvaškem Zagorju (Bojačno). Iz analize materiala izhaja, da je keramika v ozki povezavi s t.i. Ruško skupino in njenimi posebnostmi, tako v oblikovnem smislu kakor tudi po ornamentiki z bogato vrezanimi motivi, ki ji dajejo specifični regionalni značaj pozne bronaste dobe v Slovenskem Podravju. Po obliki in ornamentiki se material vklaplja v okvire kulture polja z žarami Müller Karpeovega Ha A2 in Ha B1–B2 stopnje za srednjeveško periodizacijo.

Dr. Dragan Božič iz Ljubljane piše o latenskih najdbah na območju Ptuja, kjer so bila doslej odkrita tri latenskodobna najdišča: Panorama, Grajski grič in Rimska ploščad (prej Zihlerlova) v Rabeljčji vasi. Avtor najprej poda podroben pregled vseh treh najdišč, v nadaljevanju prispevka pa se posveti samo objavljenim kovinskim najdbam. Kot prvega predstavi bronast bradavičasti obroček najden leta 1938 na Panorami. Na Slovenskem je bilo do danes najdenih nad 30 primerkov tvrstnega nakita. Obročki sodijo v pozni laten, avtor pa se strinja s tezo, da gre pri bradavičastih obročkih za amulete, ki so jih nosile ženske okrog vratu oziroma na prsih na ogrlici iz jagod. Naslednji predmet, ki ga podrobneje predstavi, je bronast zatič z ušescem in zajedo, ki je bil najden na turnirskem prostoru grajskega griča (dolgo so ga imeli za del konjske uzde). Najdbo je časovno mogoče opredeliti zaradi okrasa na gumbih, ki je značilen za stopnjo LT D. Ptujski zatič primerja avtor z drugimi odkritimi bronastimi in železnimi zatiči. Kot tretjo najdbo nam predstavlja fibulo vrste Mötschwil, najdeno na rimski ploščadi v Ptuju. Od fibule sta se ohranila masiven lok lečastega preseka in peresovina s štirimi navoji in zunanjo tetivo. Za primerjavo navaja avtor dve fibuli iste vrste iz Flacha v Švici. Ob koncu poda avtor še naselitveno podobo ptujskega območja v latenski dobi. Predstavljena najdišča naselbinskega značaja glede na datacijo kovinskih najdb niso enako stara, Naselje na Rimski ploščadi sodi v stopnjo IIb mokronoške skupine (170–110 pr.n.št.), obe višinski naselji (Panorama in Grajski grič) sta mlajši, material je datiran v čas stopnje Mokronog IIIa (110–30 pr.n.št.).

Prvi prispevek iz rimskega obdobja je napisala dr. Iva Miki-Curk, govori pa o sožitju Petovione z bližnjimi in daljnimi kraji. Avtorica poda najprej v grobih črtah pregled virov, ki jih nato analizira z različnih zornih kotov, kot so: naravni pogoji, predrimsko naselbinsko izročilo, strateški pogled, prometne smeri, upravna vloga, gospodarski tokovi, pogled na verstva, podoba mestnega urbanizma in arhitekture, civilizacijske dobrine in posamezne usode. V sklepnem delu ugotovi, da Petoviona kot srednje veliko rimsko mesto ni bila nikoli v popolnoma mrtvem toku, že zaradi tega ne, ker je živela ob pomembni prometni poti in je tako bila v stalnem stiku z velikimi središči.

O petovionski vladajoči aristokraciji govori prispevek dr. Marjete Šašel Kos iz Ljubljane. Predstavi nam najpomembnejše mestne funkcije rimske kolonije Petovione, ki so znane iz napisov. Za analizo je uporabila napise, ki te funkcije omenjajo na nagrobnikih, sarkofagih, reliefih, stebričkih. Zanimajo jo predvsem ljudje, ki so mestne zadeve v Petovionu urejali in seveda družine iz katerih so izhajali. Analiza pokaže, da je bila oblast osredotočena v rokah samo nekaj premožnih družin, saj je bila višina premoženja osnovni pogoj za opravljanje magistratur. Ob koncu se avtorica na kratko dotakne še bogov, ki so jih častili petovionski magistrati in so dokumentirani na spomenikih.

Mateja Belak z Inštituta za arheologijo SAZU primerja v prispevku z naslovom »Med Nutricami in Mitro« številčnost posvetil bogovom na ptujskih kamnitih spomenikih s sosednjimi mesti iz Panonije in Norika (z Emono, Savarijo, Celejo in Flavijo Solvo). V primerjavah izstopa Petoviona v skoraj vseh izbranih smereh (domači bogovi, Jupiter, rimski bogovi in vzhodni kult) iz splošnega okvirja province Panonije, še prav posebej izstopa delež mitraičnih spomenikov (ki jih je celo več kot posvetil Jupitru) in posvetila Nutricam.

V angleško pisanem prispevku (povzetek v slovenščini) prikazuje in primerja dr. Tamás Bezeczyk iz Budimpešte napise na amforah, v katerih so bile shranjene ribje omake, priljubljena jed Rimljanov. Podrobnejša analiza napisov lahko posreduje pomembne podatke, med drugim tudi, čigav in kateri recept so uporabili za omako. Posebno pozornost namenja kratici HISP in njenemu pomenu. Popolnoma ohranjeno amforo z napisom, ki vsebuje omenjeno kratico, so našli tudi na Ptujju (ptujsko amforo primerja s tisto, najdeno na Magdalenski gori). Avtor je mnenja, da kratica HISP označuje ime ustvarjalca in ne, kot so domnevali poprej, geografsko poreklo recepta.

Prof. Erna Diez iz Gradca zastavlja v prispevku v nemščini, z naslovom »Magna Mater ali Nutrix« vprašanje in obenem postavlja hipotezo o ženskem poprsju, najdenem v bližini mitreja na Zgoranjem Bregu, če morda ne predstavlja prej Nutrico kot Magno Mater. Ko je bil ženski doprsni kip leta 1913 odkrit v prostoru neposredno ob III. mitreju, so pač po najdišču in izgledu sklepali, da gre za stvarnico »Veliko mater«; takšna je še danes veljavna teza Mihovila Abramića. Prof. Diezeva je ob poprsju namenoma malo provokativna, saj si to kvalitetno izdelano poprsje zasluži več pozornosti, kot jo je bilo deležno do sedaj. Naslednja razprava je po dolžini kratka, v njej pa prikazuje dr. Paola Korošec zanimiv srebreni rimski prstan, najden ob zaščitnih raziskavah leta 1977 v Rabelčji vasi. Prstan je v bistvu unikat, saj nima v tej vrsti nakita neposredne primerjave. V prizoru, ki je upodobljen na prstanu, so prikazane štiri osebe, dva rimska vojaka (tisti, ki je upodobljen na konju je verjetno še kaj več) in dva barbara v neposrednem spopadu. Prizor je prikazan zelo realistično, osrednja oseba v liku jezdeca je še posebej poudarjena. Osnovna naloga, ki si jo je avtorica zastavila, je bila datacija prstana. Glede na primerjave z drugimi spomeniki in predmeti ga datira v čas vladavine Marka Avrelija in njegove zmage v vojni s Kvadi in Markomani.

O drobni plastiki, konkretnje o fragmentu kipca Herkula s Ptujja (Rabelčje vasi), govori prispevek Josipa Korošca iz Restavratorskega centra Republike Slovenije. Fragment, ki je bil najden leta 1977, predstavlja spodnji del leve roke, ki sega do komolca, drži pivsko posodo, prek lakta pa ima močno nagubano levo kožo. Avtor za primerjavo prikaže številne analogije Herkula, tako v obliki plastike, kot tiste na reliefih. Poudarja tudi vpliv velikega kiparja Lizipa na oblikovanje Herkulov. V Ptujju je bil (po najdbah sodeč) Herkulov kult lepo uveljavljen, čeprav njegovega svetišča do danes še niso odkrili.

Številni arheološki predmeti niso romali s Ptujja samo na območje izven današnje Slovenije, nekateri so ostali dosti bliže svojemu prvotnemu najdišču. O petovionskih najdbah, ki se danes nahajajo v mariborskem muzeju, govori prispevek Stanka Pahića. Predmete iz najdišč na Ptujju sta pridobivala Museumverein in Zgodovinsko društvo. Mariborčani so želeli s predmeti s Ptujja predvsem obogatiti in popestriti svoje muzejske zbirke (arheološka bera predmetov v Mariboru je bila po ustanovitvi muzeja 1903 še skromna), dosti manj jih je seveda zanimalo proučevanje preteklosti rimske Petovione. Prispevku so dodane preglednice, ki prikazujejo pregled izkopavanj, številčno stanje zvrsti najdb, seznam pridobljenih predmetov, seznam mozaičnih kosov z območja Petovione in seznam marmornih spomenikov.

Janka Istenič iz Narodnega muzeja obravnava v svojem prispevku oljenke, najdene na zahodnem petovionskem grobišču (današnja Hajdina) ob antični cesti v Celejo. Oljenke predstavljajo 17 odstotkov vseh ohranjenih predmetov iz grobov in tretjino vseh keramičnih pridatkov (razen ene so vse oljenke keramične). Poudarek pri proučevanju oljenk je bil predvsem na vprašanju o njihovem izvoru, zato je posebna pozornost v prispevku namenjena značilnostim keramike (tehnološkim skupinam), saj je po mnenju avtorice »to za sedaj najboljša pot pri reševanju vprašanja izvora oljenk«.

Zanimiv prispevek o svinčenih izstrelkih za pračo na jugovzhodnoalpskem področju je napisala Jana Horvat. Prvi del prispevka govori o razvoju in uporabi prače in izstrelkov (ti so bili iz kamna, gline in svinca) v prazgodovini in starem veku. V drugem delu pa je podan pregled najdišč na obravnavanem območju: Barda-Roba (Italija); Grad pri Šmihelu pod Nanosom; Vrh gradu pri Pečinah; Ulaka nad Starim trgom pri Ložu; Dolge njive pri Vrhniki-Nauptortus; Zgornja Slinvica; Cvinger nad Virom pri Stični; Ptuj-Poetovio; Sisak-Siscia (Hrvaška); Nesactium (Istra, Hrvaška).

»Štukature iz Petovione« je naslov prispevka dr. Christine Ertel z Dunaja. Pokrajinski muzej Ptuj hrani 24 fragmentov štukaturnih zidnih vencev. Najstarejše raziskave Petovione so se vršile na območju rimske naselbine južno od Drave, ki so jo identificirali kot canabae. Štukaturo sta ob svojih raziskovanjih odkrila V. Skrabar in S. Jenny. Avtorica štukaturo stilno razvrsti in prikaže paralele. Število ornamentov, za katere se da neposredno določiti paralele, je manjše kot število neodvisno oblikovanih ornamentov, saj je »možnost variacij pri štukaturnih ornamentih takorekoč neskončna . . .« Na podlagi štukaturnih venčnih zidcev pripisuje stanovanjske hiše canabae iz Petovione srednje do dobremu standardu opremljanja.

Dr. Verena Gassner, prav tako z Dunaja, predstavlja v svojem prispevku panonsko loščeno keramiko z žigosanimi okrasi iz Karnunta. Za panonsko loščeno keramiko je značilna črna ali rdeča loščena prevleka ter ornamentalni, redkeje figuralno žigosani okrasi, izdelovali pa so jo v različnih središčih panonske province. V prispevku so predstavljene najdbe iz Karnunta. Čeprav je obseg materiala skromen (manj kot 40 fragmentov), je opazna široka paleta variant tako v proizvodnji, kot v žigosanem okraševanju, kar nakazuje, da ne gre za poenoteno proizvodnjo.

Ivan Tušek iz Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Maribor opisuje v svojem prispevku zaščitna izkopavanja na novi obvoznici ob Potrčevi cesti v Ptujju konec leta 1987 in v prvi polovici leta 1988. Arheološka dela na omenjenem območju so bila nujno potrebna, saj so bili že ob gradnji gasilskega doma najdeni na tem terenu rimski grobovi z lepimi pridatki. Dela so izvajali v dveh sondah, prva v dolžini 74 m in širini od 2 do 6 m je potekala v smeri V–Z, druga v dolžini 25 m in širine 16 m pa v smeri SV–JZ. Zapis se omejuje na sondo 1, ki je bila globine 40–60 cm, najdenih pa je bilo enajst žganih in štirijskeletni grobovi. Ti predstavljajo le del, v glavnem že uničenega vzdolžnega rimskega grobišča ob rimski cesti Petoviona-Savarija. Prispevek vsebuje bogat slikovni material ter opise grobov in pridatkov.

Prispevek z naslovom »Lončarsko opekarska delavnica v rimski obrtniški četrti na Ptujju« je v bistvu poročilo arheologinje Mojce Vomer Gojkovič iz Pokrajinskega muzeja Ptuj o zaščitnih izkopavanjih na arheološko izjemno bogatem terenu t.i. obrtniške četrti rimske Petovione pri ptujski bolnišnici v letih 1989–1991. Odkrit je bil kompleks stavb in deset lončarskih oz. opekarskih peči, različnih po obliki in velikosti (dejansko gre za obrtniško delavnico). Na omenjenem območju je bil raziskan tudi del rimske ceste Poetovio – Savaria, ki je bila široka 6 m in po sredini razdeljena s pokončnimi peščenci. Del ceste je predviden za prikaz, vendar je na žalost vse do danes ostal neurejen in izpostavljen vremenskim razmeram. Prispevek vsebuje fotografije in risbe materiala in tlorisa delavnice.

Specifičen, vendar še kako dobrodošel je prispevek Mire Strmičnik-Gulič iz mariborskega zavoda, ki govori o skrbi za izročilo preteklosti in predstavi uspešno sodelovanje arheologov z zasebnim graditeljem, kar je dalo uspešen rezultat pri spomeniško zahtevni nalogi. Na Hajdini je bila odkrita lončarska peč, ki pa zaradi zasebne gradnje ni mogla biti prezentirana na mestu najdbe »in situ«, tako, da so jo morali prestaviti na novo lokacijo, kar je že samo po sebi zelo zapleteno, če pa primanjkuje potrebnih izkušenj je vse še težje. Avtorica opiše zapleten postopek dvigovanja, prestavljanja in konzervacije peči, to je tudi bistvo prispevka, saj lahko služijo kot model za podobne situacije.

Prispevek dr. Slavka Ciglenečkega z Inštituta za arheologijo ZRC SAZU se dotika najbolj zamegljenega dela v zgodovini starega Ptujja, to je njegovega zatona. Prispevek z naslovom »Arheološki sledovi zatona antične Petovione«, je pisan polemično, vendar z jasnimi izhodiščem. V prvem delu avtor kritično povzema dosedanje izsledke, jih primerja in tehta ter popravlja številne domneve. V nadaljevanju prikaže še zanimivejše posamične najdbe, za katere najdiščni konteksti v glavnem niso znani, so pa pomemben pokazatelj intenzivnosti življenja. Ob koncu prispevka poda na podlagi spoznanj, ki izhajajo iz pregleda arheološkega gradiva, sliko poznoantične Petovione. Ta je za čas ob koncu 4. in prvo polovico 5. st. in; Petoviona je še vedno živahno mesto, vendar v obsegu močno skrženo. Podoba v drugi polovici 5. st. in v 6. st. je povsem drugačna. Po avtorjevem mnenju je življenje ugasnilo, le manjše skupine prebivalcev in popotnikov so se zadrževale v ruševinah, ostalo prebivalstvo pa se je izselilo in utrdilo v zaledju. Glede trditve se naslanja na rezultate raziskovanj pribežniških postojank, ki so med Ptujem in Celjem številne, sodijo pa prav v čas 5. in 6. stoletja.

Zelo zanimiv in smelo zastavljen, hkrati pa tudi nekoliko »provokativen«, vendar v naši strokovni literaturi še kako dobrodošel je članek dr. Timoteja Knifca z naslovom »Hunski sledovi v Sloveniji«. Ali je to divje, svobodno ljudstvo na neulovljivih konjih zapustilo kaj sledov na naših tleh, čez katera je odhajalo na svoje roparske pohode? Prispevek je razdeljen na tri dele. V prvem delu avtor pregleda zgodovinsko literaturo, v drugem delu se posveti ljudskemu izročilu, v najboljšejnem tretjem delu pa kritično predstavi arheološko gradivo, ki bi morebiti lahko bilo hunskega izvora. Avtor je želel s prispevkom »orisati zgodovino hunskega vprašanja v Sloveniji in postaviti dejansko podlago za njegovo razreševanje«, kar mu je v veliki meri tudi uspelo.

Dr. Željko Tomičić iz Zagreba piše o proučevanju kronologije belobrdskih segmentov srednjeveškega grobišča na ptujskem grajskem griču. Predvsem skuša na temelju analize dela grobnega inventarja iz grobišča na t.i. turnirskem prostoru zbrati elemente za proučevanje nastanka in trajanja enega dela grobišča in s tem morda vzbuditi k podrobnejemu raziskovanju celotnega kompleksa srednjeveškega grobišča, na podlagi tega pa bi prišli tudi do neke kulturne in etnične slike.

Prispevek arheologinje Pokrajinskega muzeja Ptuj Marjane Tomanič-Jevremov je poročilo o odkritih slovanskih grobovih v letih 1971, 1987 in 1988 med izkopavanju na grajskem griču. Avtorica poda najprej kratek historiat arheoloških raziskovanj na turnirskem prostoru, kjer so prvič izkopavali že 1909 in nadaljevali po II. svetovni vojni, ko so v letih 1946/47 odkrili številne slovanske grobove. V nadaljevanju se osredotoči na zaščitna izkopavanja, ki jih je sama vodila ali je bila vsaj prisotna. Manjša raziskovanja so se vršila 1971 na južnem platoju ob zahodnem stolpu, odkritih je bilo 7 skeletnih grobov in nekaj grad-

benih ostalin. Bežno se dotakne zaščitnih in sistematičnih izkopavanj v letih 1978 in 1979, bolj podrobno pa se posveti zaščitnim izkopavanjem v letih 1986–88, ki so bila pogojena z gradbenimi deli zaradi drenaže grajske žitnice. Odkrili so 7 poznoantičnih in 5 slovanskih grobov. Prispevek vsebuje tudi opise grobov in risbe za lažje razumevanje situacij pri posameznih izkopavanjih.

Preliminarne narave je poročilo Braneta Lamuta o arheoloških izkopavanjih leta 1989 v Prešernovi ulici na Ptujju, torej v samem centru starega mesta. Glede na starejše raziskave so pričakovali odkritje antičnih ostalin, vendar ni bil odkrit niti en fragment iz rimskega časa. Odkrili pa so prazgodovinski del naselbine z ostanki hiš s prehoda iz eneolita v zgodnjo bronasto dobo in precej poznosrednjeveškega in zgodnjenovoveškega gradiva. V glavnem gre za keramiko, nekaj je tudi fragmentov stekla in govejega rogova. Prispevku je dodanih nekaj fotografij in izrisan izbor keramičnega gradiva.

Zadnji prispevek v zborniku govori o geofizikalnih meritvah na rimskodobnem arheološkem najdišču ob Vespazianovi ulici na Ptujju, napisal pa ga je geolog Branko Mušič. Geofizikalne metode v arheologiji temeljijo na dejstvu, da se fizikalne lastnosti ostalin razlikujejo od fizikalnih lastnosti tal, kjer ležijo. Aprila 1991 so bile opravljene geofizikalne meritve na Ptujju. Za geofizikalno prospekcijo so uporabili metodo geoelektričnega kartiranja. Prispevek dopolnjujejo številne skice in grafični prikazi merjenj. Dobljeni rezultati meritev električne upornosti kažejo, da so meritve koristne predvsem pri ugotavljanju prisotnosti, obsega in stopnje ohranjenosti arhitekturnih ostalin, razočarali pa so rezultati glede natančnosti informacije o arhitekturi ostalin. Uporaba geofizikalnih merilnih tehnik je glede na cenenost in kratek čas potreben za terensko delo povsem upravičena.

Martin Šteiner

Ivo Lukanc, **Diocletianus. Der römische Kaiser aus Dalmatien.** Fontation Numismatica antica. Wetteren : Edit cultura, 1991. 345 strani.

Pred tremi leti v Belgiji objavljena monografija Iva Lukanca o Dioklecijanu vsebuje naslednje poglavitne podteme: Dioklecijanovo življenje (tabelaričen prikaz zanesljivih dejstev in datumov, na str. 12–15 v nem., na str. 22–25 v franc. in na str. 33–35 v angl.), predstavitev epigrafskih in papiroloških virov o Dioklecijanu in reprodukcije cesarjevih portretov (str. 37–97), korpus Dioklecijanovih zlatnikov (str. 99–235), poglavje o Dioklecijanovih zlatnikih na evropskih in svetovnih dražbah od 1741 do 1990 (str. 237–279) in obsežno bibliografijo del o Dioklecijanu in njegovi dobi (281–343) ter sklepno kazalo (345). Delo prinaša v celoti izredno dragoceno gradivo za Dioklecijanovo čas, ki ga sestavljajo numizmatični, epigrafski, papirološki in ikonografski viri. To gradivo je kot celota raztreseno v celi množici publikacij in zato precej težje dostopno kot na primer literarni viri o samem cesarju (vsi ti so naštetni v: A.H.M. Jones, – J.R. Martindale – J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire I*, Cambridge 1971, 253 sl.), pa tudi težje dostopno kot pravni viri (okrog 1300 zakonov ali fragmentov zakonov v različnih pravnih zbirkah pozne antike). Avtor se je pri zbiranju gradiva osredotočil v prvi vrsti na Dioklecijana in ne toliko na celotno obdobje (oziroma na njegove sovladarje). Po osrednjih temah bomo predstavili glavne rezultate Lukančeve monografije in ob njih navedli nekaj svojih predlogov za dopolnitev.

V uvodnem poglavju je avtor prikazal v kronološkem zaporedju (po letih) trdna in zanesljiva dejstva iz cesarjevega življenja. Od virov, ki so manj poznani oziroma težje dostopni, naj opozorimo na papirus iz Panopolis (Ch. Beatty Library – Dublin), ki prinaša točen datum cesarjevega rojstva (22. dec.; gl. v Lukančovi monografiji tudi reprodukcijo vira z objavo teksta v grškem izvorniku in v nem., franc. in angl. prevodu na str. 68–71), medtem ko se zdita letnica in natančen kraj, kot ju predlaga avtor (leto 245, kraj Libovac pri Solinu) manj zanesljiva. Kot kraj bitke s Karinom l. 285 (pri Evtropiju 9,20,2 »apud Margum ... inter Viminacium atque Aureum montem«, v *Hist. Aug., Vita Cari etc.* 18,2 »apud Margum«) je bolj verjetno kot dolina reke Morave (Margus) mišljeno mesto Margum (dan. Orašje) ob izlivu Morave v Donavo.

Drugo poglavje prinaša predstavitev Dioklecijanovih napisov, ponekod besedila, drugod le citate okroglo 250 napisov s cesarjevo omembo, ki jih prinaša *Corpus inscriptionum Latinarum* (vseh znanih je več kot 300; prim. P. Kneissl, *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser*, Göttingen 1969, 178), od tega okroglo polovica iz Afrike. Sledijo izbrane reprodukcije napisov, portretnih plastik, izbranih primerov cesarske arhitekture itd. Kot historično posebej pomemben vir, ki ga avtor predstavlja, naj omenimo Dioklecijanov edikt o cenah (str. 83–85). Zbirka epigrafskih in papiroloških virov je dosti dragocena, saj dokumentira ne le razvoj cesarske ideologije, temveč tudi silno raznolikost v številu napisov z ozirom na izvor. K Dioklecijanovim gradbenim napisom iz Afrike naj omenimo pomembno novejšo študijo (ker je le ta izšla malo pred Lukancovo knjigo je ne najdemo v zelo izčrpni sklepni bibliografiji): G. Waldherr, *Kaiserliche Baupolitik in Nordafrika. Studien zu den Bauinschriften der diokletianischen Zeit und ihrer räumlichen Verteilung in den römischen Provinzen Nordafrikas*, Europäische Hochschulschriften Reihe III, Bd. 398, Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris 1989.

Osrednji del publikacije predstavlja korpus Dioklecijanovih zlatnikov (v celoti 528). Korpus je sad dolgotrajnega zbirateljskega dela v velikem številu institucij (v celoti 74) po vsem svetu, ki te zlatnike hranijo. Katalog predstavlja pomemben prispevek k numizmatičnim raziskavam obdobja tetrahov. Avtor analitično predstavlja kovnice, emisije, legende na averih in reverih, dopolnjuje seznam novcev, objavljen v temeljni zbirki »The Roman Imperial Coinage« V/2 (1962) in VI (1967), poleg tega posreduje sezname novcev po muzejskih institucijah (osrednji del kataloga, str. 119–212) in po kovnicah (str. 213–235).

Poglavju o obtoku Dioklecijanovih zlatnikov na dražbah v Evropi in Ameriki v letih 1741–1990 (str. 237–279) sledi za zgodovinarja posebej zanimiva tematsko urejena bibliografija (temelne zgodovinske študije, numizmatika, različne (predvsem zgodovinske) študije, Dioklecijanove reforme, edikt o cenah, vojska, uprava, preganjanje kristjanov, študije o cesarskih upodobitvah in o cesarskih gradnjah). Bibliografija je zelo bogata (čez 900 naslovov). Mestoma bi jo mogli ponekod dopolniti, zlasti na področju regionalno zasnovanih raziskav, ki se nanašajo na preganjanje kristjanov v različnih delih cesarstva in na Dioklecijanovo vlogo pri tem.

Splošen vtis o delu je zelo dober. Posebej velja pohvaliti odličen tisk in tehnično dovršenost knjige. Avtorju je s skrbnim zbirateljskim delom uspelo predstaviti ogromno gradiva za Dioklecijanov čas in posebej za tega cesarja (zlasti s področja epigrafskih, papiroloških in numizmatičnih virov). S tem je postavil solidno podlago za poglobljeno analizo in za sintetično predstavitev zgodovine tega obdobja, ki bi po dobrih široko zasnovanih študijah (kot temeljne naj omenimo naslednje: W. Seston, *Diocletien et la tétrarchie I*, 1946; T. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, 1982; S. Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, 1985; F. Kolb, *Diocletian und die erste Tetrarchie*, 1987) zaslužila veliko sintezo.

Rajko Bratož

Renate Pillinger, *Der Apostel Andreas. Ein Heiliger von Ost und West im Bild der frühen Kirche*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994. 40 strani in 37 slikovnih prilog. (Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte; 612 Band.)

Namen študije je prikaz in analiza upodobitev apostola Andreja iz dobe pred ikonoklazmom, pri čemer se ohranjene upodobitve nanašajo predvsem na čas od poznega 4. do konca 6. stoletja. Avtorica v prvem delu študije (str. 7–24) v kronološkem zaporedju predstavi okroglo štiri desetine ohranjenih upodobitev apostola. Te se nahajajo na različnih predmetih in v raznih tehnikah. Naj navedem najbolj značilne primere: freska v katakombi (Karmuz v Egiptu, 4.–6. stol.) ali v samostanski kapeli (Apolonijev samostan v Bawitu v Egiptu, 6./7. stol.), srebrni relikviarij (Jäbolkovo v Bolgariji, 4. stol.), bronasti vrč (vzhodnega izvora, sedaj v Vatikanu, med 370 in 440), slonokoščeni diptih (sreda 5. stol., sedaj v Londonu). Največje je število ohranjenih upodobitev na stenskih (zlasti apsidalnih) mozaikih, v iluminiranih rokopisih in na ampulah. Poznanih je kar štirinajst mozaičnih upodobitev, od tega deset v različnih ravenskih cerkvah (od tega kar pet v cerkvi S. Apollinare Nuovo), po ena iz Rima (neohranjena), iz Poreča (Evfrazijska bazilika), iz kraja Lythrakomi na Cipru, v Marijini cerkvi Katarininega samostana na Sinaju. Od iluminiranih rokopisov sta pomembna dva iz 6. stol., izhajajoča iz sirskega prostora (kodeks Rabbula; ena upodobitev) oz. sirsko-palestinskega prostora (kodeks iz Rossana, ki prinaša kar 5 upodobitev). Upodobitev apostola Andreja se nahaja na kakem ducatu ampul (avtorica je predstavila le izbor), v posamičnih primerih tudi na srebrni kultni posodi (iz Sirije ali iz Konstantinopla), na kamnitnem pečatu (iz Soluna) ali na kamnitnem steburu (Benetke).

V drugem delu študije (str. 25–37) avtorica posreduje sintezo na podlagi predloženega seznama upodobitev. Z vrsto mest iz zgodnjekrščanske književnosti pojasnjuje obliko in pomen upodobitve apostola Andreja. Le ta se pojavlja v zboru apostolov ponavadi na drugem mestu za svojim bratom Petrom (ponekod tudi za Pavlom). Vrsta mest iz literature pojasnjuje način njegove upodobitve. Apostol Andrej je upodobljen, predvsem na spomenikih od konca 5. stol. dalje, kot bradat moški zrelih let z bujnimi štrlečimi lasmi (ti so v antiki veljali za simbol vitalnosti in moške energije) in s prodornim pogledom. Kot misijonar, ki je prinašalec luči oz. svetlobe, je večkrat upodobljen z rahlim plamenom ali rdečo svetlobo v laseh kot simbolom sv. Duha. Njegovo mesto v zboru apostolov je visoko, saj se pojavlja ponavadi na drugem mestu za svojim bratom Petrom levo od Kristusa (včasih tudi za Pavlom na drugem mestu desno od Kristusa). Andrejeva upodobitev se ujema z oznakami, ki mu jih dajejo krščanski pisci; ti izvajajo njegove glavne lastnosti od njegovega imena (»decorus« in »virilis«).

Avtorica ob ikonografskih upodobitvah predstavi tudi svetniško češčenje apostola Andreja, povezano z usodo njegovih relikvij. Leta 357 je Konstancij II. relikvije apostola Andreja (skupaj z relikvijami apostola Luka), dal pripeljati v Konstantinopol, kjer je postal Andrej glavni zavetnik mesta in na podlagi kasneje napisane legende tudi ustanovitelj krščanske skupnosti v mestu. Na Zahodu se po mnenju avtorice (str. 31) začne češčenja apostola Andreja šele proti koncu 5. stol., ko je papež Siricij (468–483) posvetil v Rimu prvo Andrejevo cerkev. Na tej podlagi naj bi se češčenje uveljavilo v Rimu, nato tudi v Raveni, od koder je poznanih v celoti največ (kar 10) upodobitev, ki so tudi ikonografsko najbolj zanimive.

Predloženo datiranje začetkov češčenja apostola Andreja se nam zdi prepozno. Apostolove relikvije so že okrog leta 390, očitno iz Konstantinopla, v skupini drugih apostolskih relikvij (Luka, Janez) prispele v Oglej in v Konkordijo, kjer so jih shranili v tamkaj nanovo zgrajenih bazilikah. O tem poročata zlasti dva vira: *Martyrologium Hieronymianum* (Sept. 3, AA SS Nov. II/2, 486): »In Aquileia dedicatio basilice et ingressio reliquiarum sanctorum Andree apostoli, Lucae, Iohannis et Euphemiae« in oglejski škof Kromacij v pridigi o posvetitvi cerkve v Konkordiji (Sermo 26,4; *Corpus Christ. Ser. Lat. 9 A 1974, 121*). Prav tako so relikvije apostola Andreja okvirno v tisti dobi prispele v Milano (Mart. Hier. Mai 9 in Nov.

27; v nav. izd. 241 n. 10 in 624 n. 19); gl. o tem kratko R. Bratož, Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode, Ljubljana 1986, 72 ss.) in Brescijo (Gaudentius, Tractatus 17; gl. Y.M. Duval, Aquilée et la Palestine entre 370 et 420, Antichità Altoadriatiche 12, 1977, 263–322, zlasti 306 ss., ki v študiji omenja poročila Pavlina iz Nole o obstoju Andrejevih relikvij po letu 403 v Noli in Fundiju v Kampaniji ter poročilo Viktricija o njihovem prinosu v Rotomagum v Galiji).

Izhajajoč iz rezultatov pomembne ikonološke študije naj v sklepnem delu predstavitev publikacije spregovorimo o dosti razširjenem češčenju apostola Andreja na istrskem področju v 6. stol., ki ga dokazuje vrsta literarnih virov (gl. G. Cuscito, Venanzio Fortunato e le chiese Istriane. Problemi e ipotesi. Atti e Memorie della Società Istriana 26 (78), 1978, 207–225; Isti, Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria, Trieste 1977, 286 ss.). To češčenje moremo povezati bodisi z vplivom Ogleja, bodisi Ravene. Znano je, da je bil češčenju tega apostola zelo predan ravenski nadškof Maksimijan, doma iz Vistra v bližini Rovinja, vendar posvečen za ravenskega škofa v Patrasu v provinci Ahaji, kjer je po legendarnem izročilu apostol pretrpel mučenje (gl. Agnellus, Liber pontif. eccl. Ravenn. 69–83, zlasti 72, 76, 82–83; Mon. Germ. hist., Script. r. Lang. et Ital. saec. VI–IX, 1878, 325–333). Prav na območju Pule je za sredo 6. stol. dokumentiran obstoj najmanj ene apostolu Andreju posvečene cerkve (prim. F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I, Ljubljana 1902, št. 38 s prvo omembo samostana s cerkvijo apost. Andreja na otoku pred mestom; vir sam je v ohranjeni obliki zelo sporne vrednosti). Na nekoliko kasnejši čas (začetek 7. stol.?) se nanaša tudi izročilo o samostanu sv. Andreja v Betiki, ki je nastal na mestu predhodne cerkve (B. Marušič – J. Šašel, Arheološki vestnik 37, 1986, 307–342), kronološko težje pa je opredeljivo izročilo o samostanski cerkvi sv. Andreja na istoimenskem otoku v bližini Rovinja). Ob pisanih virih se s severnojadranskega prostora poleg poreške (Evfrazijeva bazilika) ni ohranila nobena zanesljiva upodobitev apostola. Le to bi mogli pričakovati na slonokoščnem relikviariju iz Samagerja pri Puli iz 5. stol. (srednji med tremi apostoli desno od prestola, takoj za Petrom, bi lahko bil Andrej, na kar bi kazal način upodobitve brade in las ter drža, ki spominja nekoliko na upodobitev na slonokoščnem diptihu iz Londona; prim. M. Guarducci, La capsella eburnea di Samagher, Atti e Memorie della Società Istriana 26, 1978, 60 sl. 23, ki se ob upodobitvi ne opredeljuje in R. Pillinger, Abb. 5). Tudi na srebrnem relikviariju iz Pule iz 4. ali 5. stol. s podobami Kristusa in apostolov bi se figura za Petrom s palico v obliki črke »tau« z ozirom na zaporedje in z ozirom na frizuro lahko nanašala na apostola Andreja (G. Cuscito, I reliquiari paleocristiani di Pola, Atti e Memorie della Società Istriana 20–21, 1972–1973, 89–126, zlasti 95 (D); 100 (fig. 8); 103; avtor jo, sledeč domnevi H. Swoboda, razlaga kot sv. Mohorja, o katerem sicer nimamo iz antike nobene zanesljive upodobitve).

Študija R. Pillinger je napisana z vso akribijo in opremljena z odličnimi reprodukcijami ikonografskih virov, ki so v več primerih malo poznani in težko dostopni. Študija osvetljuje pomemben detajl iz kulturne in duhovne zgodovine zgodnjekršćanske dobe. Njeni rezultati so pomembni tudi za regionalno zasnovane raziskave.

Rajko Bratož

Renate Pillinger – Andreas Pülz – Hermann Vettters (Hrsg.), **Die Schwarzmeer-küste in der Spätantike und im frühen Mittelalter**. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1992. 159 strani teksta, 42 strani črno belih in 3 strani barvnih prilog. (Schriften der Balkan-Kommission. Antiquarische Abteilung; Nr. 18)

Zbornik prinaša objavo referatov na simpoziju, ki sta ga pripravila avstrijska akademija znanosti (Balkan-Kommission) in bolgarski raziskovalni inštitut v Avstriji oktobra 1990. Na njem je 19 referentov (po šest iz Avstrije in Bolgarije, po trije iz Nemčije in Romunije ter eden iz Kanade) predstavilo različne aspekte historičnih in arheoloških raziskav črnomoškega območja. Naj navedemo po vsebinskih sklopih glavne teme prispevkov, pri čemer bomo nekoliko bolj izčrpnost predstavili zgodovinsko tematiko.

Dva zgodovinska prispevka prinašata osvetlitev barbarskih vpadov na rimsko ozemlje čez Črno morje v 3. stoletju. E. Olshausen (str. 9–12) je na podlagi poročil Zosima (1, 31–33) rekonstruiral čezmorske napade Boranov, zlasti osvojitev Trapezunta leta 258. Pri tem je, v nasprotju z dostikrat stereotipnim gledanjem na barbarske napade, opozoril na dobro organizacijo, disciplino in sistematičnost napadalcev. A. Schwarz (47–57) je v luči novejših raziskav predstavil gotске vpade na rimsko ozemlje na področju Črnega morja v 3. stol., ki so bili nevarni skozi štiri desetletja, od 238 do 278. Ti napadi so poznani na podlagi vrste pisanih virov (poglavitna poročevalca sta Zosim in Historia Augusta). Pri njihovi kronološki rekonstrukciji je avtor po pravici upošteval znana dejstva iz rimske vojaške zgodovine 3. stoletja – vojne na Vzhodu, angažiranje rimske vojske proti Palmiri itd. – saj sta pritisk Gotov in drugih ljudstev na rimsko ozemlje in rimsko odzivanje na ta pritisk razumljiva le v zvezi z dogodki drugod, zlasti v vzhodnem delu cesarstva. V zgodnesrednjeveško dobo (od konca 7. do 10. stol.) sega prispevek o podobnosti in razlikah v pojmovanju vladarske funkcije pri Bolgarjih in v Bizancu (H.–D. Döpmann, str. 85–92). Prispevek o verskih razmerah na skitski črnomoški obali in vplivu le-teh na razvoj v zahodni Evropi v pozni antiki in v zgodnjem srednjem veku (P.B.T. Bilaniuk, str. 123–135) slika razvoj od začetkov civilizacije na območju današnje Ukrajine do konca 6. stol. Avtor postavlja začetke vzhodnoslovske vernosti na tem področju v najstarejša zgodovinska obdobja, saj naj bi le-ta na tem območju ne le obstajala, temveč

prevladovala, poleg skitske in kasnejše grške in rimske ter časovno ali prostorsko omejene judovske in germanske (gotske). Začetke krščanstva na tem področju datira v apostolsko dobo (misijon apostola Andreja). V sklepnem delu avtor predstavi tri največje osebnosti iz zgodnjekrščanske dobe, Janeza Kasijana, Janeza Maksencija in Dionizija Malega, ki so po njegovem prepričanju izhajali s tega območja. Ti pomembni teologi se v virih označujejo kot Skiti, kar naj bi po večinskem mnenju pomenilo izvor iz rimske province Skitije, dan. Dobrudje, ne pa velike Skitije, ki se v grobem ujema z ozemljem današnje Ukrajine. S tem je avtor skušal dokazati kontinuiteto krščanstva na področju današnje Ukrajine od apostolskih časov dalje. Avtorjevi sklepi, v bistvenih potezah v nasprotju s prevladujočim mnenjem v znanosti, bodo nedvomno izzvali kritično diskusijo.

Predstavitev pretežno topografsko in arheološko zasnovanih prispevkov naj začnemo z zanimivim prispevkom o začetkih in razvoju arheoloških raziskav na črnemorskem področju od 18. stol. dalje (J. Irmischer, str. 13–18). Nekaj prispevkov se nanaša na predstavitev arheoloških raziskav in zgodovinskega razvoja poznoantičnih mest na črnemorski obali, kot na primer Mesembrije (V. Velkov, str. 19–22), Anhijala (V. Gjuzelev, str. 23–33) ali Debelta (Ch. Dimitrov, 35–45). Več prispevkov prinaša rezultate obsežnih topografskih raziskav celih pokrajin ob obalah Črnega morja kot na primer južnega dela dan. bolgarske obale (P. Soustal, 59–67), območja mesta Ibida ob spodnji Donavi (A. in C. Opait – T. Bănică, str. 103–112), predstavitev zahodnega dela Gruzije, zlasti pod vidikom zgodnjekrščanskih raziskav (W. Seibt, str. 137–144), obale Paflagonije (K. Beike, 145–154) in območja Perinta – Herakleje (pod vidikom razvoja cestnega omrežja, M. Sayar, 155–156).

Z izjemo dveh referatov iz specialne arheološke problematike (svinčeni pečati iz Durostora; V. Gerassimova–Tomova, str. 69–72; poznoantično steklo z zahodne črnemorske obale; A. Minčev, str. 73–80) se vsi ostali prispevki nanašajo na zgodnjekrščanske arheološke raziskave. Kar trije prinašajo predstavitev zgodnjekrščanskih grobov z bogato dekoracijo: V. Popova-Moroz je predstavila grobne freske iz grobnice v Batovem v Bolgariji (81–84), V. Chera in V. Lungu stenske slikarje v grobnicah, odkritih v Dobrudji (93–96), R. Pillinger grobnico z napisom, ki vsebuje psalmi citat, iz mesta Mangalija (Kallatis) južno od Konstance v Romuniji (97–102). Z ozirom na rezultate so pomembne arheološke raziskave cerkvenega kompleksa v kraju Slava Rusa v delti Donave, kjer je bil odkrit zgodnjekrščanski samostanski kompleks z dvema cerkvama (A. in C. Opait – T. Bănică, str. 113–122).

Zbornik o črnemorski obali v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku prinaša ažurno sliko historičnih in arheoloških raziskav in deželah, ki so širši strokovni javnosti sorazmeroma malo poznane. Odpira nam vpogled v rezultate domačih raziskav narodov oz. držav ob Črnem morju, ki so pri nas, pa tudi sicer na Zahodu zaradi jezikovnih in drugih ovir premalo upošteevane. V večjih pregledih se v splošnem redkeje upoštevajo celo v primerjavi z raziskavami v Afriki ali na Bližnjem Vzhodu, ki so dostopne zlasti v francoskih, nemških, italijanskih, angleških ali ameriških publikacijah. Raziskave črnemorskega področja odpirajo nove perspektive v poznavanju pozne antike, saj bistveno dopolnjujejo podobo podonavskega in maloazijskega prostora z rezultati raziskav sosednjih območij na severni in vzhodni obali Črnega morja.

Rajko Bratož

Habsburžani. Zgodovina evropske rodbine. Zasnova Brigitte Vacha, besedilo Walter Pohl in Karl Vocelka. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1994. 512 strani.

Izdaja tako obsežne ter oblikovno in tehnično precej zahtevne knjige v slovenskem prevodu (Nada in Dušan Voglar) komaj dve leti po njenem izidu v originalu (Verlag Styria Graz, Wien, Köln 1992) je za Mladinsko knjigo lep knjigotrški dosežek, zaradi televizijske »reklame«, nakaj sicer ne preveč srečno izbranih nadaljevanj iz avstrijske nanizanke o Habsburžanih (njen scenarij je bil podlaga za zasnovane knjige) smo lahko videli tudi na slovenski televiziji, pa se bo verjetno kljub precejšnji ceni tudi dobro prodajala. K temu bo prispevala še lepa zunanja in notranja oprema, preko 500 barvnih in črno-belih fotografij ter ne nazadnje tudi njena tema, kajti delček nostalgije po tisočletni Habsburški monarhiji se je predvsem v zadnjih letih razširil tudi preko Karavank.

Ceprav ima knjiga nekatere elemente znanstvene publikacije (seznam preko 400 izbranih strokovnih del o obravnavani temi, med katerimi pa ni nobenega slovenskega, imensko kazalo okrog 1200 oseb, ne le vladarjev in zemljiških gospodov različnih stopenj, ampak tudi uradnikov, politikov, znanstvenikov, gospodarstvenikov, kulturnikov, verskih reformatorjev, vojskovodij in drugih oseb, ki so kakorkoli prispevale k vodilni vlogi monarhije v (srednji) Evropi, je že na prvi pogled očitno, da je namenjena predvsem širšemu krogu bralcev – z zgodovinskega vidika ne prinaša nič novega – in sicer predvsem avstrijskih. Da bi lahko pri njenem branju uživali (kar je osnovni namen vsake literature, razen strogo strokovno-znanstvene), je namreč potrebno imeti vsaj nekaj predznanja o zgodovini celotne monarhije in njenih vladarjih, ki pa ga povprečen slovenski bralec nima.

Knjiga obsega dvanajst v glavnem kronološko si sledečih poglavij, ki so razdeljena v več vsebinskih podpoglavij. Glavni vsebinski poudarki v posameznih poglavjih so: I. (politične in dinastične razmere v nemškem cesarstvu v 13. stoletju, vzpon Rudolfa I. na rimsko-nemški prestol in njegovi boji z Otokarjem II. Přemyslom; II.) boj za prevlado v cesarstvu med Habsburžani in Luksemburžani konec 14. in v začetku 15. stoletja, politični uspehi Friderika III. in zlasti Maksimilijana I. v Burgundiji, Italiji, Španiji, na Češkem in Ogerskem; III.) dokončna uveljavitev Habsburžanov v Španiji, vojne s Turki in Francozi, družbena gibanja v 1. polovici 6. stoletja (reformacija, kmečki upori); IV) socialne, gospodarske, verske

in kulturne razmere v monarhiji v 2. polovici 16. stoletja, vojne s Turki, upor Nizozemske proti Špancem; V) tridesetletna vojna in njene posledice; VI.) vojne s Francozi (predvsem za špansko nasledstvo) in Turki od srede 17. do srede 18. stoletja, socialne, gospodarske in kulturne razmere v tem času; VII.) razsvetljeni absolutizem Marije Terezije, avstrijska nasledstvena vojna, vzpon Prusije; VIII.) reforme Jožefa II. in Leopolda II., odmevi francoske revolucije v monarhiji; IX.) vojne z Napoleonom in njihove posledice, restavracija, Metternichov absolutizem; X.) revolucija leta 1848, neoabsolutizem, začetki ustavnosti in liberalizma (do 1873); XI.) vzroki razpada monarhije (nacionalni problemi, stranke, socialni problemi, zunanja politika); XII.) razpad monarhije in vzroki zanj.

Priznati je treba, da je knjiga za nekoliko bolj izobraženega bralca izredno berljiva in vsebinsko na dovolj visokem nivoju, da tudi zgodovinarju, če ni ravno specialist za to problematiko, na prijeten način obudi v spomin, ali mu celo na novo odkrije marsikatero zanimivo podrobnost iz zgodovine monarhije. Vsebina knjige je namreč širša kot bi sodili po naslovu. Ne gre le za zgodovino Habsburžanov kot rodbine, ampak za pregled zgodovine njihove države, še več, za pregled zgodovine Evrope, kot se je videla (in se očitno vidi še danes) z Dunaja, centra ene od evropskih velesil. Glavna pozornost avtorjev je usmerjena k velikim političnim in vojaškim dogodkom (predvsem habsburškim uspehom) v Italiji, Španiji, Franciji, nemških deželah, na Češkem, Ogrskem, Nizozemskem in Balkanu, pa tudi gospodarske, znanstvene in kulturne razmere v monarhiji so prikazane predvsem z vidika dosežkov evropskega pomena.

Razumljivo je, da se v tako zasnovani knjigi slovenske dežele omenjajo le nekajkrat (pri dinastičnih bojih Rudolfa I. z Otokarjem II., v zvezi z grofi Celjskimi, kmečkimi upori in Ilirskimi provincami), pa še to zelo na kratko, verjetno pa bo slovenski bralec le nekoliko razočaran, ko med 500 fotografijami oseb, krajev, gradov, dvorcev, pisnih dokumentov in umetniških upodobitev dogodkov ne bo našel niti ene same iz Slovenije (ne po vsebini, ne po provienci), in ko bo v imenskem kazalu našel enega samega Slovenca, Jakobusa Gallusa Carniolusa, ki »je deloval v Pragi«. Zato bi bil dodaten, poljudno napisan predgovor k slovenski izdaji, ki bi bralca seznanil z najpomembnejšimi dogajanjem v naši zgodovini iz časov monarhije (dinastični boji v 13. in 14. stoletju, reformacija in protireformacija, kmečki upori, turški vpadi, začetki narodnega prebujanja, Ilirske province, politično življenje v 2. polovici 19. stoletja) knjigi vsekakor v prid.

Posebej je potrebno spregovoriti o predgovoru avtorjev publikacije, ki meče na sicer korektno napisano delo nekoliko čudno luč. Je namreč poln nostalgije po slavni starih časih, po »dolgem in srečnem sodelovanju narodov«, sanjarjenj o nekakšni obnovitvi Donavske monarhije v obliki Srednje Evrope »kot živega evropskega organizma« (za razliko od današnje Evropske unije, ki je le »skupnost za kapitalski izkupiček«) z vključitvijo »nekdanjih kronskih dežel Češke in Madžarske, ki sta po razpadu sovjetskega imperija končno dosegli svobodo in v katerih umetniki in razumniki sanjajo o srednji Evropi ter načrtujejo njeno politično, moralno in kulturno obnovo«. Zlasti kultura, kultura kot »spomin na narode, kot zgodovina tistih, ki nočejo verjeti v konec zgodovine«, naj bi bila poglobljena dediščina monarhije, nadnarodne države pod žezlom »najbolj evropske vladarske rodbine, v kateri sta vladala vsebujoči pravni red in bolj ali manj federativno načelo«. Pogled v imensko kazalo te knjige, ki vsebuje kar precej poglavij o zgodovini kulture v monarhiji, navaja sklep da so »narodi«, razen nemškega, prav malo doprinesli v njeno zakladnico. O obnovitvenih načrtih kulturnikov in razumnikov z Balkana, ki je po »razsulu Jugoslavije vnovič postal sod smodnika, ogrožajoč vso Evropo« iz predgovora sicer ne izvemmo ničesar, ali pa kvečjemu posredno, preko trditve, da je misel francoskega zgodovinarja Ernesta Denisa iz leta 1918, da »v novi Evropi, kakršno zdaj potrebujemo, ni več prostora za Avstrijo«, danes že zastarela, češ da so zgledi iz zgodovine s časovnim odmikanjem habsburškega cesarstva vedno privlačnejši.

Predgovor je pač napisan za določen krog avstrijskih bralcev, zato bi ga bilo v slovenski izdaji najbolje izpustiti. Če to ni mogoče, bi bil dodaten slovenski predgovor toliko potrebnejši. Z dunajskega pogleda na monarhijo in Evropo ni bilo med Gradcem in Trstom skoraj nič omembe vrednega, kar navaja misel, da bi bilo tako tudi v obnovljenem »živem evropskem organizmu«, za katerim potemtakem slovenskim razumnikom in kulturnikom ni treba prav hudo hrepeneti.

Vladimir Kološa

Miloš Jakopec, *Časnikarstvo na Dolenjskem 1848–1941*. Novo mesto : Dolenjska založba; Dolenjski list, 1994. 219 strani.

Miloš Jakopec, upokojen novinar iz Novega mesta, se v zadnjem času tako v Dolenjskem listu kot v reviji za literaturo, kulturo in družbena vprašanja Rast, ki že peto leto izhaja v Novem mestu, uveljavlja kot plodovit zgodovinski publicist. Na nekaterih mestih in zvrst pisanja že presega, njegove razprave dobivajo že strokoven značaj. S knjigo o časnikarstvu na Dolenjskem do II. svetovne vojne je temeljiteje posegel v naše dosedanje vedenje o tej problematiki na področju nekdanje novomeške kresije. Po knjigi Ludvika Tončiča, Tiskarstvo na Dolenjskem iz leta 1989 (glej poročilo Anje Dular v ZČ 44, 1990, str. 648–649) je to drugi pomembnejši prispevek v zadnjem času k poznavanju kulturne preteklosti Dolenjske.

Delo je avtor razdelil v več delov. V prvem nam predstavi čas in prostor. Žal vsebina ni ravno tisto, kar bi pričakovali, saj imamo dejansko opraviti z nekakšnim pregledom slovenske zgodovine, povzetim predvsem po Dragotinu Lončarju. Ker je knjiga izšla kot 9. v Seidlovi, to je nekakšni znanstveni zbirki,

bi ta del zlahka pogrešili. Bistveno boljša so nadaljna poglavja. Ta so razdeljena po krajih izhajanja časopisov. Novem mestu sledi tako Kočevje in temu Krško. Časopisi so pač izhajali tam, kjer so bile tiskarne. Obdelal je naslednje: Sloveniens Blatt, Dolenjske novice, Križ, Lan in konoplja (vsi Novo mesto); Radikal, Ljudska samouprava, Mali vestnik, Kočevski Slovenec (vsi Kočevje) ter Posavska straža, Napredna misel in Posavski gasilec. Vsak časopis obdela pod naslednjimi vidiki: opredelitev, čas izhajanja, kraj izhajanja, obdobjnost (tednik, . . .), naklada, izdajatelj, odgovorni urednik, tisk, oštevilčenost strani, velikost in prelom, vsebina, oglasi, pomembnejše gradivo, podlistek, nosilni sestavki, zaplembe. Pri tistih, ki so ga posebno pritegnili, je avtor dodal še nekakšno krajšo razpravo. Skratka, Jakopčeva knjiga ni bibliografija, ampak poizkus analize časnikarstva na Dolenjskem. K poglavjema Novo mesto in Kočevje je pripisal tudi krajša zgodovinska uvoda, ki sta na teh mestih nepotrebna ali pa bi združena lahko nadomestila prvo poglavje.

Pravo bogatstvo pa je zadnje poglavje: Preglednice. Vsebuje skupno preglednico vseh časnikov in časopisov, abecedni seznam časnikov in časopisov, njihov kronološki seznam, po kraju izhajanja, abecedni pregled urednikov, urednike listov, abecedni pregled krajev izhajanja in urednikov, časnike in časopise, samo tiskane na Dolenjskem, življenjepise urednikov in osebno kazalo. Čeprav pogrešamo avtorjevo razlago, zakaj ne upošteva Gottscheer Zeitung, je njegovo delo izredno ilustrativno in bogato. Takoj je razvidno, da to področje dobro obvlada. Knjigi zelo povečuje vrednost dejstvo, da so glave časopisov v njej reproducirane. Če smo na nekaterih mestih pripomnili, da bi nekatere dele knjige na njeno naravo lahko pogrešili, pa dodajmo tudi obžalovanje, da ni bil avtor pri predstavitvi časopisov bolj izčrpen. Kljub temu vsebina knjige izpolnjuje pričakovanja, ki jih obeta naslov.

Za zgodovinarja bi bilo zelo zanimivo vedeti, koliko so dolenjski časopisi oblikovali tamkajšnje javno mnenje. Vtis je, da ne pretirano. Očitno Dolenjec pobira iz časopisa predvsem novice, mnenje pa si ustvarja sam. To sodimo tudi po sedanjih razmerah. Politične razmere na Dolenjskem so v glavnih potezah vsem znane. Zanimivo je, da je Dolenjski list nekdanjemu socialističnemu režimu veliko bolj (včasih že neokusno nekritično) naklonjen kot pa sedanji demokraciji. Dolenjci na to ne reagirajo in časopis uspeva. Slovenec se na Dolenjskem ne more prijeti. Številni ljudje, za katere bi pričakovali, da so njegovi naročniki, ga niti ne poznajo. Skratka: vse kaže, da časopisje ne kroji dolenjskega javnega mnenja ali pa le v zelo majhni meri. Vsekakor bi kazalo to vprašanje tako v preteklosti kot v sedanjosti podrobneje analizirati.

Jakopčeva knjiga je kljub nekaterim pomanjkljivostim, ki pa mu jih kot nepoklicnemu zgodovinarju lahko oprostimo, velik prispevek k zgodovini časnikarstva na Dolenjskem. Ker je to sestavni del slovenskega, bi bilo prav, da se seznanimo z njeno vsebino tudi širša slovenska javnost.

Stane Granda

Branko Marušič, Matija Vertovec. **Njegova doba in podoba.** Vipava–Ajdovščina : Agroind, 1994. 26 strani.

Nekdanja Vipavska klet, sedanji Agroind, ki se smatra za naslednika tamkajšnje vinarske zadruge iz leta 1894, je ob sto letnici njene ustanovitve dala ponatistniti dve knjigi Matije Vertovca: Vinoreja (1845) in Shodni govori (1850). Branko Marušič je kot posebno, spremno knjigo napisal delo z gornjim naslovom. Čeprav gre za delo, ki naj predvsem olajša branje Vertovčevih knjig, velja nanj posebej opozoriti.

O Matiji Vertovcu, osebnosti, ki je s svojo vsestransko izobrazbo in izvirnimi načrti preseгла okolje, v katerem je delovala, in preseгла tudi delokrog, ki ga je narekovala dušnopastirska služba, je že veliko napisanega. Ob 200-letnici rojstva (1984) mu je bil posvečen poseben simpozij, katerega rezultati so objavljeni v Goriškem letniku 11, 1984. Kljub temu, da je o njem težko povedati kaj novega, pa čutijo njegovi vipavski rojaki neprestano potrebo, da se ga spominjajo in opozarjajo na njegovo delo. Seveda jih bolj kot njegovo pisanje o astronomiji, kemiji in zgodovini priteguje njegovo gledanje na kmetijstvo in zlasti vinogradništvo. Slednje fizično in psihično zaposluje mnogo Slovencev, zlasti Vipavce. Ti so očitno ugotovili, da za uspešno trženje ni dovolj le kvaliteta pridelka ampak je potrebna tudi ugledna preteklost te gospodarske panoge.

Če na eni strani zgodovinarji lahko ugotavljamo, da o Matiji Vertovcu že veliko vemo, pa moramo vseeno priznati, da bi potrebovali študijo, ko bi primerjalno obdelala Vertovca, Zalokarja, prof. Orla in druge, ki bi nam pokazala, v čem so rezultat svoje dobe in v čem so originalni. Niso bili le teoretiki ampak tudi praktiki. Medtem, ko Vipavci postavljajo Vertovca skoraj na oltar, se Dolenjci Zalokarja niti ne spomnijo.

Delo Branka Marušiča je kot sinteza dosedanjih dognanj o Vertovcu poziv k ponovnem pretresu naših velikih mož preteklosti. Seveda ne bo mogoče obstati le pri njihovih teorijah, ampak bo treba oceniti tudi prakso. Za znamenitega Vipavca počasi leze na dan dejstvo, da je njegov pomen velik v vinogradništvu, precej manjši pa v predelavi grozdja. Tu je mogoče delovalo celo negativno, zaradi česar je vipavsko vino zlasti izven Kranjske težko našlo kupca in uveljavilo primerno ceno. Problem se mogoče zdi komu preveč lokalni, vendar se žal moti. Vino je bilo za naše prednike pomemben vir dohodka, zato ni vseeno, kakšen je bil pridelek.

Stane Granda

1914–1918 Scampare la guerra. Renitenza, autolesionismo, comportamenti individuali e collettivi di fuga e la giustizia militare nella Grande Guerra. A cura di Lucio Fabi. Ronchi dei legionari : Centro Culturale Pubblico Polivalente, 1994. 131 strani. Quaderni del territorio ; 11.

Zbornik »1914–1918 Scampare la guerra« predstavlja zaključek tridnevnega seminarja z istim naslovom, ki si je pred tremi leti zadal nalogo predstaviti prvo svetovno vojno z vidika raziskovanja, »oznanjanja« raznovrstnih vidikov vojne in razširjanja kulture miru. Seminar (glej ZC 45/1991, 2/326–327) je bil v prvi vrsti namenjen učiteljem oziroma nestrokovni javnosti; rdeča nit seminarja je bila predstavitev perečih, zasenečenih problematik *velike* vojne, z razčlenitvijo katerih naj bi presegle ideološke razlage. Raznoliki vedenjski odzivi na vojno, ki so bili največkrat v nasprotju z vojaško disciplino in vojaško doktrino, predstavljajo težavno problematiko, tako s stališča raziskovanja kot tudi glede odnosa bojujočih vojsk do njih v prvi svetovni vojni. Seminar se je ob splošnih vidikih osredinil predvsem na italijansko-avstrijsko fronto. Kot je poudaril urednik zbornika Lucio Fabi, je vsak avtor prinesel s seboj svoje »breme« pogledov in odnosov do posamezne problematike, toda to, kar odlikuje zbornik, je predvsem želja, da bi javnost seznanili z neznanimi in dolgo prikrivanimi izkušnjami vojne, iz katerih je izhajala napetost med kolektivnimi zahtevami vojne in instinktom za preživetje. Iz te napetosti so vzniknili pogum, poslušnost, vdanost v usodo, pa tudi upornost in beg iz vojne. Vsi ti vedenjski odzivi so bili predstavljeni skozi sistem vojaške discipline. L. Fabi je ob raziskovalnem vidiku seminarja in zbornika poudaril tudi simboličnega, ki izhaja iz pobude, da seminarji o prvi svetovni vojni potekajo v krajih, ki so še danes »zaznamovani« z mitom o *veliki* vojni in kjer so še vidne njene posledice; strelski jarki so še na »starih mestih«, spomeniki nenehno opozarjajo na okrvavljene kraške obronke.

Uvodno razmišljanje je naslovljeno »Scampare la guerra?« (*»Beg iz vojne?«*). Avtor L. Fabi je vprašanje boga iz/od vojne predstavil skozi prizmo discipline in kazenskega vojnega prava v italijanski vojski ter z vidika »nasprotno« strani, skozi oči in odzive vojaka na fronti. Ob tem je potrebno opozoriti, da klavnice v strelskih jarkih prve svetovne vojne in soške fronte kot enega njenih najbolj srditih in odločilnih prizorišč ni prekosila v psihološkem pogledu nobena antična ali moderna vojna. Ko je poniknil patriotični duh, ki je gnal vojake na fronto, in ga je zamenjal gon za preživetjem v grozotah strelskih jarkov, ki je prevladal nad poslušnostjo, je nastopil sistem vojaške discipline, predvsem v obliki strogih in represivnih ukrepov zoper vojakovo nedisciplino. Številke o vojaških procesih v italijanski vojski kažejo, da je bil poseg vojaškega sodstva v italijanski vojski izredno izoblikovan in pretanjen. Ob tem ne smemo prezreti dejstva, da je število vojaških procesov naraščalo predvsem vzporedno s številom vpoklicanih vojakov, in manj z silnostjo vojaških prestopkov. Večino prekrškov, ki sodijo v kategorijo bega iz vojne (dezertiranje, upornišvo, samouničevanje, neposlušnost), je izzvalo nakopičenje naporov in negativnih izkušenj, ki so se razširjale tudi po različnih neformalnih poteh (pripovedovanja, zaupanja, pesmi, itd).

Poleg običajnega kazenskega prava je vojaško pravo v vojnem času predvidevalo, da v izjemnih primerih posežejo s takojšnjimi ukrepi kar poveljujoči v posameznih enotah. Tako je »moral« oficir v primeru bega s fronte, slabe obrambe, poseči po najstrožji kazni – ustrelitev, s katero je ustrahoval in opozoril ostale vojake. Za prvo bojno črto je bil značilen še posebno izoblikovan sistem nadzorojanja; ravno v prvi bojni liniji so se tudi oficirji zaradi neposredne prisotnosti sovražnika čutili dodatno pooblašene za odločanje o življenju ali smrti vojakov. Toda trenutki zmede pred napadom ali pričakovanje le-tega med bombardiranjem, ko je bila neposredna nevarnost enaka tako za vojake kot njihove nadrejene, so utrdili vezi med njimi, tako da so bili pobeži le posamični primeri; ko pa so vojaki zapustili prve bojne črte in so se umaknili v zaledje, se je položaj spremenil. V trenutkih sprostitve, ko sta bila bojni ogenj in strah pred smrtjo oddaljena, ko so se razrahljale vezi med vojaki in oficirji, se je zgodilo največ begov ali vsaj odmikanja od vojaških dolžnosti. Navkljub poostrenemu nadzoru v zaledju so se v letu 1917 množili upori in begi vojakov, ki niso hoteli nazaj na fronto; kaznovani so bili z ustrelitvijo v prisotnosti svojih bojnih sodrugov.

V drugem delu razprave je pisec s pomočjo spominov, dnevniških zapiskov in pisem vojakov predstavljal možnosti bega s fronte. Poleg dezertiranja je posebno zanimiv pojav fizične ali psihične obolevnosti; kdor je hlinil bolezen, ga je vojaški zdravnik kaj hitro razkrinkal. Toda nezavesten in pogosto trajen šok so povzročali grozljivi znaki vojne – ogenj in bombardiranja, tesnoba pred smrtjo oziroma ubijanjem. Med raznolikimi načini bega je potrebno omeniti tudi odtegotanje vpoklicu, k čemur so prispevala pomembna in vplivna prijateljstva; v najslabšem primeru je bilo »priporočenemu« vpoklicanemu vojaku priskrbljeno varno mesto daleč v zaledju. Bogata spominska literatura se je tako ponovno pokazala kot neizčrpen pripovedovalček o času, ko se je razblinila ločnica med normalnim in bolnim, ko je marsikdaj vojakova domišljija dobila krila in se udejanila v krutih in samouničevalnih načinih bega iz bojnega vsakdana.

Na slednje se navezuje prispevek Antonia Gibellija z naslovom »La fuga impossibile. Autolesionismo, simulazione, follia« (*»Nemogoči beg. Samouničevanje, simulacija, norost«*). Omenjena tematika predstavlja veliko neraziskovano polje, ki ponuja bogate interpretativne možnosti, predvsem s pomočjo novih virov. Avtor razčlenjuje štiri možnosti bega: izogibanje vpoklicu, dezertiranje, kar pomeni pobežniti po vpoklicu ali prebegniti k nasprotniku, bolezen, predvsem psihična in fizična samoprizadejana bolezen. Skupna vsem je sla po umiku iz uničujoče vojne logike, iz neizogibnega masakra. Posebno pretresljiva je pripoved o poskusih samopoškodovanja, pri čemer so se vojaki posluževali različnih sredstev in metod. Sprva so se ranili z orožjem, v avstrijskem ujetništvu so italijanski vojaki »uporabili« s tuberkulozo okuženo slino, ki so jo držali v ustih dokler jih ni zdravnik razglasil za obolele; todo pogosto so imele te »prevare« težke posledice. Zdravniki so se ob tem marsičesa naučili, kakor tudi vojaki; sprva

neuspešen poskus prizadejanja bobniča je vojak »popravlil«, ko je slišal zdravnikovo razlago učencem, kaj bi morali storiti, da bi si »uspešno« pokodovali bobnič. Raznobarvna pahljča načinov in poskusov odtegotovanja nezumljenim vojnim grozotam je povedna priča, da je prva svetovna vojna vstopila v človekov fizični in mentalni svet z neprekosljivo silo.

Psihiatrinja Bruna Bianchi se je poglobila v histerijo kot beg (*»L'isteria come fuga«*). Tako kot načini bega se je tudi histerija najpogosteje pojavila izven kaotičnega vojnega okolja v zaledju ali na dopustu. Delovanje »prebega v bolezen« kot podzavestnega dogajanja, kot ga je opredelil Freud, je prva svetovna vojna potrdila. Histerični vojak je deloma izgubil ali pa se mu je poslabšal spomin, toda nikoli ni popolnoma izgubil stika z resničnostjo. V raziskovanju vojne histerije, njenih vzrokov, zdravljenja, je med psihiatri, kot poudarja B. Bianchi, vzniknla neke vrste zadrega v presojanju, da bi bila bolezen družbeno še sprejemljiva kot pojav v moderni vojni. Kajti pred veliko vojno je bila histerija predvsem bolezen žensk, nezdrav odklon, v katerem so prevladovali instinktivni, manjvredni in nesocialni vzgibi; v primerih moške histerije so zatorej iskali predvsem »ženske lastnosti«. Toda vojna je te poglede obrnila na glavo; kako more biti združljiva podoba ponosnega in pogumnega vojaka s čustvenim, pretresenim, otročjim, ženskastim soldatom? Prvi vidik v razglabljanju vojne histerije je bilo vprašanje razmerja med značajem, nagnjenostjo k boleznim in čustvenim doživljanjem. Potrebno je bilo najti pravišnje, za vojaka primerno razlago: v vojni je zunanje dogajanje pomembnejše od notranjega, tako da so ločili endogeno (žensko) od socialne (moške) histerije. Tako je bila motnja, ki je prizadejala vojaka na fronti, npr. rezultat eksplozije v vojakovi bližini, zunanjega dejavnika torej.

V nadaljevanju vojne pa se je pozornost zdravnikov preusmerila iz značaja histerije na »histerijsko reakcijo«, kot imenuje B. Bianchi značaj psihičnih, čustvenih, sugestivnih procesov, s katerimi je bilo lažje rokovati z različnimi terapevtskimi rešitvami. Najpogostejši vzrok za histerijo so zdravniki našli v pomanjkanju volje in samoobvladovanja. Druga skupina interpretacij sodobnikov – raziskovalcev vojnih nevroz, je vzroke zanje iskala v podzavestnem spopadu med čutom dolžnosti in instinktom po samoohranitvi. Zatorej je beg v bolezen odtegotovanje vojni. Histerični vojak je doživel moralni padec in mu je bilo potrebno pomagati, ga spodbujati, da se sooči z vojnimi izkušnjami. Zdravljenje (psihoterapija) naj se ne bi posluževalo nasilnih prijemov, toda psihiatrična praksa je pokazala drugače. Najpogostejša terapija je bila hipnoza, s katero so zdravniki zatrli čustva in onespособili psihično odpornost vojakov; pogoste so bile skupinske hipnoze, v katerih so psihiatri poudarjali vojakov občutek osamljenosti in izgubo individualnosti ter odvisnost od (vojne) skupnosti. Kaj je najpogosteje povzročalo vojne traume? Sprožilo jih je sovraštvo do nadrejenih, skrb za domače, srd zaradi »nepriznanih« boleznim in odklonitev dopustov. Sčasoma so si med psihiatre utirali pot tudi drugačni pogledi, po katerih naj ne bi vojnih nevroz povzročal samo nagib po begu iz vojne, njenih grozot in ubijanja, strahu, temveč tudi želja po počitku, uporništvu proti vsakdanjemu in neprestanemu zatiranju ter žaljenju. B. Bianchi zaključuje zanimivi prispevek z ugotovitvijo, da so različne psihiatrične šole pojav vojnih nevroz »uporabile« predvsem za potrjevanje svojih teorij in ne v raziskovalne namene. Edina »novost«, ki so jo brž uporabili, je bila možnost posredovanja na vedno »svežih« primerih.

Na področje lokalne zgodovine – v Karnijo je posegel Aldo Duri s prispevkom *»Come la lepre nella neve«* (*»Kot zajec v snegu«*), ki govori o italijanskem vojaškem sodstvu v Karniji. Temeljno vprašanje, ki ga doslej lokalno zgodovinarje še ni razrešilo in se ga avtor previdno loteva, je namreč vprašanje odnosa predvsem furlanskih vojakov, ki so sestavljali jedro alpskih enot na karnijski fronti, do vojne in bojev na meji svojih domov. Spominska literatura, ki je izšla po veliki vojni, ni najbolj verodostojen pripovedovalec, saj je čas vzpona fašizma zahteval dela, ki so bila v soglasju z uradno verzijo. Težavnemu razreševanju problematike botruje tudi pomanjkanje objav pisem oziroma ustnih pričevanj. Zatorej se je bilo potrebno nasloniti na gradivo o vojaškem sodstvu, ki nehoti pripoveduje tudi o raznolikih manifestacijah nezadovoljstva in nemira, ki so ogrozale disciplino v vojaških enotah. A. Duri je tako raziskal te pojave v karnijski vojni coni (Zona Carnia), kjer visoko število vojaških procesov dokazuje, da je represivni stroj v bojnih enotah delal s polno paro, kar je še posebno povedano z ozirom na dejstvo, da je karnijska fronta nosila le manjše breme na italijansko-avstrijski fronti. Obsodbe, opisi kaznivih dejanj in točke obtožnic izčrpno pripovedujejo o raznovrstnih izrazih trpljenja, nemira, odklanjanja bojevanja; večina obtoženih ali obsojenih je dezertirala, mnogo mož se je ogibalo vpoklicu. Posebno težke so bile obsodbe tistih, ki so poskušali prebežati k sovražniku, saj so predstavljali sramoto za svojo enoto; smrtna kazen je bila neizogibna, le redki so bili deležni milejše obsodbe – dosmrtno ječe. Zakaj so vojaki bežali? Bežali so v objem domačega ognjišča, kamor sta jih gnala lakota in revščina; »potovali« so kot slepi potniki na vlakih, ali romali peš. Mnogi so bežali brez cilja; ako so jih ujeli, so ponovno poizkušali zbežati. Poleg dezertiranja je bil tudi pogost pojav nediscipline (neposlušnost, zapuščenje stražnih mest, žalitve). Številke, ki jih navaja avtor, zatorej govorijo o neprestanem vrenju v »karnijskih« bojnih vrstah, o uporništvu in globokem zaničevanju reda in hierarhije; ko se je omenjenim dejavnikom pridružil alkohol, ki je razvezal jezik in duha, so cilji kletvic, žaljivk in pretepotov postali predvsem karabinjerji – varuhi reda in miru, discipline in avtoritete. Toda velik del zgodbe o »proletarcu v uniformi«, kot imenuje A. Duri tihega vojaka, ki se je boril v blatu in skalah, kjer sta edino vino in rum prinašala nekaj topline in je bil najvišji cilj rešiti si kožo, je še potrebno napisati. Trditev, ki gotovo spodbuja k razmišljanju o odnosu slovenskega zgodovinarja do vprašanj, ki jih postavlja velika vojna in iz katere slovensko ozemlje ni bilo izvzeto. Ravno nasprotno, saj je bilo (nehote in žal) globoko potisnjeno vanjo; in če morda sodi predstavljeni prispevek v sklop lokalne zgodovine (Karnija), ni mogoče tega trditi za dogajanja na zahodnem robu naše domovine (soška fronta) ali v njenem osrčju (širše bojno zaledje).

Irene Guerrini in Marco Pluviano sta v razpravi *»Il memoriale Tommasi. Decimazioni ed esecuzioni sommarie durante la Grande guerra«* osvetlila tematiko bega z drugega zornega kota – na kakšne načine

in s katerimi sredstvi je vojaški sodni stroj skušal zatreti pojave bega. V središču pozornosti so tako represivni ukrepi neposredno po pojavih nediscipline in bega, torej gre za izvršitev »obsodbe« brez sodnega procesa. Za osvetlitev tega problema sta avtorja uporabila zapiske generalnega vojaškega odvetnika gen. Tommasi-ja iz septembra 1919 za vojnega ministra, nastali pa so v sklopu preiskave o dogodkih pri Kobaridu oktobra 1917. Kazensko pravo, kot ugotavljata avtorja, je v 1. svetovni vojni podpiralo avtoriteto, ki je bila odmaknjena in okorna, ki se ni zmogla ali hotela prilagoditi novim razmeram pozicijske vojne, temveč je skušala množico vojakov potisniti v stare, okorele in neprimerne disciplinske okvirje. Tako se je moralo vojaško sodstvo odzivati hitro, nepreklicno, strogo in svarilno, da je bilo lahko trajen dejavnik discipline. Natančna predstavitev zapiskov, ki so bili prvič predstavljeni ravno na seminarju, je pokazala, da so bili »uporniki« v veliki večini pešaki, ki so bili največkrat razporejeni na Krasu, kjer so divjali najsrdečiji boji in so bile razmere najostreje, prestopki pa so se dogajali, ko so bili vojaki prvič v prvi bojni črti ali pa so se nanjo vrnili. Beg je v teh okoliščinah postal možnost preživetja. Toda odgovor Vrhovnega poveljstva je bil enostaven: beg je moral postati nevarnejši od boja, naloga naglih obsodb je bila, pognati vojakom že ob misli na beg strah v kosti, ki ga bo odvrnil od poskusa bega. Celostna podoba o smrtnih obsodbah, ustrelitvah in decimacijah zatorej temelji na trdnih in krvavih temeljih, sprevrgla bi se morda lahko celo v neke vrste legendo, ki bo nedvomno ostala v kolektivnem zgodovinskem spominu.

Seminar o *veliki vojni* je skušal razsvetliti problematiko vojnega sodstva na obeh bojujočih se straneh. Tako je Pierpaolo Duri izkoristil arhivsko gradivo, ki ga hrani Državni arhiv v Trstu ter ga predstavil v prispevku »*La giustizia militare austriaca nella prima guerra mondiale*« (»*Avstrijsko vojaško sodstvo v prvi svetovni vojni*«). Dokumentirani fond »Tribunali militari austriaci (1915–1918)« in »Tribunali militari austriaci nei territori occupati (1917–1918)« obsega nakaj tisoč fasciklov, ki zajemajo dejavnost avstrijskih vojaških sodišč na italijanski fronti. Avtor je predstavil nastanek omenjenega fonda, ki je bil donedavna še neurejen in zato neuporabljn. Po avstrijskem vojnem kazenskem pravu je bila na področjih, na katerih je zaradi bojev prenehala sodna uprava, in na zasedenih ozemljih, sodna oblast zaupana sodiščem vojaških poveljstev, ki so delovala na določenem območju. Avstrijska vojaška sodišča so uporabljala vojaški kazenski zakonik tako zoper vojaške kot civilne osebe na zasedenih ozemljih. Omeniti je tudi potrebno, da je Avstrija vstopila v vojno z novim vojaškim kazenskim zakonikom, ki ga je Dorsi v prispevku tudi predstavil.

Gianluigi Fait in Fabrizio Raseria sta zapisala zgodbo na smrt obsojenega Domenica Chizzali-ja (»*Storia di un fucilato*«). Ustrelitev zaradi bega se je zgodila v Bukovini, o dogodku pa obstaja kar nekaj zapisov; v strani svojega dnevnika je zgodbo zapisal obsojenčev sodrug, o dogodku se je razpisal časnik »*Libertá*«, po njem pa so povzeli tudi drugi časopisi, o ustreljenem vojaku je pisal raziskovalec zgodb o tridentinskih vojaki v Rusiji Umberto Artel. Nazadnje je več kot petdeset let po dogodku spregovoril še Domenicov brat Riccardo Chizzali, za katerega je bilo bratovo dejanje odraz poguma in ne strahopetno in noro, kot so ga označil njegovi predhodniki; njegova pripoved predstavlja obenem tudi izjemen boj osebnega in bratskega spomina z nasilnim jezikom vojne; pisca prispevka sta zato zaključek prepustila razmišljanju Riccarda Chizzalija, kajti v tem primeru se, kot sta zapisala (str. 95), počutita zgolj poročevalca in ne zgodovinarja.

V zborniku in na seminarju je našla svoje mesto tudi beseda slovenskega vojaka, odetega v avstrijsko uniformo; na papir jo je prenesla in strnila v pripoved slovenska tržaška zgodovinarica Marta Verginella v razpravi, ki jo je naslovlila s pomenljivim naslovom »*La guerra é un'arte egoistica e crudele*« (»*Vojna je kruta in egoistična obrt*«), kot je vojno označil slovenski vojak Karel Jagodič (»*Med življenjem in smrtjo*« v: Borec 8–9, XL, 1988, 767–814). Avtorica je razčlenila avtobiografske vire, predvsem spomine in dnevnikne slovenskih vojakov, ki so odhajali na fronto v vzdušju veselja in v upanju na hitro vrnitev. Po mnenju avtorice je pomenila vojna za mlado generacijo slovenskih mož veliko spremembo, ki je življenju pridala nov pomen. Na razumevanje vojne in izkušnji, ki so iz nje izhajale, sta pomembno vplivala socialni izvor vojakov in stopnja njihove izobrazbe. Poleg odlomkov iz spominov, dnevnikov in pisem slovenskih vojakov so zanimive tako slovenski kot italijanski strokovni javnosti manj (ne)znane splošne ugotovitve o slovenskemu vojaku v vrtincu svetovne vojne. Tako poudarja M. Verginella, da pripadnost slovenskemu narodu, pri čemer imamo v mislih predvsem preprostega slovenskega pešaka kmečkega izvora, ni bila v nasprotju z zvestobo avstrijskemu cesarju, kajti nacionalna zavest je bila še krhka, pojem domovine pa še ni pomenil pripadnosti narodu. Začetno navdušenje ob odhodu na vojno je splahnelo že po ognjenem krstu slovenskih fantov, ki so se soočili z masovno smrtjo daleč na vzhodni fronti; toda v tem se slovenski vojak ni razlikoval od tovarišev drugih narodnosti. Ob tem je potrebno tudi poudariti, da slovenski vojaki niso masovno prebegali na rusko stran, kot je bilo to značilno za češke regimente, temveč je šlo le za posamične, čeravno ne redke primere bega in odteganja dolžnosti. Panslavistični ideal je bil vzgib, ki je vodil mnoge slovenske prebežnike, da so se prebili skozi »nikogaršnjo zemljo« na rusko stran, vendar je verjetno vendarle med vzroki iskati predvsem željo rešiti si kožo v vojni, katere razlogov niso poznali in še manj razumeli.

Posebno tematiko bega iz vojne predstavlja izkušnja civilnega prebivalstva. Paolo Malni se je v zapisu »*Via dalla guerra*« (»*Stran od vojne*«) osredinil predvsem na razloge, ki so odločali o izbiri med odhodom z doma v neznanu ali ostati doma ter se soočiti z nevarnostmi vojne in z (morebitno) italijansko zasedbo; prav slednje pa, kot piše Malni, vprašanje begunstva dodatno zaplete oziroma popestri. V razlagah (virih) o izbiri oditi – ostati je, posebno v vojnem času in odvisno od poročevalca, prevladovala patriotična utemeljitev; kdor je ostal, je s tem izkazal proitalijanska čustva za eno in bil osumljen izdaje za nasprotno stran, odhod pa je bil za Italijane razumljen kot beg od nehotene osvoboditve. Zatorej se je bilo potrebno v prvi vrsti otresti patriotičnih predsodkov ter pretresti različne in konkretne situacije, kot piše Malni, v katerih so se znašli ljudje ob izbruhu vojne. Razloge za odhod je potrebno iskati predvsem v strahu pred

vojno in nevarnostmi, v nemogočih življenjskih razmerah, mnogi so ostali tudi brez strehe nad glavo. Pomemben vzgib za odhod s področij, ki so jih zasedle italijanske enote, je bila želja, da ne bi izgubili stika z domačimi v avstroogrski vojski in s sorodniki, ki so že zapustili svoje domove. Podobni in po drugi strani drugačni so bili razlogi za nasprotno odločitev. Ljudje so ostali doma, ker niso želeli zapustiti domačega ognjišča, zemlje, živine, ali tistih članov družine, ki niso mogli odpotovati; pogosto je šlo za trmasto vztrajanje, ki ni izhajalo le iz kljubovanja vojnim nevarnostim temveč iz strahu pred odhodom v neznano. Toda beg iz vojne v begunstvo je bil, kot ugotavlja Malni, za mnoge utvara, kajti pobeg iz neposredne vojne nevarnosti še ni pomenil rešitve, kajti moderna in totalna vojna je begunce dosegla, kamor koli so prišli.

Zbornik zaključuje Angelo Visintin, ki je s prispevkom »*Il caso giuliano*« (»Primer Julijske krajine«) posegel v čas neposredno po vojni, ko napetosti vojne še niso potihle in so bili vojaki, v pričakovanju demobilizacije, še vedno (ali ponovno) izpostavljeni različnim pritiskom. Posebno velja to za področje Julijske Krajine, ki je bila po vojni v političnem, etničnem in socialnoekonomskem vrtincu ter v posebnem vojaškem položaju, zatorej je bila meja med vojnim in povojnim stanjem komaj zaznavna. Poleg tega je bila italijanska vojska dejavno udeležena na različnih povojnih »frontah« (dolina reke Inn, Celovška kotlina, Rusija, Palestina, Anatolija). Avtor se je osredinil na dve krizni področji, ki sta »zahtevali« posebno skrb in prisotnost italijanske vojske, to sta Julijska Krajina in Albanija. V Julijski Krajini moremo v prvem povojnem obdobju ločiti dve razdobji, za kateri so značilni vojaški protesti, nezadovoljstvo in celo oblike vojaške upornosti. Julijska Krajina je bila od novembra 1918 do avgusta 1919 pod vojaško zasedbo, ki ji je do oktobra 1922 sledila začasna civilna uprava, ki je imela nalogo dokončne priključitve »novih provinc« h Kraljevini Italiji. Vojaški prestopki so bili pogosti, vendar ne bi mogli govoriti o kolektivnem protestu znotraj vojaškega sistema; izhajali so predvsem iz rahljanja hierarhičnih vezi, iz nerazumevanja z lokalnim prebivalstvom, od katerih so vojake ločevali jezik, značaj in običaji. Poleg tega so se znašli v Julijski Krajini v precejšnji zakonski zmedbi (červavno so bili še vedno podvrženi kazenskemu vojnemu pravu), demobilizacija je vplivala na trdnost enot, ki so morale biti zaradi neprestane napetosti med Italijo in Kraljevino SHS v stalni pripravljenosti. V tem času je bilo že čutiti začetek politizacije enot. Razširjal se je protivojni revolucionarni duh pod vplivom idej oktobrske revolucije. Toda avtor se je v analizi vzdrušja v vojski osredotočil predvsem na manifestacije kolektivnega zavračanja in na oboroženo uporništvu, ki pa so vendarle bili v sozvočju z revolucionarnimi idejami in zavračanjem bojevanja v »imperialističnih« vojnah. Uporniško vrenje je namreč prišlo na dan junija 1920, ko se je italijanski vojaški kontingent v Albaniji znašel v težavah in naj bi na pomoč priskočile nove enote. Vojaški upori v Julijski Krajini so bili sočasni tudi z socialnimi in sindikalnimi boji sredi l. 1920. Jeseni istega leta se je začel položaj umirjati; z vojaškega gledišča je bila posebno »pomirjujoča« Rapallska pogodba, ki je omogočala hitrejšo demobilizacijo, obenem pa sta opešala tudi socialistično prvenstvo in delavski boj.

Zbornik je popestril zanimiv slikovni vložek, ki prikazuje vlogo živali v vojni; domačih živali, zvestih in uporabnih, uslužnih; živali za delo in hrano, ki so se v vojni moč skupaj z njimi znašle povsem po naključju, toda zoper to niso mogle ničesar storiti. In v tem so postale podobni večini soldatov!

Petra Svoltjšak

Luigi Amedeo de Biase, *Le cartoline delle brigate e dei reggimenti di fanteria nella guerra del 1915–1918*. Roma : Stato maggiore esercito, Ufficio storico, 1993. 481 strani.

Med številnimi problemi, ki so povezani s prvo svetovno vojno (niso temeljni, a vendar vredni obravnave zgodovinarja), so tudi razglednice, izdane kot propagandno gradivo ali v dobrodelne namene; posebne razglednice pa so uporabljali tudi vojaki za komuniciranje z zaledjem. V nemškem, angleškem, francoskem, pa tudi v italijanskem jeziku je že izšlo nekaj popisov takega gradiva. Med pisce takih objav je tudi Slovenec Walter Lukan kot soavtor knjige *Jeder Schuss ein Russ* . . . (Dunaj 1983). L. B. de Biase je v obsežni knjigi razglednice italijanskih pešadijskih brigad (polkov) v prvi svetovni vojni razvrstil po zaporednem številu brigad oziroma polkov. Červavno je prva italijanska vojaška razglednica nastala leta 1897, je seveda knjiga omejena na čas 1915–1918.

Poleg podobe razglednic prinaša knjiga v tekstovnem delu kratko oznako enote, ki je v knjigi zastopana z eno ali pa več različnimi razglednicami. Veliko razglednic nosi motive tudi s soškega bojišča: tako je na razglednici brigade Casale upodobljena Gorica ob zavzetju (avgust 1916), Doberdob na razglednici brigade Siena, Sabotin na razglednici brigade Livorno in Sveta Gora na razglednici brigade Forli. Veliko razglednic prinaša tudi slovenske toponime (kraje, kjer se vojaški oddelek, ki mu razglednica pripada, izkazal v bojih). Tudi objavljene razglednice so del zgodovine slovenskega etničnega ozemlja, zato je objavo de Biasijeve knjige potrebno vsaj omeniti.

Branko Marušič

Maurizio Coradazzi – Giovanni Spinato, *Antichi termini confinati del Friuli*. Loca lizza-zione e itinerari alla loro riscoperta. 1. Alpi Carniche e Giulie occidentali (Settore alpino), 156 str. + priloge (18 kart). 2. Prealpi Giulie e Collio (Settore prealpino), 148 str. + priloge (14 kart). 3. Dall Collio al mare (la pianra del Friuli orientale), 141 str. + priloge (8 kart). Udine : Del Bianco editore, 1993.

Del Coradazzija in Spinata o starih mejnih kamnih v Furlaniji sestoji iz treh knjižic. V njih pa avtorja poleg mejnih kamnov, ki so nastajali ob določevanju državnih meja na območju Furlanije skozi stoletje (1521, 1797, 1805, 1807, 1809, 1811, 1814, 1866, 1920, 1947; v opombah nakazujeta pisca tudi nove razmere, nastale z letom 1992: slovensko-italijanska meja), opisujeta še pota, s pomočjo katerih je mogoče slediti starim (pa tudi sedanjim), mejam, na priloženih geografskih kartah podajata potek zgodovinskih meja in označujeta lego kamnov, ki so še in situ. Na tak način opisujeta meje, ki začenjajo na prelazu Passo dell'Oregone v Karniji ter končujejo v lagunah Marana zahodno od Ogjeja. Celoten popis meje je razdeljen na 39 sektorjev, ki nudijo tudi popise območij na slovenski jezikovni in državni meji (med Tabljo v Kanalski dolini in Brazzanom v furlanski ravnini blizu Krmına). Opisi dostopov na stare meje segajo tudi na slovensko stran in pri tem uporabljata avtorja vodnika slovenske toponime. V posebnih poglavjih pisca tudi podajata tipologijo mejnih kamnov ter jih ustrezno klasificirata.

Mejniki iz časa, ko je potekala razmejitve med beneško republiko in Avstrijo (1521–1797), so bili zelo pogosto le v kamen vklesani križi. Kasneje je beneško ozemlje označevala tudi v kamen vklesana podoba beneškega leva. Zelo malo je ohranjenih mejnikov, ki so označevali meje v napoleonski dobi, zato pa so bili zelo opazni mejniki, ki so po letu 1814 določali meje ilirskega kraljestva. Mejo med Italijo in Avstro-Ogrsko so označevali kamni, ki so nosili letnici 1867, 1887 in 1911. Na jugoslovansko-italijanski meji so bili kamni z letnico 1947, in sicer v petih različnih oblikah. Mejo med Italijo in kraljevino Jugoslavijo so označevali trije tipi mejnikov; na 244 kilometrov dolgi meji med obema državama je bilo postavljeno 4614 mejnikov, kar pomeni, da je bila povprečna razdalja med mejniki 50 metrov. Ker je bil vodnik napisan pred mednarodnim priznanjem Slovenije, sedanjih razmer pri označevanju slovensko-italijanske meje ne upošteva.

Branko Marušič

Simon Wiesenthal, **Pravica, ne maščevanje**. Ljubljana : Delavska enotnost, 1994. 375 strani.

»Moral duties have no terms« je formulacija, ki me trdovratno spremlja, odkar sem jo v zvezi s problematiko genocida nad Judi prebral v obravnavani knjigi. Ne poznam sicer zbornika, za katerega je Simon Wiesenthal želel pridobiti tudi tekst ameriškega senatorja Roberta Kennedyja in v odgovor prejel telegram s pričujočo vsebino, vendar ne glede na to menim, da gre za eno najjasnejših opredelitev tega, kar se v zvezi z *Holokaustom* ne sme zgoditi; zastaranje nacističnih zločinov namreč.

Na tiskovni konferenci ob slovenskem prevodu Wiesenthalovih spominov *Recht nicht Rache*, ki je bila septembra v Veliki dvorani SAZU, sem pod vtisom drugega (ali pa morda tretjega) branja poglavja o morali in njenih »rokih«, s podobnim uvodom v delno predstavitev avtorja in knjige, mislil predvsem na to, da je institucija zastaralnega roka za umor ena največjih pomanjkljivosti pravne norme kontinentalne Evrope. Pravi cinizem pa je dejstvo, da sta Nemčija in Avstrija z osmim majem '65 docela resno predvideli zastaranje nacističnih zločinov. Še bolj problematično pa je dejstvo, da se je tej značilno nemški doslednosti dejansko postavil po robu samo Wiesenthal. Zato gre tudi njemu vsa zasluga, da se to ni zgodilo, da do zastaranja ni prišlo. To je toliko važnejše, če vemo, da v Vel. Britaniji, ZDA in Kanadi zastarelnega roka za umor in pomoč pri umoru ni. Wiesenthal sicer pravi, da se je predvidevalo, da bo ta rok dovolj dolg, se pravi, »da bo tudi glede zločinov nacističnega obdobja zadoščeno pravici« (176), vendar tega ni mogel resno verjeti nihče, ki se je kdajkoli, na kakršnkoli način ukvarjal s to problematiko. Prav gotovo pa vsakdo, ki je od vsega začetka vedel, kaj se skriva za takšnimi izrazi in kraticami kot je na primer ODESSA.

Morda je zato prav, da začnemo kar s tem poučnim poglavjem iz Wiesenthalove knjige. Nenazadnje gre vendarle za dogajanje, ki je segalo še globoko v povojni čas, predvsem pa je prav organizacija, ki si je nadela to ime in okoli katere se je to dogajanje odvijalo, najboljši dokaz za to, da sta bili dve desetletji premalo za izpeljavo vseh postopkov proti vojnim zločincem. Nenazadnje tudi zato, ker je bilo le-te potreba najprej najti in to praviloma zunaj Nemčije oz. zunaj Evrope. Wiesenthal je, kot sam pravi, zgolj po naključju že kmalu po koncu vojne zvedel, da so se (l. 1947) posamezni vplivni in bogati nacisti na svobodi lotili naloge, »da postavijo na noge največjo begunsko organizacijo v zgodovini«. (s. 70). S tem je bilo tudi od vsega začetka znano, na kakšen način in s čigavo pomočjo je izginilo nekaj najhujših vojnih zločincev. Gre seveda za pobege, ki jih je ali organizirala sama ODESSA – »Organization der ehemaligen SA-Angehörigen« (»Organizacija nekdanjih pripadnikov SS«) ali pa so sodelovale tudi različne druge institucije, med drugimi tudi katoliške cerkve. Najbolj znan je denimo postal frančiškanski samostan na via Sicilia v Rimu, ki »se je spremenil v pravo pravcato tranzitno taborišče« za nacistične v begu. Ob tem je potrebno takoj opozoriti na to, da skuša Wiesenthal držo cerkve posebej razčleniti, saj navaja možnost, da so nekateri duhovniki napačno razumeli ljubezen do bližnjega. Predvsem pa se nagiba k stališču, »da je bila cerkev razklana med duhovnike in redovnike, ki so v Hitlerju spoznali Antikrista in so bili do Judov usmiljeni, in tiste, ki so v nacistih videli silo, ki bo naredila red v boju proti moralnemu propadu in proti boljšeizmu« (71).

Vprašanje, ki se ob takšni dejavnosti postavlja, je seveda, kako je bilo mogoče takšno organizacijo vzdrževati. Ponarejeni dokumenti, transport, skrivališča, pomagači ... vse to veliko stane. »Nacistične živine so kradle kot srake« začne svoje pojasnjevanje Wiesenthal, pojasnjevanje, ki nato preide v izčrpano opisovanje najvažnejših dogodkov (sestanke nacističnih gospodarstvenikov še pred koncem vojne ...) in dejstev (seznami naropanege blaga, katerih se eden začne z postavko »25 tovornih vagonov ženskih las« (97), ki nam povedo, da je bilo denarja in sredstev, ki so jih nacisti ob koncu vojne uspešno poskrili, še

veliko več in za celo vrsto drugih stvari. Poleg mreže za beg nacistov iz države so ODESSA in posamezniki najemali in kupovali tudi vile v Španiji, za tiste težje *primere* pa v Urugvaju, Argentini, Siriji ... skratka v J. Ameriki ali na Bližnjem Vzhodu.

Letnica 1947 je pri tem pomembna zato, ker takratnih znanilcev prihajajoče *Hladne vojne* ni bilo mogoče več odpraviti kot začasnih »defektov« v odnosih *Vzhoda* in *Zahoda*, temveč je bilo tedaj že jasno, da je pred vrati dolgotrajnejši proces blokovske razcepjenosti. Glede na to so tudi »članki stranke« čez noč postali zanimivi kot mogoči zavezniki v morebitnem spopadu s komunističnim taborom. Takšna drža se je nato stopnjevala vse do točke, ko je, podobno kot v Avstriji, prišlo do neposrednega političnega kokeriranja z nekdanjimi NSDAP-jevci. Za njihove glasove so se začeli potegovati vsi, tako narodnjaki, svobodnjaki, liberalci, krščanski demokrati kot tudi socialdemokrati. Slednji so – vsaj pri naših severnih sosedih – v nekem obdobju prednjačili, pa čeprav so l. 1945 sklenili, da noben nacionalsocialist ne sme opravljati funkcij znotraj njene organizacije. Konverzija se je kasnejšim generacijam zdela toliko hujša, ko so ugotovile, da so bili leta 1970 štirje od enajstih ministrov socialistične enobarvne vlade nekdanji člani NSDAP ... (302).

Naslednje važno sporočilo obravnavane knjige je eksplicitno opozorilo na to, da sovraštvo do Judov ni le značilno nemška oz. avstrijska okvara (o čemer pričajo poglavja z naslovi »Judi in ...«, npr. »Judi in Ukrajinci«, »Judi in Poljaki«). Spomnimo se samo na delo z naslovom *Judovstvo brez maske*, ki ga je izdal član Ukrajinske akademije Kičko in bi, tako Wiesenthal, moralo biti na častni polici Rosenbergove knjižnice. Poleg tega so ukrajinski časopisi kar naprej objavljali antisemistične karikature, ki so bile čisti plagiat nacističnih. Prav tako pa je zgovorna tudi značilna kolaboracionistična izjava tega časa, češ, »to kar znajo Nemci, obvladamo Ukrajinci bolje (in), če vas skomina po tem, lahko vsak hip doživite drugi Babji Jar«. (V Babjem Jaru je bilo leta 1941 pred očmi ukrajinskega prebivalstva pobitih petinštirideset tisoč Judov, 219).

Antisemitizem Poljakov avtor knjige pozna že iz časov svojega otroštva. Zato ob tem, da je prepričan, kako je na Poljskem, podobno kot v Avstriji, antisemitizem »zakoreninjen« in »neiztrepljiv« pojav, samo še enkrat hladno ugotavlja, da so se »celo takrat ... ko so poljske Jude že stlačili v geta in ko so jih množično pobijali ...« našli Poljaki, ki so menili, da je Hitler naredil vsaj nekaj dobrega, in sicer jih je rešil »judovske kuge« (221).

Poglavja o judovskem odnosu do sveta so dragocena še iz dveh razlogov. Prvič zato, ker tematizirajo tudi odnose med samimi Judi, po drugi strani pa dokazujejo, da v prvi kategoriji za iztrebljenje določenih »ras« niso bili edini, temveč so jim žalostno družbo delali Cigani. V prvem primeru t.j. v obravnavi odnosa med samimi Judi nam Wiesenthal potrjuje to, kar smo več ali manj vedeli, in sicer, da so tudi Judi sodogovorni za Holokaust. Najprej zaradi svoje dolge ignorance; v ZDA je ta velikokrat »zdržala« vse leto 1943 (celih deset let preganjanja tore) ter zaradi gospodarskih »aranžmajev« judovskega kapitala in nemških naložbenih možnosti. Kasneje, v času vojne, pa zaradi vloge *judovskih svetov* v getih. Slednji so namreč mnogokrat sami odbirali žrtve za koncentracijska taborišča in zato nacistom priskrbeli določeno, čeprav majavo, legitimiteto. Kar pa zadeva Cigane, nekateri žal še danes ne vedo, da jih je nacistični režim preganjal s podobno ihto kot Jude, žalostno pa je tudi dejstvo, da so jih v upravnih in policijskih uradih Zvezne republike Nemčije, še po vojni obravnavali kot 'kurje tatove', za katere je bilo takorekoč samoumevno, da jih je Hitler zaprl.

»Njih niso nikoli tako kot Jude obravnavali kot preganjance iz rasnih razlogov, temveč kot posebno vrsto 'asocialnih' ljudi, katere so v tretjem rajhu namesto v prisilne delavnice pač pošiljali v koncentracijska taborišča« (233). Poleg tega nam Wiesenthal pove še, da so zaradi takšnega gledanja Ciganom na začetku zavračali sploh vsako obliko odškodnine. Šele pozno in po tem, ko je nastalo združenje Sintijev in Romov (obeh največjih ciganskih rodov), in ob močni Wiesenthalovi podpori je v javnost prodrl nekaj osnovnih podatkov iz dokumentacije o njihovi tragediji. Kljub temu pa so Cigani še naprej ostali oškodovani tudi v primerih, ko so obstajale zakonske možnosti, da bi dobili odškodnino. Z vnovičnim opozarjanjem na to, da so za tako stanje bili sodogovorni tudi judovski funkcionarji, pa Wiesenthal še enkrat dokazuje, da njegovo imenovanje za dodelitev Nobelove nagrade ni bilo naključno. Ni namreč veliko Judov, ki bi si upali javno razgrniti sramoto, ki ga je npr. zakrivilo ravnanje osrednjega sveta Judov v Nemčiji ob pripravi prireditve ob obletnici osvoboditve taborišča Bergen-Belsen l. 1945. Osrednji svet Sintov in Romov je namreč prosil, da tudi njim dajo možnost za nagovor ob spominski slovesnosti, vendar je osrednji Judovski svet to zavrnil, čeprav je bilo vsem znano, da so v tem taborišču izgubili življenja tudi sorodniki Ciganov (234).

Zelo pomembna se mi zdi avtorjeva koncizna obsodba kakršnega koli totalitarizma in dogmatizma, obsodba, ki jo vedno znova spremljajo opozorila, da ne smemo mešati na videz podobnih pojavov ... »Četudi gre za dve veliki pošasti svetovne zgodovine, pa je vendarle nedopustno enačiti Stalinovo kriminalnost s Hitlerjevo. Vsaj zavestne, načrtovane in industrijsko izvedene iztrebitve celih narodov Stalin ni izvajal« (178). Če ne zaradi drugega, so takšna opozorila pomembna zato, ker so nacistični morilci iz tega poskusa enačitve dejansko kovali dobičke. »V obdobju hladne vojne se je iskanje nacistov tako rekoč ustavilo. Postopki, ki so tekli, so se prekinili, procesi, do katerih je prihajalo, pa so se vse pogosteje zaključevali s oprostilnimi sodbami.« Takšna opozorila iz ust tako uglednih avtorjev kot je Wiesenthal, so še posebno pomembna, ker tudi v stroki, t.j. v zgodovinopisju, ni malo poskusov preinterpretacije tega obdobja človeške zgodovine. Predvsem v nemški historiografiji poznamo nekaj primerov, na katere nas je prvi opozoril Habermas pred slabimi desetimi leti. Misli je predvsem na Nolteja. Ne smemo pa pozabiti Hillgruberja in njegove relativizacije nacističnih zločinov, niti avtorjev kot je Stürmer. Prvi se je do te mere poglobil v primerjavo med rusko fronto in »grozljivimi razmerami«, v katerih je živel nemško civilno prebivalstvo, da šest milijonov pobitih Judov še opazil ni, zgodovinarji Stürmerjevega kova pa so

v izogib priznanja nacističnih zločinov preprosto operirali z nekakšnimi geopolitičnimi koncepcijami srednjega dometa.

Za takšno stanje na področju historične interpretacije pa niso odgovorni samo eksplicitni advokati nacizma, temveč tudi tisti (večinski) del historične interpretacije *nacionalnega*, ki poudarja, da je obstojnost znanstvenih trditev in političnokulturna učinkovitost odvisna le od notranje vsebine znanstvene razlage ali notranje znanstvene resnice. Motivi tega historičnopolitičnega zanimanja za preteklost pa so – podobno kot pri orientalizmu – docela oprijemljivi v sami izbiri in znotraj *trenutno protežiranih poglavij* historiografske analize in interpretacije. Teme in poglavja so tesno povezane s konstituiranjem nacionalne države in vse do danes ne moremo prepričljivo trditi, da so historiografske usmeritve, ki želijo prebroditi posledice znanstvenih utemeljitev in opravičevanj »agresivne osvajalske politike« (Nemčije na primer) kakorkoli prispevke k preseganju sodobnega *antinacionalizma* in *antisemitizma*. Slednji je pravzaprav še najbolj značilen primer vsajenega načina predelave sveta našega lokalnega okolja, vsaj če pogledamo tisti del razikave »Slovensko javno mnenje«, ki govori o razmerju do Neslovencev ali drugačnih Slovencev (»druge rase«, »muslimani«, »Židje«). Iz tega se namreč neizpodbitno kaže konstruirano slovenskega šovinizma, saj več kot 20 odstotkov anketiranih Slovencev izjavlja, da so »Židje« zanje neprijetni sosedje, pri čemer so samo dobri 4 odstotki sploh imeli z njimi osebni stik. Ta podatek seveda povsem sovпада z ugotovitvami Slavoja Žižka. Predvsem pa tisto, ki zadeva razmerje med stopnjo antisemitizma in dejanskim številom Judov. Antisemitizem je še vedno največji tam, kje je Judov najmanj, torej tudi v Sloveniji. Do podobnih rezultatov so prišli tudi drugi avtorji. Avstrijec Helmut Gruber, v svojem delu *Antisemitismus im Mediendiskurs. Die Affäre »Waldheim« in der Tagespresse* (Wiesbaden 1991) prihaja do podobnih ugotovitev kot Žižek. Nekaj podobnega smo lahko prebrali tudi v septembrskem *Spieglu*, ki predstavlja največjo nemško javnomnenjsko raziskavo tega leta na temo nemške mladine in njenega odnosa do sveta.

Skratka, cela vrsta podatkov, analiz in interpretacij priča o tem, da je tematizacija genocida nad Judi, interpretacija nacizma in spremljanje njegove reinkarnacije še vedno problematična ter da zaradi pomanjkanja političnih, filozofskih, socioloških in zgodovinskih refleksij tisti del človeštva, ki teži k emancipaciji »ras« in »narodov«, ne bo mogel shajati brez takih knjig kot so Wiesenthalovi spomini.

Tem ljudem namreč še vedno pozvanja v ušesih srhljiva napoved neonacistov: »*Wir sind nicht die letzten von Gestern, wir sind die ersten von Morgen*«.

Oto Luthar

Ferenc Stipkovits, **Porabski Slovenci**. Dodatki k zgodovini porabskih Slovencev 1945–1949 = Szlovének a Rábamentén ... Csellódömök : Módszertani Szakcsoport, 1994. 88 + 90 strani.

Za tiste, ki ne samo s strokovnega vidika, temveč tudi s srcem spremljajo dogajanja v Porabju, vzbuja pojav vsake nove knjige o Slovincih v Porabju praznično vzdušje. Vzdušje prazničnosti ob knjigi dr. F. Stipkovitsa (profesorja Visoke učiteljske šole v Szombathelyu/Sombotel), ki je bila predstavljena 27. aprila v Monoštru (v organizaciji Zveze Slovencev na Madžarskem), je utemeljeno vsaj iz treh razlogov:

1. Knjiga obravnava nezadostno raziskano zgodovino Slovencev v Porabju in posebej še zapleteno prelomno obdobje (1945–49) v življenju Slovencev v Porabju.

2. Avtor publikacije dosledno uporablja termin Slovinci v Porabju ali na Madžarskem, kar v primeru madžarskih avtorjev ni vedno samo po sebi razumljiva opredelitev.

3. Publikacija je dvojezična. S tem izdajateljji nadaljujejo že pred leti uveljavljeno prakso dvojezičnih izdaj v Porabju. Dvojezično zasnovana publikacija zagotavlja širši krog bralcev na Madžarskem in v Sloveniji. Zlasti bo dobrodošlo, da se bodo tudi madžarski bralci seznanili s položajem Slovencev v Porabju v prvih povojnih letih, kar bo prispevalo k boljšemu razumevanju porabskih posebnosti današnjega časa.

Dvojezična izdaja prispeva tudi k bogatitvi jezikovne kulture bralcev. Ob strokovnem prevodu prof. Elizabete Bernjak lahko bralci preverjajo svoje znanje iz madžarskega in slovenskega jezika. Nenazadnje pa dvojezična izdaja navaja na medsebojno razumevanje in sožitje prebivalcev na narodnostno mešanih območjih.

V kratkem uvodnem preseku zgodovine Slovencev v Porabju avtor upošteva dela slovenskih avtorjev, ki so pomembno prispevali k raziskovanju Porabja (t.j. Vilka Novaka, Ivana Zelka kakor tudi raziskovalko iz Porabja M. Kozar Mukič). V prvem poglavju (zaključek vojne in dogajanja v letu 1945) avtor okarakterizira Slovence v Porabju kot globoko verno ljudstvo, »ki se ni zanimalo za politiko in je živel samo zase«. Zaradi stoletja trajajočih težkih življenjskih razmer so se Slovinci zaprli vase, ostajali brez lastnih političnih organizacij in tudi brez inteligence. Osvoboditev so leta 1945 pričakali v Porabju brez posebnih bojov, vendar polni negotovosti ob rojevanju nove oblasti na Madžarskem in v sosednji Jugoslaviji.

Leto 1945 je na Madžarskem obdobje levičarskih agitacij, nastajanja narodnih odborov, izvajanja obvezne oddaje pridelkov in priprav na agrarno reformo. Kmetje v Porabju so zaradi širjenja glasov o delitvi zemlje ponovno upali (enako kot v času revolucije 1918–19), da se bo njihov položaj z dodelitvijo zemlje izboljšal. Njihova upanja se niso izpolnila, obdelovalnih površin za delitev je bilo komaj kaj, zato so ostali mnogi razočarani in so iskali možnosti za preživetje ponovno v sezonskem delu (in dugem dopolnilnem delu) vse do 60. let, ko se je pričel industrijski razvoj Monoštra. Razpoloženje prebivalcev slovenskih vasi je prišlo do izraza v prvih demokratičnih volitvah leta 1945. Volilci so se množično opredelili za Neodvisno stranko malih posestnikov (ki jo je podpirala tudi duhovščina). Volilni rezultati so v posa-

meznih vaseh močno odstopali od županijskih in državnih volilnih izidov. Zaradi teh rezultatov so nestrpni strankarski funkcionarji smatrali podeželje in ljudstvo za reakcionarnega.

Osrednji del knjige zavzema poglavje o »Ključnih vozliščih naarodnostnega vprašanja do volitev leta 1947«. Avtor ugotavlja, da so vse politične deklaracije tistega časa poudarjale razveljavitev zatiralskih in diferencirajočih ukrepov bivšega političnega sistema in se zavemale za možnost udeležbe vsakega državljanca (torej tudi Nemadžarov) pri izgradnji nove Madžarske.

Najpomembnejši dogodek v letu 1946 je bil popis narodnosti prebivalstva v okviru splošnega popisa prebivalcev Madžarske. Popis v letu 1946 je imel dolgoročne posledice za Slovence (in njihovo narodnostno identiteto) v Porabju. Pred popisom prebivalstva je v Porabju zavladalo vzdušje vznemirjenja, negotovost pri ljudeh so poglobile vznemirljive novice, ki so postavljale Slovence v Porabju pred usodno dilemo, ali se izreči za Slovenca in s tem tvegati izselitev v Jugoslavijo, ali pa se izreči za Madžara in se dokončno madžarizirati. Dilemo so razrešili na ta način, da so se vsi izrekli za madžarsko narodnost, hkrati pa za slovenskih materni jezik. Izrekanje pri popisu leta 1946 se je razlikovalo od prejšnjih (1930–1941), kar je bilo močno pod vplivom posledic popisa iz leta 1940, na podlagi katerega so leta 1945 izselili Nemce in zamenjali češkoslovaško in madžarsko prebivalstvo. Avtor ugotavlja, da popis leta 1946 ni prinesel bistvenih sprememb v številčnih podatkih, le po svoji vsebini je postal izvor vseh prihodnjih problemov.

Po popisu prebivalstva so na Madžarskem pristopili k organizaciji šolstva. Iz priložene tabele je razvidno, da slovenski oddelki (t.j. oddelki s slovenskim učnim jezikom), zaradi nizkega števila prijavljenih (učencev) v Porabju niso zaživeli. Uveljavila se je praksa, da so se učenci vpisali v madžarske oddelke, v katerih se je slovenski jezik poučeval kot tuj jezik. Vendar so tudi pouk slovenskega jezika (kot učnega predmeta) spremljale nenehne kadrovske težave, pomanjkanje učbenikov, priročnikov, itd. Posledice takratne organizacije narodnostnega šolstva so v Porabju očitne še tudi danes.

V okviru poglavja o narodnostnem vprašanju do volitev leta 1947 avtor obravnava še sklenitev mirovne pogodbe zmagovitih sil z Madžarsko, deportiranje pripadnikov nemške narodnosti iz Porabja, parlamentarne volitve leta 1947 in mednarodne stike Madžarske. Podpis mirovne pogodbe je zadeval tudi Porabje, ker je s tem bilo negotovosti glede teritorialne pripadnosti Porabja konec. Ostala dogajanja v osrednji Madžarski, kot na primer močna krepitev delovanja levo usmerjenih sil, zlasti madžarske komunistične partije, še niso posebej izrazito vplivala na življenje v Porabju. V Porabje še niso prodrli osrednji madžarski politični trendi, zato so bili rezultati volitev leta 1947 za levo usmerjene stranke in za županijske voditelje komunistične partije, popolno presenečenje. (Podobno se je zgodilo pri volitvah leta 1945 v Prekmurju, kar kaže na miselno sorodnost prekmurskega in porabskega preprostega človeka). Izid volitev je dokumentiran s tabelo, iz katere je razvidno, da volilni rezultati v slovenskih vaseh močno odstopajo v državnem merilu od podatkov v Železni županiji in monostrskem okrožju. Avtor ugotavlja, da je v teh vaseh opozicija žela zmago, medtem ko so druge v državi prav te volitve omogočile prodor leveice in ustvarile naslednje leto pogoje za združitev delavskih strank na Madžarskem. Po tej združitvi, kot je znano, je nastopil Rákosijev režim z odkrito diktaturo.

V zaključnem poglavju »Ož usmeritev v levo do nove ustave« avtor obravnava podržavljenje šol, združenje delavskih strank v Porabju, vpliv bukareštanske konference KOMINFORM-a in priprave na parlamentarne volitve leta 1948. Vsi pomembnejši dogodki iz življenja slovenske narodne skupnosti v Porabju so bili povezani z dogajanjem na področju »visoke politike« (podržavljenje, združenje delavskih strank, oživljanje madžarsko-jugoslovanske prijateljstva in nato polit. preobrat junija 1948). Zaradi teh dogodkov se je mir v obmejnih vaseh ponovno skalil za daljše obdobje. V Porabju so ponovno oživeli strahovi deportacij, nasilno so zbirali podpise obsodbe jugoslovanske politike, zavladala je negotovost. F. Stipkovits meni, da večina ljudi ni dojela in ni razumela političnega preobrata od »večnega prijateljstva« do oboroženih spopadov ob meji. Ljudje so se instinktivno zaprli v svoj intimni svet in postali so nezaupljivi do vsega, kar se je dogajalo zunaj njihovega družinskega kroga.

Avtorju je uspelo prikazati usodne razsežnosti velikih mednarodnih dogodkov na življenje majhne slovenske skupnosti v Porabju. Predvidevam, da bodo mnogi bralci Stipkovitve knjige obžalovali, da je svoje delo zaključil z letom 1948 in tudi to, da ni pričetka knjige pomaknil v obdobje po 1. svetovni vojni, v čas, ki je usoden za Slovence v Porabju. Pričakujemo in upamo, da bo delo nadaljeval in nam predstavil svoje videnje obdobja, ko je slovenska skupnost v Porabju doživljala težka razočaranja, trpljenje zatiranja in vse tegobe takratne raznorodovalne politike.

V najbolj obsežnem poglavju (narodnostno vprašanje do volitev leta 1947) so nanizani pomembni tematski sklopi (narodnostna politika, narodnostno šolstvo, popis narodnostnega prebivalstva), ki pa so glede na njihovo pomembnost preskopo in premalo analitično obdelani. V tem poglavju se avtor opira predvsem na madžarske arhivske vire, premalo pa vključuje v svoje delo vire z druge strani meje. Z upoštevanjem teh virov bi bili nekateri dogodki tistega časa, osvetljeni v drugačni optiki. Avtor je obdelal v prvi vrsti politično zgodovino Porabja v letih 1945–1949. Delo je podnaslovljeno z *Dodatki* (lepše bi bilo »Prispevki« k zgodovini porabskih Slovencev. To pomeni, da ne smemo pričakovati celovite obdelave obdobja v letih 1945–1949. O gospodarskih razmerah v Porabju dobimo temeljne podatke, neobdelano pa ostaja kulturno življenje slovenske manjšine, vloga cerkve pri ohranjanju narodnostne identitete, na nepomembnem mestu pa so tudi stiki z matičnim narodom.

Slovenski del knjige motijo številne tiskarske napake, ki ponekod že ogrožajo razumevanje teksta in presegajo meje tihe tolerance bralcev. Pogrešamo tudi navedbo virov pri statističnih tabelah. Kljub navedenim pomanjkljivostim bo delo F. Stipkovitsa pritegnilo številne bralce, ki z naklonjenostjo spremljajo preteklost in sedanost maloštevilne, vendar vitalne slovenske skupnosti v Porabju.

Renata Mejak

Bruna Ciani, **Trieste 1954–1956: il Memorandum d'Intesa e i gruppi politici autonomi sloveni**. Trieste : Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 1993. 255 strani.

S podpisom Memoranduma o soglasju 5. oktobra 1954 se je končalo trnovo obdobje razreševanja pomembnega segmenta slovenskega narodnega vprašanja, poznanega pod skupnim imenom »tržaško vprašanje«, ki je ohranilo politično temperaturo ob slovenski zahodni državni meji devet let in štiri mesece. Vprašanje suverenosti nad mestom Trstom in delom dežele Furlanije – Julijske krajine se je pojavilo med dvema obmejnima državama ob koncu druge svetovne vojne; dvema državama z različnima vojaškima »statusoma« : FLR Jugoslavijo, eno izmed zmagovalk v drugi svetovni vojni, in novo Republiko Italijo, ki je na mnoge načine želela pobegniti »dosežkom« dvajsetletne fašistične politične ureditve. Mirovna pogodba z Italijo, podpisana v Parizu 10. februarja 1947, je določila nove meje med Jugoslavijo in Italijo ter predvidela ustanovitev tamponske države, Svobodnega tržaškega ozemlja (STO).

Načrtovana internacionalizacija mesta Trst in delčka njegovega zgodovinskega zaledja je pomenila kompromis velikih sil in ni povsem zadovoljevala nobene od strank, ki jih je »barantanje« na tem prostoru najbolj zadevalo – Jugoslavije in Italije. Težave z oblikovanjem STO so bile zato pričakovane, saj je občutek »globalnega strahu« ustvaril popolno pat pozicijo. Slikovit zapis o tem beremo npr. v delu Jožeta Pirjevca z naslovom Tržaški voz na str. 21: »Ko je proti koncu leta 1947 in na začetku 1948 prišla na dnevni red Varnostnega sveta točka o imenovanju tržaškega guvernerja, ni bili težko te točke preprečiti; nobeno od imen, ki so jih predlagali vzhodnjaki, ni bilo vseh zahodnjakom, in narobe. Italijanski zunanji minister Carlo Sforza je pozneje govoril o svojem strahu, da bi Jugoslovani sprejeli enega od rimskih kandidatov, le da bi uresničili STO in začeli z njegovo slavizacijo. Po njegovem je v tem primeru beograjska diplomacija s svojim trdovratnim odklanjanjem sporazuma zagrešila usodno napako. Vprašanje je seveda, ali ni tudi Jugoslavija imela pomislekov o upravičenosti STO, ali ni tudi sama težila k ohranitvi obstoječih razmer in raje čakala na prihodno razdelitev.«

Da tovrstni pomisleki niso bili povsem iz trte izviti, se je pokazalo 20. marca 1948 v znani tristranski izjavi, ko so zahodni zavezniki obljubili Italiji priključitev celotnega STO. Res je sicer, da je bila ta izjava močno pogojevana. De Gasperijevim volilcem je bilo pač treba ponuditi zelo mamljivo vabo: najprej so anglo-ameriški diplomatski krogi mislili, da bi odstopili Italiji samo cono A, pozneje pa so se odločili tudi za cono B. Ne zato, ker bi bili prepričani, da jo bo mogoče dobiti, ampak ker se jim je zdelo primerno, da si ohranijo za prihodnja pogajanja maneverski prostor. S to mislijo se je strinjal tudi italijanski zunanji minister Sforza, saj se je dobro zavedal, da imajo obljube zahodnih zaveznikov brez pristanka Jugoslavije in Sovjetske zveze, pa tudi drugih podpisnic mirovne pogodbe, zgolj hipotetičen značaj. Je pa tripartitna izjava ohranila svoj mobilizacijski značaj mnogo let; za nekatere nostalgične nacionaliste vse do danes.

Kaj si je C. Sforza predstavljal pod procesom »slavizacije« ni nikoli povsem jasno razkril. Verjetno pa mu je »slavizacijo« predstavljal vsak še tako sramežljiv poizkus, da bi bili Slovenci v urbanih središčih deležni vsaj minimalnih narodno-manjšinskih pravic.

Da bi zahodni zavezniki zaustavili plaz, ki so ga sami sprožili, ko so po melišču zalučali tako tristranske izjave, so bili kaj hitro pripravljeni sprejeti jugoslovanski predlog o sklicu konference velikih sil, na kateri naj bi ponovno prediskutirali razrešitev nastale pat pozicije. Ta se je pričela odvijati tedaj, ko je bila ponujena nova anglo-ameriška varianta, ki je spodbujala direktne jugoslovansko-italijanske pogovore. Londonska tajna pogajanja so trajala polnih devet mesecev in na koncu se je kot izraz trenutnega razmerja interesov in moči v mednarodnih odnosih izkazalo, da je edino sprejemljiva razdelitev (z določenimi korekcijami v prid Jugoslavije) po črti dotedanje razdelitve STO na cono A in cono B. Velja dodati, da je londonski Memorandum o soglasju v posebnem dodatku (Posebni statut) predvideval varstvo manjšin. Če k temu dodamo še vrsto zaščitnih določil za Slovence na Koroškem in Štajerskem (in za Hrvate na Gradiškanskem) zapisanih v pogodbi o »obnovi demokratične in neodvisne Avstrije« (15. maj 1955), oba »dogodka« govorita najprej o tem, da nam primernih obletnic za objektivno presojo preteklosti ne bo zmanjkalo; in drugič: da skorajda bebavo hlastanje za evropskimi standardi na področju zaščite manjšin, ki pogosto prihaja iz vrst neukih slovenskih politikov, neupravičeno prikriva pomembne dele avtohtone znanstvene misli, posebej »močne« prav na področju proučevanja manjšin (spomnimo naj na leta 1925 ustanovljeni Manjšinski inštitut, oziroma leta 1944 ustanovljeni Znanstveni inštitut OF).

Navdušenje pretežnega dela italijanskih množic ob dokončni priključitvi cone A Svobodnega tržaškega ozemlja k Italiji je le za kratek čas prekrilo množico problemov, ki so z vso ostrino izbruhnili v obdobju, ki je predmet analize B. Ciani. Zaščitni znak je predstavljala globoka ekonomska kriza z visoko stopnjo brezposelnosti, propadanjem mnogih podjetij ter predvsem emigracijo. Pogosto se je predvsem v časopisju bralo o psiholoških travmah in morbidnostnih, ki naj bi jih znotraj slovenske in istranske skupnosti povzročile vojne in povojne perturbacije (o kritičnem pogledu na to temo glej npr.: Pavel Fonda, Psihoanalitična antropologija in etnične problematike, RiG, 23, str. 136).

Za razreševanje slovenskega narodnega vprašanja nasploh je nedvomno ključna ugotovitev, da »smo Slovenci – pač zaradi svojega zemljepisnega položaja – plačali v smislu etničnega ravnotežja za italijansko manjšino v hrvaškem delu Istre z ostankom svojih ljudi na drugi strani meje. (...) Skupni račun t. im. etničnega ravnotežja (po popisu 1910) smo zagotovo plačali Slovenci z veliko žrtvijo za Jugoslavijo, ki pa je bila hkrati povezana z najbrže edino možnostjo osvoboditve večine Slovenskega primorja« (B. Grafenauer, Miti o »Istri in resnica istrskega polotoka. – Acta Histriae I., Koper, 1993, str. 42).

V luči tega dejstva se zdi toliko bolj nenavadno insistiranje tedanje enopartijske oblasti v državi matičnega naroda na razreševanju etničnega skozi selektivno razredno. In tudi iz tega zornega kota je potrebno pojmovati deklarirano »avtonomnost« političnih gibanj v zamejstvu. Ima pa ta »prisilna« avtonomnost nekaj »temnih lis. Predvsem v smislu, da je deklarirana hermetična ločenost med slovenskimi

avtonomnimi političnimi organizacijami in matično državo včasih zadobila nekolikaj porozen značaj. Če bi bila avtorici na razpolago tudi gradiva »tostran« meje, bi bila slika o takratnih akterjih narodno manjšinske politike zagotovo celovitejša. Morda je prav ta enostranskost največja »nedorečenost« objavljenega teksta. V dobro pa ji gre šteti, da je njena »krivda« močno objektivne narave – o dostopnosti virov na žalost ne odločamo raziskovalci.

Če so opisani procesi določali v prvi vrsti odnose med matično državo in manjšino, pa je odnose na relaciji slovenska manjšina–italijanska država v prvih letih po podpisu londonskega Memoranduma določalo zavestno spodbujevano stališče očasnosti leta 1954 zapisane razrešitve. Pojem »začasnosti« je bil v prvi vrsti namenjen pomiritivi italijanske javnosti zaradi edine teritorialne izgube (razen kolonij) v drugi svetovni vojni; toda prav neratifikacija Memoranduma (in seveda obče pomanjkanje politične volje) so nudili dovolj »trdno« osnovo za nespoštovanje določil Specialnega statuta.

Vse zapisane tematike (in še posebej problematika neuresničevanja določil Posebnega statuta) so nekakšne magistrale delovanja slovenskih političnih organizacij na Tržaškem. Vendar so se skupna izhodišča razprla tedaj (takoj), ki je bilo izvorno/primarno etničnemu priloženo svetovno nazorska komponenta. Slovenske politične organizacije so se razklale v »ciljnosti«: levičarske organizacije so skozi etničnost skušave uresničevati še »razrednost« (takšne so bile tudi sugestije s strani predstavnikov matične države; glej o tem: Stenografski zapiski. – Zaliv, Trst, 1980, št. 3–4, medtem ko so avtonomna politična gibanja zagovarjala stališče, da mora »slovenska skupnost v Trstu razviti neodvisno lastno politično aktivnost, katere temeljni programski cilji bi zajemali razvoj skupnosti na kulturnem, družbenem in ekonomskem nivoju, kar bi celovita uresničitev Posebnega statuta tudi omogočala« (B. Ciani, str. 222–223).

Mnenje Slovenske krščansko-socialne zveze in Skupine neodvisnih Slovencev je bilo, da bi bila najučinkovitejša pot za realizacijo določil Posebnega statuta oblikovanje enotnega zastopniškega telesa, sestavljenega iz vseh političnih komponent znotraj slovenske manjšine. Toda razen sporadičnega oblika sodelovanja je bila za tedanja politično kulturo značilna predvsem tekma za ekskluzivnostjo in primatom v slovenski manjšinski politiki. Del obče slovenske narodne karaktereologije pač, bi dejal melanholik. Tudi prav. V primerih, ki so predmet obravnave B. Ciani, je to pomenilo »samoprispevek« k šibitvi manjšine v njenem izjemno občutljivem obdobju – v času postavljanja temeljnih kammov (mostov?) sožitja do države večinskega naroda. Absurdno bi bilo trditi, da je bila znotrajmanjšinska razcepljenost ključna za neuvpeljavanje določil Posebnega statuta ali za asimilacijske procese, ki jih italijanska država ni nikoli hotela zaježiti (o tem je mogoče brati na straneh 143–177). Delo pa je bilo italijanskim oblastem le nekolikaj olajšano.

Učinkovita metoda preverjanja odmevnosti opisanega »početja« narodno manjšinskih liderjev v okviru narodno-manjšinske populacije, bi lahko bila analiza volilnih rezultatov na tržaškem slovenskem poselitvenem teritoriju. Avtorica je tozadevno imela kar nekaj »sreč«, saj so se prav v letu 1956 vršile upravne volitve. Rezultati teh volitev kažejo, da politične delitve ne zadevajo zgolj »elit«, ampak se grobo reflektirajo skozi celotno volilno telo (str. 179–220). Za celovito analizo teh volitev (in ostalih seveda tudi) pa zgolj prikaz »avtonomnih« slovenskih političnih organizacij ne bo dovolj. Prav volilni izidi v mnogih občinah tržaške pokrajine kažejo, da bo pogled iz »levičarskega« zornega kota nujen, če naj bi bila slika popolnejša. Odličen prispevek Brune Ciani lahko služi kot vzgled in vzpodbuda (tudi) za tovrstno analizo.

Miran Komac

Jarčev zbornik. Razprave in portreti. Novo mesto : Dolenjska založba, 1991. 311 strani.

Janka Jarca, enega izmed najstarejših živečih slovenskih zgodovinarjev, slovenski zgodovinski srenji ni potrebno predstavljati. Kljub častitljivim letom je še vedno aktivno med nami. Poltretje desetletje je že skoraj v pokoju, ki ga je izrabil za pisanje in s tem vsaj delno nadoknadil tisto, v čemer ga je onemogočalo vodenje Dolenjskega muzeja v Novem mestu. Njegovi someščani ga izredno cenijo, generacija, kateri bi lahko bil stari oče, je dala pobudo, da mu ob 90-letnici izdajo zbornik. Vanj je sam izbral vrsto razprav in člankov. Ti na eni strani predstavljajo njegovo raziskovalno delo, na drugi pa nam opisujejo vrsto ljudi, ki so z njim sooblikovali kulturno podobo Novega mesta in širše Dolenjske. Izbor je dobro premišljen. To ob obsežni bibliografiji, ki šteje nekaj sto enot (deset je samo knjižnih izdaj), ni bilo najlažje.

Kot je razvidno iz naslova, je Jarčev zbornik dvodelen. Prvega sestavljajo razprave: Franc Anton Breckerfeld o Novem mestu 1790, Novo mesto med 1800 in 1850, Novo mesto med 1850 in 1900 ter Narodno prebujanje Novega mesta. Po vsebini sodijo v ta kompleks tudi članki o Žigi Bučarju, Leopoldu Picigasu in Andreju Šegi. Lahko jih označimo kot dopolnitev in nadaljevanje Vrhovčeve zgodovine Novega mesta. Značilnost Jarčevega raziskovalnega dela je predvsem zanimanje za kulturni in narodno-politični razvoj. V mnogocem spominja na svojega univerzitetnega učitelja Ivana Prijatelja. Gospodarska in socialna plat preteklosti nista v ospredju njegovih interesov. Velik poudarek daje vlogi in pomenu posameznih osebnosti. Opazna je tudi velika skrb za lepoto jezika.

V portretnem delu so poleg že zgoraj omenjenih treh mož opisani: Jože Cvelbar, Jože Marjetič, Alojz Turk, Amat Škerlj, Josip Kovač, Josip Wester, Marjan Mušič, Fran Zwitter, Božidar Jakac, Franc Pirkovič, Stanko Škaler in Tone Knez. Večina teh mož je splošno znana, izjemi sta verjetno Marjetič in Pirkovič. Prvi je napisal spomine na I. svetovno vojno (še vedno v rokopisu), vmes je tudi pretresljiv opis Cvelbarjeve smrti, drugi je bil povojni politik, ki je prof. Jarcu veliko pomagal pri izgradnji muzeja ter

varovanju novomeške kulturne dediščine. Za vse zgoraj naštete može lahko zapišemo, da so na tak ali drugačen način povezani z avtorjevim delom, da imajo velike zasluge za današnjo kulturno podobo Novega mesta in Dolenjske.

Razprave in članki Janka Jarca so nedvomno regionalno obarvani, pišejo pa o dogodkih in ljudeh, ki so še kako zaznamovali naš čas. Zaradi tega Jarčev zbornik presega nivo lokalnega zgodovinarstva in je več kot le pietetno dejanje do zaslužnega someščana. Topel, nadvse prijeten uvod o avtorju je napisal njegov dolgoletni »soborec« in prijatelj Jože Dular, na koncu pa je Jarčeva bibliografija, ki so jo sestavili delavci Študijske knjižnice Mirana Jarca v Novem mestu na čelu z Natašo Petrov, ki je avtorju pomagala tudi pri uredniškem delu.

Stane Granda

Igor Grdina, **Celjski knezi v Evropi**. Celje : Fit-Media, 1994. XXXV strani.

Igor Grdina je izdal knjižico nenavadnega formata s pomenljivim naslovom *Celjski knezi v Evropi*. Naj ta prikaz začnem z zaključno mislijo Grdinove knjižnice, ko citira najlepši stavek, ki je bil kdajkoli izrečen o Celjanih. Anton Novačan je namreč zapisal v mogočni drami Herman Celjski: »Kdor nosi zvezde v svojem grbu, ta naj se tudi dvigne k zvezdam«.

O celjskih grofih žal še nimamo kritičnega, na virih zasnovanega zgodovinskega pregleda. Vsi slovenski zgodovinarji, ki so doslej obravnavali razvoj celjskih grofov, so pisali predvsem na podlagi regestov originalnih listin. Te so bile do nedavna hranjene v dunajskem državnem arhivu, pred nekaj leti pa so bile izročene Arhivu R Slovenije. Doslej najboljši in najbolj izčrpen pregled zgodovine celjskih grofov je napisal Janko Orožen, čeprav je njihovo delovanje vključil v obširen prikaz zgodovinskega razvoja mesta Celja.¹ J. Orožna so zanimali predvsem dogodki, povezani z aktivnostjo Celjskih v slovenskem prostoru, odnosi s Habsburžani in s poseganjem v razmere na Ogrskem, podal pa je tudi zelo podroben opis njihove posesti. O širjenju celjske posesti na Hrvaško in o vključevanju Celjskih v politična dogajanja na Hrvaškem sta pisala Vjekoslav Klaić² in Nada Klaić.³ V avstrijskem prostoru je osvetlil njihovo vlogo Heinz Dopsch.⁴ Milko Kos se ni posebej ukvarjal s celjskimi grofi, je pa napisal več zanimivih pregledov v raznih publikacijah (Zgodovini Slovencev, enciklopedijah) in prispeval k razčiščenju njihovega pomena in vloge v slovenski zgodovini.⁵

Po drugi svetovni vojni se je o celjskih grofi pri nas malo pisalo. Vzroki ležijo v spremenjenih pogledih na našo zgodovinsko preteklost, v kateri ni bilo prostora za fevdalce, ki so živeli in delovali v slovenskem prostoru. Pomembnejša študija o celjskih grofi je izšla v I. letniku Celjskega zbornika leta 1951. V odmevni razpravi je Franjo Baš⁶ postavil Celjane v tedanji evropski prostor in jih povezal s takratnimi političnimi razmerami. Njihovo dejavnost je ocenjeval z vidika dobe, v kateri so živeli. Po načinu delovanja predstavljajo Celjani prehod iz srednjega v novi vek. Bili so, kot ugotavlja Baš, nosilci novih renesančnih pogledov na slovenskih tleh. Zgoščen pregled razvoja celjskih grofov v nekaterimi novimi podarki je v Zgodovini slovenskega naroda podal Bogo Grafenauer.⁷ V zadnjem času, je nekaj novega gradiva o Celjanih prispeval Ignacij Voje,⁸ Primož Simoniti se je dotaknil vplivov humanizma na miselnost zadnjih celjskih grofov,⁹ Vlado Habjan pa je skušal prevrednotiti njihovo vlogo v slovenski zgodovini.¹⁰ K osvetlitvi nekaterih vprašanj celjskih grofov na slovenskih tleh je prispevala okrogla miza slovenskih zgodovinarjev v Celju leta 1982.¹¹

Grdinova knjižica je zanimiv nov poskus umestitve Celjanov v evropski prostor. Kronološko je razvoj Žovneških oz. Celjskih razdelil na pet obdobij. V prvem – do leta 1308 – gre za svobodne gospode Žovneške, ki so bili poslednji staroplemiški rod na svojem območju. Svoje srediče imajo vsaj od Gebharda II. pretežno na gradu Žovnek. Eden Žovneških, najverjetneje Konrad I., ki je živel v prvi polovici 13. stoletja, je bil tudi viteški lirik (ohranile so se tri njegove verzifikacije). Toda, kot meni Grdina, ne kultura, temveč bogastvo dela Žovneške pomembne in mogočne.

¹ Janko Orožen, *Zgodovina Celja*, II. del, Celje 1927; isti, *Zgodovina Celja in okolice*, I. del, Celje 1971.

² Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata*, dio I. sv. drugi, Zagreb 1900; dio II. sv. drugi, Zagreb 1901; ponatis Zagreb 1972.

³ Nada Klaić, *Zadnji knezi celjski v deželah sv. krone*, Celje 1982; ponatis 1991.

⁴ H. Dopsch, *Die Grafen von Cilli – Ein Forschungsproblem?*, *Südostdeutsches Archiv* 17–18, 1974–1975, str. 9–49.

⁵ I. Voje, *Prikaz zgodovine celjskih grofov v Kosovih delih*, ZČ 48/1, 1994, str. 47–53.

⁶ Franjo Baš, *Celjski grofi in njihova doba*, *Celjski zbornik* 1951, Celje 1951, str. 7–22.

⁷ Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, zv. II., Ljubljana 1955, str. 394–404.

⁸ I. Voje, *Katarina Celjska-Kotromanička in njen pečat*, *Celjski zbornik* 1977–1981, Celje 1982, str. 287–292; isti, *Romanje Ulrika II. Celjskega v Kompostelo k sv. Jakobu*, ZČ 38/2, 1984, str. 225–230; isti, *Celjski grofi in Dubrovnik*, *Celjski zbornik* 1990, Celje 1990, str. 27–41.

⁹ Primož Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, Ljubljana 1979. 297 strani.

¹⁰ Vlado Habjan, *Knežja prestolnica Celje-sredi XV. stol.*, *Kronika* XV/2 1967, str. 95–102; isti, *Celjsko avstrijska vojna od leta 1438 do 1443 ali vojna za Ljubljano in Istro*, *Kronika* XIX/3, 1971, str. 137–148; isti, *Boj Celjskih za Podravje in Posočje v letih 1425–30*, *Kronika* XXIII/1, 1975, str. 1–12.

¹¹ Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru. Okrogla miza 1. oktobra 1982 na XXI. zborovanju slovenskih zgodovinarjev, v Celju ZČ 37/1, 1983, str. 93–113.

V drugem obdobju rodbina Žovneških po svoji volji prizna Habsburšane za fevdalne seniorje, kar je kasneje izravnano s hitrim naraščanjem njene dejanske moči. Politika žovneško-celjske dinastije je v prvih dveh fazah njenega razvoja, po mnenju I. Grdine, politika koncentracije; ustvariti je bilo treba središče, iz katerega bo pozneje mogoče začetni ekspanzijo v velikem in največjem stiku. Kot edini mogoči center se od vsega začetka kaže Celje, tedaj še dokaj neugleden trg. Posesti Žovneških so vse do Friderika I. bile razpršene, toda s pridobitvijo Vovbrških se je položaj na mah spremenil. Poslej v porečju Savinje obstaja zaokrožena posestna enota. Friderik I. je torej ena ključnih osebnosti v zgodovini žovneško-celjskega rodu: je človek prehoda in hkrati prapodoba velikih naslednikov, razširjevalec moči dinastije.

V tretjem obdobju si Žovneški – potem ko leta 1322 po Vovbrških podedujejo Celje – pridobe grofovski naslov (podeli jim ga 16. aprila 1341 cesar Ludvik Bavarski, potrdi pa 1372 cesar Karel IV. Luksemburški). To obdobje je obdobje vzpona Celjskih. Zaznamovano je z usmeritvijo njihove politike na srednjeevropski vzhod, o čemer na eni strani pričuje intenzivno vzpostavljane rodbinskih zvez z dinastijami tega prostora, na drugi pa najemniška služba grofov Ulrika I. in Hermana I. ter njunih sinov. Za Grdino pa ni presenetljivo dejstvo, da se po lestvici hierarhije visoko in poznosrednjeveške družbe Celjanke povzpno višje kakor njihovi moški sorodniki.

V četrtem obdobju, ki obsega »zlata leta« pod grofom Hermanom II., se Celjani z naslonitvijo na cesarja Sigismunda Luksemburškega uveljavijo kot pomemben dejavnik evropske politike. Takrat postanejo Celjani očitni tekmeči Habsburžanov. Herman II. naj bi po Grdini predstavljal prapodobo modernega srednjeevropejca.

V petem, zadnjem obdobju se Celjani povzpno do statusa državnih knezov in postanejo tudi formalno enakopravni svojim velikim tekmečem Habsburžanom. Poslednji Celjan Ulrik II. postane celo državni namestnik na Češkem in Ogrskem. Prav to pa ga je stalo glavo.

Tekst prikaza zgodovine Celjskih je avtor razčlenil na več poglavij z duhovitimi naslovi: Viteški lirik, Kupčije na ženitnem trgu, Celje »zibelka« kraljic, Usodna bitka pri Nikopolju – a ne za Celjane, Iz Višegrada ukradena krona, Danes grofje celjski in nikdar več ipd.

Igor Grdina ni imel ambicij, da napiše novo zgodovino o celjskih grofih, vendar je v pripovedovanju domiseln in iskrič ter skuša dati poudarke v njihovem razvoju in delovanju na pravo mesto in v pravem trenutku. Prikaz je stvaren in brez mitologiziranja njihove vloge v slovenski zgodovini. Njegov dovolj izčrpen pregled bo zadovoljil tudi bolj zahtevnega bralca.

V tekstu bi opozoril na dva dogodka, ki sta v zgodovinopisju različno interpretirana in ju Grdina ne obravnava plemenično. Oprime se nekaterih starejših razlag. Glede načina in datuma usmrtnitve Friderikove žene Elizabete Frankopanke obstaja več razlag. »Ljudski glas« naj bi razglašal, da so Elizabeto našli mrtvo v postelji ter da je ta zločin napravil mož Friderik II. Nada Klaić meni drugače. Spomladi 1424 se je knez Friderik II. pojavil na banskem stolu v Slavoniji. To lahko pomeni samo eno: oče Herman II. je sam prepustil sinu banske posle, kar naj bi bil zadosten dokaz, da je zgodba o umoru kneginje Elizabete po vsej verjetnosti izmišljena. Zato meni N. Klaić, da je Friderik II. verjetno nedolžen. Do spremenejnene odnosa med Friderikom in očetom Hermanom naj bi prišlo šele po nedovoljeni Friderikovi poroki z Veroniko Deseniško.¹² Glede datuma smrti Elizabete Bogo Grafenauer omenja možnost, da se to ni zgodilo leta 1422, temveč najkasneje konec leta 1423, ker Friderik v začetku leta 1424 ponuja posesti, ki jih je dobil iz njene dediščine, Benetkam.¹³

Grdina navaja glede porekla Veronike ustaljeno mnenje. Vzrok za Hermanovo jezo nad Friderikom naj bi bila poroka z neugledno plemkinjo Veroniko. Vprašanje Veronikinega izvora se odpira ob dokumentu, s katerim je Friderik II. prosil leta 1425 za zatočišče v Benetkah. V njem predstavlja Veroniko kot visoko dvorjanko ogrskega kralja in tudi kot »la figlia di un gran baron di Ungheria«.¹⁴

Knjižica, s katero predstavlja Igor Grdina celjske grofe, je lično opremljena z ilustracijami. Žal kvalitetne barvne in črno bele ilustracije niso povsod opremljene s podnapisi in zato ni znan njihov izvir. Prav tako ni pojasnila, odkod je vzet zanimivi posnetek vedute mesta Celja na notranji platnici in iz katerega časa izhaja.

Grdinov pregled razvoja Celjskih naj bi bil vzpodbuda, da bi dobili podoben priročnik razvoja še kakšne fevdalne rodbine na Slovenskem.

¹² N. Klaić, *Zadnji knezi Celjski*, str. 55–56.

¹³ F. Cusin, *Il confine Orientale d'Italia nella politica Europea del' XIV e XV secolo*, vol. I, Milano 1937, str. 356–365.

¹⁴ B. Grafenauer, *Geslo: Veronika Deseniška*, SBL, 13. zv., 1982, str. 412–413.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2, telefon 061/17-69-210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Ljubljana 1980, 44 strani. – **180 SIT**
Zbornik ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«.
2. **Franc Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730–1786).** Ljubljana 1982, 24 strani. – **120 SIT**
Razprava o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem prekmurskem protestantskem učenjaku in rektorju šopronskega liceja.
3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984. Ljubljana 1987, 134 strani. – **400 SIT**
Denarstvo, bančništvo, zasluzki, cene in življenjski stroški na Slovenskem od antike dalje.
4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku.** Ljubljana 1987, 76 strani. – **280 SIT**
Razprava o srednjeveški zgodovini: Bele krajine (politične, upravne, cerkvene razmere, plemstvo, gospostva, mesta, agrarna kolonizacija).
5. **Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861–1907.** Ljubljana 1988, 88 strani. – **300 SIT**
V desetletju pred 1. svetovno vojno so celjski Nemci postopno prešli od liberalne, v nacionalnem oziru manj napadalne politike, do narodnostnega radikalizma, vsenemštva, antisemitizma in poudarjanja superiornosti arijske rase.
6. **Predrag Belič: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546–1569).** Ljubljana 1989, 40 strani. – **180 SIT**
Predvsem na podlagi korespondence škofa Textorja z Ignacijem Lojolskim so prikazane cerkvene razmere v Sloveniji, Textorjeva prizadevanja, da bi jezuit postal ljubljanski ali tržaški škof ter filoprotestantsko razpoloženje slovenskih študentov teologije v Rimu.
7. **Marta Verginella: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** Ljubljana – Trst 1990, 36 strani. – **160 SIT**
Večplasten vpogled v družinsko življenje vaške skupnosti, tipologija družin in poročnih zvez ter spremembe zaradi bližine mesta Trsta.
8. **Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** Ljubljana 1990, 72 strani + pril. – **280 SIT**
Zgodovinska sinteza razvoja krščanstva v nekdanjem slovenskem prostoru od nastopa verske svobode do pokristjanjenja Slovencev.
9. **Petra Svoljšak: Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno.** Ljubljana 1991, 56 strani. – **240 SIT**
Leta 1915 so italijanske oblasti po zasedbi področij na desnem bregu Soče izselile civilno prebivalstvo; iz različnih krajev Italije so se vrnil na domove spomladi 1919.
10. **Bogo Grafenauer: Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje.** Ljubljana 1994, 44 strani. – **320 SIT**
Narodnostna meja se je do srede 19. stoletja pomikala na jug zlasti z agrarno kolonizacijo, v naslednjem obdobju pa z nasilno asimilacijo slovenskega prebivalstva.
11. **Peter Štih: Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem.** Ljubljana 1994, 266 strani. – **1400 SIT**
Na arhivskih virih utemeljen podroben pregled dela posesti ene najpomembnejših plemiških rodbin na Slovenskem med začetkom 12. in koncem 15. stoletja.
12. **Rajko Bratož: Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev.** Ljubljana 1994, 48 strani. – **400 SIT**
5. in 6. septembra 394 je v Vipavski dolini v največji antični bitki na naših tleh krščanski cesar Teodozij premagal zadnjega poganskega cesarja Evgenija.

Cena celotne zbirke je **3200 SIT**. Za člane ZZDS priznavamo 25%, za študente 50% popusta.

UDK 371.214.2: 93/99

VODOPIVEC Peter, dr., redni univ. profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Ob novem učnem načrtu pouka zgodovine v gimnazijah

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 48/1994, št. 2, str. 253–258, 20 cit.

Sn. (Sn., En.)

Avtor najprej kratko prikaže sodobno razpravo o srednješolskih programih za zgodovino v Evropi, nato pa sumarno oriše nekatere probleme zgodovinskega pouka v Jugoslaviji in Sloveniji po letu 1945. Sestavljalec novega učnega programa zgodovine za gimnazije so se poskušali pri njegovem oblikovanju na eni strani opreti na pozitivne izkušnje pouka zgodovine v zahodni Evropi, približati šolsko zgodovino sodobnim težnjam razvoja zgodovinpisja in ob enem zgodovinski pouk osvoboditi ideoloških predznakov in obrazcev, ki so po drugi svetovni vojni in posebej v osemdesetih letih določali in zaznamovali njegovo podobo.

Avtorski izvešček

UDK 939.8 '04"

ŠAŠEL KOS Marjeta, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, SI-61000 Ljubljana, Gosposka 13

Romulovo poslanstvo pri Atilu (Ena zadnjih omemb Petovione v antični literaturi)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 48/1994, št. 3, str. 285–295, 48 cit.

Sn. (En., Sn., En.)

Avtorica skuša v članku utemeljiti, da je izraz *civitas Noricum* (oz. poljs Norikón) pomenil Petoviono z območjem, ki je bil mestu administrativno dodeljen. Dalje dokazuje, da mati zadnjega rimskega vladarja Romula ni bila – kot je splošno sprejeto – Pujčanka, temveč da se omemba mesta v Priskovem besedilu nanaša na potovanje Komulovega odposlanstva k Atilu.

Avtorski izvešček

UDK 281 +29 (436.5 Millstatt)

PLETERSKI Andrej, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, SI-61000 Ljubljana, Gosposka 13

ECCLESIA DEMONIBUS ADDICTA. Povedka o poganskem svetišču v Millstattu

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 48/1994, št. 3, str. 297–306, 24 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor obravnava Domicijanovo legendo z vidika verodostojnosti obstoja poganskega svetišča v Millstattu. Meni, da je bil Domicijan historična osebnost in prav tako dejanja, ki jih je opravil. Po pritegnitvi konteksta kraja in časa avtor razloži pojem «ecclesia demonibus addicta» kot sinkretistično herezično cerkev, v kateri se je združevalo čaščenje poganske vodne boginje (Mokoš?) s starokrščansko versko ločino. To čaščenje je Domicijan, krajevni župan, zatrl.

Avtorski izvešček

UDK 737.1(497.12) "11/12"

KOS Peter, dr., izredni prof., vodja Numizmatičnega kabineta, Narodni muzej, SI-61000 Ljubljana, Prešernova 20

Denarništvo na prostoru današnje Slovenije v času od 12. do 14. stoletja (Stanje raziskav)

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 48/1994, št. 3, str. 307–317, 52 cit.

Sn. (En., Sn., En.)

Članek podaja pregled delovanja kovnic na današnjem slovenskem ozemlju v 12. in 13. stoletju ter dosedanje stanje raziskav njihovega delovanja. Podan je bil tudi pregled objavljenih novih zakladnih najdb iz omenjenega obdobja. Avtor opozarja na odprte probleme v zvezi s proučevanjem denarja in denarnega obtoka v času od 12. do 14. stoletja ter opozarja na možnosti doprinese študija posamičnih in zakladnih novčnih najdb politične zgodovine na slovenskem prostoru.

Avtorski izvešček

UDC 939.8 "04"

ŠAŠEL KOS Marieta, Ph. D., Scientific Fellow, Institut za arheologijo (Archaeology Institute)
ZRC SAZU, SI-61000 Ljubljana, Gosposka 13

The Embassy of Romulus to Attila (One of the last Citations of Poetovio in Classical Literature)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 48/1994, No. 3, pp. 285–295, 48 notes

Sn. (En., Sn., En.)

The author has attempted to prove that the expression *civitas Noricum* (or, analogously, *polis Norikon*) referred to Poetovio with its *ager*. She further argued that the mother of the last Roman emperor Romulus had not originated from Poetovio, as has generally been accepted. Poetovio is mentioned by Priscus as one of the stopping points of Romulus' embassy on its way to Attila.

Author's Abstract

UDC 371.214.2: 93/99

VODOPivec Peter, Ph. D., Full Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2

About the New History Curriculum in Grammar Schools

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 48/1994, No. 2, pp. 253–258, 20 notes

Sn. (Sn., En.)

The author gives a short summary of discussion about history secondary school programmes in Europe and then describes summarily some problems of history lessons in Yugoslavia and Slovenia after 1945. Shaping the new history curriculum for secondary schools, the authors tried, on one side, to make use of positive experiences at history lessons in Western Europe, to bring history lessons at school to modern tendencies of historiography development and, at the same time, to free history lessons of ideological signs and forms, defining and marking their image.

Author's Abstract

UDC 737.1 (497. 12) "11/12"

KOS Peter, Ph.D., Senior Lecturer, Head of Numismatic Cabinet, National Museum,
SI-61000 Ljubljana, Prešernova 20

Monetary Activity in the Region of Slovenia in the Period from the 12th to 14th Centuries

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 48/1994, No. 3, pp. 307–317, 52 notes

Sn. (En., Sn., En.)

The article presents a review of the activities of mints on Slovenian territory in the 12th and 13th centuries. It also discusses the current state of research in this field. Published coin hoards from the mentioned period are also surveyed. The author notes unsolved problems in relation to the study of the coins and the monetary circulation in the period from the 12th to 14th centuries. The possibilities offered by the study of individual and hoard finds of coins from the mentioned period as a primary historical source for research into economic and political history in the Slovenian region are also noted.

Author's Abstract

UDC 281 +29 (436.5 Millstari)

PLETERSKI Andrej, Ph.D., Superior Scientific Fellow, Institut za arheologijo (Archaeology Institute) ZRC SAZU, SI-61000 Ljubljana, Gosposka 13

ECCLESIA DEMONIBUS ADDICTA. A Tale of a Pagan Temple in Millstari

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 48/1994, No. 3, pp. 297–306, 24 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The author deals with Domitian's legend from the aspect of authenticity of pagan temple existence in Millstari. In his opinion, Domitian was a historical personality, and so were his deeds. In the context of place and time, the author explains the phenomenon »ecclesia demonibus addicta« as a syncretistic heretical church, in which the worshipping of the pagan water goddess (Mokoš?) was united with the Old Christian religious sect. Domitian, the local mayor, suppressed this worship.

Author's Abstract

UDK 930.85 (285.2 Cerkniško jezero)

CARMICHAEL Catherine D., asistentka, Univerza East London, Dagenham, Essex, Velika Britanija

Rodovitnost Cerkniškega jezera

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 48/1994, št. 3, str. 319–327, 59 cit.

Sn. (En., Sn., En.)

V 17. in 18. stoletju je Cerkniško jezero uživalo sloves znanstvenega fenomena. Zanimanje je bilo usmerjeno v hidrologijo in rodovitnost, ki jo je ustvaril nenavadni naravni sistem. Prevladovalo je prepričanje o velikem naravnem bogastvu in rodovitnosti. S to so povezane tudi raziskave kulta rodovitnosti v ljudski kulturi zgodnje moderne dobe. Ždi se, da podobna verovanja povezujejo geografsko različne skupine, kot so furlanski *benandanti*, južnoslovenski *krsniki* in livonski volkodlaci.

R. Stergar

Avtorski izveček

UDK 324 (497.12 Štajerska)

CVIRN Janez, dr., docent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Deželnozbornske volitve 1861 na Štajerskem

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 48/1994, št. 3, str. 329–333, 9 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Schmerlingova vlada je budno spremljala potek prvih deželnozbornskih volitev po obnovi ustavnega življenja (1861). Reakcije na poročila, ki so jih okrajni uradi pošiljali štajerskemu namestniku, kažejo interes vlade, da bi bili izvoljeni predvsem zmerni in ustavno usmerjeni ljudje. Zato je kandidate, ki so bili v političnem smislu preradikalni, vlada poskušala omejit. Na splošnem Štajerskem se je edini primer te vrste zgodil v Smarju pri Jelšah, kjer je vlada direktno posegla proti kandidatu Josefu Wrenniku. Z vsemi ostalimi je bila očitno zadovoljna. Tudi proti kandidatom, ki so nekoliko glasneje poudarjali nacionalne zahteve – edini tak je bil »ultraslovenski« kandidata dr. Radoslav Razlag – vlada ni nastopala.

Avtorski izveček

UDK 329.3:949.713 "1897/1903"

RADOSA VLJEVIČ Boris, mag., asistent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-61000 Ljubljana, Aškerčeva 2

Katoliška narodna stranka in Hrvati v letih 1897–1903

Zgodovinski časopis, Ljubljana 48/1994, št. 3, str. 335–351, 86 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Leto 1897 je s propadom Badenjevih jezikovnih naredb prineslo veliko razočaranje slovenskim narodom monarhije in hud udarec upanju v rešitev narodnostnega vprašanja. Zato so se proti koncu 19. stoletja začele med Slovenci v večji meri obnavljati misli in načrti za večjo povezavo s Hrvaško. Med vsemi slovenskimi političnimi strankami in skupinami je bila tudi pri tem najpomembnejša Katoliška narodna stranka.

Avtorski izveček

UDK 940.531.2 (410-450.361) "1945"

KRISTEN Samo, raziskovalni sodelavec, Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-61000 Ljubljana, Erjavčeva 26

Pet Britancev in vprašanje Trstia v letu 1945. Poskus »dekonspiracije« nekega diplomatskega dokumenta

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 48/1994, št. 3, str. 315–402, 148 cit.

Sn. (En., Sn., En.)

Pomočnik zunanjega ministra dr. Šubašiča in svetnik jugoslovanske ambasade v Londonu dr. Vladimir Rybář se je leta 1945 sestal s peterico vidnih britanskih osebnosti in jih povprašal po njihovem stališču glede tržaškega vprašanja. Sestavek skozi analizo njihovih stališč predstavlja poskus »dekonspiriranja« omenjenih sogovornikov, prikritih za začetnicami abecede in označenih le z najbolj skopimi podatki.

Avtorski izveček

UDC 324 (497.12 Slaterska) "1861"

CVIRN Janez, Ph. D., Lecturer, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SI-61000 Ljubljana, Askerceva 2

Provincial Diet Elections 1861 in Styria

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 48/1994, No. 3, pp. 329–333, 9 notes

Sn. (De., Sn., En.)

Schmerling's government was on the alert when the first Provincial Diet elections after restoration of constitutional life (1861) were taking place. Reactions to the reports, sent to the Styrian governorship by the district offices, show the interest of the government that mostly moderate and constitutionally oriented candidates would be elected. Therefore it tried to incapacitate politically too radical ones. In Lower Styria, the only example of this kind happened in Šmarje at Jasko, where the government directly intervened against the candidate Josef Wernik. It was obviously satisfied with all the others. The government also didn't intervene against candidates who emphasized national demands a little louder – the "ultra-Slovene" candidate Dr. Radoslav Razlag was the only one.

Author's Abstract

UDC 940.531.2 (410.450.361) "1945"

KRISTEN Samo, Associate Researcher, Institute of Ethnic Studies, SI-61000 Ljubljana, Erjavčeva 26

Five Englishmen and the Trieste Question, 1945 : An Attempt at De-conspiration of a Diplomatic Document

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 48/1994, No. 3, pp. 351–402, 148 notes

Sn. (En., Sn., En.)

The Slovene diplomat, dr. Vladimir Rybář, aide to the Yugoslav foreign minister dr. Šubašić, and counsellor to the Yugoslav Embassy in London, in 1945 held a meeting with five prominent personalities from British public and political life, in order to obtain their views on the pressing Trieste question. The paper by means of a thorough analysis of their reported standpoints and other indices attempts to "deconspire" the identities of dr. Rybář's "informants" whom he had encoded with the letters of the alphabet.

Author's Abstract

UDC 930.85 (285.2 Cerknisko jezero)

CARMICHAEL Catherine, D., Assistant, University of East London, Dagenham, Essex, Great Britain

The Fertility of Lake Cerknica

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 48/1994, No. 3, pp. 319–327, 59 notes

Sn. (En., Sn., En.)

In the 17th and 18th century, Lake Cerknica was renowned as a scientific phenomenon. The interest was focused on hydrology and fertility, created by the unusual natural system. The belief of great natural profusion and fertility prevailed. With the latter, researches of fertility cult in the folk culture of early modern age are connected. It seems that similar believes connect geographically different groups as the *bandanti* of Friuli, South Slav *krstniki* and Livonian werewolves.

R. Stergar

UDC 329.3:949.713 "1897/1903"

RADOSAVLJEVIČ Boris, M.A., Assistant, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SI-61000 Ljubljana, Askerceva 2

Catholic National Party and Croats in the Years 1897–1903

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 48/1994, No. 3, pp. 335–351, 86 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The year 1897 brought with the failure of Badeni's linguistic decrees a great disappointment to the Slav nations, living in the monarchy, and a hard blow to the hope of national questions resolving. Therefore, towards the end of the 19th century, ideas and plans of a stronger connection with Croatia began to grow among the Slovenes in a greater extent. Among all Slovene political parties and groups the Catholic National Party was the most important in this context.

Author's Abstract

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

– osrednja slovenska historična revija
– glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 2/I, telefon 061/17-69-210, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

1/1947 (ponatis 1977) – 400 SIT	36/1982, št. 1-2 – 340 SIT
2-3/1948-49 (1988) – 520 SIT	36/1982, št. 3 – 220 SIT
4/1950 (1987) – 480 SIT	36/1982, št. 4 – 200 SIT
5/1951 (1987) – 620 SIT	37/1983, št. 1-2 – 300 SIT
6-7/1952-53 (1986) – 800 SIT	37/1983, št. 3 – 200 SIT
8/1954 (1990) – 560 SIT	37/1983, št. 4 – 220 SIT
9/1955 (1989) – 520 SIT	38/1984, št. 1-2 – 300 SIT
10-11/1956-57 (1990) – 560 SIT	38/1984, št. 3 – 200 SIT
12-13/1958-59 (1991) – 560 SIT	38/1984, št. 4 – 220 SIT
14/1960 – (1993) – 840 SIT	39/1985, št. 1-2 – 320 SIT
15/1961 (1989) – 420 SIT	39/1985, št. 3 – 280 SIT
16/1962 (1991) – 460 SIT	39/1985, št. 4 – 220 SIT
17/1963 (1978) – 520 SIT	40/1986, št. 1-2 – 380 SIT
18/1964 (1980) – 500 SIT	40/1986, št. 3 – 300 SIT
19-20/1965-66 (1985) – 560 SIT	40/1986, št. 4 – 340 SIT
21/1967 (1992) – 600 SIT	41/1987, št. 1 – 380 SIT
22/1968, št. 1-2 (1983) – 320 SIT	41/1987, št. 2 – 360 SIT
22/1968, št. 3-4 (1994) – 840 SIT	41/1987, št. 3 – 340 SIT
23/1969, št. 1-2 (1989) – 360 SIT	41/1987, št. 4 – 340 SIT
23/1969, št. 3-4 (1989) – 300 SIT	42/1988, št. 1 – 300 SIT
24/1970, št. 1-2 (1981) – 300 SIT	42/1988, št. 2 – 300 SIT
24/1970, št. 3-4 (1988) – 340 SIT	42/1988, št. 3 – 320 SIT
25/1971, št. 1-2 (1985) – 360 SIT	42/1988, št. 4 – 300 SIT
25/1971, št. 3-4 (1986) – 340 SIT	43/1989, št. 1 – 300 SIT
26/1972, št. 1-2 (1980) – 420 SIT	43/1989, št. 2 – 300 SIT
26/1972, št. 3-4 (1984) – 380 SIT	43/1989, št. 3 – 320 SIT
27/1973, št. 1-2 (1989) – 360 SIT	43/1989, št. 4 – 320 SIT
27/1973, št. 3-4 (1988) – 380 SIT	44/1990, št. 1 – 300 SIT
28/1974, št. 1-2 (1988) – 380 SIT	44/1990, št. 2 – 320 SIT
28/1974, št. 3-4 (1993) – 720 SIT	44/1990, št. 3 – 320 SIT
29/1975, št. 1-2 (1994) – 960 SIT	44/1990, št. 4 – 340 SIT
29/1975, št. 3-4 – pred ponatisom	45/1991, št. 1 – 340 SIT
30/1976, št. 1-2 – 360 SIT	45/1991, št. 2 – 340 SIT
30/1976, št. 3-4 – 340 SIT	45/1991, št. 3 – 320 SIT
31/1977, št. 1-2 – 600 SIT (kmalu razprodan)	45/1991, št. 4 – 340 SIT
31/1977, št. 3 – 560 SIT (kmalu razprodan)	46/1992, št. 1 – 300 SIT
31/1977, št. 4 – 280 SIT	46/1992, št. 2 – 320 SIT
32/1978, št. 1-2 – 380 SIT	46/1992, št. 3 – 320 SIT
32/1978, št. 3 – 300 SIT	46/1992, št. 4 – 400 SIT
32/1978, št. 4 – 300 SIT	47/1993, št. 1 – 560 SIT
33/1979, št. 1 – 360 SIT	47/1993, št. 2 – 560 SIT
33/1979, št. 2 – 320 SIT	47/1993, št. 3 – 600 SIT
33/1979, št. 3 – 300 SIT	47/1993, št. 4 – 600 SIT
33/1979, št. 4 – 260 SIT	48/1994, št. 1 – 680 SIT
34/1980, št. 1-2 – 440 SIT	48/1994, št. 2 – 800 SIT
34/1980, št. 3 – 220 SIT	48/1994, št. 3 – 880 SIT
34/1980, št. 4 – 220 SIT	
35/1981, št. 1-2 – 360 SIT	
35/1981, št. 3 – 240 SIT	
35/1981, št. 4 – 200 SIT	

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 3000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 3000 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 50 SIT zaračunamo dejanske pošne stroške.

Ponatise vseh zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu po posebni nižji prednaročniški ceni.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

